DİNLER TARİHİ ANSİKLOPEDİSİ

GELİŞİM YAYINLARI

2

DİNLER TARİHİ ANSİKLOPEDİSİ

islâmiyet, hıristiyanlık, musevilik ve ilkel dinler

yayımlayan
GELİŞİM BASIM ve YAYIM A.Ş

genel yönetmen:
ERCAN ARIKLI

yayın yönetmeni:
HİLMİ YAVUZ

sorumlu yönetmen:
TEOMAN TUNÇDOĞAN

yayın kurulu:
İSMET ZEKİ EYÜBOĞLU,
TANJU GÖKÇÖL, OSMAN KESKİOĞLU,
Doç.Dr.METİN SÖZEN, Doç. Dr. BAHRİYE ÜÇOK

çeviri:
ZEYNEP AKBAY, YAŞAR ANDAY, İPEK ERKELLER,
SEMA GÜZELŞEN, PINAR KÜR

sayfa düzeni:
SERVER GÜZEY

düzelti:
MUSTAFA BURÇAK, OSMAN ÖZTÜRK

sekreterler:
GÜLER ÇUBUKÇU, EVA SEYRANOĞLU

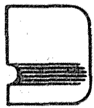
baskı ve cilt:
KIRAL MATBAASI

dizgi:
İSAK MATBAASI

Şafak Sokak No. 2, Nişantaşı / İstanbul
Tel: 48 02 10 - 48 88 24

DİNLER TARİHİ ANSİKLOPEDİSİ

islâmiyet, hıristiyanlık, musevilik ve ilkel dinler

GELİŞİM YAYINLARI

2

HIRİSTİYANLIK

hıristiyanlığın kökenleri

Hıristiyan sözü yunancadaki **khristianos** kökünden gelir. Yunan dilinde Hıristiyan dininin kurucusu olan İsa peygamberin adı **Khristos** olarak geçer. Bu addan türeyen **khristianos - khristiyan** kelimeleri de Khristos'a (İsa'ya) bağlanan, onun yolundan giden anlamına gelir. Günümüzde ise **hıristiyan** sözü İsa dininden olan kimse karşılığındadır.

Hıristiyan kelimesi, M.S. I. yy. ortalarına doğru Yunanca konuşan topluluklar aracılığı ile yayılmış ve bir din kavramı olarak ortaya çıkmıştır.

Hıristiyanlığın Doğuşundan önceki durum: Musevi dininden sonra ortaya çıkan ikinci tektanrıcı din Hıristiyanlıktır. Ancak bu dinin doğup geliştiği topraklar üzerinde, kurucusunun yaşadığı bölgede (Filistin'de), çok önceden doğmuş, benimsenmiş başka inançlar, başka dinler vardı. Hıristiyan dininden önce Filistin bölgesinde egemen olan Musevi dini için önemli olan bütün insanlar değil, yalnız İsrail oğulları ile onların soyundan gelenler, gelecek olanlardı. Tarihi boyunca komşu ulusların saldırılarından, egemenliğinden kurtulamayan İsrail oğulları ülkesi, M.Ö. IV. yy. sonlarında yeni bir saldırıya uğradı, Makedonyalı İskender bütün Ön Asya'yı eline geçirdiği gibi, Mısır'ı da egemenliği altına aldı. İskender çoktanrıcı dine bağlı bir kimse olduğundan İsrail oğullarının tektanrıcı, bencil dinine karşı ilgisiz kaldı. Onun ölümünden sonra yerine geçen, imparatorluğu bölüşen kumandanlar da çoktanrıcı idi. Bu nedenle Filistin yörelerini yöneten yetkililerden tektanrıcı Musevi dinine karşı bir yakınlık beklenemezdi. Durum böyle sürüp

Musa bir Mısırlıyı öldürüyor.

Doğu Roma İmparatoru Iustinianos askerleriyle.

giderken, bir başka güçlü devlet - Roma - Ön Asya'yı ele geçirdi, bütün Mezopotamya bölgesini egemenliği altına aldı. Ama Romalılar da çoktanrıcı bir dine bağlıydılar.

İşte bu dönemde İsrail tektanrıcı inançları ile çoktanrıcı Roma inançları arasında çatışma, anlaşmazlık başgösterdi. Romalılar egemenlikleri altında bulunan ulusların inançlarına pek saygılı davranmıyorlardı. Bu nedenle din çatışmaları, inanç anlaşmazlıkları zamanla toplumlar arası çekişmelere, küçük boyutlu savaşlara dönüşüyordu. Filistin, tarihi boyunca, bu tür çatışmalar, vuruşmalar yüzünden büyük inanç çalkantıları geçirmiş, sürekli bir düşünce birliğine varamamıştı. Son gelen egemen ulus, Roma ulusu, bütün yönetim kurumlarını kendi inanç düzenine göre yönetme eğilimi güttüğünden, bu tektanrıcı dine bağlı ülkede kendisine karşı çıkan ne varsa eziyor, baskı altına alıyor, cezalandırıyor, sürgüne gönderiyordu. Gerçi, başta bulunan Romalı yöneticilerin, kendileri gibi düşünmeyenlere karşı gözyumdukları da oluyordu, ancak bu tutum bütün bir toplumun eski geleneklerini sürmesine, kendi inanç dünyasında yaşamasına yetmiyordu.

eski roma'da hıristiyanlık

Roma yönetimi altında bulunduğu sürece Filistin'de durum böyleydi. Bu yönetim durumunun bir de arka yanı vardı. Egemen topluluk, yönetimi altında bulunan insanlara kendi ahlâk anlayışına, inanç düzenine göre davranıyordu. Bu nedenle Roma ahlâkı ile eski Mezopotamya uluslarının ahlâkı birbiriyle bağdaşmıyor, çatışıyordu. Tektanrıcı İbrani ülkesinde egemen olan ahlâkla çoktanrıcı Roma toplumunun ahlâkı arasında da doldurulmaz boşluklar, uzlaşmaz çelişkiler vardı. Roma ulusu düzene, yönetime, sağlam kurumlara dayanan, doğaya bağlı bir ahlâka inanıyordu. Roma için önemli olan bu dünya egemenliği, bu dünya düzeni idi. İnançla yönetim birbirine bağlıydı. Romalıların amacı başkalarına egemen olmak, buyruk salmak, canının çektiği gibi yaşamak, yaşamanın tadını çıkarmak, bütün insan eylemlerinde aklın, istemin (iradenin) egemenliğine inanmaktı. Ötedünya bile Roma insanı için bu dünyaya bağlıydı, oraya bile burdan gidilirdi. Özellikle M.Ö. I. yy. sonunda Roma imparatorları Doğu inançlarının etkisi altında kalarak kendilerini «tanrılaştırmış»lardı. Onların yaptırdıkları tapınaklar bile, tanrıları yanında kendi adlarını, sanlarını korumak, yaşatmak içindi. İnsan-Tanrı, Tanrı-İnsan inancı Mısır'ın etkisi ile son dönem Roma imparatorlarının içine işlemiş, sinmişti. Bu nedenle yönettikleri ülkelerin insanlarına karşı davranışları da acımasızdı.

Romalı kendi üstün, yüce yönetimi altında bulunanları, aşağı ve köle olarak görmeye alışkındı. Bu katı yürekli tutum, egemenliği altında bulunan insanları ezmesine yardımcı oluyordu. İşte, hıristiyanlığın doğduğu topraklar üzerinde egemen olan Romalının bu davranışı zamanla inanç, ahlâk alanlarına da geçmiş. Romalının ahlâkı ile Mezopotamya insanının ahlâkı bağdaşmadığı için, bu alanda, içten bir çatışma başladı.

Romalılar yalnız tanrılarına inanıyor, egemenlikleri altındaki Filistin insanları ise tanrının yalnız kendi ulusunun, İsrail oğullarının, tanrısı olduğunu ileri sürüyor, öteki ulusları küçük görüyor, aşağılıyordu. Bu konuda Roma insanının inancı ile İsrail oğullarınınki bağdaşıyor, birbirine benziyor-

A. Pisano'nun Floransa vaftizhanesinin kapısıicin yaptığı Hıristiyanlığın ana erdemlerini gösteren çalışma.

du; iki toplulukta da kendinden olmayanları ezme, köle etme eğilimi egemendi. Ama yönetim Roma'nın elinde olduğu için yalnız İsrail oğulları dışında kalan toplumları değil, İsrail oğullarını da istediği gibi eziyor, çalıştırıyor, köle olarak kullanıyordu.

Bütün tarihi süresince sürgünlerde yaşamış, dağınıklık içinde kalmış, değişik ulusların inançları ile karışmış bir ahlâk ortamında bulunan Filistin insanları, değil Roma'nın, kendi dininin bile buyruklarına, gereklerine aykırı davranıyor, kendi koyduğu ahlâk düzenini kendi yıkıyordu. Bu tutum, Filistin ve çevresinde bir ahlâk dengesizliği, bir inanç başıboşluğu yarattı. Toplum alışıla gelen ahlâk kurallarının dışına çıkmış, genel geçerliği olan tek bir ahlâk ilkesi kalmamıştı. «Eski Ahid»in yasakladığı bütün eylemler (zina, hırsızlık, adam öldürme, oğlancılık, yakınlar arasında evlenme, yalancılık, vurgun, vb.) almış yürümüştü.

Bu kargaşalıklar, düzensizlikler gününü gün etmek isteyen egemen topluluğun işini kolaylaştırıyordu. Kutsal Kitap'ın yasakladığı eylemler, bildirdiği yıkım gelip çatmış gibiydi. İnsanları kurtaracak, bu bozuk düzeni düzeltecek, yeryüzünden ahlâksızlığı kaldıracak bir kimsenin geleceğini, yeryüzünde insanları mutluluğa kavuşturacak bir devletin kurulacağını, daha önceden, Kutsal Kitap (Eski Ahid) bildirmişti.

İnsanlığın Kurtuluşu: M.Ö. I. yy. boyunca Filistin ile komşu ülkelerde toplum yaşamı alabildiğine bozulmuştu. İsrail oğulları böyle bir durumun ortaya çıkacağını, yeryüzünde düzenin, ahlâkın bozulacağını, kötülüğün alıp yürüyeceğini «Eski Ahid» in birçok yerinde okumuş, bu durumu düzeltecek bir «kral»ın geleceğini gene «Eski Ahid»in **Yeremya** bölümünde görmüştü. Roma'nın elinde tutsak olan Filistin halkı kendini büsbütün dine, eski inançlara, eski mistik geleneklere kaptırmış, kurtuluşu göklerden gelecek bir «ulu»dan beklemeye alışmıştı. Musevi dini, üstü kapalı olarak, Yahudi ulusunun mutlu olacağını, kurtulacağını öne sürüyordu. Bu inanç o çağın Filistin toplumunda çok yaygındı. Onları Roma'nın baskısından, egemenliğinden yalnız tanrı kurtarabilirdi. Bu «kurtarıcı», tanrının görevlendirdiği bir kimse olacak, kendini Yahudi toplumunun kurtuluşu, mutluluğu için adayacak, bütün güçlüklere göğüs gerecek, acılara katlanacak, sonunda tanrının yardımı ile yeryüzüne doğruluk, erdem, iyilik, eşitlik, özgürlük getirecek, insanları özledikleri mutluluğa kavuşturacaktı. Ancak «Eski Ahid» bu tanrısal görevlerle donatılan kurtarıcının bir peygamber değil de «kral» olduğunu bildirmişti. Kutsal Kitap'ın bu bildirisine gönül bağlayan aşırı dinci kimseler dünyadan el etek çekmiş, tapınaklara kapanmış, çoktanrıcılığın kötülüğünü, dinsizlik olduğunu, çoktanrıcılığa karşı gelmenin gelecek yaşam için bir mutluluk kaynağı olacağını halka aşılamaya başlamışlardı. Tarihin bildirdiğine göre bu tür insanlar Filistin'de, özellikle Yahudiye'de pek çoktu. Halkın yüreğinde böyle birinin geleceği inancını körükleyenler de bu aşırı dinci yahudilerdi. O çağda Yahudiye bölgesi bu gibi mistiklerin, dünyadan el etek çekerek halkı içe kapanışa itenlerin, kaynaştığı yer olduğundan Romalı yöneticiler de baskıyı en çok burada artırmışlardı.

İlk Belirtiler: M.Ö.I. yy.'ın sonunda Yahudiye'de gizliden gizliye bir «kurtarıcının» yakında geleceği söylentileri yayılmaya başladı. Yahudi halkının en aşırı dincileri, en koyu gelenekçileri aracılığı ile ya-

İsa'nın vaftiz edilişi.

yılan bu söylentiler kurtuluşu gökten bekleyenlerin ilgilerini belli bir konu üzerinde, Eski Ahid'in bildirdiği tanrısal görevli kral çevresinde yoğunlaştırdı; bu söylentiler çoktanrıcı dine bağlı Romalı yöneticilerin bile kulağına varıyor, onları tedirgin ediyordu.

Günün birinde Romalı yöneticiler bu uydurma, halkı aldatıcı söylentileri çıkaranları aratmaya, onları cezalandırmak için kendilerine yakın buldukları kimseleri gizlice görevlendirmeye başladılar, ama halkın inandığı söylentilerin yayılmasını önleyemediler; beklenen kurtarıcının yakında geleceği inancı büsbütün güçlendi, gün ışığına çıktı.

Mesih Olayı: Beklenen kurtarıcının İbrani dilinde **«Maşiah»** adını taşıdığı, bunun da «kutlanmış, arınmış» anlamına geldiği biliniyor. Koyu dinci Yahudiler bu kurtarıcıya Eski Ahid'den alınan «Maşiah» adını verirken, kimi de onun bir peygamber olacağına inanmaya başladı. Oysa Kutsal Kitap (Eski Ahid) için «Maşiah» peygamber değil, ancak kutsal görevi olan bir kimsedir.

Gelecek kurtarıcının «kral» olduğuna inanan Yahudilerle peygamber olduğunu ileri süren Yahudiler arasında yavaş yavaş bir anlaşmazlık başgösterdi. İşte bu ilk anlaşmazlık ilerde kurtarıcının ölümüne yolaçacaktır. Gelecek kurtarıcının «peygamberliğini» ileri süren, aşırı dinci olan **Yahya**'dır. Yahya, Yahudiye'de, Yahudilere beklenen kurtarıcının geldiğini, yakında ortaya çıkıp insanlara doğruluk, erdem, iyilik yollarını göstereceğini, onları kurtaracağını, mutluluğa kavuşturacağını, bunun tanrının görevli kıldığı bir «peygamber» olduğunu açıkça söylemeye başladı.

İsa'nın Ortaya Çıkışı: Yahya'nın yaydığı söylentilerin halk içinde iyice yerleşmesinden kısa süre sonra, Tiberius yönetiminin onbeşinci yılında, Yahudiye'de İsa ortaya çıkıp peygamberliğini açıkladı. Onun peygamberliğini daha önceden bildiren, din tarihinde «Vaftizci Yahya» diye bilinen Yahudi, çalışmalarını birden hızlandırdı, İsa'nın «habercisi» olarak kendini tanıttı.

Baskıdan yılmış, toplumsal sarsıntılardan bunalmış, çöküntüden ezilmiş Yahudi halkı birden İsa'nın gelişini Eski Ahid'in bildirdiği nitelikte bir «kurtuluş olayı» diye yorumladı, yavaş yavaş bu yeni peygamberin çevresinde toplanmaya başladı. İsa daha çok gençti, çevresindekiler arasında onun yaşında kimse yoktu. Bu konuda ona en çok Vaftizci Yahya yardımcı oluyor, bütün Yahudi ulusunu kurtaracak olan mutlu, tanrısal görevlerle donatılmış kişinin bu genç adam olduğunu yer yer dolaşıp anlatıyordu.

İsa otuz yaşına yaklaştığı bir dönemde Vaftizci Yahya'nın yardımlarını bir yana bırakarak tanrının görevlendirdiği bir «peygamber» olduğunu kendi diliyle açıklamaya, çevresinde toplananlara anlatmaya başladı. Vaftizci Yahya, daha önce halkı yeterince aydınlattığından, İsa, peygamber olarak, kendini daha önceden bekleyen, görevini, kurtarıcı niteliğini bilen kimselerle konuşuyor, onlara tanrının buyruklarını, kendisini göndermekteki ereğini açıklıyordu. İlkin **Galile** kentine gelen İsa, orada, kendisini bekleyip çevresinde toplananlara «peygamber» olduğunu, tanrının kendisini acı ve sıkıntı çeken, tutsak, düşkün, hasta, yoksul insanları kurtarmak, mutluluğa ulaştırmak için görevlendirdiğini söylemeye, bu konuda «vaizler» vermeye başladı. Bu sözler Yahudi halkını kolayca inandırdı, Eski Ahid'e dayanarak böyle bir «kral»ın geleceğini bilen Yahudiler için bu olağan bir durumdu. Daha sonra Kudüs'e giden İsa orada da Vaftizci Yahya'nın bildirdiği bir kurtarıcı, bir peygamber olarak karşılandığını görünce tanrı elçisi olarak geldiğini açıkladı. İsa'nın bildirisine «muştu (müjde)», «bildiri», «haber» anlamına gelen yunanca **«evangelion»**, arapça **«incil»** deniyor-

İsa'nın doğumunu konu alan sayısız tablolardan biri (Hans Multscher'in eseri, XV. yy.).

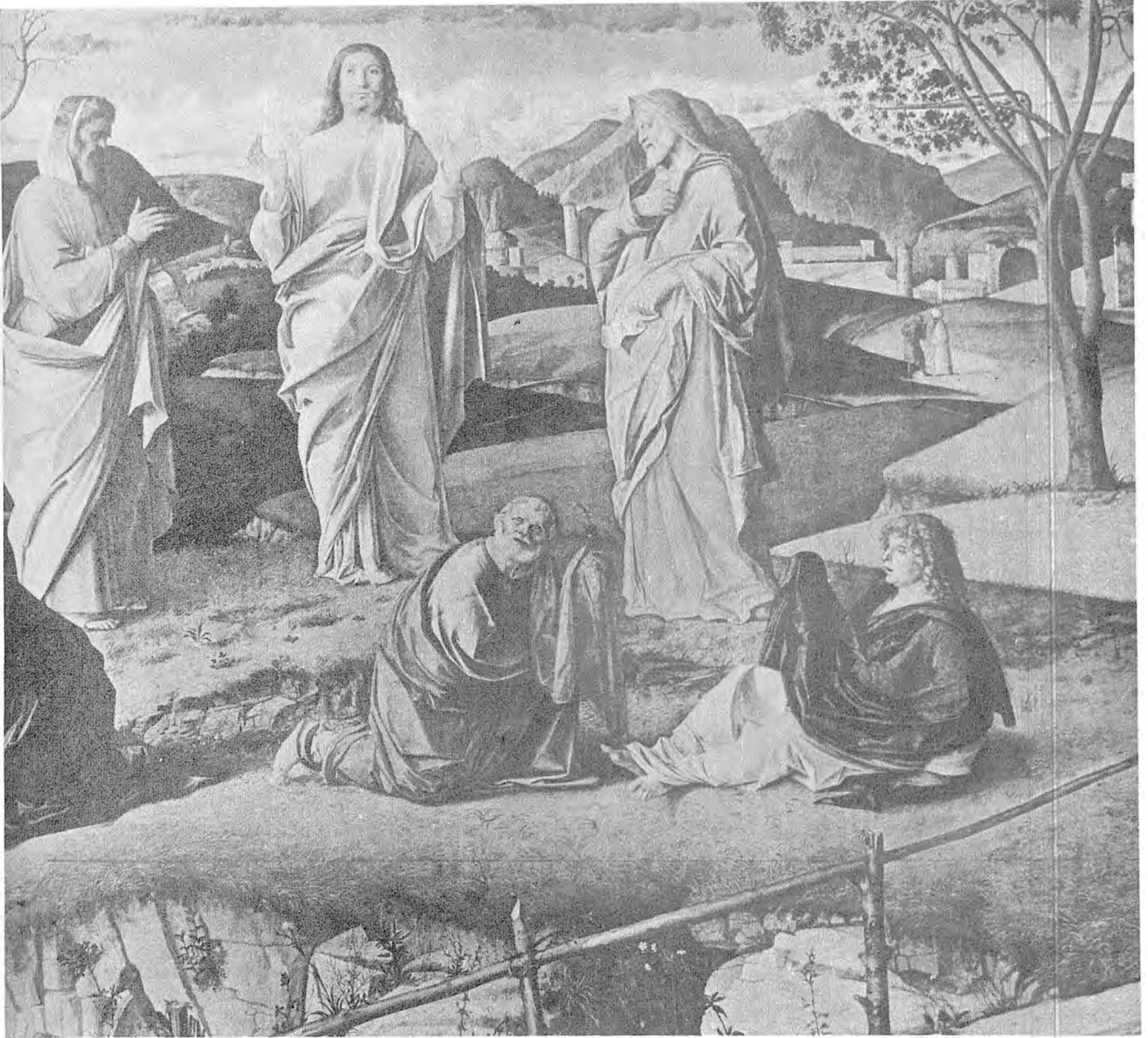

G.A. Guardi'nin bir tablosu (Berlin, İmparator Friedrich müzesi).

du. İsa, ortaya çıkışının ilk dönemlerinde, Eski Ahid'in bildirdiği «tanrı devletini kuracak kurtarıcı kral» sözlerinden yararlanarak, Yahudi ulusunun anlayışı, inancı, gelenekleri doğrultusunda konuşmalar yaptı; Yahudi dini ile ve Musa'nın bildirilerini kendi anlayışlarına göre yorumlayan din görevlileri ile çelişkiye düşmekten sakındı. İlkin bir «peygamber» olduğunu, insanlara doğruyu, güzeli, iyiyi, erdemi göstermekle görevli olduğunu söylüyor, bu insanların kimler, hangi ulus olduğunu açıklamıyordu. Ama, çevresinde toplananların çoğaldığını, gücünün arttığını, sözlerinin kesin bir etki ortamı yarattığını görünce yavaş yavaş gerçek düşüncelerini, görüşünü açıklamaya başladı. Onun bir Yahudi olması, çevresinde Yahudilerin toplanması, Yahudi dili ile konuşması başlangıçta Yahudi ulusunun «özel» bir kurtarıcısı olduğu inancını güçlendirdi, kolayca tutunmasını sağladı. İlk konuşmalarında yoksulluğun, ezikliğin, baskının, ahlaksızlığın sözünü ediyor, ancak bunun sınırlarını, Yahudi toplumunu aşan bir görüşü kapsadığını açıklamaktan sakınıyordu. Bu tutumu da daha çok çoktanrıcı dine bağlı yönetici topluluğun, Romalıların ilgisini çekiyor ,buna karşılık pek önemsenmiyordu. Bu önemsememe, o çağda geçen en küçük bir toplum olayını bile uzun uzadıya yazma alışkanlığındaki Romalı yazarların İsa ile ilgili en küçük bir bilgi vermemesiyle açıkça anlaşılmaktadır.

İlk bildiriler. İsa, gücünün arttığını görünce ilk günlerdeki çekingenliğini, üstü kapalı konuşmaları bırakıp düşüncelerini daha açık seçik söylemeye başladı. Kendisinin yeni bir din getirmediğini, peygamber Musa'nın getirdiği dinin, onun kutsal kitabı olan Eski Ahid'in gerçek anlamı ile anlaşılması, yorumlanması, açıklanması gerektiğini ortaya attı.

İsa, bir peygamber olarak gönderildiğini, görevlendirildiğini ileri sürdü, bu konuda tanrının insanlara bildirmesi gereken buyruklarını açıkladı. Bu ilk bildirilerde, İsa'nın yalnız kendi soyunun yani Yahudi ulusunun değil, öteki ulusların da peygamberi olduğu, onları da uyarmakla, doğru yola getirmekle görevli kılındığı anlamı saklıydı, Bu ilk bildirilerin kaynağı, dayanağı, gene Musa'ya gönderilen Eski Ahid'ti. Ayrıca İsa'nın bildirdikleri ile Davud peygamberin **Zebur** denen kutsal kitabındaki insan sevgisi, insan

İsa'nın — öldükten sonra — havarilere görünmesi.

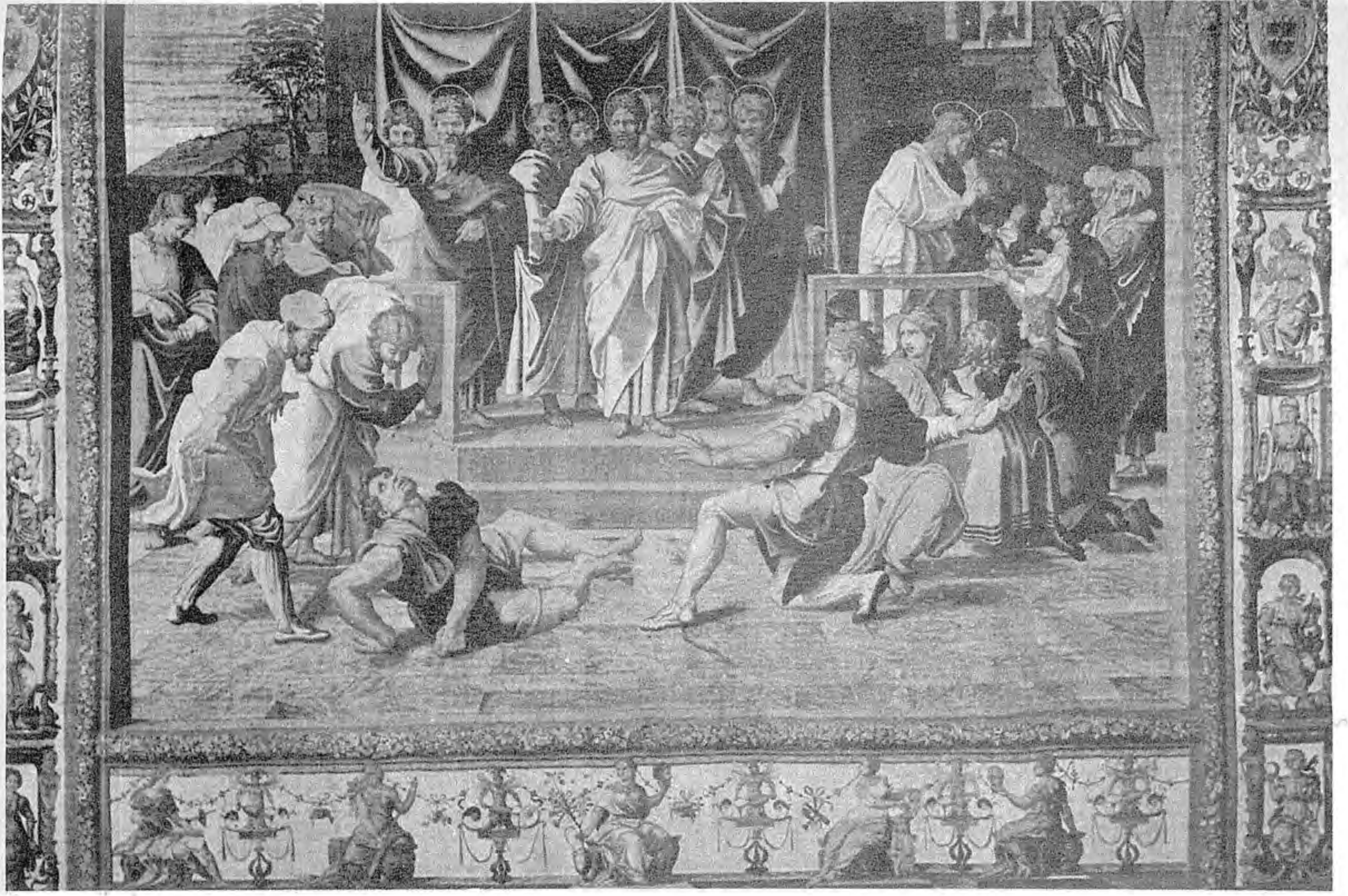
saygısı bağdaşıyordu.

İsa, insanları kardeşliğe, barışa eşitliğe, doğruluğa, iyiliğe çağırıyor, tanrının buyruklarının yerine getirilmesini istiyor, savaşların, vurgunların, haksızlıkların kalkmasını diliyordu. Bunları kendi adına değil, tanrı adına, kendisini görevlendiren yüce varlık adına yapıyordu.

İsa'nın kişiliği

İlkin Yahudiye'de, **Galile (Celile)** de verdiği vaızlarını sonra Kudüs'te çoğalttı, daha uzun boylu, daha sık konuşmaya başladı. Görevini daha kesin bir dille, daha açık bir söyleyişle, bütün sınırlarını belirleyerek açıkladı. Bu dönemde İsa, kendisini, tanrı yasalarının uygulayıcısı, son peygamber olarak tanıttı. Eski Ahid'in geleceğini kapalı bir dille, bir kral olarak bildirdiği görevlinin kendi olduğunu, kişiliğinde peygamberlikle krallığın birleştiğini ileri sürdü. Bu krallık tanrısal ülkenin, ötedünyanın (manevi dünyanın) gerektirdiği gerçek bir krallıktır, sonsuzdur, sınırsızdır, madde dünyası ile bağlantısı yoktur. Bu ülkenin yurttaşları tanrıya inananlardır, onlar arasında soy sop ayrılığı yoktur. Kutsal Kitap'ın buyruklarını (İsa'nın açıkladığı biçimde) uygulayan, yerine getiren bütün inananlar (müminler) bu tanrısal ülkede, bu mutluluk yurdunda bağımsızlık, kardeşlik, eşitlik, erdem içinde yaşayacaklardır; onların önderi, yöneticisi yalnız yüce tanrıdır. Tanrı bir kavmin, bir ulusun değil bütün insanların tanrısıdır; tanrı insanların atası (babası) durumundadır, onun katında ayrılık, başkalık yoktur. Bütün ayrılık inananlarla inanmayanlar arasındadır. İnsanların «tanrısal babanız nasıl bütün eksiklerden uzaksa siz de öyle olunuz» yargısınca davranmaları gerekir.

İsa'nın bu vaızları, çevresinde toplananlarca daha geniş bir alana yayılıyor, onu dinleyemeyenlere, uzak komşulara aktarılıyor, yeni bir inanç geleneği yaratılıyordu. İsa, bir peygamber olarak, bu bildirilerin arkasında kalmış, onun gerçek

Raffaello'nun bir azizin öldürülüşünü konu alan tablosu.

varlığı gittikçe masallaşmıştır. Konuşanın bile İsa değil, tanrının kendisi olduğu inancı yayılmıştır. Eski Ahid'de geçen «yönetici» anlamında «rab» sözü zamanla «baba» anlamına dönüşmüş, bu nedenle İsa «tanrının oğlu» olarak bilinmeye, saygı görmeye başlamıştı. İsa, kendisinin «bir» olduğunu ileri sürdü, tanrısal nitelikler, yetenekler taşıdığını göstermek için yüce güçlerle donatıldığını ortaya attı. Bu yüce güçlere sonraları «mucize» denecektir. İlk yıllarında kırkı bulduğu söylenen bu «mucizeler» arasında hastaları iyileştirmek, körlerin gözlerini açmak, ölüleri diriltmek gibi doğaüstü nitelikte olanları vardı.

İsa'nın Gerçek Kişiliği. Tarih kaynakları İsa'nın kimliği, kişiliği konusunda bilgi vermiyor. Onun yaşadığı, peygamberliğini ortaya attığı, bu yüzden çarmıha gerilerek öldürüldüğü söylenen dönemden kalma belgelerde onunla ilgili bilgi yoktur. Bu konuda geçen bütün bilgileri İsa'nın en yakın oniki arkadaşından, yani din tarihinde «Havari» adı ile anılan kimselerin topladıkları anılardan ve anlattıklarından, öğreniyoruz.

İsa,Yahudiye yada ona komşu kentlerden birinde doğmuş, yoksul bir musevi çocuğudur. Söylentiler onun çok genç yaşta tanrısal bir görevle yüceltildiğini, bunu belirten başarılar gösterdiği, sonra Eski Ahid'in geleceğini bildirdiği «Mesih»-in özelliklerini taşıdığını bildirir. Bunların tarih gerçekleri ile bağdaşma oranı belli değildir.

Dinler tarihi ise İsa ile ilgili olayları daha başka bir açıdan değerlendirerek ona bir tarih kişisi gibi bakılmasını sağlar. Ancak bu konuda da yarı tarih, yarı söylenti niteliğinden olan bir anlatımla yetinir. İsa, din tarihine göre gerçek bir kişidir, peygamberdir. Ancak, «tanrının oğlu» olduğunu söylemesi, bunu «havari» denen arkadaşlarına açıklaması İbrani dinine göre suçtur. Ayrıca onun «tanrı ile ben tekiz» demesi de Eski Ahid'in özü ile, inancı ile çelişmektedir. İşte bu dine aykırı sözleri ve tutumu yüzünden İbrani rahiplerince suçlanan, dinsiz, olduğu söylenen İsa, o ilin Romalı valisi Pontus Pilatus'a götürüldü. Vali, büyük rahiplerin tutuklayıp kendisine gönderdikleri İsa'yı bir süre de kendi dinledi, öldürülmesi konusunda kesin bir karara varamadı, birkaç gün işi savsattı. Sonunda, kölelere uygulanan çarmıha gerilerek öldürülme cezasının İsa üzerinde de yerine getirilmesini buyurdu. Elleri bağlanan, gerileceği çarmıh sırtına yükletilen İsa, acılara, sövüp saymalara, yermelere katlana katlana Golgotha tepesine çıkarıldı, orada ellerinden, ayaklarından çarmıha gerildi. Bu olayın M.S. 29'da meydana geldiği söylenir.

İsa'yı peygamber olarak ilk tanıyan ve yeni dini çevreye yayan Vaftizci Yahya başı uçurularak öldürülmüştü. İsa'ya inanmanın, onun peygamberliğini ileri sürmenin ilk kurbanı sayılan Vaftizci Yahya'nın öldürülmesinden sonra, yeni dinin etkisinin daha da arttığı görüldü. Ancak bu olay havari Yahuda'nın İsa'yı ele vermesini önleyemedi. Din tarihinin bize bildirdiği bu olayları ne Roma tarihlerinde, ne de öteki belgelere dayanan tarihlerde bulabiliriz. Bu konuda İsa'nın kimliğini aydınlatacak bilgileri veren kaynaklar yoktur. Bundan dolayı İsa'yı bir din kurucusu, bir peygamber olarak ancak ona bağlananların, arkadaşlarının (havariler) anılarından öğrenebiliyoruz.

Havarilere göre İsa. İsa'nın çev-

Aziz Petrus ile Aziz Paulus'un öldürülüşü.

resinde toplanan, kimisi Vaftizci Yahya'nın öğrencileri olan oniki kişi vardı. Bunlar, yasadıkları sürece İsa'ya, onun düşüncelerine, getirdiği dine bağlı kalmakla yetinmemiş, hıristiyanlığı yaymayı kendileri için kutsal bir görev saymışlar, İsa'nın ailesi, çocukluğu, doğumu, gençlik yıllarındaki yaşantıları ile ilgili ne varsa toplamışlardı. Havarilere göre İsa tanrının özel görevlerle gönderdiği son peygamberdi, tanrının oğlu durumundaydı. İsa'da, tanrısal belirtiler, insanüstü başarılar gösterme gücü vardı. İsa, Beytüllahm'da bakire Meryem'den doğmuştu. Meryem ise yaşlı, gücü tükenmiş Yusuf adlı biriyle (kimilerine göre tanrısal bir kişi) evliydi, ama adam çok yaşlı olduğundan Meryem bakireydi. İsa, bir süre Nasıra denen köyde odunculuk yaparak geçimini sağlamış, sonra oradan ayrılarak Vaftizce Yahya ile buluşmuştu; Yahya İsa'daki tanrısal gücü sezdi, onun bir peygamber olarak gönderildiğine inanıp halkı bu konuda aydınlatmaya başladı.

Havari topluluğu, İsa'nın tanrısal kişiliğini bilen, onun gücüne, yeteneklerine inanan kimselerden oluştuğu için, İsa'yı bir tanrı-insan olarak tanıtma eğilimindeydi. Bunda da Vaftizce Yahya'nın büyük etkisi vardı. Nitekim, İsa'nın «babasız» doğması, Meryem'in erkek görmeden, kız olarak, gebe kalması, bunu tanrının bir özel sunuşu (ihsanı) diye benimsemesi türünden doğa-dışı olayların bir din kuralı, bir inanç ilkesi niteliğine bürünmesi İsa'nın kişiliğini tanrı ile birleştiren Havari topluluğunun başarısıdır. İsa'nın bu yakın, kendisine bütün gönülleriyle inanan, bağlanan arkadaşlarını derin bir etki altında bırakmasına bakılırsa, daha önceden din konusunda bir takım bilgiler edinmiş olması gerekir. Özellikle Eski Ahid'i çok iyi bildiği, kendinden önce gelen bütün peygamberleri tanıdığı, onların ayrı ayrı düşüncelerini kavradığı, içinde yaşadığı toplumun bütün geleneklerini, göreneklerini inceden inceye öğrendiği sözlerinden, buyruklarından açıkça, anlaşılıyor. Havari'nin onda bu başarıları sağlayan nitelikleri görmemesi, daha doğrusu görememesi onun tanrılaştırılmasını kolaylaştıran yanlardır. Bunlara karşılık din İsa'yı bir din kurucusu, bir peygamber olarak tarihin değil inançların düzenlediği ortamda gerçek bir kişi olarak görüyor, onun yardımcılarını (havarileri) tanrısal gerçekleri kavramış, ermişler diye niteliyor. Bunlar, Vaftizci Yahya bir yana bırakılırsa, İsa'nın aydınlattığı, yetiştirdiği kimselerdir.

Havariler. Din tarihinde **havari** kavramı İsa ile ortaya çıkmıştır. Onun düşüncelerini yayma konusunda ona yardım eden, onun söylediklerini (vahiyleri) olduğu gibi öğrenen, saklayan havariler oniki kişidir. Bunların oniki olması bir raslantı sonucu değildir. Gerek Eski Ahid'de, gerekse onun kaynağı olan eskiçağ inançlarında, Mezopotamya, Mısır, Anadolu uluslarında oniki sayısının kutsallığı biliniyordu. İsa'nın çevresinde toplananların bu sayının çok üstünde olduğu bir gerçektir. Ancak, İsa'nın tanrısal gücünü, çevresinde toplananların tanrısal görevlerini daha etkili bir nitelikte geleceğe bırakmayı düşünen düşünce ortamı İsa'nın kitabı olan «Yeni Ahid»de oniki havari adı sayıyor: **Petrus**, (Yunus oğlu Simun), **Andreas**, (Petrus'un kardeşi), **Yakub** (bu adı taşıyanlardan ilki olduğu için Büyük diye nitele-

Aziz Luka Meryem'in resmini yapıyor.

nir), **Yuhanna** (Zebedi'nin oğlu, İsa buna **Boanerces** adını vermişti), **Filipus, Bartholomaeus, Matta, Tomas, Yakub** (Alte oğlu, **Küçük**, diye anılır), **Gaygur Simden, Yahuda (Taddeus), Yahuda İskariyot** (hain Yahuda, İsa'yı ihbar eden).

İsa'nın çevresinde toplanan, onu bir tanrısal varlık, tanrının oğlu diye yüceleyen bu oniki kişi, yaşadıkları çağın bilgisiz, yoksul, Taberiye gölünde balık avlamakla geçinen, birkaçı da Vaftizci Yahya'nın yetiştirmesi, gene düşkün kimselerdi. Bunlar İsa'nın çevresinde toplanırken belli bir erek, belli bir düşünceye göre de davranmıyorlardı, böyle davranacak durumları da yoktu. Onları etkileyen yalnız İsa'nın kişiliği, sözleri, davranışları, bir de Vaftizci Yahya'nın İsa adını yaptığı konuşmalardı. Havariler kendilerini İsa'ya adamış, onun yolundan gitmeyi bir din olarak benimsemiş, onun doğaüstü bir nitelik, bir tanrısal güç taşıdığına inanmış insanlardı. Düşünce, inanç bakımından havarilerin İsa'ya herhangi bir yardımı olmadı. Onların bütün işi İsa'nın dediğini yapmak, sözlerini dinleyip uygulamak, getirdiği dinin genel ilkelerini yaymak, onlara kendilerinden bir katkıda bulunmamaktı.

"şalom" yada mutluluk

Havariler, İsa'nın kişiliğinde, gelecekteki «şalom»u (mutluluk) bulduklarına inanmışlardı. Onikisi de Yahudi olan bu yardımcılar içinde Eski Ahid'i bilen yoktu (Vaftizci Yahya bunların dışındadır). Bu nedenle İsa'nın söylediklerini yeni, duyulmamış, gerçekten tanrı sözü diye anlamaya yatkındılar. İsa'nın konuşmaları, uyarmaları, tanrı, ötedünya, mutluluk, eşitlik, erdem, iyilik, uysallık, arınmışlık, kardeşlik gibi erdemlerle ilgili açıklamaları, muştuları onları büyülemekle kalmıyor, bir yandan da düşünce bakımından olgunlaşmalarını, gelişmelerini sağlıyordu. Bu oniki kişinin içinde İsa'dan kuşkulanan, söylediklerinin gerçekliğine güvenmeyen yalnız **Yahuda** (hain Yahuda) idi. Buna karşılık İsa'nın ölümüne değin yanından ayrılmadı, bütün toplantılara katılıp vaızlarını, uyarılarını dinledi.

İsa, düşüncelerini, getirdiği dinin ana ilkelerini, Eski Ahid ile ilgili yorumlarını bu oniki yardımcısına yapıyor, onların dışında kimseyle pek konuşmuyordu. Bu da o dönemde eski inançlara, eski geleneklere olan bilinçsiz bağlılık, Romalı yöneticiler karşısında duyduğu korkudandı. Bu nedenle yardımcıları ile belli yerlerde buluşuyor, düşüncelerini bu dost toplantılarında açıklıyordu.

İlk Toplantılar. İsa, Vaftizci Yahya'nın yardımı ile, peygamberliğini ortaya atıp yakın ilgi görünce belli bir yerde durmadı, dolaştı, Kudüs'e gitti, başka illeri gezdi. Bu geziler sırasında oniki yardımcı edindi. Bunlar, bütün gezilerinde bir daha İsa'dan ayrılmadılar. İsa'nın yardımcılarıyla yaptığı ilk toplantılarda neler konuşulduğu, hangi konular üzerinde durulduğu kesinlikle bilinmiyor; ancak, havarilerin yalnız İsa'nın söylediklerini yapmakla, yaymakla kendilerini görevli saydıkları düşünülürse, ele alınan konuların «İncil»i oluşturan olaylar, sorunlar olması gerektiği anlaşılır.

İsa'nın kimi zaman günde birkaç kez, kimi zamanda yalnız akşamları yardımcıları ile buluştuğu söylenir. Romalı yöneticilerin baskısı, eski inançlara ve İbrani geleneklerine çok bağlı kimselerin boşboğazlığı korkusu ile bu toplantılardan birçoğunun gizli yapıldığı biliniyor. İsa kendisine uyan oniki arkadaşına yalnız bir peygamber olduğunu söylemekle kalmamış, tanrıdan buyruklar, bildiriler aldığını, söylediklerinin tanrısal nitelikte sözler, açıklamalar olduğunu da anlatmıştır.

İsa, havarilere tanrının yalnız Yahudilerin değil, bütün insanların tanrısı olduğunu, ölümden sonra dirilmenin gerçekliğini, ruhun ölümsüzlüğünü, yargı gününün var-

A.G. Boltraffio'nun Meryem ile İsa'sı (Milano. Poldi Fezzali Müzesi).

lığını, bütün insanların ettiklerinin karşılığını göreceklerini, acılara, baskılara, saldırılara karşı dayanıklı, katlanıcı olmanın bir erdem niteliği taşıdığını anlattığı anlaşılıyor.

Başlangıçta, İsa, kendisine tanrının bir «kitap» gönderdiğini havarilere söylediği pek kesin değildir. Bu konuda elimizde açık bir belge, güvenilir kanıt olmadığı gibi, havarilerin anlattıkları bir öykü, bir olay da bilinmiyor. Yapılan ilk toplantılar yalnız yeni dinin özelliklerini, niteliklerini açıklayıcı konuşmalar olmaktan, insanların nasıl davranmaları gerektiğini anlatmaktan ileri geçmiyordu. İsa, havarileri karşısında, bir örnek insan durumundaydı. Onun bu örnek insan oluşu, davranışları ile, sözleri ile ortaya koyması, söylediğiyle yaptığı arasında bir bağlantı kurması ile gerçekleşmiştir.

İlk toplantılarda konuşulduğu sanılan konulardan biri de yeni dinin tapınma biçimleri, genel düzeni ve ilk koşulları idi. Başlangıçta İsa'nın çevresinde dinini yaymak için güçlü bir topluluk, gereğinde savaşmayı göze alabilecek nitelikte bir güç birikimi olmamıştı. Bu bakımdan havarilerde karşı koyucu, direnici, vurup kırıcı bir atılım düşüncesi de görülmüyor. Oniki havariden en yeteneklisinin Petrus olduğu anlaşılıyor. Bilgiden yoksun, okumamış havarilerin İsa'nın konuşmalarını, din konularındaki açıkla-

Havari Paulus

malarını, özellikle İbrani dininin, Eski Ahid'in inceliklerini anlatan yorumlarını kavramaları düşünülemez. Böylesine bilgisiz kimselerin bu derin din sorunlarını kolayca kavrayabilecekleri de akla pek yatkın gelmiyor.

isa, tanrının oğlu

İsa'nın tanrının oğlu olduğuna, kızoğlan kız olan Meryem'den babasız doğduğuna inanmaları kolaydır, ancak Eski Ahid'in sorunlarını kavramaları, İsa'nın söylediklerini bütün incelikleri ile anlamaları kolay olmasa gerek. Havarileri bilgisiz, yoksul, düşkün göstermekle İsa'yı daha kolay yüceltmek, onun kişiliğine olağanüstü nitelikler katmak eğilimi arasında bir bağlantı olsa gerek. İsa, kendinden önce gelen peygamberleri, Eski Ahid'i çok iyi bilmese onu yorumlamaya, eksiklerini gidermeye kalkmaz, «ben onu bütünlemeye, sürdürmeye geldim» anlamında yorumlanabilecek sözler söylemez, yada bu sözler onun ağzından çıkmış gibi gösterilmezdi.

İsa'nın tanrının oğlu olması, tanrı adına konuşması kendisini de, yüklendiği görevi de yüceltmek, ona önem kazandırmak içindir. Bunu, bilgisiz, düşkün, yoksul kimselerle daha kolay yapabilir, daha kolay başarabilirdi. Peygamberlerde eskiden beri tanrı karşısında kendini küçülterek yüceltme eğilimi vardır. Özellikle Vaftizci Yahya gibi eski İbrani dinini çok iyi bildiği anlaşılan bir kimsenin İsa'nın gelişini bildirmesi, onun düşüncelerindeki yeni öğeleri kavraması, çevreye yayması önemlidir. Vaftizci Yahya bir bakıma İsa'yı, katıldığı toplantılarda, tanrılaştırmıştır.

İlk toplantılar, İsa'nın peygamber olarak ortaya çıkışından kısa süre sonra başladı. Bunlar önce birbirini tanıma, anlama, karşılıklı güven sağlama niteliğindeydi. Sonraları yeni dini öğrenme, sorunlarını konuşma biçimine dönüştü. Aşağı yukarı birkaç yıl süren bu toplantılar İsa'nın başkanlığı altında yapılıyordu. Ancak bu toplantılarda konuşan yalnız İsa değildi. Havariler de arada bir konuşmalara katılıyor, düşüncelerini açıklıyorlardı. Bu karşılıklı söyleşmelerde bir takım anlaşmazlıkların, İsa'dan kuşkulanmaların olduğu da biliniyor az çok.

Son Yemek-İlk Kuşku. İsa, peygamberliğini ortaya koyduğu dö-

Alessio Baldovinetti'nin «Son Yemek»i.

nemden başlayarak ölümüne kadar havarilerle toplanmış, konuşmuş, söyleşmişti. Bu toplantılarda bütün havarilerin birbirinden kuşkulandıkları söylenemez. Ancak içlerinde bir tedirginliğin olduğu, İsa'nın, gittikçe ele verilme, suçlama korkusu ile karşı karşıya geleceğini sezdiği de gün geçtikçe aydınlığa çıkıyordu. Nitekim çarmıha gerilmesinden önceki son toplantıda, yada **«Son Akşam Yemeği»**nde, bu kuşkusu büsbütün artmıştı. Oniki havari içinde en çok Yahuda'nın tutumundan kuşkulandığı bu son toplantıda iyice sezilmişti. Din tarihinde **«Hain Yahuda»** diye anılan Yahuda İskariyot, onu dinsizlikle suçlayarak durumu rahiplere, valiye bildirmişti. İsa'nın, daha önce de anlatıldığı gibi, sonu olan bu kuşku, havariler topluluğunu dağıtmaya, yeni din inancının yayılmasını durdurmaya yetmedi. İşte, o akşam havarilerden birinin kendisini ele vereceğini sezmiş, bunu yanındakilere söylemişti. Bu onun yakınlarından ilk kuşkusu olmuştu. Daha önce vaftizci Yahya'nın öldürülmesi de buna benzer suçlama yüzündendi.

İsa eski geleneklerini yıkmıyor, Eski Ahid'in yanlış anlaşılmasının, gerçek buyruklarının uygulanmamasının önüne geçmek, kargaşalığa son vermek istiyordu. Oysa Yahuda, yeni dine karşı için için eski inançları, eski gelenekleri savunuyordu. Onun son peygamber İsa'ya karşı giriştiği bu suçlama havariler arasında yeni bir birleşmeye, yeni bir anlaşmaya yolaçtı. İsa'nın çevresinde toplanan oniki kişi eksilmemeliydi. Buna karşılık Yahuda'nın da topluluktan kovulması gerekiyordu.

Havarilerin Yeni Birliği. Yahuda'nın İsa'ya karşı giriştiği ağır suçlama sonucu topluluktan kovulması üzerine, yerine yeni bir havari seçme gereği doğdu. Oniki kişi olan havarilerin eksilmemesi gereği, inancı vardı. Bu nedenle sağlığında İsa'yı tanıyan, onu gören, toplantılara katılan birinin seçilmesi üzerinde duruldu, bu konuda tanıklığa önem verildi. Böylece Matta üzerinde anlaşmaya varılarak havariler arasına alınması sonuca bağlandı. Bir süre sonra Şam yolunda İsa ile konuştuğu, ondan yetki aldığı ileri sürülen Paulus ile İsa'nın göğe ağışından sonra dinine giren Barnabas havariler arasına alındı.

Havarilerin sayısı artınca görevlerin de genişletilmesi gereği doğdu. Artık yeni dinin ilkeleri elden geldiğince açık seçik olarak daha geniş topluluklara anlatılacak, açıklanacak, hıristiyanların sayısı çoğaltılacaktı.

Havariler yavaş yavaş kendilerine yeni çömezler bulmaya başla-

Havariler «Vaftiz pekiştirme ayini»nde.

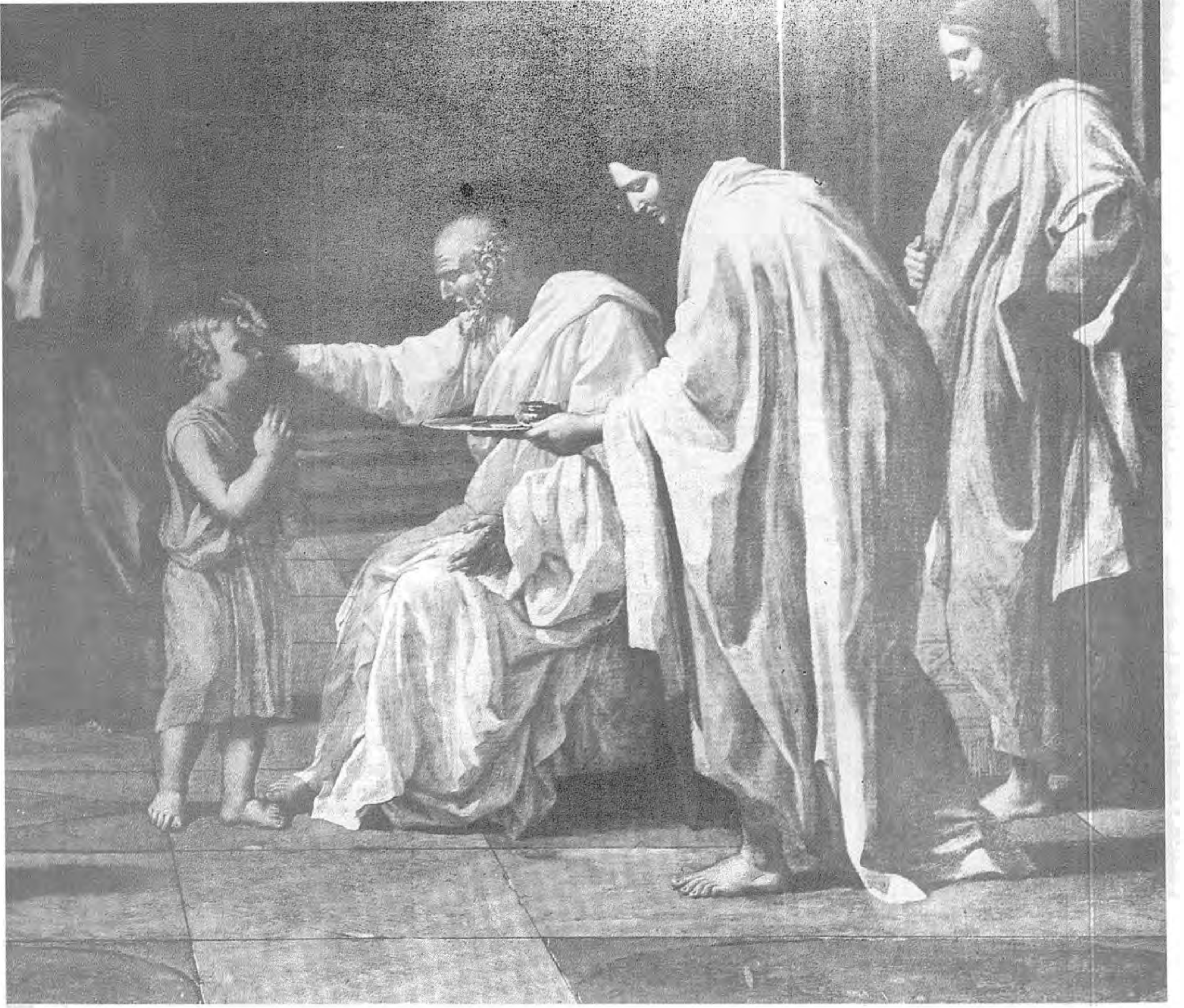
dılar. İsa'nın bildirdiği yeni dinin ilkelerini, kurallarını bu yeni dindaşlara anlatma yoluna koyuldular. İsa'nın vaızlarını, öğütlerini, özdeyişlerini ağızdan ağıza yayan, böylece yeni dinin gelişmesini sağlayan ilk havarilere yeni yeni öğrenciler, dinseverler katıldı, onlar da gittikleri yerlerde öğrendiklerini başkalarına anlatıp öğretmekle görevlendirildi.

Ağızdan ağıza, kulaktan kulağa aktarılan, yayılan bu vaızların yazıya ne zaman, nerede geçirildiği kesinlikle bilinmiyor. Yalnız İsa'nın ölümünden en az otuz yıl sonra bütün vaızlarının, özdeyişlerinin, öğütlerinin yazıya geçirilmeye, derlenmeye başlandığı biliniyor. Ancak bilinen bütün vaızların Eski Ahid'e dayandığını ileri sürenler, havarilerin bildirdiklerine, Kutsal Kitap'ı değiştirdiklerini söyleyerek inanmak istemiyorlardı. Bu nedenle elde yazılı bir belgenin bulunması gereği doğdu.

İncil'in Düzenlenmesi. İsa, tanrının insanları mutlu, eşit, kardeş, erdemli kılmak için kendini görevlendirdiğini, peygamber olduğunu, kendisine inananlara **«iyi haber»** (incil) getirdiğini bildirmek için ortaya çıktığını, çalıştığını söylemişti. Onun bu «iyi haber»lerini dinleyenler, öğrenenler unutmamak, olduğu gibi gönülde tutmak için bütün güçlerini tüketiyor, İsa'nın ölümünden sonra geldiğince daha çok kimseye öğretiyorlardı. Ancak havarilerin yaşlanması, ölmesi sonucu bu mutlu sözlerin, bildirilerin unutulacağı korkusu doğdu. Bunun üzerine M. S. 60 yılından başlayarak İsa'nın olduğu söylenen bütün sözlerin, özdeyişlerin, öğütlerin yazıya geçirilmesine başlandı. Bu konuda elde belli bir yazılı belge yoktur. İncil'in nasıl toplanıp düzenlendiği, kimin eliyle yazıya geçirildiği, yazıya geçirilirken hangi kurala dayanıldığı bilinmiyor.

kutsal kitap: incil

İncil'in bir Kutsal Kitap olarak İsa'ya indiriliş sırası, düzeni de belli değildir. Kimi hıristiyan din bilginleri, İncil'de geçen sözlerin doğrudan doğruya tanrı sözü olduğunu, İsa'nın kendisine bildirilenleri

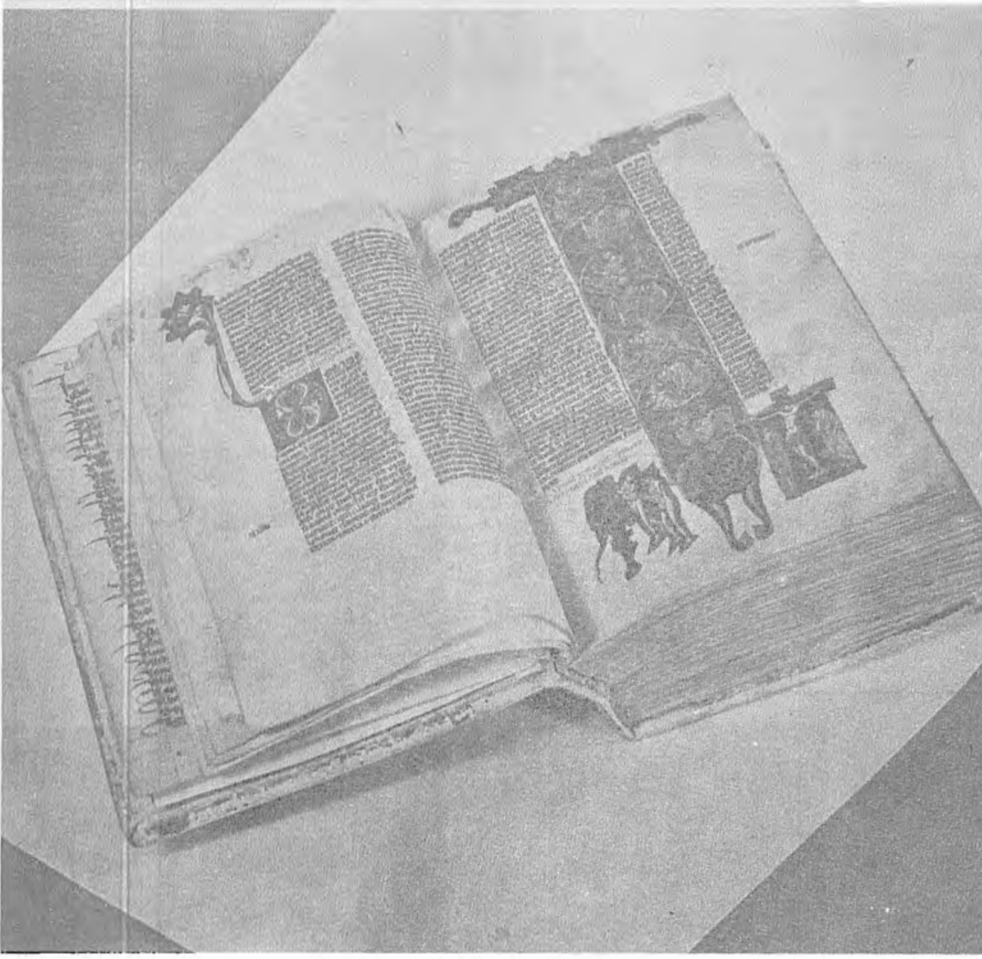
havarilere aktarmakla yetindiğini, kendiliğinden onlara en küçük bir katkıda bulunmadığını ileri sürer. Kimi de İncil'i tanrının İsa'ya «vahy» olarak gönderdiğini, söz dizilerinin İsa'nın olduğunu, sözlerin tanrı ile ilgili olmadığını söyler. Birincilere göre İncil bütün olarak tanrısaldır, tanrı sözüdür; ikincilere göre ise yalnız esin (ilham) tanrınındır; öz tanrının, söz dizisi İsa'nındır; açıkçası İncil insan yapıtıdır, tanrı yaratması değildir.

Bilinen tarih gerçeği ise İncil'in İsa yaşarken derlenip toplanmadığıdır. O, İsa'nın ölümünden çok sonra bütünlüğe kavuşturulmuştur.

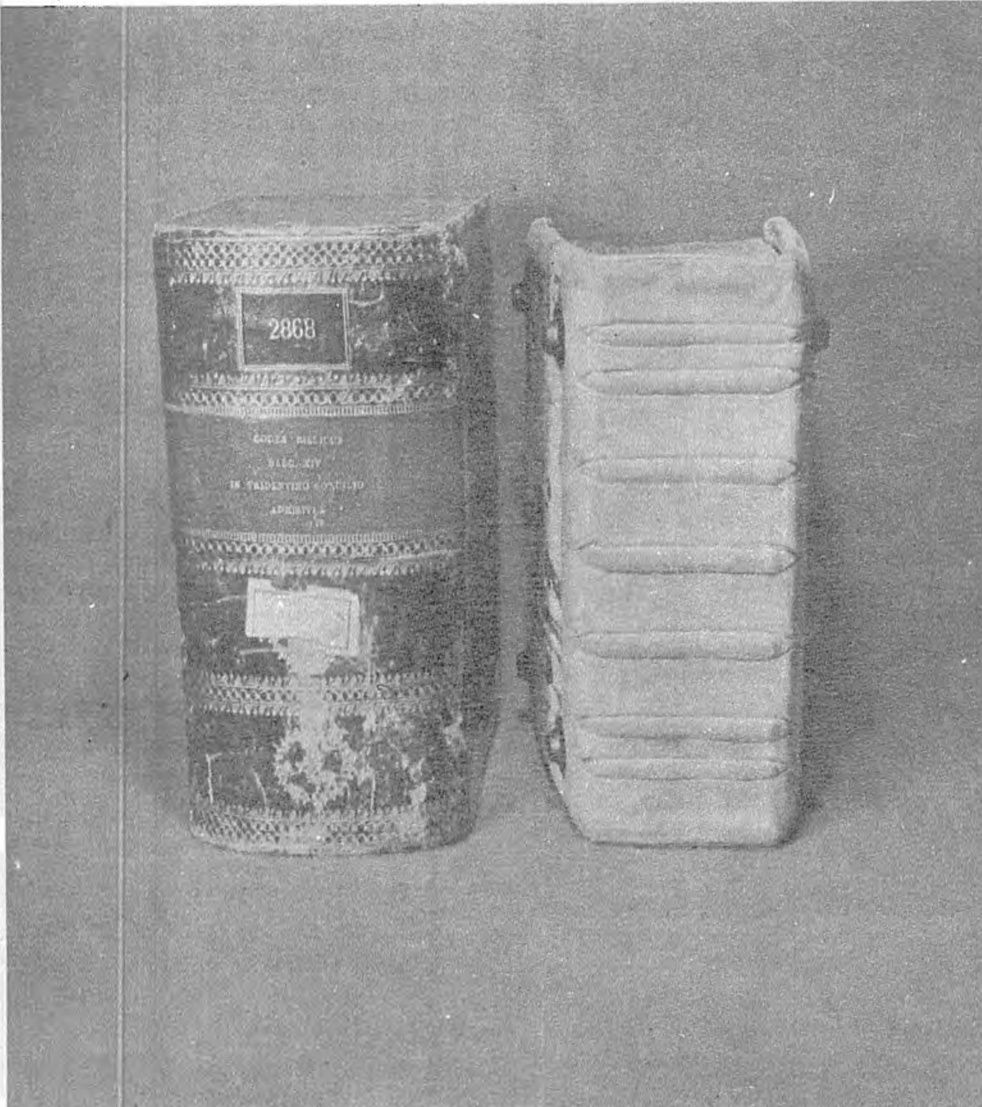
İncil ne bir havari eliyle derlenip düzenlenmiş, ne de belli bir tarih sırasına göre yazılmıştır. M. S. I. yy. yarısından başlanarak düzenlenen İncil, tek kitap olmadığı gibi, tek elden çıkmış bir yazış biçimine göre düzenlenmiş de değildir. Ayrıca olayların akışına, zaman içindeki yerlerine göre bir sıraya da uyulmamış, yalnız İsa'nın olduğu söylenen sözleri derlenmesi ile yetinilmiştir.

İncil'in düzene konurken ne gibi bir anlayışa göre davranıldığı da bilinmiyor. Havarilerin bu işi biraraya toplanarak mı, yoksa ayrı ayrı mı yaptıkları konusunda günümüze kalan bir belge yoktur. Onun içerdiği bütün sözlerin, İsa'nın bildirileri olduğunu gösteren kesin belgelerden, kanıtlardan da yoksunuz. Yalnız M. S. 60 ile 70-80 yılları arasında, değişik zamanlarda, değişik kimselerce toplanmış, daha doğrusu değişik kimselere göre düzenlenmiş, daha çok olayları, İsa'nın başından geçenleri anlatan İnciller günümüze kalmıştır. İbraniler (Yahudiler) kendi peygamberleri dışında başka bir peygamber, Tevrat dışında başka «kitap» tanımadıkları için, İncil ile ilgili belgeleri de toplamamışlar, İncil'in doğuşunu sağlayan olayları birer «dinsizlik» olarak nitelemişlerdir.

İncil'i toplayan, düzenleyen havarilerin İsa'dan sonra ne kadar yaşadıkları, onunla doğrudan doğruya tanışıp tanışmadıkları da kesin değildir. İsa'nın ölümünden en az otuz yıl sonra başlanan bu İncil'i toplama, düzenleme işinin yirmi yıl sürdüğü göz önünde tutulursa toplayıcıların kiminin İsa'yı ikinci kişi aracılığı ile, onun aktarılan sözlerini dinleyerek tanıyabilmesi

III. yy.'da yazılan ve Trento konsilinde yararlanılan inciller.

olanağı da vardır. Ancak ilk inciller için böyle düşünülmeyebilir. Kimi araştırıcılar İncil toplayıcıların İsa'dan sonra geldiklerini, onun sözlerini ilk oniki havariden dinlediklerini, İsa'yı tanımadıklarını ileri sürerler. Kimi de ancak iki toplayıcının gerçek havari olduğu, İsa'yı tanıyıp onunla konuştuklarını, bunların da Matta ile Yuhanna olduklarını belirtirler. Bu konuda kesin yargıya varabilmek için elde belge yada kanıt yoktur. Onun için bütün söylenenler birer varsayım olmaktan öteye geçemez. İncil toplayıcılarının çok uzun yaşamış, İsa'yı görmüş olduklarını söyleyenler de vardır, ancak bu da bir söylenti olmaktan ileri gidemiyor. Bu konuda bilinen tek gerçek İncil'in İsa yaşadığı sürece toplanmadığı, İsa'nın böyle bir kitabı görmediği, bilmediğidir.

İncil'in türleri. Bugün hıristiyan topluluğunun elinde dört ayrı İncil'den oluşan ve daha çok **«Yeni Ahid»** diye anılan bir din kitabı vardır. **Matta, Markos, Luka, Yuhanna** adları ile dört kişinin adına düzenlenen bu İncil'ler arasında belli bir düzen, birbirini bütünleme gibi bir durum da yoktur. Dört İncil'in dört havari eliyle ayrı ayrı zamanlarda düzenlendiği, her İncil'in onu düzenleyenin adını taşıdığı biliniyor.

Yeni Ahid, bu dört İncil dışında gene havarilerin vaızları olduğu söylenen birkaç bölümü içerir; ancak o bölümlerin İsa'ya ait olduğu kesinlikle söylenmez; daha çok havarilerin kendi düşünceleri, konuşmaları olarak benimsenir. Ancak bu havari sözlerinin de kaynak olarak İsa'ya dayandığı, esinlenme kaynağının İsa olduğu, bu nedenle İncil'in bütünü içinde anılması gerektiği ileri sürülür.

A — **Matta İncili.** Din tarihinin bildirdiğine göre önceleri Romalılar adına bir vergi toplayıcısı olan Matta, Kefar Nahum'da görevini yaptığı sırada İsa'nın adını, ününü duydu, onun peygamberliğine inanarak çağrısına uyup havarisi oldu. İsa'nın bütün toplantılarına katıldı. İsa'nın ölümünden bir süre sonra sözlerini topladı, düzenledi. Böylece İlk İncil olarak, kendi adı ile anılan **Matta İncili** ortaya çıktı. Söylentiye göre Matta, inançlarını yaymak için gittiği Habeşistan'da öldürüldü.

Matta İncili **«İbrahim oğlu, Davud oğlu, İsa Mesih'in nesebinin kitabıdır»** âyeti ile başlar, İsa'nın soykütüğünü verir, sonra İsa'nın peygamberliğini, başından geçen o-

layıarı, hıristiyanlıgı kurmak için karşılaştığı güçlükleri, Tevrat'ta adı geçen İbranî peygamberlerinin yaptıklarını, yaşam öykülerini, kurmak istedikleri dinin özelliklerini, insanların sapkınlıklarını, tanrının yüceliğini, gücünü vb. konuları sıralar.

«Eski Ahid» denen Tevrat ile karşılaştırıldığında Matta İncili'nde İsa'nın adından başka üzerinde durulmaya değer yeni, önemli bir olay, bir inanç düzeni anlatılmaz. Bütün işlenen konular daha önce Tevrat'ın değişik bölümlerinde geçen olaylara dayanır. İbrani peygamberleri bütün olarak saygı görür. Yalnız tanrının adından sözederken sadece Yahudilerin değil, bütün insanların tanrısı olduğu söylenir.

Matta İncili 23 bab'tır. İsa'nın soykütüğü, peygamberliği ile başlar, ölümü, cesedinin geri istenmesi olayı ile biter. Bu İncil'de geçen olayların İsa'nın yüceliği, olgunluğu, dinini yaymak için gösterdiği dayanıklılık, tanrı ile olan yakınlığı, insanlara karşı davranışı üzerinde yoğunlaştığı görülür. Ana konu tanrının birliği, yüceliği, İsa'ya olan yakınlığı, insanların mutluluğu, ruh, öte dünya, erdem, olgunluk, başkalarına elden geldiğince iyiliktir.

B — **Markos İncili.** Havari Markos'un yazdığı söylenen bu İncil, «ikinci İncil» olarak bilinir. İncil'in **«Resüllerin İşleri»** bölümünde yazarının adı, Yahuda Markos olarak geçer. Bu havarinin M. S. 67'de, inançlarını yayarken Mısır'da öldürüldüğü söylenir. Markos İncili 16 babtır. **«Allahın oğlu, İsa Mesih'in İncili'nin başlangıcı»** ayeti ile başlayarak İsa'nın tanrının oğlu olduğunu ileri sürer.

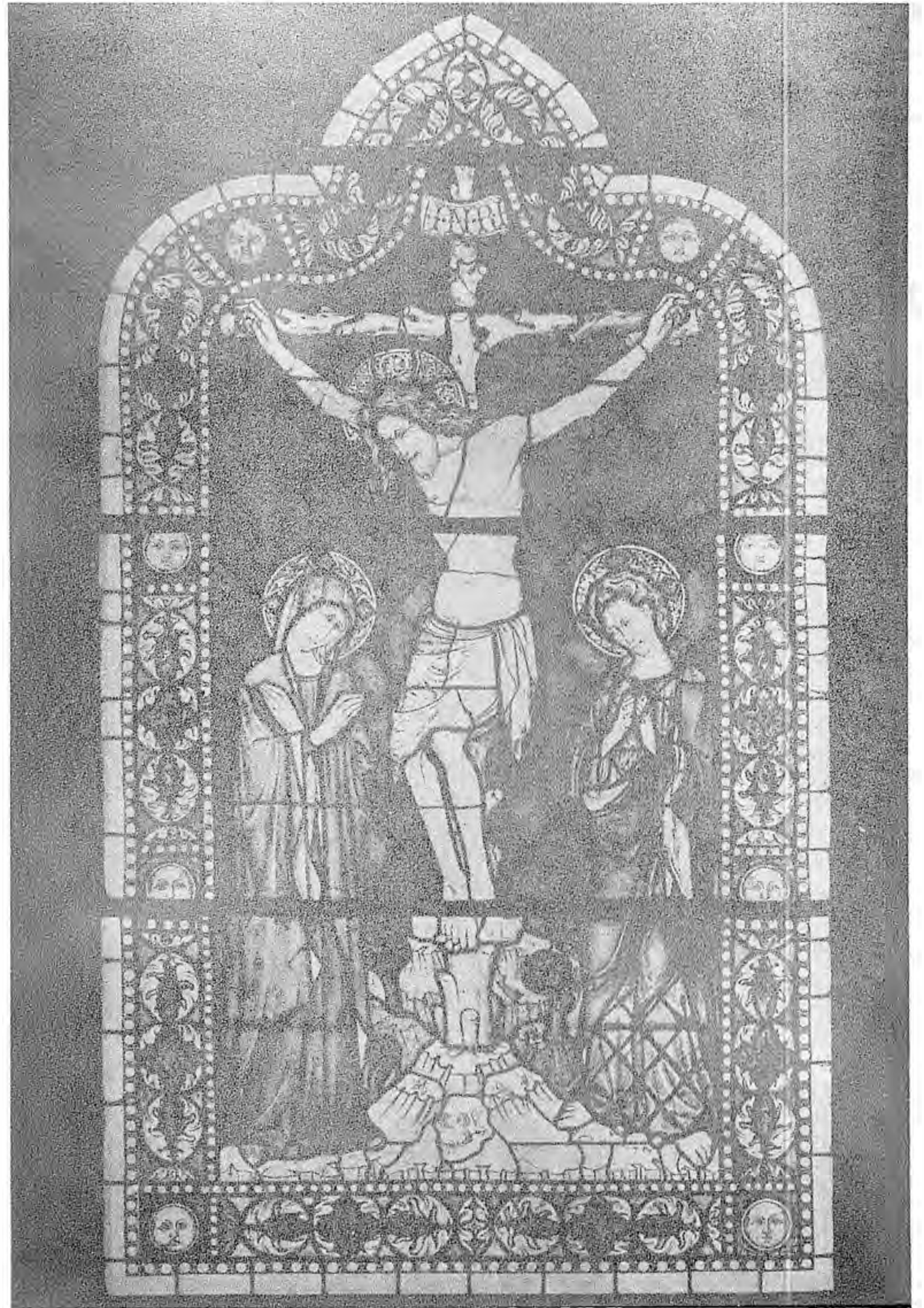
Markos İncili'nin arabî dilinde yazılan Matta İncili ile havari Petrus'un anlattıklarından oluştuğu, M.S. 65 yıllarında düzenlendiği söylenir. Markos İncili'nde İsa'nın başından geçen, onun kişiliği ile ilgili olanlar dışında kalan bütün olaylar Tevrat'a dayanır. İsa, Yahudi geleneğini sürdüren, onun inançlarına bağlı kalan bir kimse olarak nitelenir. **«Ve İsa hemen Sebt günü havraya girip öğretiyordu. Onun öğretişine çok şaştılar, çünkü onlara yazıcılar gibi değil, fakat hakimiyet sahibi gibi öğretiyordu.»** (Markos 1.21-22). Bu ayetlerden İsa'nın bir Yahudi olarak havraya gittiği, orada tapındığı, vaızlar verdiği, İbrani dinin geleneklerine bağlı kaldığı anlaşılıyor.

Ancak İsa'nın bir peygamber olarak söylediklerine bütün Yahudilerin inanmadığı, içlerinde ona karşı çıkanların olduğu da görülüyor: **«Hemen onların havrasında murdar ruh ile bir adam olup, bağırarak dedi: Bizden sana ne, ey Nasıralı? bizi helâk etmeğe mi geldin? Kimsin, seni biliyorum, Allahın Mukaddesi. İsa onu azarlayıp, Sus, ve ondan çık dedi. Murdar ruh da onu sarsıp yüksek sesle bağırarak ondan çıktı.»** (Markos 1. 23-26).

Bu ayetlerden de İsa'ya karşı çıkan kötülerin içinde kötü bir ruhun bulunduğu inancının yaygınlığı anlaşılıyor. Bu inanç Tevrat'ta da vardır. Burada kötü ruh, İsa'ya karşı direnme eylemi içindedir.

Markos İncili İsa'nın peygamberliğini ortaya attıktan sonra nasıl bir direnişle karşılaştığını, ne denli çetin olaylar içinde düşüncelerini yaymaya çalıştığını anlatan öykülerle doludur. Bu öyküler eski İsrail peygamberlerinin başlarından geçenlere çok benzer. Bundan da Markos İncili'nin kaynak olarak Tevrat'a bağlandığı, İsa'nın dini ile Musa'nın dini arasında bir bağlantının bulunduğu sonucu çıkıyor.

C — **Luka İncili.** «Üçüncü İncil» olarak bilinir. Yazarı havari Luka'dır. Luka'nın M. S. 70 dolaylarında öldüğü söylenir. Hekimlik yaparmış, bu nedenle insanları koruyucu bir düşünceyi benimseyip savunduğuna, insanlara iyilik etmek için durmaksızın çalıştığına

Çarmıha gerilmiş İsa azizler arasında.

İsa'nın hayatından çeşitli kesitler.

inanılır. Luka'nın yaşamı ile ilgili kesin bilgi yoktur. Ancak ressamların (din konularını resimleyenlerin) koruyucusu olduğu ileri sürülür.

Luka İncili, 24 babtır. Kuru bir öykü niteliğinde olan Luka İncili daha çok, olayların tarih akışı içindeki durumlarını, oluş biçimlerini, İsa ile bu toplumsal olaylar arasındaki bağlantıları sıralar. İsa'nın peygamberliğini anlatan, onunla bağlantılı olayları sıralayan bir din tarihini andırır. Bu nedenle İsa'nın yaşayışı, karşılaştığı olaylar, düşüncelerinin gelişimi, yayılışı gibi konularda çalışanlara ışık tutucu niteliktedir.

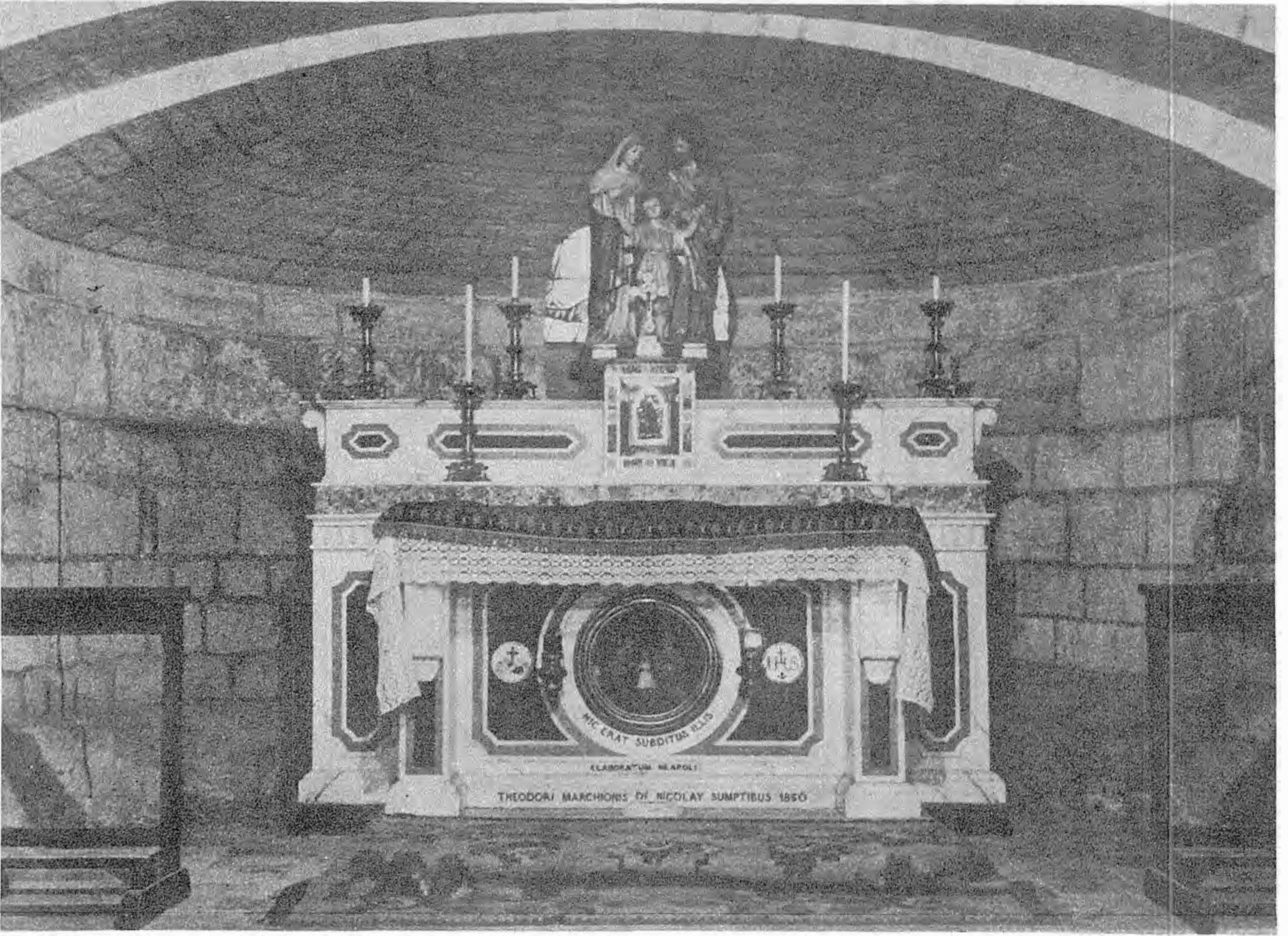
Gerek Luka İncili, gerekse ondan önceki iki incil İsa'nın bir tanrısal ruh (**Ruhu'l-Kuds**) olduğu inancındadır. Bu yüzden bu kitaplarda İsa yerine, çokluk, **«ruhu'l - Kuds»** kavramının geçtiği de görülür. Ayrıca İsa'nın erkek görmemiş bir kızdan nasıl doğduğu, tanrının bir melekle Meryem'i nasıl gebe bıraktığı açıklanır. İsa'nın karnına inişi, doğumu, tanrının gönderdiği meleğin Meryem'in yanına gelişi olayı ile başlayan Luka İncili İsa'nın ölümü, kadınların çiçeklerle onun mezarı başına gelişleri, onu mezarında bulamayışları gibi olayları anlatarak biter.

Luka İncili'nin içerdiği bütün olaylar doğaüstü bir niteliğe bürünür. Gerçek özellikleri tarihte bilinen olaylar bile masal kılığına bürünerek karşımıza cıkar. Bundan da Luka İncili'nin olayları gerçek akışları dışına taşırarak İsa'ya olağanüstü bir yücelik, tanrısal bir nitelik kazandırmak ereğini güttüğü anlaşılır.

Ç — Yuhanna İncili. Yeni Ahid'in «dördüncü incili» olarak bilinir. Yazarı, havarilerden Yuhanna'dır. Yazıldığı yıl kesinlikle bilinmiyorsa da öteki üç incilden sonra düzenlendiği, bu yüzden M.S. 70'den sonra yazıldığı sanılır. Bu kanıda olmayan din tarihçileri de vardır. Ancak Kutsal Kitap'ın genel düzenine göre dördüncü incil, son incil olarak geçer. 21 babtır. İnciller içinde felsefe konularını (din felsefesi) içeren bir özelliği vardır. Yuhanna İncili «Kelâm başlangıçta var idi, ve Kelâm Allah nezdinde idi, ve Kelâm Allah idi.» diye başlar. Öteki incillere benzemeyen bu söyleyiş, varlığı «Söz» anlamına gelen **«Kelâm»** (Yunanca **Logos)** ile başlatma görüşü, dinden çok felsefeye yaklaşır. Bu nedenle Yuhanna İncili ayrı bir önem taşır. Havari Yuhanna'nın çağından önceki düşünce akımlarını, özellikle Anadolu-Yunan felsefesini az çok bildiği sanılır.

Yuhanna İncili de İsa'nın başından geçen olayları, onun insanüstü kişiliğini, mucizelerini, tanrıya olan yakınlığını, peygamberlik görevlerini, karşılaştığı güçlükleri konu edinir. Ölümünü, ölümünden sonra havarilere göründüğünü, onlarla konuştuğunu anlatır. Bu tür konular Yuhanna İncili'nin İsa kişiliğinde ruhun ölümsüzlüğüne inancını dile getirir.

Yuhanna İncili'ne göre de İsa, Yahudi dinine bağlı, onun geleneklerini sürdüren, Tevrat'ın içerdiği din konularını yeniden yorumlayan bir kimsedir. İsa, hastaları sağaltan, körleri gördüren, topalları yürüten,

«Kutsal aile» (Meryem, İsa ve Aziz Yusuf).

ölüleri dirilten doğaüstü güçlerle, insanüstü yeteneklerle donatılmıştır. Bu, onun tanrısal bir varlık oluşunun açık belirtileridir.

İncil Kaynakları. İsa bir Yahudi idi. Bütün soydaşları gibi o da Tevrat'a bağlanan, onun gösterdiği yolda giden, onun bir tanrısal kitap olduğuna inanan bir kimseydi. Bu nedenle Yahudi geleneklerini, Yahudi dinini, Tevrat'ı iyi bilmesi, ona göre davranması gerekirdi. İsa'nın getirdiği İncil'in de onun inançları ile bağlantılı olması olağandır. İsa, bir din kurucusu olarak kendi toplumunun kutsal kitabına karşı çıkamaz, onun buyruklarını, ilkelerini ortadan kaldıramazdı. İncilin incelenmesinden, onun, Tevrat'a, eski İbrani geleneklerine, inançlarına ne kadar sıkı sıkıya bağlı olduğu kolayca anlaşılıyor. İncil, Eski Ahid denen Tevrat'ın yeniden ele alınıp yorumlanmasından, düzenlenmesinden başka bir özellik taşımaz.

Bir bakıma İncil, çağına göre, yeni bir Tevrat'tır. Ona **«Yeni Ahid»** denmesinin nedeni de budur.

incil'in kaynakları

Yeni bir kitap olarak sunulan İncil'in iki ana kaynağı vardır. Bunlardan biri yazılı, biri sözlü kaynaktır.

Yazılı kaynak İbranilerin kutsal kitabı olan «Eski Ahid»tir. İncil bir bütün olarak ona dayanır. Ancak, Tevrat'ta geçen konular, zamanın gerekimlerine göre yeniden yorumlanır, genel yargılar, genel ilkeler yeni bir görüşe, yeni bir ahlak anlayışına göre biçimlendirilir. Tevrat'a dayanan, ondan türeyen İncil'in dolayısiyle eskiçağ dinlerine, Asur, Babil, Mısır, Sümer, Hitit uluslarının bağlandıkları çoktanrıcı inanç varlıklarına kadar uzaması doğaldır. Tevrat'ta bu eskiçağın çok tanrıcı dinlerinden alınma pek çok inanç varlığı bulunuyor. Özellikle ahlakla ilgili öykülerin, tapınmalarla bağlantılı olayların, sapkınlıkların eskiçağ dinlerinden alınma örnekler olduğu görülür. Tevrat bu eskiçağ olaylarının kötülüğünü ileri sürerek Musa'nın bir peygamber olarak gönderilişini haklı gösterir. Durum İncil için de öyledir. Tevratta geçen buyrukların, tanrısal yargıların, önerilerin uygulanmayışı, insanların (Yahudilerin) kutsal kitaptan ayrılışı, dinsizliğin, ahlaksızlığın hızlı yayılışı yeni bir peygamberin gönderilmesini, Yahudilerin yeniden uyarılmalarını gerekli kılmıştır. Bu nedenle İncil, kendinden önce gönderilen, Tevrat'a dayanır. Onun yazılı kaynağı odur. Tevrat'ta insanları kurtarmak, tanrısal devleti kurmak için bir görevlinin (kralın) geleceği bildirilmişti. İncil kaynak olarak bu konuya dayanır. İsa'nın kişiliğinde tanrısal devletin kurucusunda bulunan nitelikler görülür. Vaftizci Yahya'nın açıklamaları bunu gösterir.

İncil'in ikinci kaynağı sözlüdür. Bu da, sözle gelen, kulaktan kulağa, dilden dile aktarılan gelenekler, görenekler, inançlar, alışkanlıklardır. Bunların belli bir düzeni, belli bir yeri, bir zamanı yoktur. Çocukluktan başlayıp insanın ölümüne de-

İsa dinsizleri tapınaktan kovuyor (W.H. Mote'nin gravürü).

ğin süren bu aktarma, sözlü gelenekler, bu inanç varlıkları insanı derinden etkiler. Özellikle eski dönemlerde, bütün davranışların, eylemlerin inançlarla, din gelenekleri ile düzenlendiği çağlarda bunların baskısından, etkisinden kurtulma olanağı yoktur.

İsa'nın davranışları, geleneklere, göreneklere saygı duyması, alışılan yaşama çizgisinin (inanç bakımından) dışına çıkmaması bunu gösterir.

Havarilerin elinden çıkan, onlarca ayrı ayrı zamanlarda düzenlenen dört İncil'de görülen değişik yorumlar, olayların başka başka anlatılışı, İsa'nın mucizelerinin yorumu, ölümden sonra dirilmesi, kimi insanlarla, kadınlarla (kendisine bağlı kalan, inanan kadınlarla) konuşması bu sözlü geleneklerin, inanç varlıklarının etkisi sonucudur. Eski çoktanrıcı dinlerde bu tür inançlar, görenekler vardı. Tevrat'ın bu tür inançların çoğunu yasaklamasına rağmen bunlar kulaktan kulağa, ağızdan ağıza aktarıla aktarıla yayılıyordu. Bu tür olayların her dört İncil'de de geniş bir yer tutması sözlü inanç varlıklarının havarileri ne denli derinden etkilediğini koyar ortaya. İsa, bir peygamber olarak, ilkin geleneklerle, göreneklerle yaşatılıyor, sonra «kitab»a geçiyor.

Bu sözlü geleneklerin de iki ayrı kaynağı vardır. Birincisi İbrani inançları, İbranilerin kendi niteliklerini, özelliklerini yansıtan inançlar, davranışlar. Bunlar kaynağı kesinlikle bilinmeyen, yalnız İbrani toplumu ile oluşup yayılan inanç varlıklarıdır. Bunları yalnız İbranilerde buluruz.

İkincisi ise İbrani toplumuna komşu uluslardan geçen inanç varlıkları. Bunlar da birlikte yaşama, yanyana olma, doğadan birlikte yararlanma sonucu kendiliğinden oluşan, biçimlenen görenekler, geleneklerdir. Bunların özünde eskiçağın çoktanrıcı dinlerinin etkisi vardır.

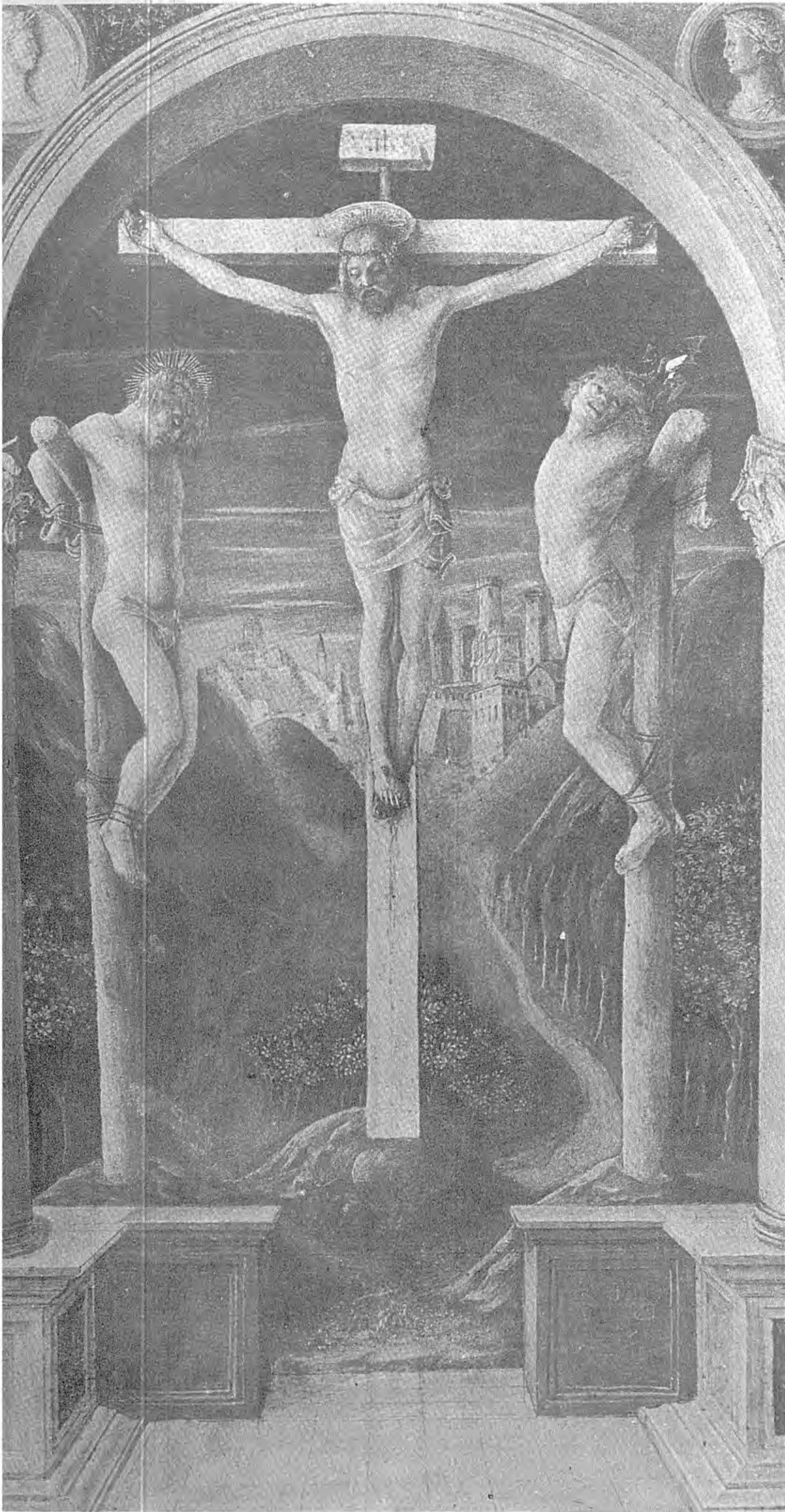
İncil'de İsa'nın tanrısal bir varlık olarak anlaşılmasının, ölümsüzlüğünün, mucizelerinin, tanrının oğlu oluşunun vb., eski dinlere, kralların, firavunların tanrı - insan olarak anlaşıldığı dönemlere gittiği gerçektir. Bu eskiçağ inançları, zamanla biçim değiştirerek kutsal kitabın özüne işlemiş, yeni bir anlam, yeni bir yorum kazanmıştır. İsa'nın bu inançların etkisinden kurtulması, yepyeni inanç varlıkları yaratması düşünülemez, düşünülse bile onları ortaya koyup, topluma benimsetemez. Bu yüzden, belli bir yerde, eski geleneklere, göreneklere uyma gereğinde kalması olağandır.

İncil'de geçen olayların ayrı ayrı nitelikler taşıması, İncil yazarlarının tutumuna, anlayışlarına dayanır. İsa'nın yakın arkadaşları olmalarına karşılık yaratılışları değişik olan bu havarilerin kiminin yumuşak, kiminin biraz katı, kiminin uysal olduğu, yazdıkları İncillerin incelenmesinden anlaşılıyor kolayca. Yuhanna incili ile Matta incili, Luka incili ile Markos incili eş nitelikte değildir.

İncilin Bölümleri. Yeni Ahid yalnız dört incilden oluşmaz, başka bölümleri de vardır. Matta, Markos, Luka, Yuhanna adlı havarilerin yazdıkları dört incil, Yeni Ahid'in «İncil» kavramı ile bilinen ilk bölümüdür. Dört incilden oluşan bu

İsa'nın ölümü.

Foppa'nın tablosu; iki haydut arasında çarmına gerilmiş İsa.

bölüm, din tarihine göre, birbirini bütünler. Sözler birer tanrısal bildiri, «vahy» olarak İsa'nındır, havariler birer yazıcı, aktarıcı durumundadır.

İncilin, bu dört ana bölüm dışında **Resullerin İşleri** (28 bab), **Romalılara** (Pavlus'un mektubu, 16 bab), **Korintoslulara** (Pavlus'un birinci mektubu, 16 bab), **Korintoslulara** (Pavlus'un ikinci mektubu 13 bab.) **Galatyalılara** (Pavlus'un mektubu, 6 bab), **Efesoslulara** (Pavlus'un mektubu 6 bab), **Filipinlilere** (Pavlus'un mektubu 4 bab), **Koloselilere** (Pavlus'un mektubu 4 bab), **Selaniklilere** (Pavlus'un birinci mektubu 5 bab), **Selaniklilere** (Pavlus'un ikinci mektubu 3 bab), **Timateosa** (Pavlus'un birinci mektubu 6 bab) , **Timoteosa** (Pavlus'un ikinci mektubu 4 bab), **Titus** (Pavlus'un mektubu 3 bab), **Filimona** (Pavlus'un mektubu 1 bab), **İbranilere** (mektup 13 bab), **Yakub'un Mektubu** (5 bab), **Petrus'un Mektubu** (birinci mektup 5 bab), **Petrus'un Mektubu** (ikinci mektup 3 bab), **Yuhanna'nın Mektubu** (birinci mektup 5 bab), **Yuhanna'nın Mektubu** (ikinci mektup 1 bab), **Yuhanna'nın Mektubu** (üçüncü mektup 1 bab), **Yahuda'nın Mektubu** (1 bab), **Yahuda'nın Vahyi** (22 bab).

İlk dört incilin dışında kalan bölümler, başlıklarından da anlaşılacağı gibi, İsa'nın sözleri değildir. İsa'nın ölümünden sonra, onun izinde yürüyen arkadaşları yeni dini yaymak için çalışmalarını sürdürdüler. Bu çalışmaların kimi başarılı, kimi başarısız oldu, havarinin öldürülmesi ile son buldu. Daha çok bir mektup niteliği taşıyan bu bölümler («Resüllerin İşleri» adlı bölümün dışında) birer dine çağırma, birer öğüt durumundadır. Bu mektuplardan anlaşıldığına göre havariler İsa'nın «resülleri» durumundadır. onları o görevlendirmiştir. **«İsa Mesih'in resulü Petrus, Baba Allahın ezelî ilmine göre, Ruhun takdisile, itaat için ve İsa Mesih'in kanının serpilmesi için seçilmiş olup Pontus, Galatya, Kappadokya, Asya ve Bitinya'da dağılmış olan gariplere: size inayet ve selâmeti çoğaltsın.» (Petrusun birinci Mektubu, 1.1.-2). Petrus, doğrudan doğruya İsa Mesih'in görevlendirdiği, resül olarak nitelenen bir kimsedir.**

«Allahın ve Rab İsa Mesih'in kulu Yakub, dağılmış olan on iki sıpta selâm eder.» (Yakub'un Mektubu 1.1.). Burada İsa Mesih ile Tanrı eş durumda olup onlar adına ko-

nuşan Yakub «kul»diye anılıyorsa da bir din görevlisidir.

«Allahın kulu ve İsa Mesih'in resülu Pavlus, Allahın seçilmiş olanların imanı için, ve takvaya göre olan hakikat bilgisi için, yalan söyleyemeyen Allah'ın ezelden vadettiği, fakat Kurtarıcımız Allahın emrine göre bana emanet edilen haberde kendi sözünü muayyen vaktinde izhar eylediği ebedî hayat ümidiyle Titusa, müşterek imanımıza göre öz oğluma: Baba Allah'tan, ve Kurtarıcımız Mesih İsa'dan inayet ve selâmet olsun.» (Pavlus'un Titusa Mektubu 1.1.-4).

Bu ayetlerde Pavlus'un İsa Mesih'in resulü, Allahın kulu olduğu söyleniyor. Pavlus belli düşünceleri, inançları yaymak için görevlendirilmiştir. Sözler kendinindir, ancak bütün söyledikleri İsa Mesih adınadır, esin kaynağı odur.

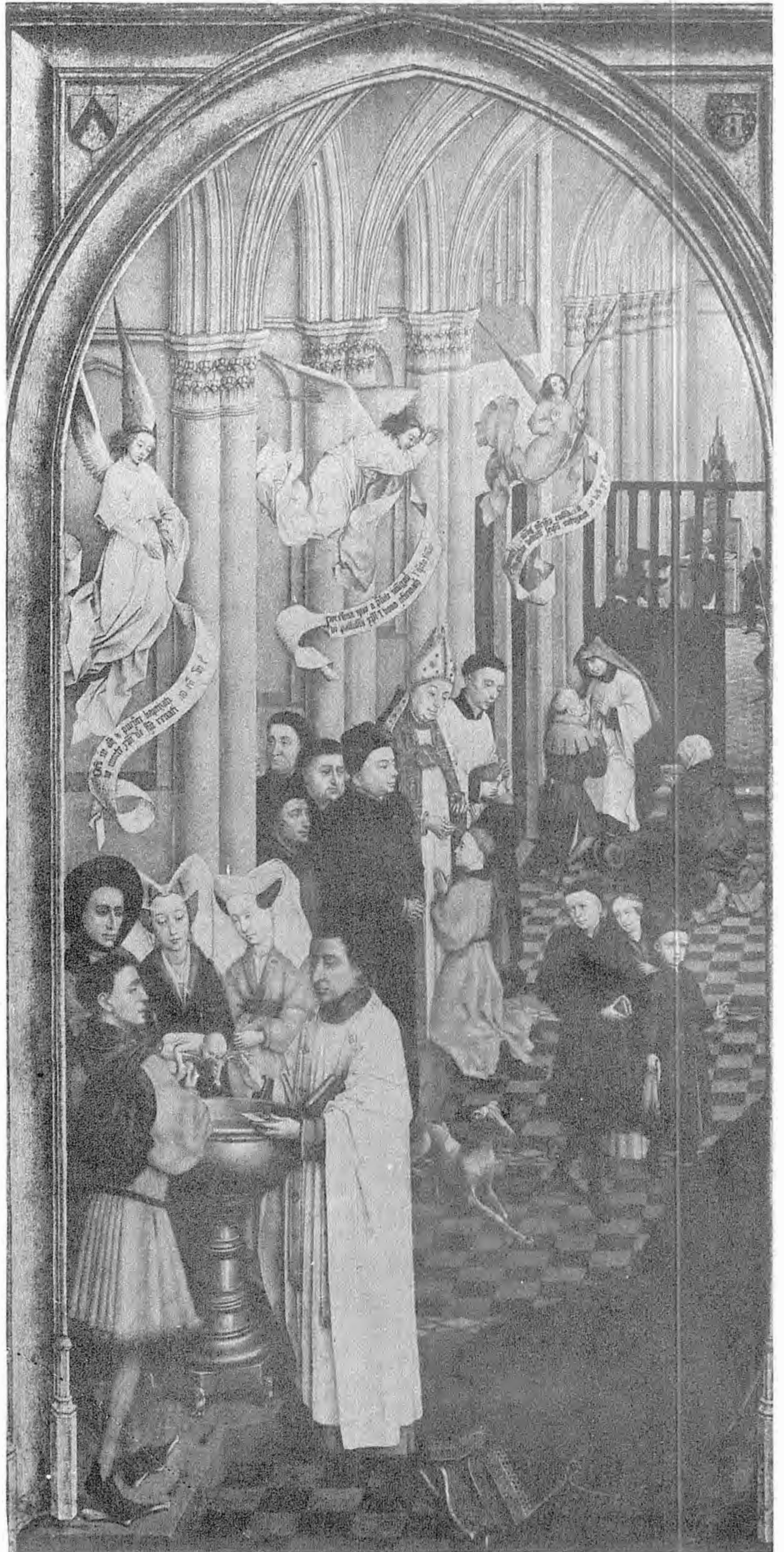
Resuller. İsanın yaşarken yardımcıları olan kimselere belli görevler verdiği biliniyor. Bunlar yeni dinin ana ilkelerini yaymak, başkalarına öğretmek, bilgisizlikleri aydınlatmak türündendir. Bu nedenle «resul» kavramı İncil'de İsa'nın tanrı adına görevlendirdiği kimse anlamına gelir.

Resul vaızlarında bağımsızdır, ancak bütün söyleyeceklerininde İsa Mesih'in buyruklarına, düşüncelerine uyma gereği vardır. Resul kavramı konusunda İncil ile Tevrat ayrılır. Tevrat'ta resul sözü peygamber anlamına gelir. Bütün buyruklar tanrıdan alınır, o , tanrının görevlendirdiği bir kimsedir, tanrı ile onun (resulün) arasında kimse yoktur. İncil'de durum böyle değildir. Resul sözü İsa'nın yardımcı anlamında söyleniyor. Resul ile havari kavramı eş anlamda geçiyor.

«Ey Teofilos, İsa, seçmiş olduğu resullere Ruhülkudüs vasıtası ile emrettikten sonra, yukarı alındığı güne kadar gerek yapmağa, gerek öğretmeğe başladığı bütün şeyler hakkında ilk kitabı yazdım.» (Resullerin İşleri, 1.1.-2).

Resul sözünün ne olduğu, ne gibi bir anlamı içerdiği bu sözlerden açıkça anlaşılıyor. İsa tanrı ile resullerin arasında, onlardan üstün, tanrıya yakın bir durumdadır. Resullere verdiği buyruklar da «kutsal ruh» aracılığı ile aldıklarıdır. **«Kutsal Ruh»** da tanrı ile İsa arasındadır. Kimi yerde İsa'nın özüdür, varlığının temel ilkesidir.

«İsa Mesihin kulu, resul olmağa davet olunup Allahın inciline tahsis edilmiş olan Pavlus...» (Romalılara 1.1).

Roger Van der Weyden'in Vaftiz, vaftizi pekiştirme ayini ve günah çıkarmayı birarada işleyen tablosu.

Wolgemut'un iki gravürü: Aziz Andreas ile Aziz Thomas'ın öldürülüşü.

Bir havari olduğu bilinen Pavlus'un «resul» olarak nitelendiği görülüyor. Oysa öteki kutsal kitaplarda (Tevrat'ın bölümlerinde) resul sözünün apayrı bir anlamda kullanıldığını görmüştük.

Yeni Ahid'te «resul» sözünün tanrısal görev yüklenmiş bir kimseyi anlattığı açıktır. Ancak bu tanrısal görevi veren doğrudan doğruya tanrı değildir, İsa Mesih'tir.

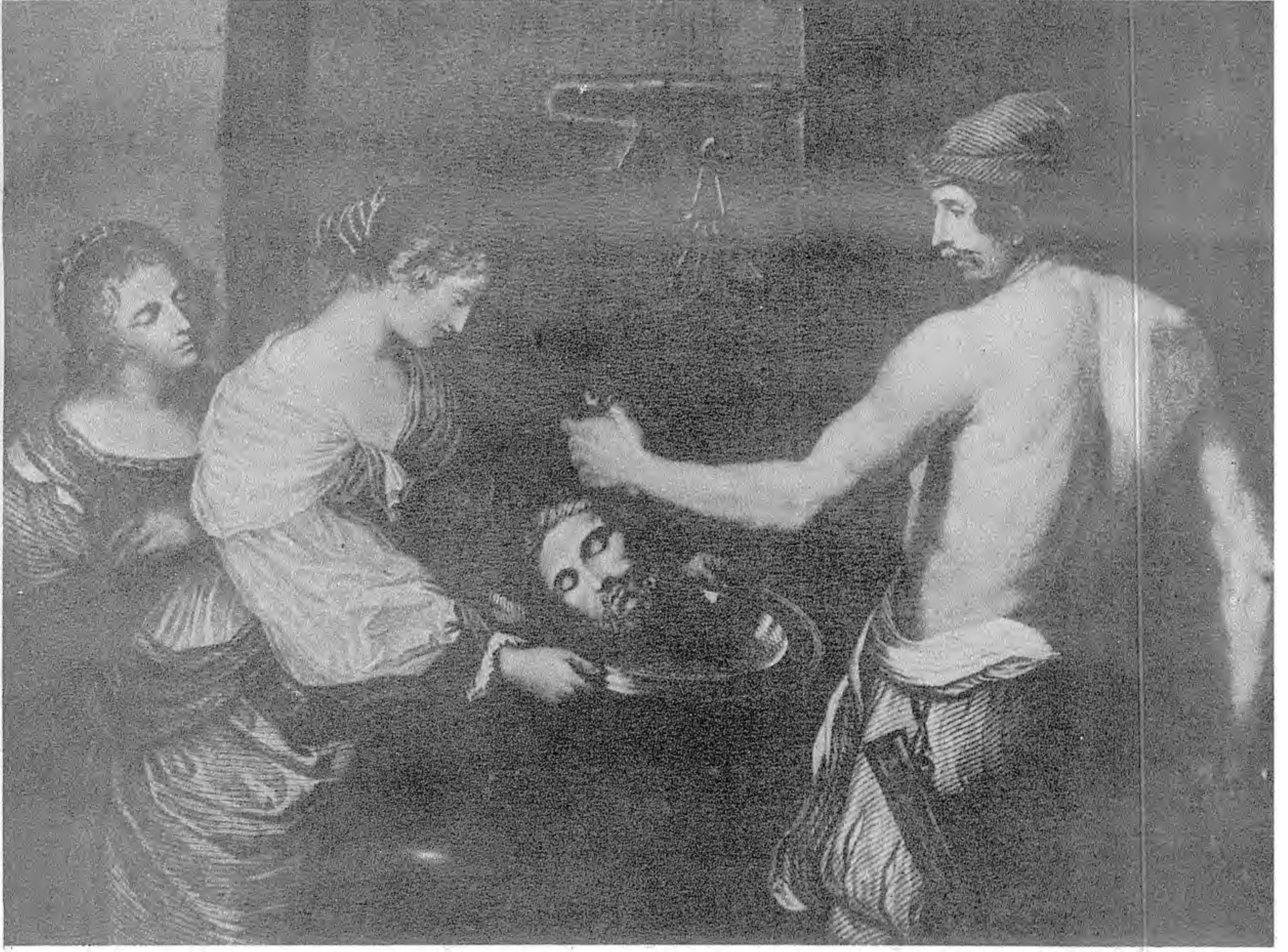
«...İsa Mesih, ve onu ölülerden kıyam ettiren Baba Allah vasıtası ile resul olan Pavlus» (Galatyalılara, 1,1.). Burada da havari Pavlus'un resul olduğu söyleniyor.

«İsa Mesih'in kulu ve resulü Simun Petrus» (Petrus'un İkinci Mektubu, 1.1.). Petrus da resul olarak görevlendirilmiştir. İncil'de resul olarak en çok görev verilen kimsenin Pavlus olduğu görülür. Bunun İsa'ya olan yakınlığından mı, yeteneklerinin güçlülüğünden mi olduğu kesin değildir.

İncil'e göre resullerin belli görevleri vardır. Bunların kimi eyleme kimi de yalnız inanca dayanır. Eylemle ilgili olan görevler tapınma işleri, insanlar arasındaki toplumsal ilişkiler gibi dolaşmayı, bir yerde durmamayı gerektiren çalışmalardır. Bu konuda resuller dolaşır, insanların düşüncelerini öğrenir, onlara yol gösterir, işlerini düzenler, nasıl davranmaları gerektiğini bildirir, günlük çalışmalarına yön verirler. İkinci türden görevler ise yalnız inanca dayandığı için İncil'in açıklanmasını, yeni dinin özünü, ereğini, ilkelerini öğretmeyi gerekli kılar. Bu konuda resulu yetenekli, bilgili, karşısındakini inandırıcı bir konuşma gücünün taşıyıcısı olmasını gerektirir. Yeni Ahid'deki vaızlarından, mektuplarından, sözlerinden anlaşıldığına göre bu konuda Pavlus, Petrus, Yuhanna epeyce ileri durumdadırlar.

Resullerin görevlerinin İsa'nın ölümünden sonra, kendi ölümlerine kadar sürdüğü anlaşılıyor. Ancak İncilde geçen bu bölümlerin ne zaman, kimlerce toplandığı kesinlikle bilinmiyor. Sözgelişi bir havarinin ölümüne kadar süren, onun nerede, ne biçimde öldüğünü, yada öldürüldüğünü bildiren bir sözün o havari ile ilgisi olamaz, onun bir başka ağızdan söylendiği bellidir. Durum resuller için de böyledir. İncilin bu yanı tartışmalıdır. Kimi din tarihleri İncilin bu bölümlerinin M. S. 60 ile 110 yılları arasında düzenlendiğini söyler. Bu duruma göre bunların kendi ölümlerinden epey sonra kutsal kitaba (Yeni Ahid'e) eklendiği, yazıya geçirildiği anlaşılır.

Resuller Anadolu, Afrika, Mezopotamya, Mısır gibi İbrani ülkesine komşu topraklara gitmiş, İsa'nın düşüncelerini oralarda yaymaya çalışmışlardır. Yeni dine karşı çıkan çoktanrıcı kimseler resullerin işlerini önlemek, çalışmalarını engellemek istemişler, bu yüzden kimini de öldürmüşlerdir.

Vaftizci Yahya'nın kesik başı (W. Egleton'un gravürü).

İlk din şehitleri. Hıristiyan dinine göre, Isa'nın düşüncelerini, getirdiği dinin ilkelerini yaymak isteyen bir kimsenin bu yolda ölmesi, öldürülmesi «şehidlik» sayılır. Din tarihinin bildirdiğine göre bu konuda ilk şehid, İsa yaşarken öldürüldüğü söylenen Vaftizci Yahya'dır. Gene hıristiyan dininin tanıdığı en büyük şehid, belli bir anlamda, İsa'dır. Ancak İsa'nın ölmediği, göklere ağdığı, tanrı katına yükseldiği, orada sağ olduğu söylendiği, buna inanıldığı için onun şehidliği ayrı bir anlam taşır, bu nedenle öteki şehidler arasında sayılmaz (ama sayanlar da vardır). Öteki büyük, kutsal sayılan şehidler ise Matta ile Markos'tur. Bunların ikisi de din yolunda, dinsizlerce öldürülmüşlerdir. Hıristiyan dini bunları en büyük ermişler (azizler) arasında sayar. Hıristiyan dininde Vaftizci Yahya'nın öldürülmesi ile başlayan şehidlik çağlar boyu sürdü. Bu şehidlik sonradan iki türe ayrıldı. Biri İsa adına çalışan, onun görüşlerini, düşüncelerini yayma yolunda canını dişine takan, bütün dünya mutluluklarını bir yana atarak yalnız İsa'nın öne sürdüğü öte dünya için çalışarak ölme. Tek yada birkaç kişinin birleşmesi sonucu doğan topluca ölüm. Bu türlü şehidlik doğal bir ölümle yada başka bir nedenle biten yaşam sonucu olur. Kişi kendini İsa'ya adamış sayılır.

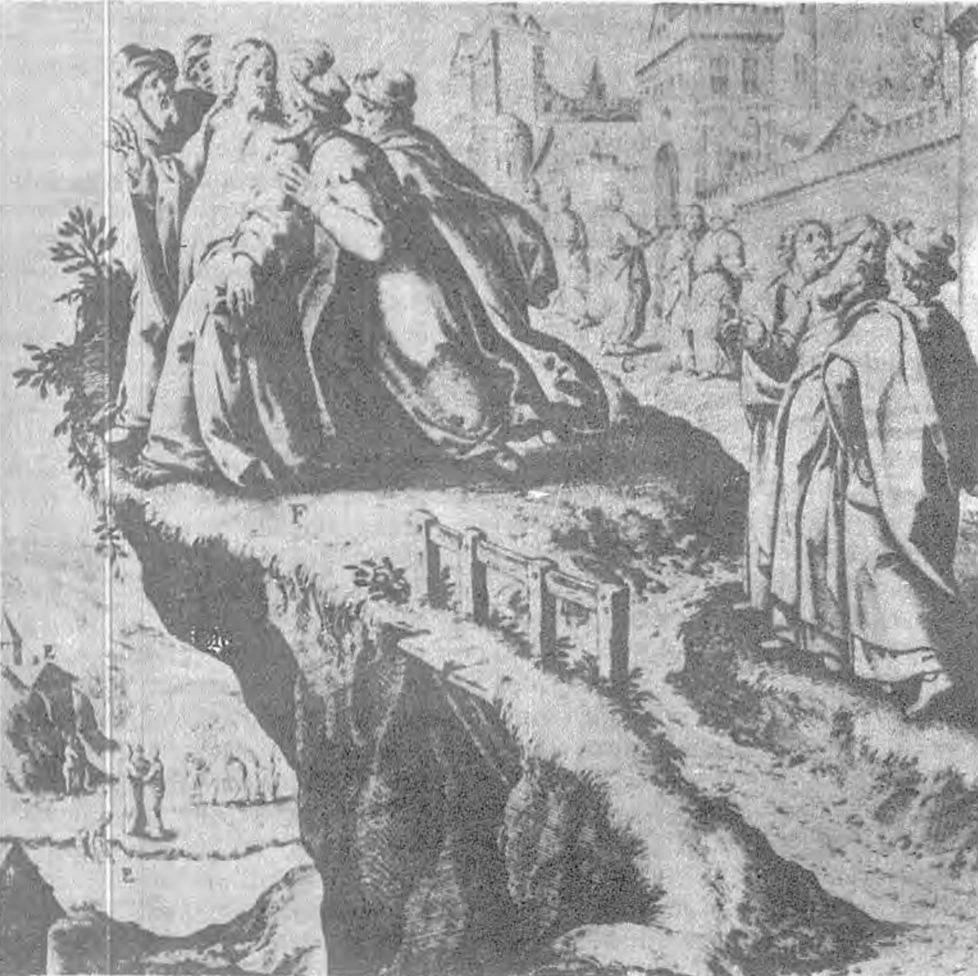
İsa'nın dinini, inançlarını yaymak için giriştiği savaşlarda ölmesi sonucu doğan şehidlik ise savaşta ölmekle, din yolunda canını vermekle kazanılan şehidliktir. Bunda ermişlik **(azizlik)** yoktur.

Ermişlik aşamasına ulaşmak için İncil'in, Isa'nın yaptıklarını yapmak, kendini din bilgisine, tanrı yoluna adamakla olur. Bu tür ermişlik «manevi» dir. İlk havarilerin ermişliği, şehidliği bu türdendir.

Hıristiyan dinine göre din yolunda «ölmek (şehid olmak), kendini dine, İsa'nın yoluna vermek kutsal sayılan işlerdendir. Ermişler biraz da insanüstü varlıklardır. Onlarda tanrısal yetenekler, yetkiler bulunduğuna inanılır. Ermişler gizlilikler ülkesini, tanrısal gizemleri, manevi varlıkları, geleceği bilirler, ermişler tanrıya yakın kimselerdir.

Ermişlik de şehidlik gibi İsa'nın dinini yaymaya koyulduğu ilk dönemlerde başladı, sonra daha da gelişti. Gerek şehid, gerekse ermiş bir insan bütün hıristiyanlar için kutsaldır. İnsan yalnız yaşarken ermiş olmaz, ölümünden çok sonra da ermişler arasına alınabilir. Bunun için din konusunda, ermişlik, şehidlik alanında yetkili kimselerin onayı gerekir. Hıristiyan dini için çalışan bir kimsenin ölümünden çok sonra şehidler arasına alındığı da olur; yeter ki din yolunda kendini tükettiği kanısı yetkililerce onaylansın. Şehidler bütün suçlardan, eksikliklerden, kötülüklerden arınmış, yücelmiş kimselerdir. Onların tanrı katında ayrı, önemli,

H.B. Hall'ın gravürü: Vaftizci Yahya vaaz veriyor (üstte). Anton Wierx'in gravürü: Nasıra'lılar İsa'yı dağdan atmaya çalışıyorlar (altta).

özel yerleri vardır. Onlar tanrının sevgili kulları, «inayet»e ermiş yakınlarıdır.

Kimi din tarihçilerine göre hıristiyanlığın yayılması konusunda çalışan bütün havariler, ermiştir; onların doğal ölümleri bile din uğrunda şehidlik sayılır. Şehidlerin, ermişlerin ruhları kutsal, ölümsüz bir evrende bulunduğu için onlardan yardım dilenme, onlara sığınma geleneği vardır.

incil'in konuları

İncil'de işlenen konular yapıları bakımından genellikle ikiye ayrılır. Biri dünya ile ilgili olanlar, öteki ötedünya (ahret) ile bağlantılı bulunanlar.

Dünya ile ilgili konular İsa'nın, havarilerin başlarından geçen olayların öyküleridir. İsa'nın bir peygamber olarak ortaya çıkışı, başarıları, havarilerle tanışması, ilişkileri, gösterdiği mucizeler (olaylarla ilgili olarak), ona karşı çıkanların direnişleri, tutumları. Gene dünya

Vaftizci Yahya halkı vaftiz ediyor (W. Mote'nin gravürü).

ile ilgili konuların işlendiği bölümlerde insanların dünyada yapmaları, yapmamaları gereken işler, karşılıklı davranışlar, toplumsal bağlantılar. İncil bu konuda insanlara bir yaşama biçimi önerir, yaşam yolu gösterir. Burada geçim, tarım, balıkçılık, hayvancılık, alış-veriş, toplum içinde yaşama, evlenme, işlerini düzenleyen kurumların oluşması. Sözün kısası dünya üzerinde yaşayan bir insan topluluğunun bütün eylemleri, görevleri dağınık olarak incilde yer alır. Bunlar için belli bölümler yoktur.

Ötedünya ile ilgili olan konular ise daha çoktur, daha ayrıntılıdır. İnsanın yaratılışından yargı gününe kadar başından geçen, geçecek bütün olaylar sıralanır. Bu konular daha çok tapınma, din kurumlarının düzenlenmesi, insanla tanrının, İsa'nın ilişkileri, kutsallıklar, ruh, tanrı, ödül (mükâfat), ceza (mücazat), ötedünyada insanı bekleyen olaylar, melekler, şeytan vb. değişik, gerçek-ötesi işler.

İncil'in içerdiği konuların çoğunu Eski Ahid'te de buluruz. İncil'de geçen konular gene Yahudilerle ilgilidir. Ancak öğüt, örnek olay olarak bütün insanlara seslenen bir yanları vardır. Tevrat için önemli olan yalnız Yahudi ulusudur, İncilde böyle bir ayrıcalık yoktur. İsa'nın peygamberliğine, getirdiği dine inanan her insan «mü'min» sayılır.

İncilde geçen konuların kimi de görevlerle ilgilidir. Bu görevler yalnız hıristiyanlığı benimseyenler için değil, resuller, ermişler, peygamberler içindir.

İncil'e Tevrat'tan değişmeden geçen konulardan biri de Adem ile Havva olayıdır. İsa'dan sonra gelen yorumcular, onun bildirdiği dini değişik açılardan anlatırken İsa'nın tanrısal varlığı üzerinde de durur. İncil sonradan düzenlendiği için İsa'nın bilmediği bu düşünceler, onun adına, Yeni Ahid'e girmiştir. Bu da İsa'nın biri tanrısal, biri insancıl iki özden oluştuğu görüşüdür. Bu iki ayrı görüş yüzünden İncil çok değişik biçimde yorumlanmış, havarilerin tutumları, açıklamaları, İsa'yı anlayışları birçok bölünmeye yolaçmıştır. Havarilerin bu davranışları Tevrat'ı bilmeleri ile orantılıdır. Her havari Tevrat'ı bildiği ölçüde İsa'yı anlamış, anlatmış, İncil'ini yazmıştır. Bu yüzden İncil'de geçen bütün konular, din tarihçilerine göre, İsa'dan çok havarilerin üzerinde durdukları konulardır.

Tanrı. Hıristiyan dininin özünü oluşturan tanrı anlayışıdır. Tevrat'tan esinlenen, onun içerdiği inanç ilkelerini benimseyen İsa, yeni bir din kurarken tanrının varlığından, niteliklerinden, gücünden işe başlamış, tanrıyı kurduğu dinin en yüce doruğuna yerleştirmiştir. Bu yüzden hıristiyanlığın özelliği tanrı anlayışındadır.

İncil'in dördü de tanrının birliği, yüceliği, sonsuz gücü, yaratıcı yeteneği konusunda birleşir. Öteki bölümlerde de tanrının birliği temel ilke olarak alınır. İncil, tanrının varlığı konusunda ayrıntılı düşünceler ileri sürmez, yalnız tanrının önsüz-sonsuz (ezelî-ebedî) olduğunu söyler geçer. Tanrının neden, ne biçimde var olduğu konusu üzerinde ne durur, ne de bir yorumda bulunur. Tanrı vardır, oluşun kaynağıdır.

«Kelâm başlangıçta var idi, ve Kelâm Allah nezdinde idi, ve Kelâm Allah idi. O, başlangıçta Allah nezdinde idi. Her şey onun ile ol-

İsa'yı evlerinde konuk eden iki azize.

du, ve olmuş olanlardan hiç bir şey onsuz olmadı.» (Yuhanna, 1,1-3).

Bu sözlerde tanrının kesin varlığı, önsüzlüğü ileri sürülüyor. İncil tanrı konusunda yalnız **«var idi»** der, başka bir açıklama yapmaz. Durum Tevrat'ta da böyledir. Tanrı için yalnız «var idi» denir. Varlığının nedeni araştırılmaz. Bu görüş İncil'e olduğu gibi geçmiştir.

Hıristiyan inancına göre tanrı, **«baba»**dır, Rab'dır (yönetici). İnsanlar onun, dolaylı olarak, çocuklarıdır. Ancak tanrı kimseye görünmez, onu gören kimse yoktur, olmayacaktır da: **«Hiç bir zaman Allahı kimse görmemiştir.»** (Yuhanna, 1.18).

Tanrı bütün insan bilgilerini aşan bir sonsuzluk, sınırsızlık, yücelik, enginlik, olgunluk içindedir. O her şeyi görür, bilir, duyar, anlar. Onun için zaman boyutları, mekan sözkonusu değildir.

«Baba» olan tanrı insan gibi belli öğelerden kurulu bir mekan varlığı değil, salt **«nur»**dur, onda hiç bir karşıtlık bulunmaz: **«Ondan işittiğimiz ve size ilân etmekte olduğumuz haber şudur ki Allah nurdur ve onda hiç karanlık yoktur. Eğer onunla müşareketimiz vardır diyor ve karanlıkta yürüyorsak, yalan söylüyoruz ve hakikatı yapmıyoruz, fakat kendisi nurda olduğu gibi, eğer nurda yürürsek, birbirimizle müşareketimiz olur, ve onun Oğlu İsa'nın kanı bizi her günahtan temizler.»** (Yuhannanın Birinci Mektubu, 1-7).

Tanrı nurdur, ancak peygamber olarak gönderdiği İsa onun oğludur. Bu nedenle İsa'da tanrısal bir nitelik vardır. Tanrı İsa'nın kişiliğinde insan ile birleşmiştir. Yukarda geçen **«onunla müşareketimiz»** sözleri, tanrıyla ortaklığımız, birleştiğimiz, birbirimizin varlığına katıldığımız yan demektir. İsa'nın gövdesi insan, ruhu tanrıdır, onda tanrılık bir öz vardır. **«...İsa Mesih bedenle gelmiştir, diye ikrar eden her ruh Allahtandır, Ve İsa'yı ikrar etmeyen her ruh Allahtan değildir.»** (Yuh. Bir. Mek. 4. 2-3).

İnsanı tanrıyla birleştiren ruhtur, ruhun özü sevgidir. Seven kimse, belli bir anlamda, tanrı ile birleşir, onun tanrısal güçleri ile donanır. Sevgi insanı tanrıya götüren en derin güçtür. Sevgi insanda bir tanrı vergisidir. **«Ey sevgililer, birbirimizi sevelim, çünkü sevgi Allahtandır ve her seven adam Allahtan doğmuştur, ve Allahı bilir. Sevmeyen adam Allahı bilmez, çünkü Allah sevgidir. Allahın sevgisi bizde şununla izhar olundu: onun vasıtası ile yaşayalım diye, Allah biricik oğlunu dünyaya gönderdi. Sevgi bundadır, biz Allahı sevdik değil, ancak o bizi sevdi, ve günahlarımıza kefaret olarak Oğlunu gönderdi.»** (Yuhan. Bir. Meh. 7-10).

Allah seven, bu sevgi dolayısıyle insanlara acıyan bir varlık olduğundan insanları işlenen ilk **günah**'tan (Havva ile Adem'in cennetten kovuluşu olayı) kurtarmak için Oğlunu insan biçimi içinde dünyaya gönderiyor. Tanrı sonsuz, sınırsız bir güç kaynağıdır, onun iradesi bütün evrene, gelmiş, geçmiş, gelecek zaman boyutlarına egemendir. Peki ilk insanı suça iten, alınyazısını düzenleyen kimdir? Tevrat'ta olduğu gibi İncil'de de bu

İsa ve Kenan'lı kadın (İtalyan ressamı Lazzaro Bastiani'nin tablosu).

Teslis (XVIII.yy. minyatürü).

sorunun yeri, karşılığı yoktur.

İncil'e göre İsa da Allah'tır, Rab'tır. Onun tanrının Oğlu olmasının da üstünde bir gücü, bir özü vardır: **«..tek efendimiz ve Rabbimiz İsa Mesihi inkar eden fasıklıklar,»** (Yahudanın Mektubu, 4.). Tanrı bir yerde insandır, insan olan Oğlu İsa'nın kişiliğinde görünüş alanına çıkmış, dünyaya gelmiştir. Bundan dolayı İsa'ya karşı çıkmak, onu tanımamak tanrıya karşı çıkmak, tanrıyı tanımamaktır.

Tanrı tektir, Bir'dir, yaratıcıdır, yokedicidir. Tanrının birliği, yüceliği, yaratıcılığı, evrene, bütün varlık türlerine ve ötedünyaya olan egemenliği konusunda Tevrat ile İncil arasında ayrılık yoktur. Bu konuda İncil Tevrat'ın bir devamı gibidir. Nitekim, hıristiyanlıkta Tevrat'ın öngördüğü görevlerin çoğu olduğu gibi uygulanır. Tanrı konusunda Tevrat ile İncil arasında tek ayrılık, tanrının insanlarla olan ilgisi yönündendir. Tevratta tanrının yalnız Yahudi ulusunun tanrısı olduğu, Yahudi ulusunun tanrının sevgili topluluğu, gözde insanları olduğu düşüncesi açıktır. Buna göre Yahudiler üstün, yüce, sevgili insanlardır, ötekiler onların kulları, aşağılık varlıklardır. Bu nedenle hiç kimsenin Yahudi dinine girmesi, başka dinden dönüp musevi olması olanağı yoktur. İncil'de ise bu katı görüşler bulunmaz. Tanrı bütün insanların tanrısıdır, Rabbidir. İsa'nın yolundan giden, onun söylediklerine bağlanan, İncil'in İsa konusunda ileri sürdüklerine inanan, onları olduğu gibi uygulayan her insan hıristiyan olabilir. Hıristiyanlıkta tanrının sevgilisi kendini sevenler, kendine inananlardır. Bu nedenle başka dinlerden dönerek hıristiyan olma yetkisi vardır.

İncil'e göre İsa tanrının **Sevgili Oğlu**'dur; ancak bu sevgi onun varlığı ile sınırlanmış, yalnız İsa'nın bütünlüğünün egemenliği altına sokulmuş değildir. Tevrat'ta ise tan-

varlıkları ise sınırlandırılmıştır.

Tanrı yalnız sevgi ile, hıristiyan olmakla, İsa'nın varlığında bir «iman insanı» olarak erimekle bilinebilir. Ancak bu bilme tanrının «Bütün»lüğünü kuşatamaz, çünkü insanın kavrayış gücü sınırlıdır, tanrının sınırsızlığı onu aşar. İncilde bildirilen olaylar, görevler, söylenen sözler, verilen buyruklar İsa'nın diliyle gerçekleşir. Ancak İsa bir görünüş varlığıdır, onun arkasında gerçek olan «Allah» vardır. Gerçekte konuşan, insanlara iyilik etmek isteyen, acıyan, onlara yardımcı olan İsa değil tanrıdır, İsa bir aracıdır. Bu aracı ise insanlara görünen, zaman-mekan boyutları içinde ortaya çıkan tanrıdır.

Tanrı böylece bir görünen, bir de insanları aştığı için görünmeyen iki varlık ortamında bulunur. İsa'nın gövdesinde **görünen**, ruhunda ise **görünmeyen** yanları ile gerçekleşir. İsa bunu kendi kişiliğinin arkasında tanrı vardır biçiminde dile getirir: **«Bana iman eden, bana değil, ancak beni gönderene iman eder. Ve beni gören beni göndereni görür. Bana her iman eden karanlıkta kalmasın diye, ben dünyaya nur olarak geldim. Ve bir adam sözlerimi işitip tutmazsa ona ben hükmetmem, çünkü dünyaya hükmetmeğe gelmedim, ancak dünyayı kurtarmağa geldim.... ben kendiliğimden söylemedim, ancak beni gönderen Babadır ki, ne diyeceğimi ve ne söyleyeceğimi bana emretti.»** (Yuhanna, 12.44-49). İsa'nın bir «insan» olarak taşıdığı kimlik, onun tanrıyı yansıtan yetenekleri, görevleri ile sınırlandırılmıştır. Tanrı İsa kişiliğinde kendini bir mekan varlığı olarak sınırlıyor, İsa'yı da kendi tanrısal kişiliği ile zaman-mekan boyutlarının üstüne çıkararak sınırsız, sonsuz kılıyor.

İncil'e göre tanrı sonsuz, sınırsız olarak yarattığı evrenin tek yöneticisidir, onun tanrısal bir **«devleti»** vardır, buna din dilinde **«melekût»** denir ki «sultanlık» anlamında söylenir. Tanrının egemenliği altında bulunan bu «sultanlık» (melekût) göklerdedir; zaman mekan bağlarının üstündedir. **«...İsa, Allahın İncilini vazederek, Galileye gelip dedi: Vakit tamam oldu, ve Allahın melekûtu yakındır, tövbe edin ve İncile iman eyleyin.»** (Markos 1. 14-15).

Burada İsa'nın tanrı adına bildirdiği tanrısal devletin kuruluşu, hıristiyanlığın gerçekleşmesidir. İncil'in bu sözlerinden anlaşıldığına göre tanrı «yönetici» bir varlıktır,

B. Vivarini'nin «teslis» konusunu işleyen tablosu.

ayrıca, onun «Rab» diye anılması da bu niteliğinden dolayıdır.

Tanrı evreni kutsal ruhla, meleklerle yönetir. Bu konuda İncil ile Tevrat arasında bir birlik, uyum vardır: **«Ruh hemen onu çöle sevketti ve Şeytan tarafından tecrübe olunarak, kırk gün çölde kaldı, vahşi hayvanlarla beraberdi, melekler de ona hizmet ediyorlardı.»** (Markos 1. 12-13).

Bu ayetlerde tanrının evreni, peygamberi İsa'yı kutsal ruh aracılığı ile eyleme ittiği, görevlendirdiği, onu Şeytan'la sınadığı, melekleri onun yardımına gönderdiği anlaşılıyor.

Tanrı yalnız ruhu değil, buyruğunda bulunan gizli güçleri, din dilinde «melek» denen varlıkları da görevlendiriyor, insanlara, sevdiklerini yardımcı gönderiyor. Tanrının buyruğunda böylece ruh, melekler, bir de şeytan gibi üç ayrı güç vardır. Şeytan da bir melekti, tanrı istemine, tanrı buyruğuna karşı çıktığından dolayı kargışlandı, tanrısal ülkeden kovulunca insanların başına yıkım getirmek için bütün kötülükleri yönetimi altına aldı. Burada şeytan da tanrısal bir güç, ancak tanrıya karşı çıkan bir güç niteliğindedir.

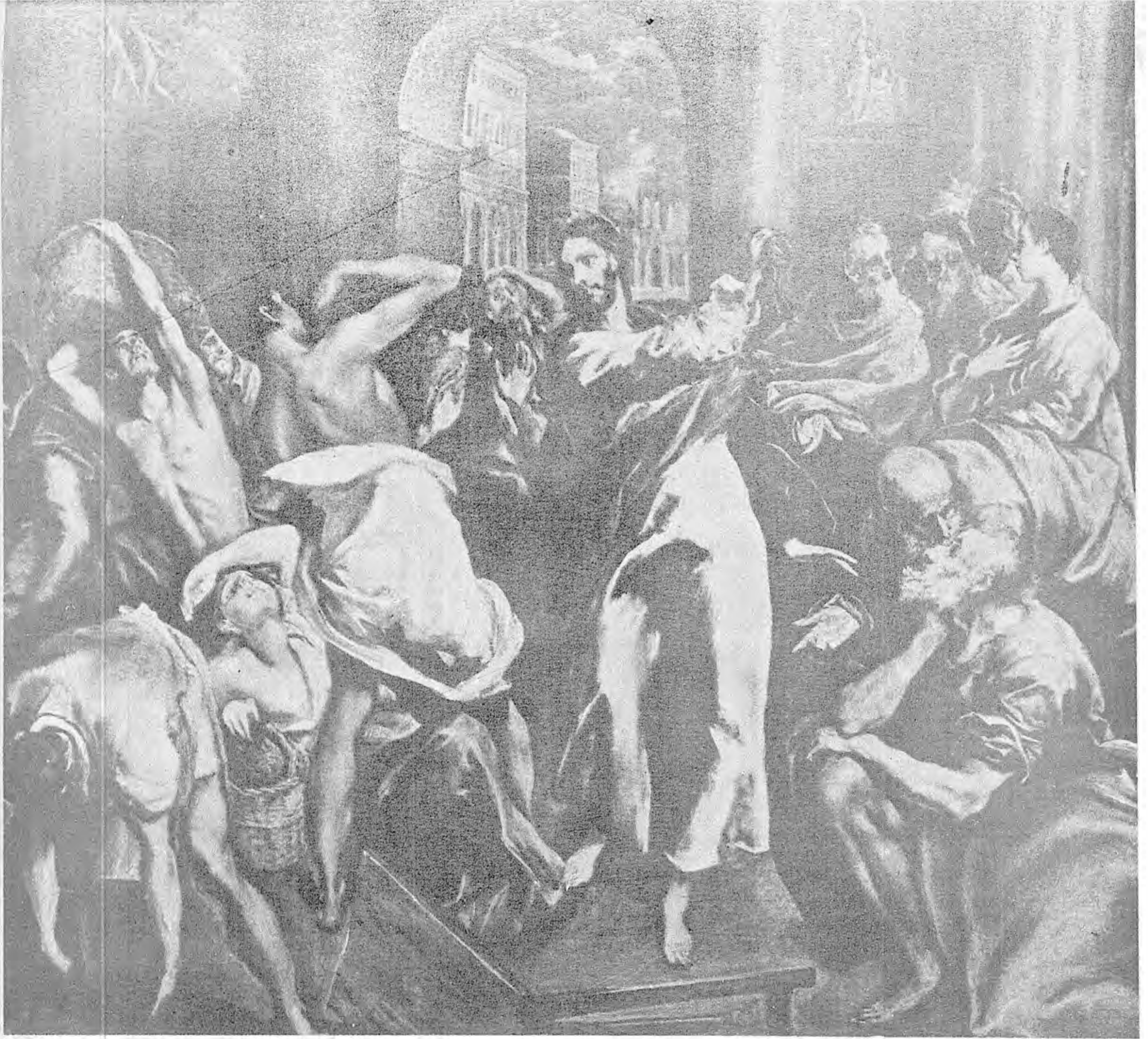
Hıristiyan dinine göre tanrı yalnız iyilikleri, mutlulukları sever, kötülük, yıkım onun özüne, istemine karşıdır. Kötülük, suç daha çok insanın kendi özü gereğidir, tanrısal değildir, şeytan işidir. Ancak bütün bunları yaratan kimdir? Bu sorunun da karşılığı yoktur.

Üçleme (Teslis). Hıristiyan dininde tanrının **üçüzlü** bir niteliği vardır. Tek olan, Bir olan tanrının özü üçüzlü bir yapıdadır. Bu üçüzlü (teslis) oluş, tanrısal olandan insancıl olana doğru, aşama aşamadır. Bu üçüzlük **Baba Allah-Ruh Allah-Oğul Allah** bağlantısı içindedir. İncile göre İsa tanrıdır, Rab'dır: **«..Rabbimiz İsa Mesihin gelişi ve birlikte kendisine toplanmamız hakkında, gerek ruhla, gerek sözle, gerek bizden imiş gibi mektupla, Rabbin günü hemen hazırmış gibi fikirde çabuk sarsılmamanızı sizden rica ederiz.»** (Selâniklilere, ikinci mektub, 2.1-2). Ermiş Pavlus'un bu sözlerinden İsa Mesih'in bir tanrı olduğu açıkça anlaşılır.

«...Rabbimiz İsa Mesih'in babası Allaha şükrediyoruz» (Koloselilere, 1.5). Bu sözlerden de İsa'nın Allah'ın oğlu olarak benimsendiği sonucu çıkıyor.

«Davetinizin bir ümidine davet olunduğunuz gibi, beden bir, ve ruh bir, Rab bir, iman bir, vaftiz bir, cümlenin üzerinde ve cümle ile ve cümlede cümlenin Allahı ve Babası birdir.» (Efesoslulara 4.4-6). Bu sözlerde geçen Ruh - Rab - Allah - Baba kavramlarının birliği, bütünlüğü ile daha önce geçen «Rabbimiz İsa Mesih,» «Rabbimiz İsa Mesih'in Babası Allah» sözleri «Allah - İsa - Ruh - Oğul - Baba - Rab» kavramlarının belli bir anlamda birliğe vardığını gösterir.

İncil'de geçen, tanrıyı üçüzlü bir varlık olarak gösteren bu sözlerden hıristiyanlıkta üç tanrının varlığına inanıldığı sonucu çıkarılamaz. Hıristiyanlık tektanrıcı bir

Ünlü ressam Greco'nun tablosu (Londra'da National Galery'de) : İsa satıcıları tapınaktan kovuyor.

dindir, onun anlayışına göre bir tanrı vardır. Ancak bu tek olan varlık üçüzlü bir öz taşır. Üçleme (teslis) üç ayrı varlık tanımak anlamına gelmez, bir varlıkta, Allah'ta üç ayrı niteliğin bulunduğu, Allah'ın bu ayrı nitelikten kurulu bir Bütün olduğu sonucu çıkar.

ruhu'l-kuds

Allah birdir, ancak İsa'nın babasıdır. Onda babalık niteliği vardır. Bu nitelik yüzünden «baba» tanrısaldır. Öyleyse Allah bir «baba» olduğundan bu «baba» oluş da tanrıdır. Allah, gönderdiği «ruh» ile İsa'nın anasını gebe bırakmıştır. Bu ruh tanrısal ruh'tur (**Ruhü'l-kuds**), kutsal ruhtur. Bu niteliği yüzünden ruh da tanrısaldır, tanrıdır.

Ruhla gebe kalan Meryem'in doğurduğu İsa ise Oğul'dur, ancak tanrısal özden olan Oğul'dur, bu nedenle o da tanrıdır (Allah'tır). İşte hıristiyan dininde Baba-Oğul-Ruh üçlüsünün oluşturduğu Allah kavramı budur.

Yaratılış. Hıristiyan dini «yaratılış» olayını Tevrat'ta görüldüğü gibi benimser. Yaratılış tanrı istemiyle «yoktan varetme» olarak anlaşılır. Tanrı kendi istemine uyarak evreni, insanı, öteki varlık türlerini belli bir sıraya göre yaratmıştır: Eski Ahid'in **Tekvin** bölümünün başında geçen yaratılış olayı hıristiyan dini için de geçerlidir. Başlangıçta önsüz-sonsuz olan tanrı vardı.

Tanrı kendi istemi gereğince yaratma eğilimi duydu, ilkin gökleri, sonra yeri yarattı. Daha sonra yerleri, gökleri dolduran varlık türleri yaratıldı. Yaratılış olayı altı gün sürmüştür, altıncı günü insan yaratılmıştır, yedinci gün **(Sebt günü)** tanrı dinlenmiştir. Bu yaratış dizisi içinde tanrıdan insana doğru bir iniş vardır. Kutsal Kitap'a göre insan tanrı biçiminde (Allah sûretinde) yaratılmıştır. Tevrat, İncil'in de olduğu gibi benimsediği yaratılış olayını şöyle açıklar.

İsa ile Samarra'lı kadının buluşması (Moretto'nun tablosu)

yaratılış olayı

«Başlangıçta Allah gökleri ve yeri yarattı. Ve yer ıssız ve boştu, ve enginin yüzü üzerinde karanlık vardı, ve Allahın ruhu suların yüzü üzerinde hareket ediyordu. Ve Allah dedi: ışık olsun ve ışık oldu. Ve Allah ışığın iyi olduğunu gördü, ve Allah ışığı karanlıktan ayırdı. Ve Allah ışığa Gündüz, ve karanlığa Gece, dedi. Ve akşam oldu ve sabah oldu, bir gün.

Ve Allah dedi: suların ortasında kubbe olsun, ve suları sulardan ayırsın. Ve Allah kubbeyi yaptı, ve kubbe altında olan suları, kubbe üzerinde olan sulardan ayırdı, ve böyle oldu. Ve Allah kubbeye Gök, dedi. Ve akşam oldu ve sabah oldu, ikinci gün.

Ve Allah dedi: Gök altındaki sular bir yere biriksin, ve kuru toprak görünsün, ve böyle oldu. Ve Allah kuru toprağa Yer, dedi ve suların birikintisine Denizler, dedi, ve Allah iyi olduğunu gördü. Ve Allah, Yer ot, tohum veren sebze, ve yer üzerinde tohumu kendisinde olup cinslerine göre meyva veren ağaçlar çıkardı, ve Allah iyi olduğunu gördü. Ve akşam oldu ve sabah oldu, üçüncü gün.

Ve Allah dedi: Gündüzü geceden ayırmak için gök kubbesinde ışıklar olsun, ve alâmetler için, ve vakitler için, ve günler ve seneler için olsunlar, ve yer üzerine ışık vermek için gök kubbesinde ışıklar olarak bulunsunlar, ve böyle oldu. Ve Allah daha büyük olan ışık gündüze hükmetmek için, ve küçüğünü geceye hükmetmek için, iki büyük ışık yaptı, yıldızları da yaptı. Ve yer üzerine ışık vermek, ve gündüze ve geceye hükmetmek, ve ışığı karanlıktan ayırmak için, Allah onları göklerin kubbesine koydu, ve Allah iyi olduğunu gördü. Ve akşam oldu ve sabah oldu, dördüncü gün.

Ve Allah dedi: Sular canlı mahlukların sürüleriyle kaynaşsın, ve yerin üstünde, gökle kubbesinin yüzünde kuşlar uçsunlar. Ve Allah büyük deniz canavarlarını, ve su-

Adem'in işlediği günah ve cennetten kovuluşu (XVI.yy. gravürü).

ların kendileriyle kaynaştığı cinslerine göre hareket eden her canlı mahluku, ve cinsine göre her kanatlı kuşu yarattı, ve Allah iyi olduğunu gördü. Ve Allah: Semereli olun ve çoğalın, ve denizlerde suları doldurun, ve karada kuşlar çoğalsın, diyerek onları mubarek kıldı. Ve akşam ve sabah oldu, beşinci gün.

Ve Allah dedi: Yer, cinslerine göre canlı mahlukları, sığırları, ve sürünen şeyleri, ve cinslerine göre yerin hayvanlarını çıkarsın, ve böyle oldu. Ve Allah yerin hayvanlarını cinslerine göre, ve sığırları cinslerine göre, ve toprakta sürünen her şeyi cinsine göre yaptı, ve Allah iyi olduğunu gördü. Ve Allah dedi: Suretimizde, benzeyişimize göre insan yapalım, ve denizin balıklarına, ve göklerin kuşlarına, ve sığırlara, ve bütün yeryüzüne, ve yerde sürünen her şeye hâkim olsun. Ve Allah insanı kendi suretinde yarattı, onu Allahın suretinde yarattı, onları erkek ve dişi olarak yarattı. Ve Allah onları mübarek kıldı, ve Allah onlara dedi: Semereli olun, ve çoğalın, ve yeryüzünü doldurun, ve onu tabi kılın, ve denizin balıklarına, ve göklerin kuşkularına, ve yer üzerinde hareket eden her canlı şeye hâkim olun. Ve Allah dedi: İşte, bütün yeryüzü üzerinde olup tohum veren her sebzeyi, ve kendisinde ağaç meyvası olup tohum veren her ağacı size verdim, size yiyecek olacaktır, ve yerin her hayvanına, ve göklerin her kuşuna, ve kendisinde hayat nefesi olup yeryüzünde sürünen her şeye, bütün yeşil otu yiyecek olarak verdim, ve böyle oldu. Ve Allah yaptığı her şeyi gördü, ve işte, çok iyi idi. Ve akşam oldu ve sabah oldu, altıncı gün.» (Tekvin 1.1.-31).

Bu bölümde tanrının bütün varlıkları belli bir sıraya göre, ayrı ayrı yarattığı, yoktan varettiği görülüyor. Bu inanç düzeni, bu yaratılış dizisi Kutsal Kitap'ın «Yeni Ahid» (İncil) denen bölümünde ayrıca geçmez, ancak olduğu gibi benimsenir. İncil, daha önce indirilen Tevrat'a karşı olmadığı için yaratılış olayını da bütün olarak kendi görüş ortamına almıştır. Hıristiyan dininde inanılan yaratılış olayı budur. Yedinci gün tanrı dinlenmiş, yaratma eylemi durmuştur.

Evrende, insana gelinceye değin, uzayıp giden yaratılış dizisi içinde sıralanan yaratıkların belli aşamaları vardır. Yeryüzünde insan denen varlık en sonra yaratıldığı için, tanrıya benzediği için bütün yaratıkların en yücesi, en olgunu, en üstünüdür. Bu onun tanrıya olan benzerliği yüzündendir.

"çünkü topraksın ve toprağa döneceksin"

Yaratılış, hıristiyan inancına göre, bir yoktan varediştir. Bütün yaratılanlar gene geldikleri yere, yokluğa döneceklerdir. Ancak bu yokoluş, başta insan olmak üzere, gene toprağa dönüştür. **«...çünkü topraksın, ve toprağa döneceksin.»** (Tekvin 3. 19). Bu ayet topraktan yaratılan Adem için söylenmiştir. Yorumcular bundan bütün yaratılanların gene geldikleri kaynağa dönecekleri sonucunu çıkarırlar. Nitekim bütün bitkiler, otlar, yemişler, ağaçlar, yeryüzünde bulunan yaratıklar tanrısal yasa gereğince ilk özlerine dönecektir. Bu ilk öz ilkin toprak, sonra yokluktur.

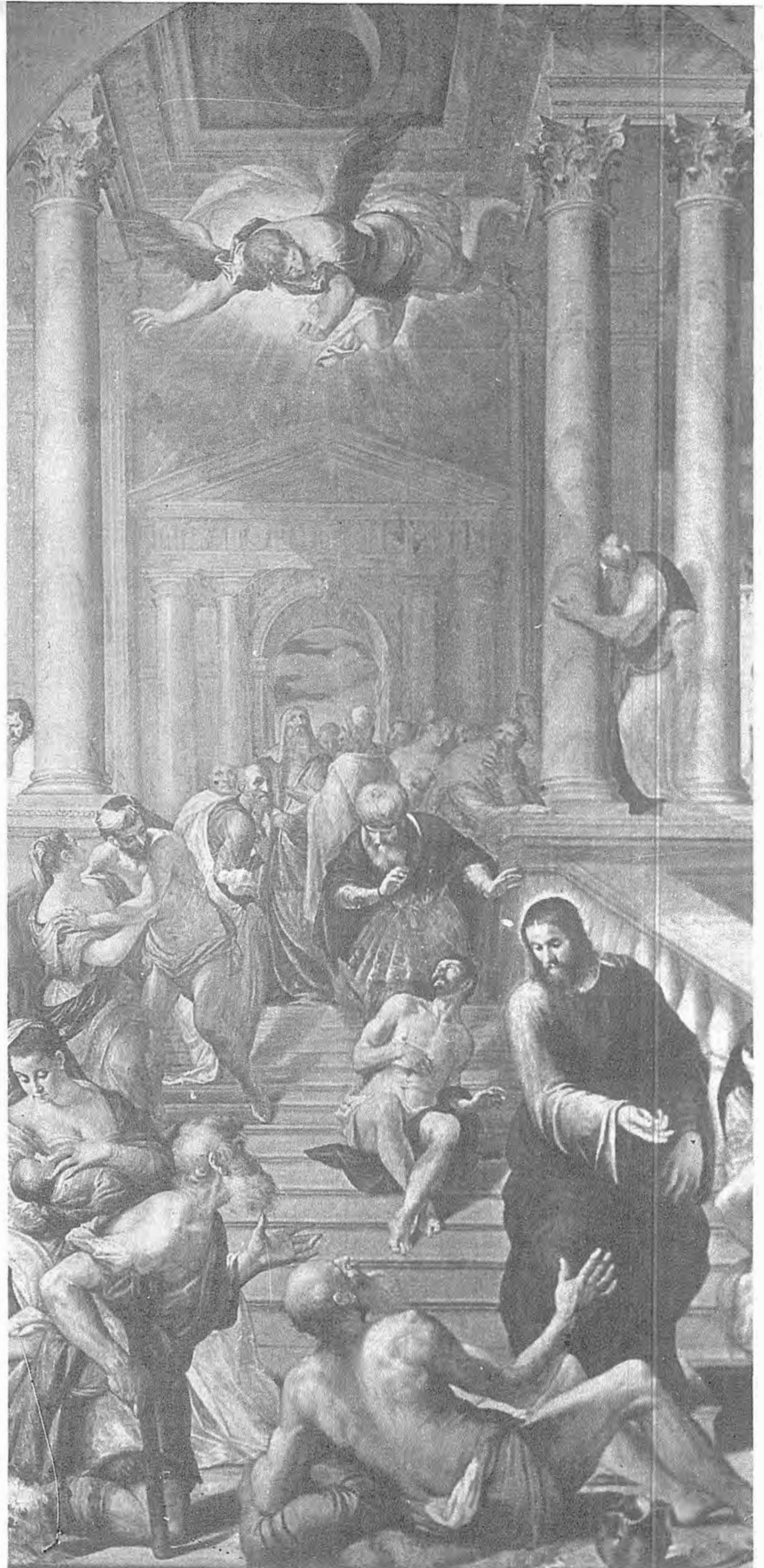
İnsanın alınyazısı

İlk Suç (Günah). Hıristiyanlıkta geniş bir önem taşıyan **«İlk suç»** olayı Tevrat'tan olduğu gibi alınmıştır. İnsanın alınyazısı bu olayla başlar. Yeryüzü yaratıldığında bomboştu, insan soyu yoktu. Yeryüzünden yükselen bir buğu yığını gökleri kapladı, bunlardan yağmur olup yere yağdı, yer sulandı. Tanrı bu ıslak yerden aldığı topraktan ilk insanı, Adem'i yarattı, ona kendi soluğundan üfledi, can verdi. Doğu ülkesinde Adem'in oturması için **Aden** denen bahçeyi yarattı. Bu bahçede bütün yemişli ağaçlar, iyilik, kötülük doğuran yemişler, iyilikle kötülüğün bilinmesini sağlayan ağaç yerden bitiverdi. Bu bahçede Pişon, Gihon, Dicle, Fırat adlı dört ırmak, dört yandan akar oldu. Adem'e bu güzel bahçeyi koruma görevi verildi, yemesi için yemiş veren ağaçlar gösterildi, yalnız iyilikle kötülüğün bilinmesini sağlayan ağacın yemişi yasaklandı. Bu ağacın yemişinden yiyen ölümlü olur, kötülüklere dalar. Adem'in yalnız olmayacağını anlayan tanrı, Adem uykuya daldığı bir sırada kaburga kemiklerinden birini alarak ona eş olan Havva'yı yarattı. **Aden** bahçesinde çıplak dolaşan Adem ile Havva'da bilgi olmadığı için utanç duygusu yoktu, ikisi de çırılçıplaktı. Allah, daha sonra, Adem'e bütün varlıkların adlarını öğretti, bildirdi.

Ancak yaratıkların en aldatıcısı, kandırıcısı olan yılan Havva'yı aldatıp ona yasak yemişten (yasak ağacın meyvasından), elmadan yedirdi. Elmayı yiyen Havva kocasına, Adem'e de, yedirdi. Yemişten yer yemez ikisi de iyi ile kötüyü bildiler, çıplaklıklarından utandılar, önlerini incir yaprağı ile örttüler.

Bu yasak yemişi yeme sonucu Adem ile Havva ilk suçu işlemiş sayıldılar. Tanrı yılanla kadını birbirine düşman kıldı, kadının doğum ağrılarını, sancılarını çoğalttı, Adem de karısının sözünü dinleyip yasak yemişten yediği için kendi de, yaratıldığı toprak da kargışlandı, yılan şeytana dönüştü, yılan soyu ile kadın soyu arasında bitmeyen düşmanlık, birbirini öldürme hıncı doğdu. (Tekvin 2,3.).

Hıristiyan dini bu ilk suç olayını olduğu gibi benimsemiş, onun gerçekliğine inanmıştır. Bu konuda İbrani dini ile İsa'nın getirdiği yeni din arasında en küçük bir ayrılık yoktur. İnsan soyunun atası sayı-

G.A. Fasolo'nun dinsel bir tablosu.

Müneccim kralların tapınışı (Bosch'un tablosu).

lan Adem ile Havva çifti, yılanın sözüne uyarak aldanmış, yasak yemişten yemiş, ilk suçu işlemiştir. Adem ile Havva'dan türeyen bütün insan soyu bu suçla damgalanmış, cezalandırılmıştır. Bu ceza insan soyu yaşadıkça atadan toruna geçecek, ortadan kalkmayacaktır. Cennetten (Adem'den) kovulan Adem ile Havva'nın suçu bütün insan soyunun suçudur, toprağın suçudur, şeytana dönüşen yılanın suçudur.

Hıristiyan dinine göre (Tevratta olduğu gibi) suç bununla bitmemiştir. Adem ile Havva'nın işledikleri suç, onlardan türeyen insanlar arasında eyleme dönüşmüştür: Tekvin'e (4. bab) göre Adem ile Havva'nın iki oğlu olmuştur: Kain ile Habil. Habil koyun çobanı, Kain tarımcıdır. İkisi de tanrıya adaklar sununca Tanrı Habil'inkini beğenmiş, bunun üzerine Kain kıskançlığa kapılıp, Habil'i öldürmüştür. İnsan soyunun ilk kan döküşü, kardeşin kardeşe düşman oluşu olayı da böyle başlamıştır.

Adem ile Havva için yurd olan **Aden**, hıristiyanlıkta da, daha önceki öteki tektanrıcı dinlerde de **cennet**'tir. Gerek «Aden,» gerek «cennet» sözü, içinde yemişli, yemişsiz, çiçekli, çiçeksiz ağaçlar bulunan, insana sevinç veren yeşil bitkiler yetişen güzel, iç açıcı bahçe anlamına gelir. Serin, yorgunluğu giderici suların aktığı mutluluk bahçesi... Tevrat'ın bildirdiğine bakılırsa bu bahçe, yeryüzündedir, bugün Dicle ile Fırat sularının aktığı bir yerdedir. Hıristiyanlıkta ise bu, böyle değildir .Cennet gerçeğinden soyutlanmış, bu evrenin dışına çıkarılmıştır. Cennet öte-evrendedir, tanrısal ülkededir.

suç ve ceza

Cennet konusunda hıristiyan görüşü ile Tevrat'ın anlattığı birbiriyle bağdaşmaz. Tevrat bu konuda daha somuttur, İncil ise büsbütün soyutlanmış bir cennete inanır. Bu

cennete ancak insanın ruhu gidebilir, o da ölümden sonradır. Yaşayan, yeryüzünde bulunan insan için cennet yoktur.

İlk günah, Adem-Havva çifti ile tanrısal yasak arasında oluşan bir eylemden doğmuştur. Burada işlenen suç, tektir. Tanrının yasakladığı yemişten yenmiş, bir yasaklamaya uyulmamıştır. Oysa hıristiyanlık cennetten kovulmak, ceza görmek için suçların sayısını çoğaltmıştır. Bu konuda Tevrat'ın bildirdiği «On Buyruk» örnek alınmış, ona başka yasaklar eklenmiştir. Ancak, İsa, bu konuda yapılan bir kötülüğün, işlenen bir suçun bir **«kısas»** olarak karşılığını verme görüşünü benimsemez. Ona göre yapılan kötülük karşısında öç almaya kalkmak doğru değildir.

Kısas. Tevrat işlenen bir suç, yapılan bir kötülük karşısında sessiz, kımıldamaksızın kalmayı uygun görmez. Ona göre yapılan bir kötülüğün karşılığı verilmeli, öç alınmalıdır. Buna **«kısas»** denir. **«Göze göz, dişe diş..»** diye özetlenen bu öç alma yöntemi, İncil'de yoktur. Bu konuda İsa, **«Sanmayın ki, ben şeriatı yahut peygamberleri yıkmağa geldim, ben yıkmağa değil, fakat tamam etmeğe geldim. Çünkü doğrusu size derim: Gök ve yer geçip gitmeden, her şey vaki oluncaya kadar, şeriatten en küçük bir harf veya bir nokta bile yok olmayacaktır. Bundan dolayı bu en küçük emirlerden birini kim bozar ve insanlara öylece öğretirse, göklerin melekûtunda kendisine en küçük denilecektir, ve onları kim yapar ve öğretirse, göklerin melekûtunda kendisine büyük denilecektir.»** (Matta, 5.17-19).

İsa'nın burada «şeriat» dediği, Musa'nın Tevrat'ta bildirdiği genel kurallardır. Hıristiyanlık bu alanda Tevrat'a sıkı sıkıya bağlıdır. Yeni, Tevrat'a aykırı şeriat getirilmemiştir. Ancak suçlara, kötülüklere karşı uygulama biçimi değiştirilmiştir:

«İşittiniz ki, eski zaman adamlarına denildi: 'Katletmeyeceksin' ve 'Kim katlederse, hükme müstahak olacaktır.' Fakat ben size derim: Kardeşine kızan her adam hükme müstahak olacaktır, ve kardeşine: Raka derse millet meclisinin hükmüne müstahak olacaktır, ve kim: Ahmak derse cehennem ateşine müstahak olacaktır.» (Matta, 5. 21-22).

Tevrat'a dayanan, ondan özetlenen bu sözlerde, İncil'in, bir eylem karşısında yapana yaptığını uy-

«Zina etmeyeceksin denildiğini işittiniz. Fakat size derim: Bir kadına şehvetle bakan bir adam zaten yüreğinde onunla zina etmiştir. Ve eğer sağ gözün sürçmene sebep oluyorsa, onu çıkar, ve kendinden at, çünkü senin için azandan birinin yok olması, bütün bedeninin cehenneme gitmesinden iyidir...... zinadan başka bir sebeple karısını boşayan adam onu zaniye eder, ve kim boşanmış kadınla evlenirse zina eder.» (Matta, 5. 27-32).

İncil bu sözlerle Tevrat'ın anlayışını daha yumuşatır, suçlulara karşı öylesine katı davranmaz. İsa, Musa şeriatını değiştirmeyi değil, kendi zamanının durumuna, insanların tutumlarına göre yumuşatmayı düşünmüştür.

«Ve yine, eski zaman adamlarına: 'Yalan yere and etmeyeceksin, ve andlarını Rabbe ödeyeceksin' denildiğini işittiniz. Fakat ben size derim: Hiç and etmeyin, ne gök üzerine, çünkü o Allahın tahtıdır, ne yer yüzüne, çünkü onun ayaklarının basamağıdır.» (Matta, 5.33-35). Bu sözlerde de Tevrat'ta geçen buyrukları yumuşatma düşüncesi vardır.

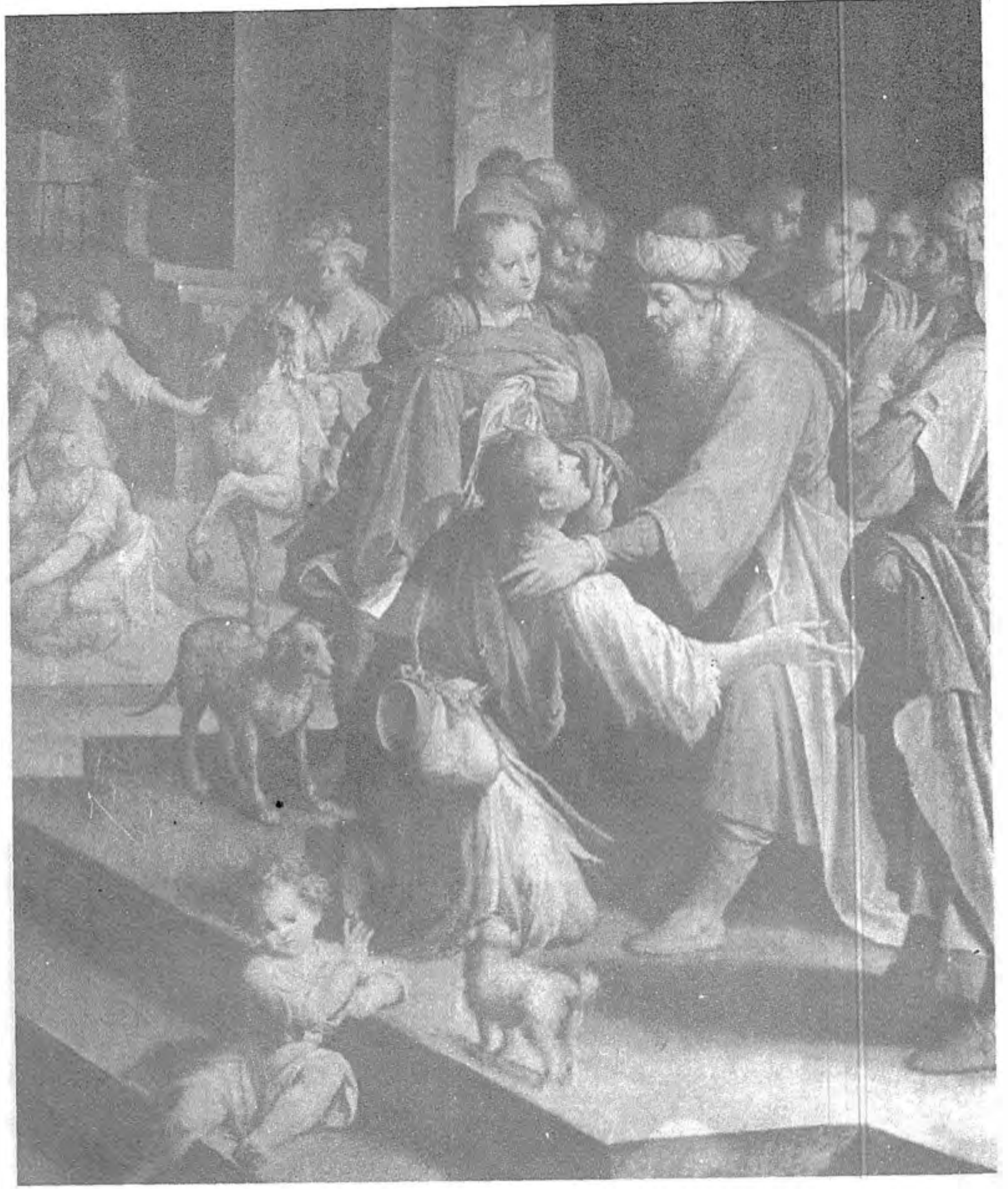
«Göz yerine göz, diş yerine diş, denildiğini işittiniz. Fakat ben size derim: Kötüye karşı koma, ve senin sağ yanağına kim vurursa, ona ötekini de çevir. Ve eğer biri seninle mahkemeye gidip senin gömleğini almak isterse, ona abanı da bırak......... Sen komşunu sevecek ve düşmanından nefret edeceksin, denildiğini işittiniz. Fakat ben size derim: Düşmanlarınızı sevin, ve size eza edenler için dua edin ki siz göklerde olan Babanızın oğulları olasınız, zira o güneşini kötülerin ve iyilerin üzerine doğdurur, ve salih olanlar ile olmayanların üzerine yağmur yağdırır.» (Matta, 5.43-45).

İncil, bu görülen örneklerden açıkça anlaşıldığına göre, Tevrat'ın önerdiği **«kısas»** yöntemine kesinlikle karşıdır. Yönetim kurallarını, inanç ilkelerini İbrani dininden almasına karşılık hıristiyanlık birtakım uygulamalarda daha yumuşak, daha olumlu bir tutumu benimsemiştir.

İbrani dininde «kısas», düşmandan öç alma duygusuna dayanıyordu, İncil'de böyle bir düşünce yoktur.

Karşılıklı ilişkilerde doğruluk, hakka saygı ilkesi İncil'de temel ilke sayılır. Bunu, öçalma duygusuna dayanan kısastan ayırmak gerekir.»

«Hükmetmeyin ki hükmolunmayasınız. Çünkü ne hükümle hükmederseniz, onunla hükmolunacaksınız, ölçtüğünüz ölçü ile de size ölçülecektir. Ve niçin kardeşinin gözündeki çöpü görürsün de kendi gözündeki merteği seçmezsin?» (Matta 7.1-3). Bu ayetler «kısas» sayılmaz, insanlar arasında karşılıklı davranışların ,ilişkilerin eşitliği ilkesine dayanır. «Hükmetmeyin ki hükmolunmayasınız» sözleri öç alma ile bağlantılı değildir, tanrı katında yaptığının karşılığını görürsün anlamındadır.

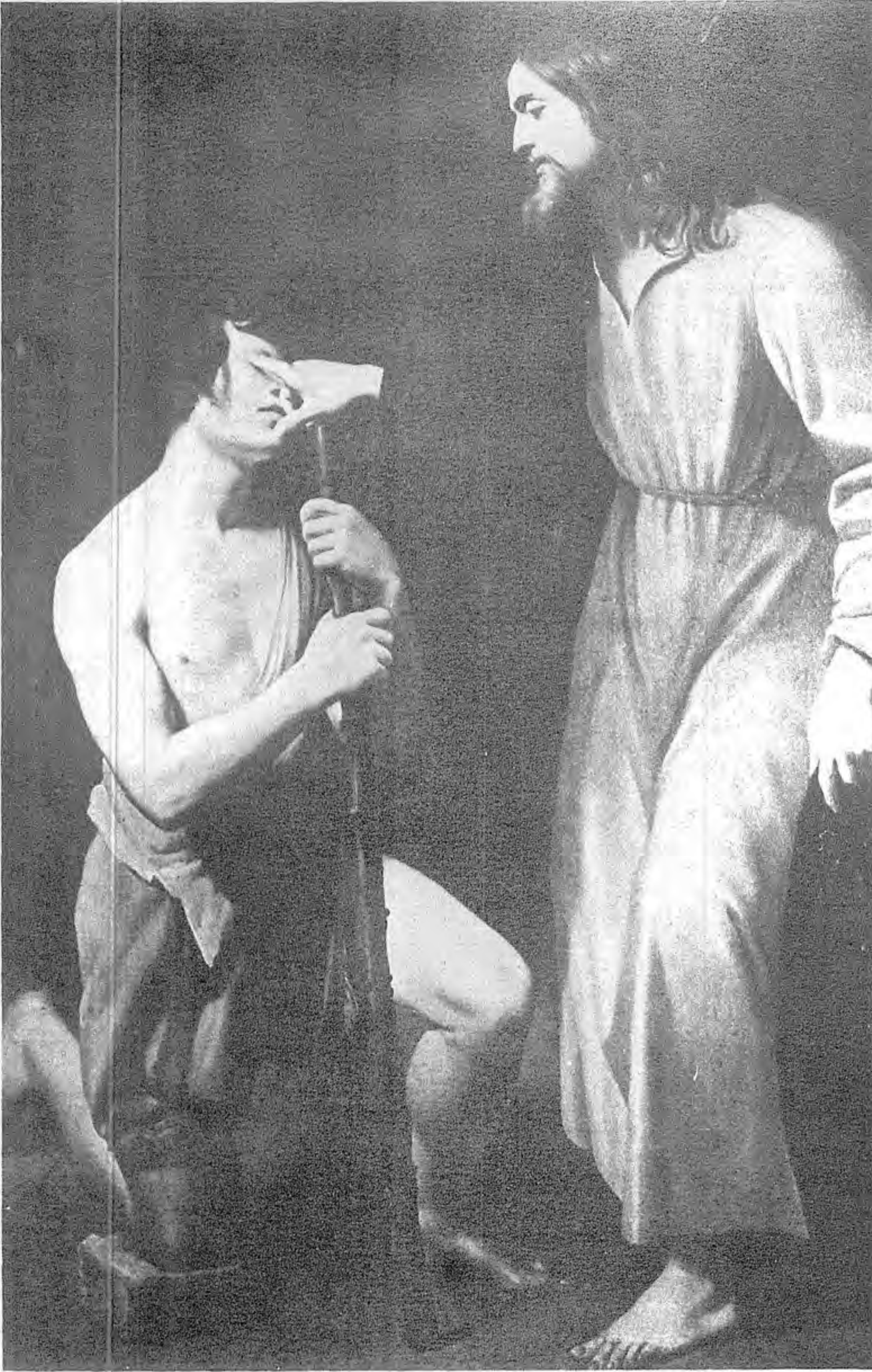
Hıristiyan azizlerin gösterdikleri mucizeleri konu alan bir tablo.

isa ve yahudiler

İsa'nın böyle yumuşak davranması, kendisine yapılan kötülüklere bile tepki göstermemesini, hıristiyanlığı baskıya, basınca dayanmaksızın yaymak, geliştirmek istemesi yüzündendir. Gerek kısas, gerekse öç alma anlayışı Yahudi ulusuna komşularının yaptığı baskı nedeniyle ortaya çıktı. Yahudi dini tektanrıcı olmasına karşılık yalnız Yahudi ulusunundu, tanrı bile yalnız Yahudilerin tanrısıydı. Hıristiyan dininde bu düşünce yoktur, tanrı bütün insanların, evrenin tanrısıdır. Bu nedenle öç alma, kısas gibi kişisel olaylara yer verilmez. İnsanları eylemlerinden dolayı yargılamak, cezalandırmak tanrının işidir.

isa'nın felsefesi

Alınyazısı. İnsan yaratılmış, ölümlü bir varlıktır. Onun bütün varlığı tanrının çizdiği, belirlediği sınırlar içindedir. Yoktan yaratılan, topraktan oluşan insan, tanrının üflediği «ruh»la dirilik kazanmıştır. Ancak, insanın yaratılmasında tanrının kullandığı toprak daha önceden yaratılmıştı. İnsan «yokluktan yaratılmış» derken, bu onun, bir

İsa bir körün gözlerini iyileştiriyor (Francesco Barbieri'nin tablosu).

«insan» olarak önceden olmadığını gösterir, insanı oluşturan varlığın (toprağın) olmadığı anlamına gelmez. İnsan, canlı, irâdeli, akıllı bir varlık olarak yoktu, tanrı yeryüzünün boş kalmasını istemediği için ilk insanı, Adem'i topraktan, sonra eşi Havva'yı onun kaburga kemiğinden yarattı. Tevrat'ın «Tekvin» bölümünün başında anlatılan bu yaratılış (insanın yaratılışı) olayı hıristiyan dinine olduğu gibi geçmiştir.

Kendi isteği dışında, yüce bir gücün irâdesine göre yaratılan insan tanrısal özlerle (ruh, akıl, irâde) donatılmıştır. Ancak bu donatılma da, yaratılma gibi insanın iradesi ötesindedir. İnsan yaratılma olayında da, yeteneklerle donatılmasında da bir etkisi, yetkisi yoktur. İnsan geçmişle gelecek arasında, kendi varlığını aşan, yüce tanrı istemi ile sınırlıdır. Onun bütün yapıp edecekleri **«önceden»** belirlenmiştir.

Hıristiyan dini, **«ilk suç»** olayında görüldüğü gibi, insanın neden suça itilecek, kanacak bir nitelikte yaratıldığını, yılanın neden insanı kandırdığını, tanrı irâdesinin niçin bu «suça itilmeyi» önlemediğini açıklamaz. Yaratılan insanın cennette kandırıldığını ileri sürer geçer. Adem ile Havva'nın işledikleri suç, onların soyundan gelen bütün insanların boynuna yüklenmiştir, insanın bundan kurtulma olanağı yoktur. Her insan kendinden çok önce gelen ilk atasının, Adem'in suçunun cezasını çekmekle yükümlüdür, onun soyundan geldiği için onun yaptığından sorumludur. Bunun başka bir açıklanışı yoktur. İnsan doğuşundan beri «suçlu»dur, suçluluk onun değişmez bir yazgısıdır. **İnsan yazgısı suç ile başlar.** İnsanın tanrısal özle (ruhla) donatılmasına karşılık yazgısı kendi elinde değildir. Yazgıyı değiştirme olanağı da yoktur.

Kutsal Kitap yazgının (kaderin) ne zaman başladığını bildirmez, ancak bu konuda anlatılan olaylar, özellikle ilk suç (ilk günah) alınyazısının Adem-Havva masalı ile başladığını gösteriyor. Yasak yemişin yenmesi bu iki insanın da, soylarının da gideceği yolun belirlenmesini sağlamıştır. Tanrı işlenen suç yüzünden onlara belli, değiştirme olanağı bulunmayan bir doğrultu göstermiştir. Tekvin'in 3. babında anlatılan Adem-Havva olayı, kadının gebelik süresi, doğum ağrıları, karı-koca ilişkilerindeki baskı, ezme, ezilme durumları, insanın geçimini sağlamak için toprakla uğraşması, aşırı emek tüketmesi, kıtlık, açlık, sıkıntı, geçim darlığı, yaşama güçlüğü gibi sayısız olaylar insanın alınyazısını oluşturan tanrısal yaratmalardır, buyruklardır. Bundan da alınyazısını tanrının, Adem-Havva çiftinin suç işlemelerine kızarak düzenlediği sonucu çıkıyor.

Suçtan Kurtuluş, İncil, İsa'yı, insan soyunu suçtan kurtarmak için gönderilmiş bir görevli olarak niteler. İsa kendisine inanan bütün insanların bu ağır suçtan, ilk günahtan kurtulması için kendini adamış, bu yolda seve seve kanını akıtmış, canından olmuştur. İsa'nın getirdiği dine, bildirdiği tanrısal buyruklara inananlar birçok güçlükle, baskı ile, acılarla karşılaşacaklar, bu acılar, bu baskılar, bu sıkıntılar onların gelecekteki mutlulukları, tanrısal ödüllere kavuşmaları içindir:

«Benim uğruma insanlar size sitem edecekleri, eza eyleyecekleri, ve size karşı yalan yere her türlü fenalığı söyleyecekleri zaman, size ne mutlu. Sevinin, ve meserretle coşun, çünkü göklerde karşılığınız büyüktür, çünkü sizden önceki peygamberlere de böyle eza etti-

Melekler aziz Paulus'u göğe çıkarıyor.

Havari Paulus (Alman gravürü).

ler.» (Matta, 5. 11-12). İsa bu sözleri kendisini dinlemeye gelen, ona inanan, dini yaymak isteyen öğrencilerine söyledi. Burada acının, sıkıntının arkasında gerçek bir mutluluğun bulunduğu bildiriliyor. İsa'nın bütün saldırılara, alaylara, baskılara katlanması kendisine inananların mutluluğa, kurtuluşa kavuşmaları uğrunadır.

«Fakat siz kendinizi sakının, sizi meclislere verecekler, havralarda dövüleceksiniz, ve benim yüzümden onlara şehadet olsun diye valiler ve krallar önünde durdurulacaksınız. Önce bütün milletlere incilin vazolunması gerektir. Sizi teslim için götürdükleri zaman, ne diyeceğinize evvelden kaygı çekmeyin, fakat o saatte size ne verilirse onu söyleyin, çünkü söyleyen siz değilsiniz, ancak Ruhülkudüstür. Kardeş kardeşi, ve baba evlâdı ölüme verecektir, ve evlâtlar ana babaya karşı kalkıp onları öldüreceklerdir. Benim ismimden dolayı herkes sizden nefret edecek, ancak sona kadar dayanan, kurtulacak odur.» (Markos, 13. 9-13).

İsa'ya inananlar, onun yolundan gidenler olmadık acılarla, sıkıntılarla, yergilerle, ölümle karşı karşıya geleceklerdir. Buna rağmen yollarından dönmeyeceklerdir. Çünkü İsa onların mutluluğu için kendini adamıştır; bu yüzden sonunda mutluluğa ulaşacaklardır. İnananları, tanrı yolunda gidenleri kurtarmaya, mutluluğa ulaştırmaya gelen, bu yüzden büyük acılar, sövgüler içinde çarmıha gerilerek öldürülen İsa gerçekten ölmemiştir. Onda tanrısal bir öz vardır, tanrısal öz ise ölmez: **«İmdi Rab İsa onlara söyledikten sonra göğe alındı, ve Allahın sağında oturdu.»** (Markos. 16. 19).

insanın kurtuluşu

İsa, insanları kurtarmak, suçtan arıtmak için gönderilmişti, o tanrının oğlu idi, ona gerçek ölüm yoktu. Ölüm bir görünüştü, varlığın özü ile bağlantılı değildi. İsa, kendinden önce gelen İbrani peygamberlerinin hiç birine de benzemiyordu. Daha otuz yaşlarında peygamberlikle görevlendirildiği zaman, Allah ona birçok insanüstü yetenek, olağanüstü yetki vermişti. Dolaştığı yerlerde gördüğü, duyduğu, yanına gelen, getirilen bütün insanların acılarını, sıkıntılarını gideriyor, hastaları iyileştiriyor, inmelileri, delileri sağlamlaştırıyordu. Bunlar onda insanları kurtarmanın açık belirtileri olarak görünmüştü. Bütün bu olağanüstü başarılar insanları «günah»tan kurtarmakla görevli tanrısal kişinin tanrı adına yaptığı işlerdi. Tanrının oğlu olan İsa Mesih gene, tanrı adına görev yapıyordu. Çevresinde toplananları şaşırtan başarıları, görünüşte İsa'nın ama gerçekte tanrının işidir. Bu olağanüstü başarılar birer doğal eylem olarak ortaya çıkıyordu. Bu olağanüstü başarılar insan aklının sınırlarını aştığından ayrı birer nitelik taşıyordu.

Mucizeler. İsa'nın insanları kurtarmakla görevli olarak ortaya çıktığı günden başlayan olağanüstü başarıları insanlarla, acı çeken,

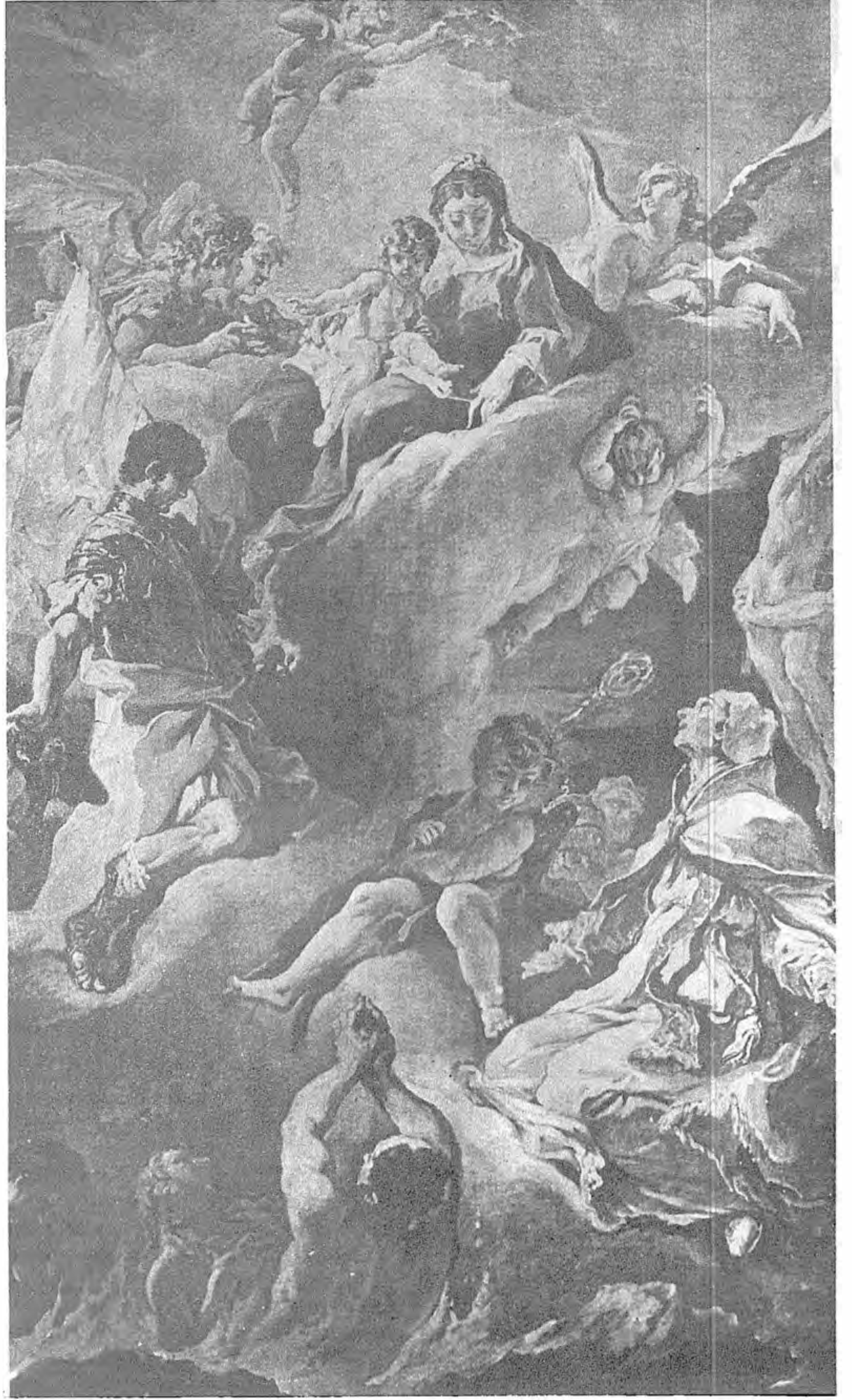
yardım isteyen, kurtuluşa susamış kimselerle ilgiliydi. Din tarihinde «mucize» adı verilen bu olaylar insandaki anlayış gücünü aşan türdendi. Bu nedenle bunlara «aklı yetersiz kılan» anlamında «mucize» deniyordu. İsa'nın mucizeleri insanları kurtarmaya geldiğini gösteren doğal kanıtlar diye yorumlanıyordu.

İncil'de bildirilen ilk mucize, Vaftizci Yahya'nın İsa'nın gelişini bildirmesidir. O, İsa'yı tanımıyordu, ancak İsa'da beliren tanrısal yetenek kendini ona göstermiş, sezdirmişti. Bu olağanüstü olay da Tanrı'nın İsa'nın varlığında dile getirdiği, görünüş alanına çıkardığı bir başarıydı. Vaftizci Yahya bunu şöyle bildirdi: **«Benden sonra benden daha kudretlisi geliyor, eğilip onun çarıklarının bağını çözmeğe ben lâyık değilim. Ben sizi su ile vaftiz ettim, fakat o sizi Ruhülkudüsle vaftiz edecektir. O günlerde vaki oldu ki, İsa Galile'nin Nasıra şehrinden gelip Erden'de Yahya tarafından vaftiz olundu. Hemen sudan çıkarak, göklerin yarıldığını, ve kendi üzerine Ruhun güvercin gibi indiğini gördü, ve göklerden: Sen benim sevgili Oğlumsun, senden razıyım, diye bir ses geldi.»** (Markos 1.7-11)

mucizeler gösteren isa

İnsanları kurtarmak, Adem ile Havva'dan sonra bir alınyazısı niteliğine bürünen «İlk Günah»tan arındırmak için gönderilen İsa'nın ilk mucizesi böyle başladı. Hıristiyanlık, mucizeler üzerine kurulmuş, bütün yayılma, gelişme olanağını mucizelerde bulmuştur. İnsanları kurtarmaya gelen, öyle tanrısal bir görevle gönderilen İsa, peygamberliğini ortaya attığı günden başlayarak ölünceye kadar mucizeler göstermiş, ölümü bile bir mucize niteliğine bürünmüştür. Gösterilen mucizeler, gerçekten de, insanları acılardan, sızılardan, ağrılardan, hastalıklardan kurtarma konularında yoğunlaşmıştır. (Hıristiyan dininde görülen bu mucize inancı Tevrat'ın ilk dört kitabından başlar. Musa, dinini yaymaya başlayınca düşmanlarını mucizelerle altetme yolunu tutmuştur. Durum hıristiyanlıkta da böyledir.)

İsa'nın ikinci mucizesi, bir havrada kendisine karşı çıkan kötü ruhu kovmakla ortaya çıktı **(Markos, 1.21-28)**. Bu mucizeden çok kısa bir süre sonra havari Simun'un sıtmalı kaynanasını iyileştirdi, gene o günün akşamı kendisine gelen bütün hastaları sağlığa kavuşturdu, Cin çarpanların cinlerini dağıttı. Bunun ardından, Galile'de bir cüzamlıyı çektiği acılardan kurtardı. Bir süre sonra gittiği Kefernahum'da kendisine getirilen bir inmeliyi sapasağlam ederek evine gönderdi. Havrada eli kurumuş bir adamı sıkıntıdan kurtardı.

Azizler, araftaki ruhlar için Meryem'e yakarıyorlar.

İsa'nın mucizeleri yaşadığı çevrenin insanlarının tutuldukları hastalıklarla ilgilidir. Bu mucizeler arasında körleri gördürme, ölüleri diriltme, sağırlıkları giderme olayları yanında, hastalıkların daha çok

Memling'in «İsa'nın çektikleri» konusunu işleyen tablosu.

yer tuttuğu görülür. Dinini yaymak için başvurduğu en etkili yol, mucize göstermektir. Onun mucizelerinin böyle sıralanışı, kesintisiz sürüp gidişi dolaştığı yerlerde gördüğü hastalıklı insanların çokluğundan dolayıdır. Markos İncili'nin ilk dokuz bölümü onun mucizelerini sıralar, açıklar:

«Yine Sur sınırlarından çıkıp Sayda içinden Dekapolis sınırları ortasından Galile denizine geldi. Ona sağır ve peltek birini getirdiler, ve elini üzerine koysun diye ona yalvardılar. O da kalabalıktan ayrıca bir yana onu alıp kulaklarına parmaklarını koydu, ve tükürüp diline dokundu. Göğe bakarak, ah edip ona: Effata, Açıl, dedi. Kulakları açıldı ve dilinin bağı çözülüp düzgün söyledi. (Markos, 7.31-35).

Dünya. Hıristiyan dinine göre dünya denen yeryüzü «yaratılmıştır», tanrının buyruğu, yönetimi altındadır. Dünyanın oluşu ile görüşler Tevrat'ın **Tekvin** bölümünden olduğu gibi alınmıştır. **(Tekvin,** «oluş» demektir). İncil bu konuda yeni bir görüş getirmez, Tevrat'ı olduğu gibi onaylayıp yeryüzünün, yaratılışın üçüncü günü varoluş alanına çıktığını söyler.

Bir yaratık olan dünya, insanların yaşaması, geçimlerini sağlamaları içindir. Dünya üzerinde yaşayan canlılar arasında en son yaratılanı insan olduğu için yaratıkların en üstünü de insandır **(eşrefu'l-mahlukat)**. Ancak, insan, yaratıkların en yücesi olmasına karşılık dünya üzerinde mutlu olmayacak; Adem ile Havva'nın işledikleri günah yüzünden bütün yaşayışını sıkıntılar, darlıklar içinde geçirecektir:

«...toprak senin yüzünden lânetli oldu, ömrünün bütün günlerinde zahmetle ondan yiyeceksin, ve sana diken ve çalı bitirecek, ve kır otunu yiyeceksin toprağa dönünceye kadar, alnının teriyle ekmek yiyeceksin. çünkü ondan alındın, çünkü topraksın, ve toprağa döneceksin.» (Tekvin, 3. 17-19).

İncil de bu görüşe bağlıdır. İnsan dünya üzerinde yaşama gereğinde kalan bir «günah varlığı»dır; bu nedenle dünya da, toprak da onun yüzünden kargışlanmış (lânetlenmiş), kötülenmiştir. Dünya sürekli değildir; geçicidir, onun da bir sonu vardır, bütün «yaratılmışlar» gibi... İnsan Aden'de bulunurken kutlu, mutlu yaşamın değerini bilmemiş, Tanrının buyruklarını dinlememiş, kendisine verilenle yetinmemiş, bu yüzden «kovulup», dünyaya gelmiştir.

Gerek Tevrat'ın, gerekse onun bir eki olan İncil'in anladığı dünya, Havva ile Adem'in işlediği suç yüzünden, insan soyunun bir **«sürgün yeri»**dir. Dünya kötülüklerle, haksızlıklarla doludur, karanlıktır, tanrıdan uzaktır. İnsanı bunlardan kurtaracak olan yalnız İsa'dır:

«Rab ve Kurtarıcı İsa Mesih'in bilgisiyle dünya murdarlıklarından kurtulduktan sonra..» (Petrus 11. 2/20).

İnsanın dünya denen bu kötülük alanından kurtuluşu da kendi elinde değildir, İsa Mesih aracılığı ile tanrının yardımı (inayet'i) gereklidir. Ancak, bu tanrısal yardımın «dünya kötülüklerini» hangi eylemlere karşılık ortadan kaldıracağı da kesinlikle bilinmiyor. İnsan, İsa Mesih'in söylediklerini tutar, bütün varlığı ile ona bağlanırsa gene bu dünyada değil, başka bir dünyada mutlu olabilir. İnsan tanrıdan kötülük görmez, kötülük dünyada insanın kendi eylemleri, istemi yüzündendir. Buna karşılık insanın bütün acılara katlanması,

ması, onları tanrıdan bilmemesi gerekir. Tanrı insanı kötü işlerle, kötülüklere yolaçan eğilimlerle sınamaz.

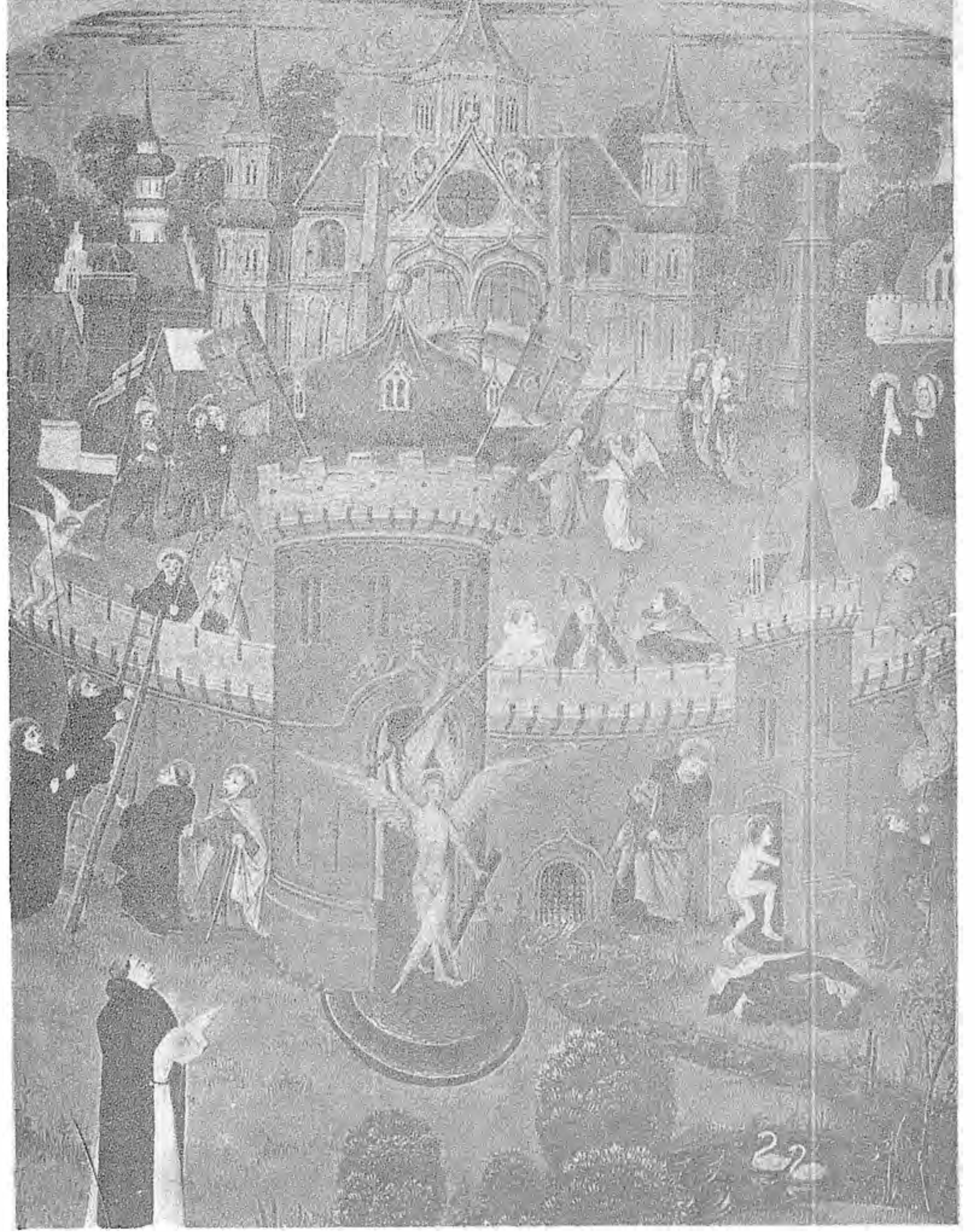
«Tecrübeye tahammül eden adam ne mutludur, çünkü makbul olduğu zaman, Rabbin kendisini sevenlere vadettiği hayat tacını alacaktır. Tecrübe olunduğu zaman, kimse: Allah tarafından tecrübe olunuyorum, demesin, çünkü Allah kötü şeylerle tecrübe olunamaz, kendisi de kimseyi tecrübe etmez, fakat herkes kendi arzusu tarafından sürüklenerek ve aldanarak tecrübe olunur.» (Yakub'un Mektubu, 12-14).

İnsan «suçlu» olarak geldiği dünyada bulunduğu sürece bu atalardan kalma, kendi istemi dışında olan yükün ağırlığı altında ezilecek, bütün suçu gene kendinde bulacak, tanrıdan yalnız iyiliklerin, doğrulukların geldiğine inanacak, alınyazısının kimin eliyle, neden düzenlendiğini, dünya yaşamındaki sorumluluğunun kaynağını, nedenini kimseden soramayacaktır. İşte hıristiyan anlayışına göre dünya böyledir.

Dünyanın, onun üzerinde yaşayan insanın alınyazısı İncil'den çok önce, İsa'nın adı şöyle dursun soyu bile yokken, Musa'nın kitabında, Tevrat'ta belirlenmişti. Bu Yahudi inancı en küçük bir değişikliğe uğramadan hıristiyanlığın ana konuları arasına girdi.

Ancak, suç işleyen Havva ile Adem'in bütün insanların atası olduğuna inanılıyor da, niçin Adem ile Havva'yı yaratan Tanrı'nın bütün insanların değil sadece Yahudi ulusunun tanrısı olduğu ileri sürülüyor? Tevrat bu konuda bir açıklama yapmaz, onun bir bütünleyicisi, bir son eki durumunda olan İncil de susar. İnsanın bu «kötü dünya»dan kurtuluşunu İsa'ya bağlar: **«Baba Allahtan, ve Babamızın ve Allahımızın iradesine göre, bizi şimdiki kötü dünyadan kurtarsın diye, günahlarımız için kendisini teslim eden Rabbimiz İsa Mesih'ten size inayet ve selâmet olsun,»** (Galatyalılara,1.1-4).

Havariden Pavlus'un bildirdiğine göre dünya yaşamında İsa'nın varlığı kendini sürdürüyor. İsa kendine inananların özünde, dünya insanı olarak kalmıştır: **«Mesih ile beraber haça gerildim, ve artık ben yaşamıyorum, fakat Mesih bende yaşıyor, ve şimdi bedende yaşadığım hayatı, beni seven ve benim uğruma kendisini teslim eden Allahın Oğluna olan imanla yaşıyorum. Allahın inayetini hükümsüz bırakmıyorum....»** (Galat. 2. 20-21).

Bir dominiken din adamının Cennet kentine gelişi (XV.yy. flaman minyatürü).

İsa'nın dünyasal varlığı

İsa'nın dünyasal varlığı başka bir gövdede, kurtarmak, mutluluğa ulaştırmak için uğrunda haça gerildiği bir kardeşin (insanın) gövdesinde sürüp gitmektedir. Bu durum, yaratılan dünyanın, insanların yargılanacakları güne kadar sürüp gidecektir. Dünya geçici, günahlarla dolu olduğundan sevilmeğe, özlenmeğe değer bir varlık değildir:

«Dünyayı ve dünyada olan şeyleri sevmeyin. Eğer bir kimse dünyayı severse, onda Babanın sevgisi yoktur. Çünkü dünyada olan her şey, bedenin şehveti, ve gözlerin şehveti, ve hayat gururu, Babadan değil, fakat dünyadandır. Ve dünya ve onun şehveti geçer, fakat Allahın iradesini yapan ebediyen durur.» (Yuhanna Birinci Mektup. 2. 15-17).

Dünyanın sevilmeyişi sadece geçici oluşundan değildir. Daha önce verilen örneklerden de anlaşıldığı üzere kötülüklerin kaynağıdır. Dünya sevgisi ile Baba (tanrı) sevgisi bağdaşmıyor:

«Ey kardeşler, eğer dünya sizden nefret ederse, şaşmayın. Biz ölümden hayata geçtiğimizi biliriz, çünkü kardeşleri seviyoruz. Sevmeyen ölümde kalır. Kardeşinden nefret eden her adam katildir, ve bi-

İsa'nın «dünyada herkesin bir görevi vardır» sözünü işleyen bir tablo.

lirsiniz ki hiç bir katilde, kendisinde duran ebedî hayat yoktur. Sevgiyi bununla biliyoruz, çünkü o bizim uğrumuzda canını verdi, bizim de kardeşler uğruna canlarımızı vermemiz gerekir.» (Yuhanna'nın Birinci Mektubu. 3.13-17).

İncil'in önerdiği sevgi hıristiyan dinini benimseyen insanların birbirlerine karşı duymaları gereken sevgidir. Burada geçen **«kardeşler»** sözü İsa'nın dinine inananlar, onun izinden yürüyenler, ilk hıristiyanlar anlamındadır. Gerçek sevgi dünyada İsa'yı tanımak, onun izinden gitmektir!

«İsa'yı ikrar etmeyen her ruh Allahtan değildir, ve Mesih muhalifinin ruhu budur, onun gelmekte olduğunu işittiniz ve zaten şimdi dünyadadır. Ey küçük çocuklar, siz Allahtansınız, ve onları yendiniz, çünkü sizde olan, dünyada olandan daha büyüktür. Onlar dünyadandırlar, ve bu sebeple dünyadan söylerler, ve dünya onları dinler. Biz Allahtanız, Allahı bilen bizi dinler, Allahtan olmayan bizi dinlemez. Hakikat ruhunu ve sapıklık ruhunu bundan biliriz.» (Yuhanna. Birin. Mekt. 4.3-6).

dünya ve ötedünya

Dünya sevgisini insanların içinden söküp atma olanağı yoktur, Allah insanı topraktan yarattığı için onda toprağa karşı derin bir sevgi, bir bağlılık vardır. Onu suça (günaha) iten, Allahtan uzaklaştıran, İsa'nın peygamberliğine, tanrının oğlu olduğuna inanmasını önleyen de bu dünya sevgisidir. Bu sevgi bir «günah kaynağı» olarak yeni bir yaşama ortamının başlangıcına değin sürüp gidecektir. Bu ortam da ötedünya (ahret)dir.

Ötedünya (Ahret). Hıristiyan inancına göre ötedünya (ahret) buluşu, yokluğu) onun başlangıcıdır. Ancak bugün ötedünya bir tanrısal ülkedir, tanrının evreninde, duyulur-üstü (manevî) bir varlık olarak vardır, yargı günü gelince gerçek kimliğini kazanarak ortaya çıkacaktır. Bu çıkış onun yeniden yaratılışı anlamına gelmez, o vardır, yaratılmıştır, yalnız «manevî» bir varlıktır. Ölümden sonra gövdeden ayrılan bütün ruhlar oraya gider. Ötedünya, tanrının bulunduğu, önsüz-sonsuz (ezelî-ebedî) bir dünyadır. Orada yalnız iyilik, güzellik, erdem, kardeşlik, mutluluk, kutluluk, doğruluk egemendir. «Oluş» o evrenden bu evrene «geçiş», yaratılış eylemidir, tanrının istemine bağlıdır.

Ötedünyada yalnız ruhlar değil, bir de tanrının en yakınları olan, melekler de vardır. Ancak ötedünya biri mutlular, biri suçlular için olmak üzere iki bölümdür. Mutluların gideceği yer «cennet», suçluların gideceği yer ise «cehennem» dir.

İncil'de «cehennem» sözü birkaç yerde geçer. Cehennem dünyada suç işleyenlerin yaptıklarının cezasını çekecekleri yerdir. Tanrı insanları yargıladıktan sonra suçluları, işledikleri suç oranında cezalandırıp cehenneme gönderecektir. Cehenneme gitmek suçlunun yazgısıdır, ondan kurtuluş olanağı yoktur. İnsanın işlediği suç yüzünden bütün gövdesi cehenneme gidip orada gerekli acıları çekecektir. İncil bu konuda **«beden»** sözünü kullanarak cehennemin ruh için değil, gövde için olduğunu bildirir: **«..çünkü senin için azandan birinin yok olması, bütün bedeninin cehenneme gitmesinden iyidir.»** (Matta, 5.30).

insanın bağışlanışı

İnsanın kimi suçları tanrı katında bağışlanır, tanrı insanların yakarışlarını, yalvarmalarını duyunca onlara acır, suçları cezalandırmaz, ancak bütün suçlar da cezasız kalmaz. İncil bu konuda bir ayırım yapar: **«Doğrusu size derim: Hep günahlar, ve ne kadar küfrederlerse, küfürleri âdem oğullarına bağışlanır. Fakat her kim Ruhülkudüse küfrederse, onun için ebediyen bağışlama yoktur, ama ebedî günah ile suçludur.»** (Markos, 3. 28-29).

Ruhülkudüs'e söven, ona karşı

Hıristiyanlıktaki saç kesme ayinini konu alan XIX.yy. gravürü.

ağır suç işleyen bir kimsenin bağışlanmayacağını bildiren bu ayetlere göre, böyle bir kimsenin gideceği yer cehennemdir. Bu yüzden elden geldiğince suçtan kaçınmak gerekir:

«Eğer gözün sürçmene sebep oluyorsa, onu çıkar, senin için bir gözün olarak Allahın melekûtuna girmek, iki gözün olarak cehenneme atılmaktan iyidir, orada onların kurdu ölmez, ve ateşi sönmez.» (Markos, 9.47-48).

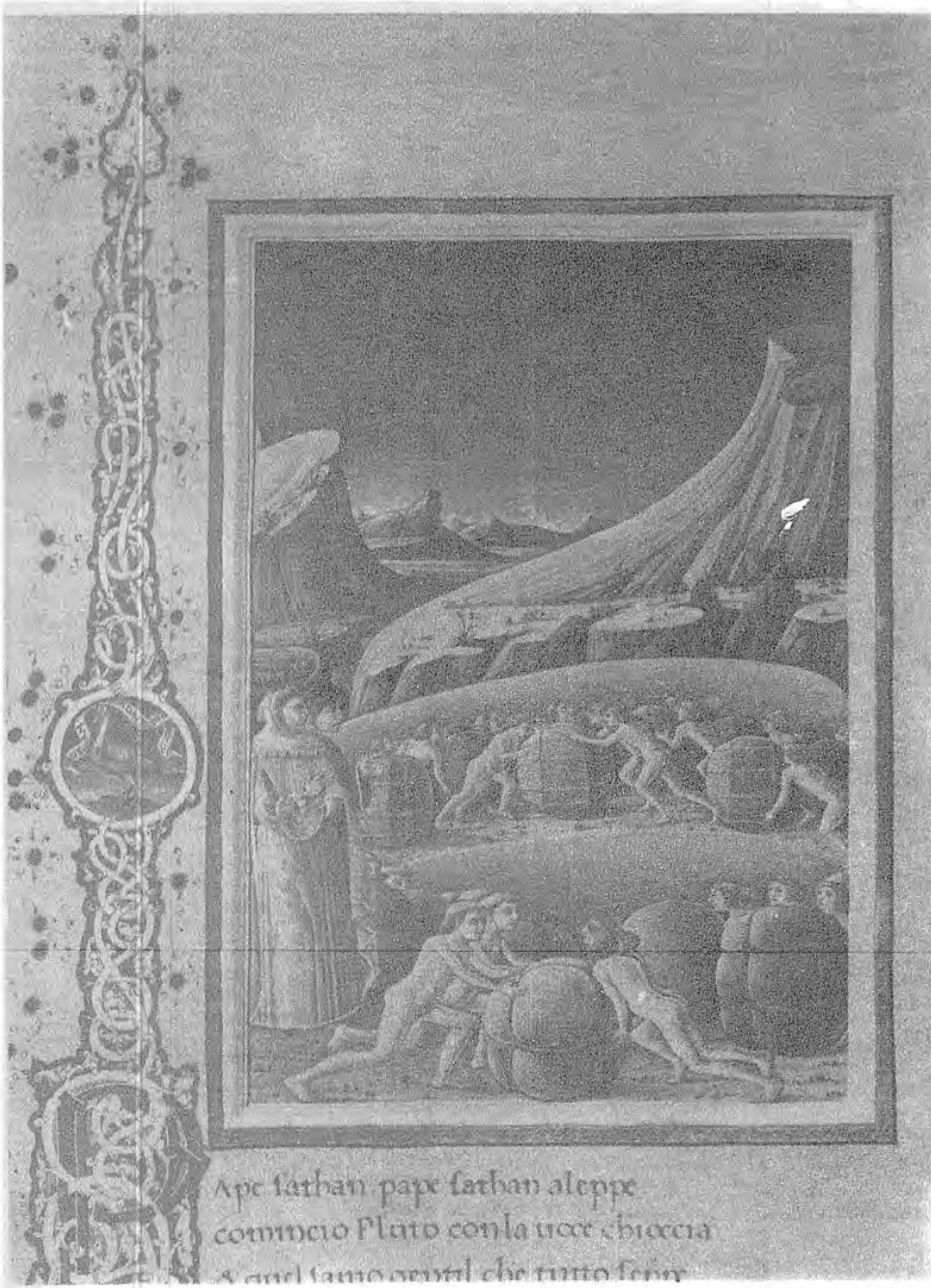
İnsanın cehennemden kurtulmak için, İncil'e göre, elinden gelebilecek ne varsa yapması gerekir:

«Eğer elin sürçmene sebep oluyorsa, onu kes, senin için hayata çolak olarak girmek, iki elin olarak cehenneme, sönmez ateşe, atılmaktan iyidir. Eğer ayağın sürçmene sebep oluyorsa, onu kes, senin için topal olarak hayata girmek iki ayağın olarak cehenneme atılmaktan iyidir.» (Markos,9.43-45).

Ötedünyada mutlular için ayrılan yer Havva ile Adem'in kovulduğu cennettir. Tevrat'ın Tekvin bölümünde, yaratılış olayı anlatılırken cennetten «Aden» diye söz edildiğini belirtmiştik. İncil bu konuda da Tevrat'ı izler. İnsan başlangıçta yoktu, tanrı Adem ile Havva'yı yaratınca, Adem kendi ruhundan üfleyip can verince sorumluluk da verdi. Adem ile Havva bu sorumluluğu bilmediler, Tanrı iradesine uymadılar, Aden adı verilen cennette mutluluk içinde yaşamanın değerini bilmediler, oradan kovuldular. Bu nedenle onların soyu suçlandı. Ancak İsa'nın gelişi, kendini insanların mutluluğuna adayışı, bu yolda kanını akıtışı ona bağlananların, hıristiyan dinini bir bütün olarak benimseyenlerin yargılandıktan sonra cennete (Aden'e) girmelerini sağladı. Cennette dünyada görülen gereksinmelerin hiç biri yoktur. İnsan orada, ruh olarak, her türlü gereksinmenin üstündedir, mutluluk içindedir. Bu mutluluk onun taşıdığı tanrısal özden, ruhtan dolayıdır. Ruh insanda bulunan tanrısal özdür.

«Aden» denen cennete, ölümden sonra hemen gitme olanağı yoktur, daha önce ruhun arınması, yargılanması gereği vardır. Gerek Tevrat, gerekse ondan doğan İncil bu konuda kesin bir söz söylemezler. Buna karşılık insanların ölümden sonra, dünyadaki eylemlerine göre, karşılık göreceklerini bildiren sözler Eski Ahid'de de, Yeni Ahid'de de sık sık geçer. Cennet inancı, hıristiyan dinine İbrani inançlarından girmiş, zamanla değişik bir nitelik kazanmıştır. Başlangıçta İbranilerde ötedünya inancı yoktu, bütün olup bitenler bu dünyadaydı. Sonraları cehennem-cennet inancı doğdu. Hıristiyanlık cenneti de, cehennemi de ötedünyada birer ülke olarak benimsedi.

İncil'in ilk dört bölümü «cennet» konusunda açık tanımlamalarda bulunmuyor, İsa'nın eylemle-

Dante'nin Cehennemi: Resimde, cehennemdeki cimriler ve tutumsuzlar görülüyor.

ri, insanları kurtarışı, kendini adayışı sonucu ona uyanların ötedünyada mutlu olacağını, cehenneme gitmeyeceğini açıkça söylüyor.

Ruh. Hıristiyan dininin üzerinde en çok durduğu, İncil'in her sayfasında adını ettiği, konu edindiği tek varlık, **ruh**'tur. İncil'e Tevrat'tan geçen ruh insan varlığının özü, onu canlı, anlayışlı kılan bir **töz** (cevher) olarak nitelenir. İnsan, gövdesi ile bu dünyaya, ruhu ile ötedünya denen tanrısal ortama bağlıdır. Bu nedenle ruh tanrısaldır.

Kutsal Kitap'ın Tekvin bölümünde insan soyunun atası sayılan Adem'in topraktan, eşi Havva'nın da onun kaburga kemiğinden yaratıldığı anlatılır. Topraktan, tanrı biçiminde (tanrıya benzer nitelikte) yaratılan Adem'e can vermek, onu diri kılmak için Allah kendi ruhundan üflemiştir. Böylelikle Adem canlı bir varlık olmuştur (Tek. 2.7).

Ruh, İncil'de açıklandığı üzere, iki anlamda kullanılır. Birinci anlamda insana dirilik veren, onun yaşamasını, devinmesini sağlayan tanrısal güçtür. İkinci anlamda ise insanı düşünmeye, anlamaya, sözleri, varlıkları kavramaya elverişli kılan kutsal töz, yetenektir. Ruh, gövdeye sonradan girmiştir. Önce gövde topraktan yaratılmıştır. Ancak, bu, ruhun gövdeye göre sonradan yaratıldığı anlamına gelmez. Ruh, bir töz olarak tanrının özünde vardı, o yaratılıştan öncedir (kadîm). Bu öncelik onun tanrısal oluşundan dolayıdır. Ruh, insan gövdesine bir tanrısal soluk (nefes) olarak girmiştir. Tanrı Adem'i topraktan yaratınca «onun burnuna hayat nefesini» üflemiştir (Tek. 2.7). Gerek İbrani dilinde, gerek İncil'in sonradan yazılıp yayıldığı Yunancada, gerekse de İncil'i kutsal kitap olarak benimseyen ulusların dillerinde «ruh» sözü «yel», «soluknefes» gibi doğal varlıkları gösteren, niteleyen bir anlam taşır.

Ruh, gövdede tanrısal bir varlık olarak kaldığından, sonsuzdur, ölümsüzdür. Onun gövdede kalışı sürekli değildir. Gövde, «canlı» niteliğini ruhla kazandığı gibi bütün çalışma, düşünme, suç işleme, iyilik, kötülük etme, öç alma gibi değişik insan eylemlerini de onun verdiği güçle gerçekleştirir. Kutsal Kitap «Tanrı irâdesi»nden söz eder; ancak bunun niteliğini söylemez, ruhtan ayrı bir varlık olduğunu kesinlikle açıklamaz. Ruh tek değildir, insanların sayısınca ruh vardır. Bütün bu ruhlar da «doğru» değildir, içlerinde «yalancı» olanları vardır. Ruhun gerçeğini yalancısından ayırabilmek için tek ölçü, İsa Mesih'in gövde ile geldiğine inanmadır.

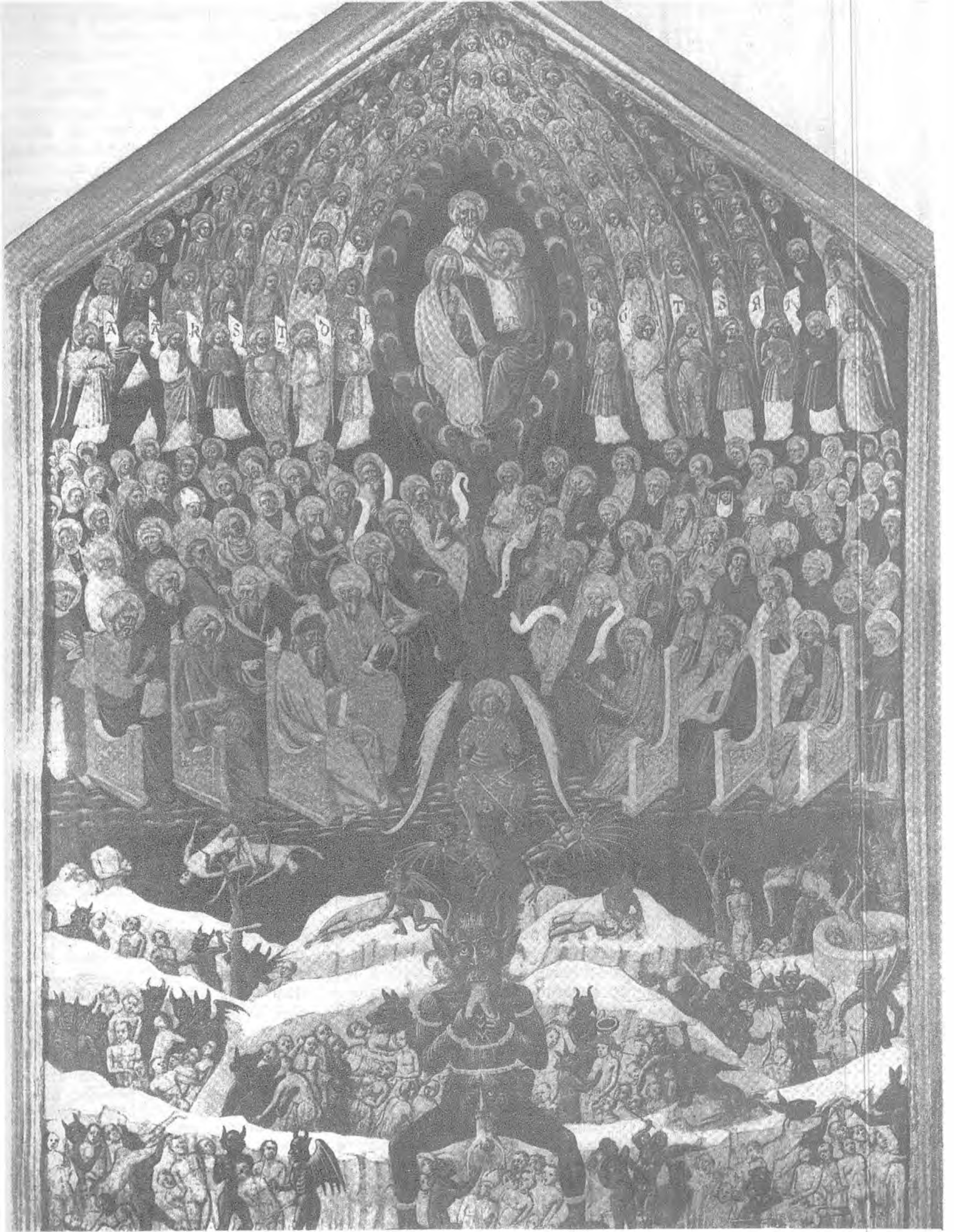
«Ey sevgililer, her ruha inanmayın, fakat Allahtan mıdır diye, ruhları imtihan edin, çünkü dünyaya çok yalancı peygamberler çıkmışlardır. Allahın ruhunu şununla bilirsiniz: İsa Mesih bedenle gelmiştir, diye ikrar eden her ruh Allahtandır, veya İsa'yı ikrar etmeyen her Ruh Allahtan değildir ve Mesih muhalifinin ruhu budur, onun gelmekte olduğunu işitiriz ve zaten şimdi dünyadadır.» (Yuhanna Birinci Mektup, 4.1-3).

Bu ayetlerde «**ruh**» kavramı insanların özelliklerini, anlayışlarını davranış türlerini, inançlarını ortaya koyan, insanı belirleyen bir varlık olarak geçmektedir.

İncil, Ruh'un üçüzlü (teslis) inanca göre Tanrı olduğunu ileri sürer. Baba-Ruh-Oğul üçlüsünün Allah olduğu görüşünü savunan hıristiyan dini, onu tanrısal öz olarak değil de, düpedüz Allah diye anlar. İsa'nın tanrılığı varlığında bulunan ruh yüzündendir.

İnsan, ruhu dolayısiyle, Allah'la birleşir, Allah'ı anlar, onun varlığını, birliğini, yüceliğini, Oğlu İsa'yı özünde kavrar:

«...o (Allah) bizi sevdi, ve günahlarımıza kefaret olarak Oğlunu gönderdi. Ey sevgililer, eğer Allah bizi böylece sevdi ise, bizim de birbirimizi sevmemiz gerektir. Hiç bir vakit kimse Allah'ı görmemiştir, eğer birbirimizi seversek Allah bizde durur, ve onun sevgisi bizde ikmal

Cennet ve Cehennem (Bologna Pinacoteca'sı).

Papalık kütüphanesindeki elyazması eserlerden bir örnek. Başına dikenli tel takılmış İsa.

edilmiş olur, onun bizde ve bizim onda durduğumuzu şununla, bize Ruhundan vermiş olması ile biliyoruz.» (Yuhan. Bir. Mek. 4.7.-13).

Ruh, tanrı ile insanı birleştiren, birbirine yaklaştıran bir töz niteliğindedir. İnsan düşünen, ağlayan bir varlık olarak Allah'ı göremez, ancak onun varlığını bilir. Bu bilme, insanda bulunan tanrısal özle, ruhla gerçekleşir. Öyleyse ruh, insanda bulunan bir tanrısal varlık olarak, yalnız dirilik, canlılık sağlamakla kalmıyor, insanın «bilme»sine de olanak yaratıyor. Ruh, belli bir yerde, bilici, kavrayıcı güç oluyor. Ruhun tanrıyı bilmesi ise onun tanrısal oluşundandır.

Ruh başka bir anlamda, insan varlığı ile tanrısal varlığı bağdaştıran 'öz' oluveriyor. Bu bağlaşma da üçüzlü bir bağlaşım içinde gerçekleşiyor. Tanrı İsa'nın babasıdır. İsa tanrının Ruhunu taşıyor. İlk yaratılan, insan soyunun atası olan Adem, ruhla dirilik, anlayış gücü kazanmıştır. İsa ise peygamberdir, kutsal, tanrısal bir özü vardır. Ruh böylece Allah - Adem - Oğul - İsa - Baba - İnsan gibi sürekli bir bağlaşım içinde tanrıdan insana doğru uzayıp gidiyor. Bu uzayıp gidişle, bir yandan aradaki bağlantıyı kuruyor, bir yandan da insan tanrıya doğru yükselen anlamayı, bilmeyi, kavramayı sağlıyor. İnsan ruhla yüceliyor, kutsallaşıyor.

Ruh, tanrının kendinden Adem'e, üflenen bir töz olduğuna göre tanrı vardır, öyleyse «yaratılmamış»tır. Tanrı yaratılmadığı, ilksiz sonsuz olduğu için onda sonlu, yaratılmış bir varlık bulunamaz, öyleyse ruh sonsuzdur, başlangıcı yoktur. Ancak insan ruhu tanrıdan geldiği için başlangıcı, insanın geliş nedeniyle tanrıdır.

İncil, ruhu, İsa'yı yöneten, eyleme geçiren tanrısal bir yetenek olarak da anlar. Kutsal ruh **(Ruhülkuds)** İsa'nın varlığını kaplamış, özünü oluşturmuştur. Onun bütün davranışları ruhun denetimi, yönetimi altındadır:

«İsa Ruhülkudüsle dolu olarak, Erdenden avdet etti, ve Ruh tarafından çöle sevkedildi... İsa Ruhun kuvvetile Celileye döndü.» (Luka 4.1,14).

Bu ayetten İsa'yı yöneten gücün ne gibi bir nitelik taşıdığı, günlük dildeki anlamından ayrı bir anlam taşıyan **ruh** olduğu anlaşılıyor. Ruh, bir töz olarak, yalnız İsa'da, insanda değil, tanrıda da vardır, bu ruh İsa'ya verilmiştir: **«Rabbin Ruhu üzerimdedir.»** (Luka, 4.18).

Hıristiyan dinine göre iki türlü ruh vardır. Bunlardan biri tanrısal olan «iyi», «yüce», «kutsal» gibi niteliklerle belirlenir. İkincisi ise «kötü», «murdar» diye anlatılır.

«Murdar ruhlar onu gördükleri zaman, önünde yere kapanıyorlardı, ve bağırıp: Sen Allahın oğlusun, derlerdi.» (Markos 3.11).

«İsa kayıktan çıkınca murdar ruhu olan bir adam hemen kabirlerden çıkıp onu karşıladı.» (Markos 5.2.).

Ruhun, Hıristiyan dinine göre, yukarda açıklanan anlamlarını toplu olarak görmek istersek üç ayrı ortamda bulunan bir varlık olarak nitelendiğini, değişik biçimlere girmesine karşılık üçüzlü bir aşaması olduğunu kavrarız: **A** — Ruh tanrısal bir varlıktır, insanda da, peygamber olarak görevlendirilen İsa-da da, tanrıda da vardır. **B** — Ruh tanrıdır (Allah'tır); bütün canlıları yöneten, deneten, sınırsız, yüce bir güçtür. İnsanda anlayış gücü, yapıcı güç, yetenek, yetki, irade, düşünme yetisi gibi biçimlere girer. **C** — Ruh kötü insanları yoldan çıkaran, suça iten, yalana yönelten **«murdar»** bir nesnedir. Bu üçüncü tanıma giren ruh **«şeytan»** dır, bütün kötülüklerin, suçların, eğriliklerin genel kaynağıdır. İnsanın bundan sıyrılması, arınması gerekir.

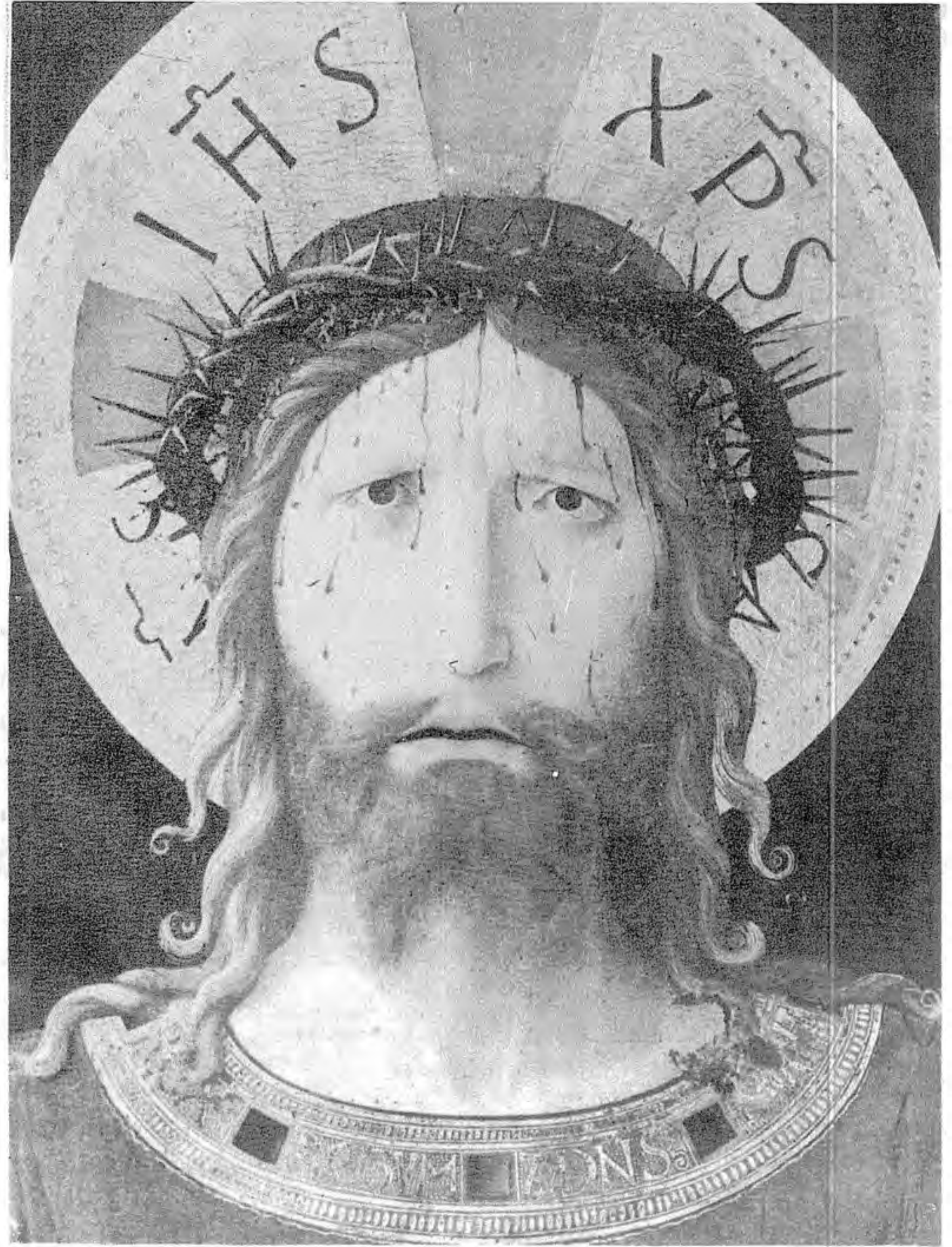
Ruhun bir kötülük kaynağı olarak anlaşılması İbrani dinine de, Hıristiyan dinine de çoktanrıcı dinlerden, özellikle İran inançlarından geçmiştir. Ruhu, tanrı, kutsal güç, nur sayan bir dinde böyle bir inanç olmaz.

İnsan. Hıristiyan dinine göre varlık düzeninde yer alan insan «yaratılmış»tır, belli bir başlangıcı, bir de sonu vardır. İnsanın türeyişini, yeryüzünde yayılışını Kutsal Kitap'ın «Tekvin» bölümü açıklar.

İnsan ruh ile topraktan (ruh ile gövdeden) oluşan ikili bir «bütün»dür. Bir yanı ölümsüz, bir yanı ölümlüdür. Kaynağı tanrı olan, peygamber İsa'nın varlığında insanlığın kurtuluşuna adanan yanı «ruh» varlığıdır. Bunun için ölüm yoktur, tanrısaldır. Gövde ise gelip geçicidir, kaynağına dönücüdür, topraktır, sonunda gene toprak olacaktır.

İki ayrı özden kurulan insan bir «görev varlık»ıdır. Yeryüzünde onun alınyazısı ile belirlenmiş belli görevleri vardır. Bunlar yalnız dinle ilgilidir. İnsanın yaşaması, geçimini sağlaması, beslenmesi, üremesi, kendini koruması bile dinle buyrulmuş, gösterilmiştir. İnsanda tanrısal bir varlık olan ruhun pek çok «manevî» görevi vardır. Bu görevler ruhun değişik eylemlere dönüşücü nitelikteki yetenekleri ile gerçekleşir. Ruh, insanda, yönetici bir güç olan iradenin kaynağıdır. İnsana can veren ruh, onu eyleme geçiren, güçlerin de özüdür. İnsanda akıl denen düzen koyucu yeti de ruhtan gelir. Öyleyse insanın «manevi varlık»ını oluşturan ruhun değişik görünümleri vardır.

İnsanı oluşturan ikinci öz topraktır, demiştik. Toprak her türlü yaratıcı, eyleme geçirici, düşünmeye yöneltici yetenekten yoksundur. O, katı, duygusuz bir varlıktır. Onun önemi gövdeyi kurup ruha bir süre ev olmasındadır.

Başına dikenli tel takılmış İsa.

«allah, sevgidir.»

Bu iki özden kurulan insan, ayrıca, bir «sevgi varlık»ıdır. Onun olgunlaşması, yücelmesi, arınması bu «sevgi» ile sınırlanmıştır. Sevgi, insan mutluluğuna giden yolu aydınlatan bir ışıktır. Sevgi insanda bir Allah bağışıdır: **«Ey sevgililer, birbirimizi sevelim, çünkü sevgi Allahtandır, ve her seven adam Allahtan doğmuştur... Allah sevgidir.»** (Yuhan. Mek. 1.3/7).

İnsanların arınması, birbirleriyle kaynaşması, barış, mutluluk içinde yaşaması, yalnız sevgi ile olur. Sevginin kaynağı tanrısal olduğundan belli bir sınırı da yoktur. Seven insan her türlü kötülükten, suçtan uzak kalır, tanrı katında «iyi» sayılır.

İnsanın sevgiye dayanan eylemleri, görevleri arasında en önemlisi İsa'nın yolundan yürüme, onun gösterdiği ödevleri yerine getirme, tanrıya tapmadır. Ancak tapınmaların sevgi ile yapılması, baştan savma bir iş olarak anlaşılmaması gerekir.

Bütün öteki canlılar tanrının bir buyruğu üzerine yaratılmıştır, tanrı «olsun» demiş olmuştur. Yalnız insanın yaratılışı öyle değildir.

«Ve Allah dedi: Suretimizde, benzeyişimize göre insan yapalım... ve Allah insanı kendi suretinde yarattı.» (Tekvin 1.26-27).

Allah, insanı, kendi benzeyişine göre yarattığı, ona kendi ruhundan verdiği, onu kendi ruhu ile canlı kıldığı için insan, varlıkların, yaratıkların en yücesi **(eşrefu'l-mahlukat)** olarak nitelenir.

Tevrat'ın «Tekvin» bölümü'nde insanın yaratılışı iki ayrı yerde anlatılır. Biri yukarda geçen bölümde anlatılan insandır. Bunu, Tanrı, insanı kendi «suretimizde» yarattık diyerek ifade ediyor. Bu insanın yaratılışı ile Adem'in yaratılışı birbirine pek benzemiyor. «İnsan» kavramı geçerken Allah, **«suretimizde, benzeyişimize göre»** sözlerini eder. Tekvin'in başka bir yerinde ise «Adam» sözü edilirken şöyle deniyor:

«Ve Rab Allah yerin toprağından adamı yaptı, ve onun burnuna hayat nefesini üfledi, ve adam yaşayan can oldu.» (Tekvin 2.7).

Burada değişik yorumlara yol açan bir konu vardır. «Allah»ın yarattığı, kendi «suretimizde» dediği insan ile, «adam» bir midir, ayrı mı? Bu konu açık seçik değildir.

İsa, çarmıha gerildiği Calvarium tepesine çarmıhını kendisi çıkarmıştı.

«Adam» sözü Tekvin'de (4.1.) Adem'e dönüşüyor, tanrı ona bütün varlıkların adlarını öğretiyor. Böylece Adem ilk bilgiyi «Allah»tan öğreniyor.

İnsanın, Adem'in yaratılışı konusunda Tevrat'a dayanmakla birlikte İncil daha açıktır. İncil, yukarda da anlatıldığı üzere, insanı belli bir yanı ile «Tanrısal» olarak benimsiyor. İnsanda bulunan «ruh» tözünü Tanrısal özle birleştiriyor. Bir insan olarak gösterilen İsa, «Allah Oğlu» diye nitelenirken insan yüceltiliyor. Öte yandan Tevrat'ın derin etkisi altında «günah» baskısından insanı kurtaramıyor.

Gerek Tevrat, gerekse Incil insanda «üçüzlü varlık» dışında bir de «ilk günah» buluyor. Böylece insan denen «bütün», tanrısal nitelikleri yanında bir de «kötü» olan «günah»ı birlikte getiriyor. Bu durumda insan denen «bütün» **Allah-Ruh-Baba-Oğul-İsa-İlk Günah** dizisi üzerinde yürüyen, özünü ortaya koyup kendini sürdüren bir **«birleşik varlık»** olarak kalıyor.

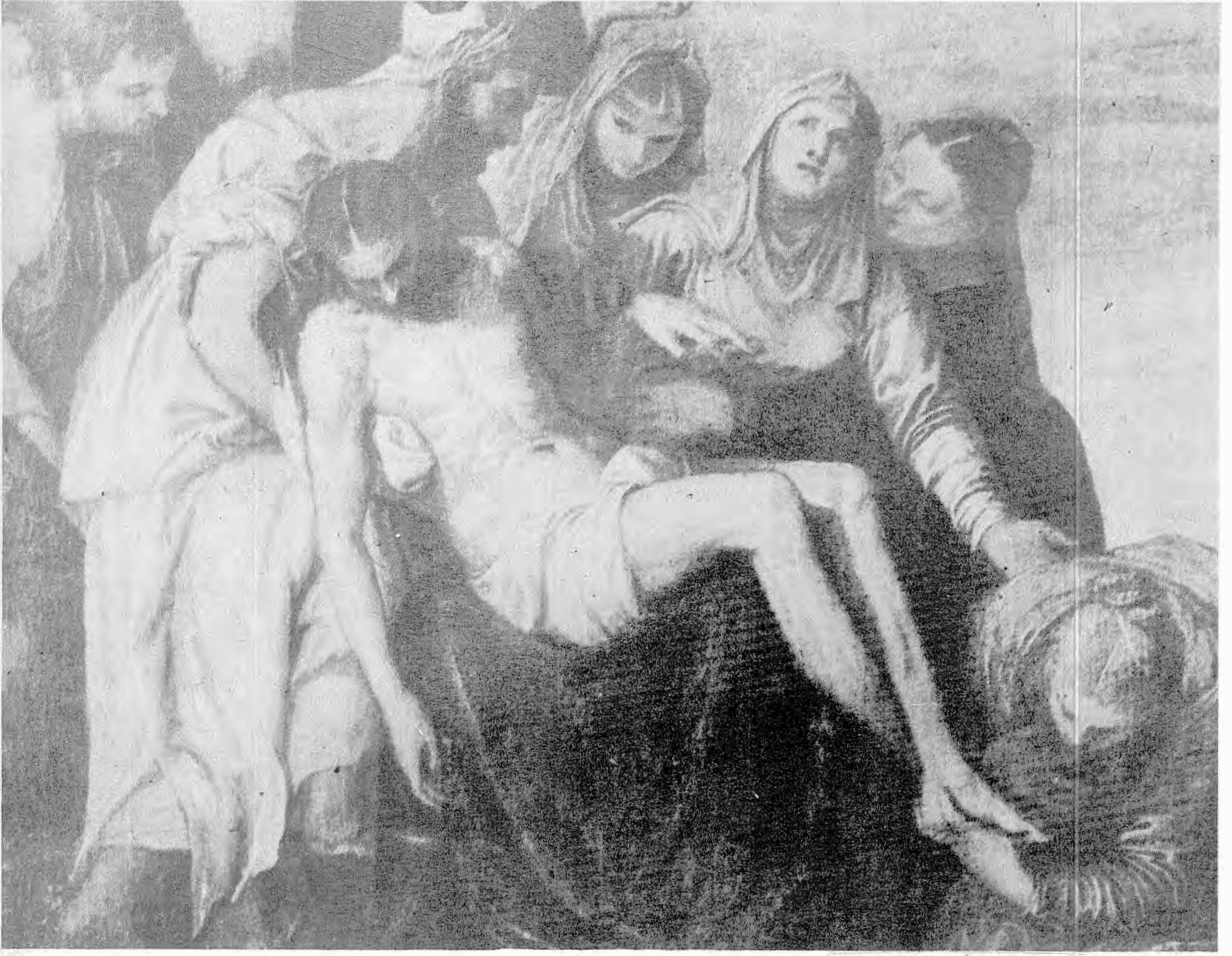
Ölüm. İncil, bir çözülme olarak anlar ölümü. Tanrısal öz olan «ruh» un gövdeden ayrılması, «ölüm» olarak nitelenir. İnsan ilk yaratıldığında, tanrısal evrende ölüm yoktu. Adem ile Havva, Aden denen cennette mutluluk içinde yaşıyorlardı. Ancak Havva'nın yılanın yalanına aldanması sonucu işlediği «günah» yüzünden insansoyu «ölümlü» kılındı. Ölümün başlangıcı, nedeni bu «ilk günah»tır:

«Bunun için, nasıl günah bir adam vasıtası ile, ve ölüm günah vasıtası ile dünyaya girdiyse, böylece ölüm de bütün insanlara geçti, çünkü hepsi günah işlediler...» (Romalılara, 5.12).

Hıristiyan dini için «ölüm», bir insan için «yok olma» anlamına gelmez. İnsan, yaratılmış bir varlık olarak, yeryüzüne gelmiştir. Bu geliş, insansoyu için, bir göçme, bir cennetten sürülmedir. Ölümle insan «ilk günah»tan kurtulmaz, bu nedenle ölüm bir «kurtuluş» değildir.

«Biz ki, günaha öldük, artık onda nasıl yaşarız? Yahut bilmez misin ki, Mesih İsa'ya vaftiz olunanlarımızın hepsi onun ölümüne vaftiz olunduk? İmdi onunla beraber vaftiz vasıtası ile ölüme gömüldük, tâ ki, Babanın izzetile Mesih ölülerden kıyam ettiği gibi, biz de böylece hayat yeniliğinde yürüyelim.» (Romalılara, 6.2-4).

Yalnız haça gerilen İsa bütün günahlardan arınmıştır, onun gövdesi günah işleyen insan adına cezasını çekmiştir. **«Çünkü ölmüş olan adam günahtan tebriye edilmiştir.»** (Romalılara, 6.7). Bu sözler, bütün insanların ölünce cennete gidecekleri, bundan sonra yeryüzünde günah yok, insan ölünce bütün günahlarından arınır, mutluluğa ulaşır anlamına gelmez. Mesih Isa'ya erişenler, onunla birleşenler için ölümle günah da son bulur:

İsa'nın çarmıhtan indirilişi.

«...şimdi Mesih Isa'da olanlara hiç bir mahkûmiyet yoktur. Çünkü Mesih İsa'da hayat ruhunun kanunu beni günahın ve ölümün kanunundan azat etti. Çünkü Allah kendi oğlunu günah bedeni müşabehetinde ve günah için gönderip günahı bedende mahkûm ederek bedenden dolayı zayıf olan kanunun yapamadığı şeyi yaptı.» (Romalılara, 8.1-3).

Hıristiyan dininde, son çağlarda, günahtan kurtulmak, öte dünyaya arınmış olarak gitmek için birtakım işler yapılır, insanlar papazın önünde «itiraf»a çekilir, bütün işlediği günahları yalnız papaza açıklar. Bu ölümle arınmanın, suçsuz olarak ölmenin ereğidir. Ancak Kutsal Kitap böyle bir yoruma elverişli değildir. Ölümle bütün günahlar ortadan kalkıyorsa, Hıristiyan dininde, İncil'de görülen cehennemin anlamı nedir?

Hıristiyan inancında yalnız gövde ölür, ruh ölmez. Özellikle İsa Mesih'in ruhu Allah'ın varlığında kendini sürdürür. Gövde yaratılışı, eğilimleri gereği ölümlüdür, ruh ise kurtuluşa, mutluluğa, ölümsüzlüğe yönelmiştir!

«Çünkü bedene göre olanlar bedenin şeylerini, fakat Ruha göre olanlar Ruhun şeylerini düşünürler. Çünkü bedenin düşüncesi ölüm, fakat Ruhun düşüncesi hayat ve selâmettir, çünkü bedenin düşüncesi Allah'a düşmanlıktır, çünkü Allah'ın şeriatına itaat etmez, hem de edemez, ve bedende olanlar Allah'ı hoşnut edemezler. Lâkin eğer Allah'ın Ruhu sizde duruyorsa, siz bedende değil, fakat Ruhtasınız.» (Romalılara, 8.5-9).

Bu açıklamadan ölümün ruhta olmadığı, gövdede olduğu, İsa Mesih'in tanrı katında yaşadığı, bir insan olarak da, bir tanrı olarak da ölümsüz olduğu sonucu çıkıyor. Ölüm bir ayrılma, bir çözülme oluyor da insanın her bakımdan «son»u olmuyor.

Hıristiyan dini İsa'nın çarmıha gerilip gömüldükten sonra ölüsünün mezarında bulunmadığını, **«göklere alındığını»** söylemesi, ölümün bir bitiş olmadığına olan inanç yüzündendir. İsa bir yanı ile insan, bir yanı ile tanrıdır. Bu nedenle yarı ölümlü, yarı ölümsüz sayılması gerekirken İncil, onu bir **bütün olarak ölümsüz** diye niteler. Öteki insanlar için durum böyle değildir, ölüm vardır. Ancak ölümle iş bitmemekte, insanları bekleyen yeni bir dönem başlamaktadır. Bu dönem de insanların yerlerinden kalkacakları «kıyamet»tir.

Kıyamet. İncil'e göre insanların dirilip kalkacakları, yaptıklarının karşılığını görmek için toplanacakları gün vardır. Buna «kıyamet» denir ki, «yerinden doğrulmak», «kalkmak» anlamında söylenir. «Kıyamet» sözünün kökü İbrani dilinde «kalk», «doğrul» anlamına gelen «kumi»dir. Kıyamet gününün çağı belli değildir, ne zaman o-

İsa Zeytinlikler dağında (Albrect Dürer'in gravürü).

lacağını yalnız Tanrı bilir. Ancak o günün birtakım belirtileri vardır. İsa Mesih yeniden yeryüzüne gelecek, kendi yolunda gidenleri toplayacak, insanları kurtaracak, Tanrısal Devleti kuracaktır. Bu konuda Eski Ahid ile Yeni Ahid'de çok söz vardır, yalnız bu konu kesinlikle anlaşılmış da değildir, yorumlar birbirini tutmaz. Baba (tanrı) bir gün gelecek ölüleri diriltecek, «kıyam» ettirecektir:

«Baba ölüleri kıyam ettirip onları dirilttiği gibi, böylece Oğul da istediği kimseleri diriltir... Allahın Oğlunun sesini ölülerin işitecekleri saat geliyor, ve şimdidir, ve işitenler yaşayacaklardır... Buna şaşmayın, çünkü saat geliyor, o saatte kabirlerde olanların hepsi onun sesini işitecekler, iyilik işleyenler hayat kıyametine, ve kötülük işleyenler hüküm kıyametine çıkacaklardır.» (Yuhanna 5.25-29).

Bu ayetler kıyamet gününün İsa Mesih'in çağrısı ile başlayacağını bildiriyor. İsa Mesih, tanrı katında dünyaya dönecek, çağrıda bulunacak, bütün ölüler dirilip mezarlarından kalkacaklardır. Bu kıyamet arka arkaya değil, belli bir süre içinde, birden olacaktır. İsa için «kıyamet» ölümsüzlüktür, bu nedenle ona bağlanan, onunla dolu olanlar da ölümsüzlüğe varacaklardır.

«...Mesih ölülerden kıyam etmiş olup artık ölmeyeceğini, artık ölümün ona saltanat etmeyeceğini bilerek, onunla beraber yaşayacağımıza da iman ederiz.» (Romalılara, 6.8-9).

Ölümle ruhun ilgisi yoktur, gövde işlenen «ilk günah» yüzünden ölmüştür, ruh için ölüm yoktur. Ancak insanda ölümsüz olabilmek için Mesih'in ruhunun bulunması gereği vardır; insan onunla «iman etmeli»dir. Gönlü, ruhu Mesih'le dolan, ondan başka her türlü geçici eğilimlerden sıyrılıp bütün ruhunu Mesih'e adayan kimse ölümsüzlüğe ulaşır.

...bir kimsede Mesih'in ruhu yoksa, o adam Mesih'in değildir. Ve eğer Mesih sizde ise, beden günahtan dolayı ölüdür, fakat ruh salâhtan dolayı hayattır. Fakat eğer İsa'yı ölülerden kıyam ettirenin Ruhu sizde duruyorsa, Mesih İsa'yı ölülerden kıyam ettiren sizin fâni bedenlerinizi sizde duran kendi Ruhu vasıtası ile diriltecektir.» (Romalılara, 8.10-11).

İnsanın, İsa'ya bağlanması, onun getirdiği dine inanması, içini böyle bir inançla doldurması İncil'e göre «kıyam»ın başlıca nedenidir. Ancak, gövdenin dirilmesi için İsa'ya bağlanma gereği vardır. Hıristiyan dininin bu konudaki görüşü pek açık değildir. İncil'de birbirini tutmayan açıklamalar vardır. Sözgelişi, yalnız İsa'ya inananlar dirilecek (gövdeleri), mezarlarından kalkacaklarsa inanmayanların durumu ne olacaktır? Ölen bir kimsenin ruhu ölümden sonra kaynağına dönerse, gövdesinin işlediği suç için ne zaman cehenneme gider, kıyamet gününden önce mi, sonra mı? Burası biraz karışıktır. Hıristiyan dini üzerinde çalışanların yorumları pek birbirini tutmaz. Yalnız genel kanı, ölülerin günün birinde dirileceği doğrultusundadır.

kıyamet'in iki anlamı

Kıyamet'in iki anlamı vardır, biri İsa'nın kutsal devletini kurmak için dünyaya dönüşü, öteki insanların yargılanmaları için dirilişidir.

Yargılanma. İnsanların öldükten sonra dirileceklerini, İsa Mesih'in günün birinde yeryüzüne döneceğini söyleyen İncil, insanların iyiliklerinden dolayı ödül, kötülüklerinden dolayı da ceza göreceklerini bildirir. Din tarihi bu konuda da bulanık görüşler ileri sürer.

Alınyazısı gereği «suçlu» olan, Adem ile Havva'nın işledikleri «ilk günah» yüzünden cezalandırılan insanın kıyamette, yada başka bir günde tanrı katında yargılanmasının anlamı nedir? Bu yargılanmanın hangi ölçülere göre yapılacağı da pek açık değildir. Ancak hıristiyanlar arasında İncilden çok, ge-

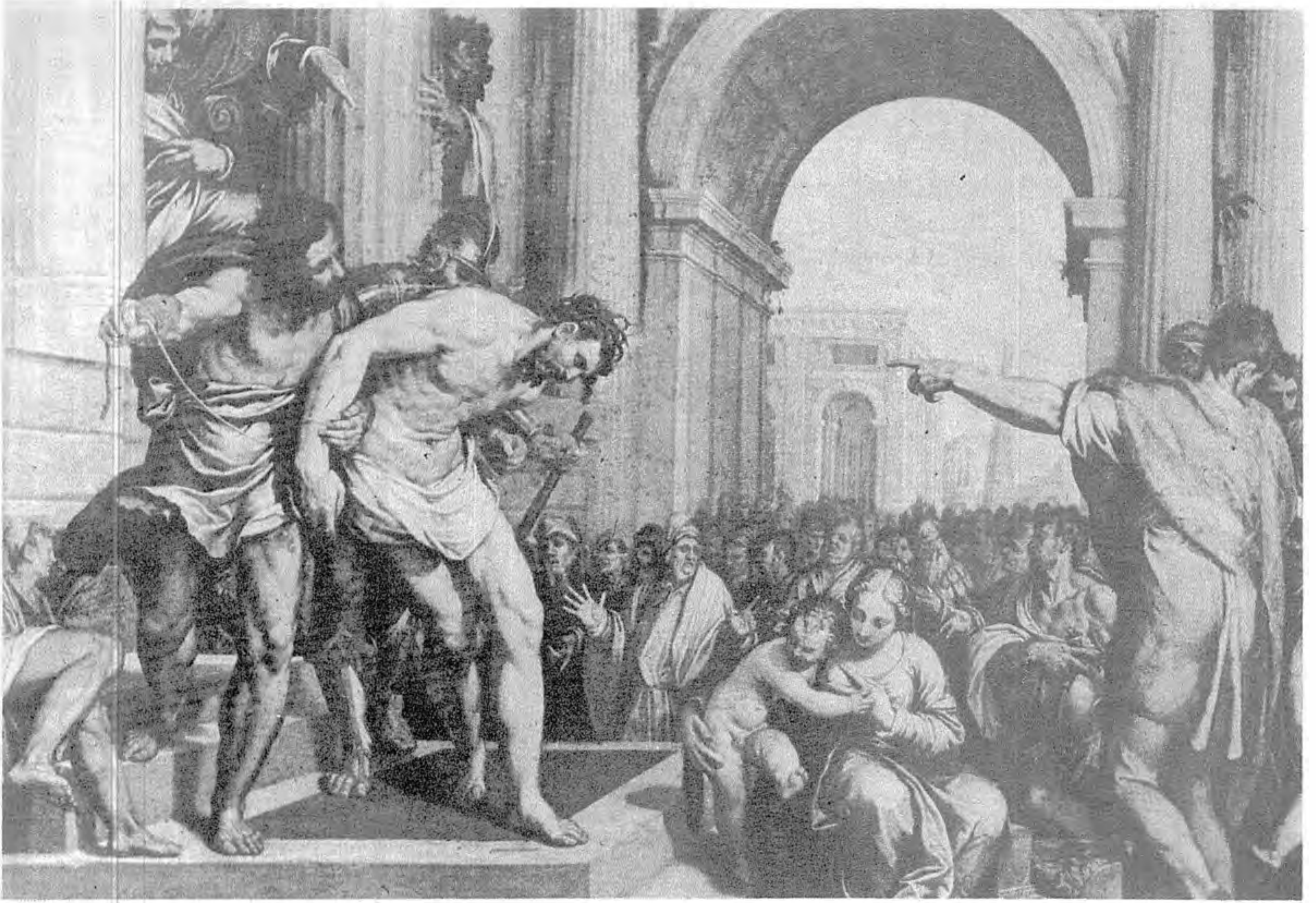

Azir'in diriliși. Hıristiyan inancına göre İsa, dostu Azir'i ölümünden üç gün sonra diriltmişti.

leneklere dayanan çok yaygın bir inanç vardır. O inanca göre, insanlar günün birinde yaptıklarının karşılığını göreceklerdir. Din tarihinde yaygın bir deyimle buna ödül **(mükâfat)** ile ceza **(mücazat)** denir.

Tanrı, sınırsız bilgisi yüzünden insanların ne yapacaklarını önceden bilir, alınyazısı bu nedenle düzenlenmiştir. Kimi din araştırıcılarına göre, insanlar alınyazısı dolayısiyle eyleme geçmezler. İnsanın gideceği yol daha önceden belirlenmiş değildir. Tanrı insanların ne yapacaklarını, nasıl davranacaklarını önceden bildiği için, bütün olacak işleri alınyazısı olarak belirlemiştir. İnsanın iyiliği, kötülüğü, alınyazısı yüzünden değildir, alınyazısı öyle düzenlendiğinden dolayı değildir. Alınyazısı insana yol göstermez, yalnız yapılacakları bildirir. Tanrı insanların ne yapacaklarını bildiği için alınyazısı düzenlemiştir, yoksa alınyazısı öyle düzenlendiği için insan ona uygun olarak davranıyor değildir. Başka bir deyişle yargı günü alınyazısı gereği değildir, alınyazısı yargı günü gereğidir.

Bu görüşü savunanlar, insanın sorumluluğu konusunda birleşirler. Onlara göre insan sorumludur, suçludur, yargılanmalı, yaptıklarının karşılığını olduğu gibi görmelidir. Kimileri de bu görüşe karşı çıkarlar. Onlara göre, suç önceden bilinen, belirlenen bir eylemse yargının gereği nedir? İnsan daha başlangıçta yargılanmış, suçlu olduğu (günah işlediği) yargısına varılmış-

Dikenli telden yapılmış taç İsa'nın başına yerleştiriliyor.

tır. Yargı günü olsa olsa cezanın uygulanışı, yerine getirilmesi olabilir.

Hıristiyanlıkta yaygın olan bir inanca göre, insanlar yargılandıktan sonra alınan sonuca göre suçlular (günahı olanlar) cehenneme, suçsuzlar, «sevabı olanlar» cennete gideceklerdir. Cehennem kötülerin, cennet iyilerin yurdudur. Gelenekler cehennemin yerin altında, cennetinse göklerin en yüce katında olduğunu bildirir. (İncil'de «cehennem» kelimesinin geçtiğini, «cennet» kavramı için ise Tevrat'tan alınan **Aden** sözünün kullanıldığını daha önce belirtmiştik.)

Yargılanma, cennet, cehennem konularında Hıristiyan mezhepleri arasında önemli görüş ayrılıkları vardır. Kimine göre yargılanma, yalnız insanın ruhu içindir; madde dünyası ile, gövde ile herhangi bir ilgisi yoktur. Kimine göre de yargılanma, madde dünyası ile, insanın gövdesi ile bağlantılıdır. Yargılanan, arınan, bütün eksikliklerinden, suçlardan (günahlardan) kurtulan insan için yeni, mutlu, sonsuz bir dönem başlar.

Sonsuz Yaşam (Ebedî hayat). Hıristiyan dini, bütün suçlardan arınan, İsa'nın yolunda giden insanın ölümsüzlüğüne kavuşacağına inanır. Bu ölümsüz yaşam bu madde dünyasının ötesinde, Tanrısal ülkededir. Orada insan, peygamber İsa'nın varlığında, kendini sürdürür, ölümsüzleşir, tanrı katına ulaşır.

«Ebedî hayatınız olduğunu bilesiniz diye, size, Allahın Oğlunun ismine iman edenlere, bu şeyleri yazdım.» (Yuhanna Mektup 1.5-15).

İnsanın ölümsüzlüğü (ebedî hayatı) İsa'ya, onun «Allahın Oğlu» olduğuna inanmakla bağlantılıdır. İsa, insanların mutluluğu için kendini adamış, onun yolunda giderek, din uğrunda yapılan bütün baskılara, acılara katlanmıştır. Dinden dönmemek, gövdenin sıkıntılarına katlanmak günahtan arınmayı sağlar:

«İsa Mesih bedende elem çektiğinden, siz de ayni fikirle silahlanın, çünkü bedende elem çekmiş olan adam günahtan vazgeçmiştir, ta ki bedende baki kalan vaktinizi artık insanların arzularına değil, fakat Allah'ın iradesine göre yaşayasınız.» (Petrus 1.4/1-2).

dünya acıları

İsa Mesih'in çektiği dünya acısı, katlandığı sıkıntılar ona inananlara mutlu bir gelecek, bir «ebedî hayat» sağlamak içindi. Bu konuda İsa'nın yolundan gidenlere, onun dediklerini yapanlara mutluluk vardır:

«Ne mutlu ruhta fakir olanlara, çünkü göklerin melekûtu onlarındır.

Ne mutlu yaslı olanlara, çünkü onlar teselli edilecekler.

Ne mutlu halim olanlara, çünkü onlar yeri miras alacaklar.

Ne mutlu salâha acıkıp susayanlara, çünkü onlar doyurulacaklar.

Ne mutlu merhametli olanlara, çünkü onlara merhamet edilecek.

Ne mutlu yüreği temiz olanlara, çünkü onlar Allah'ı görecekler.

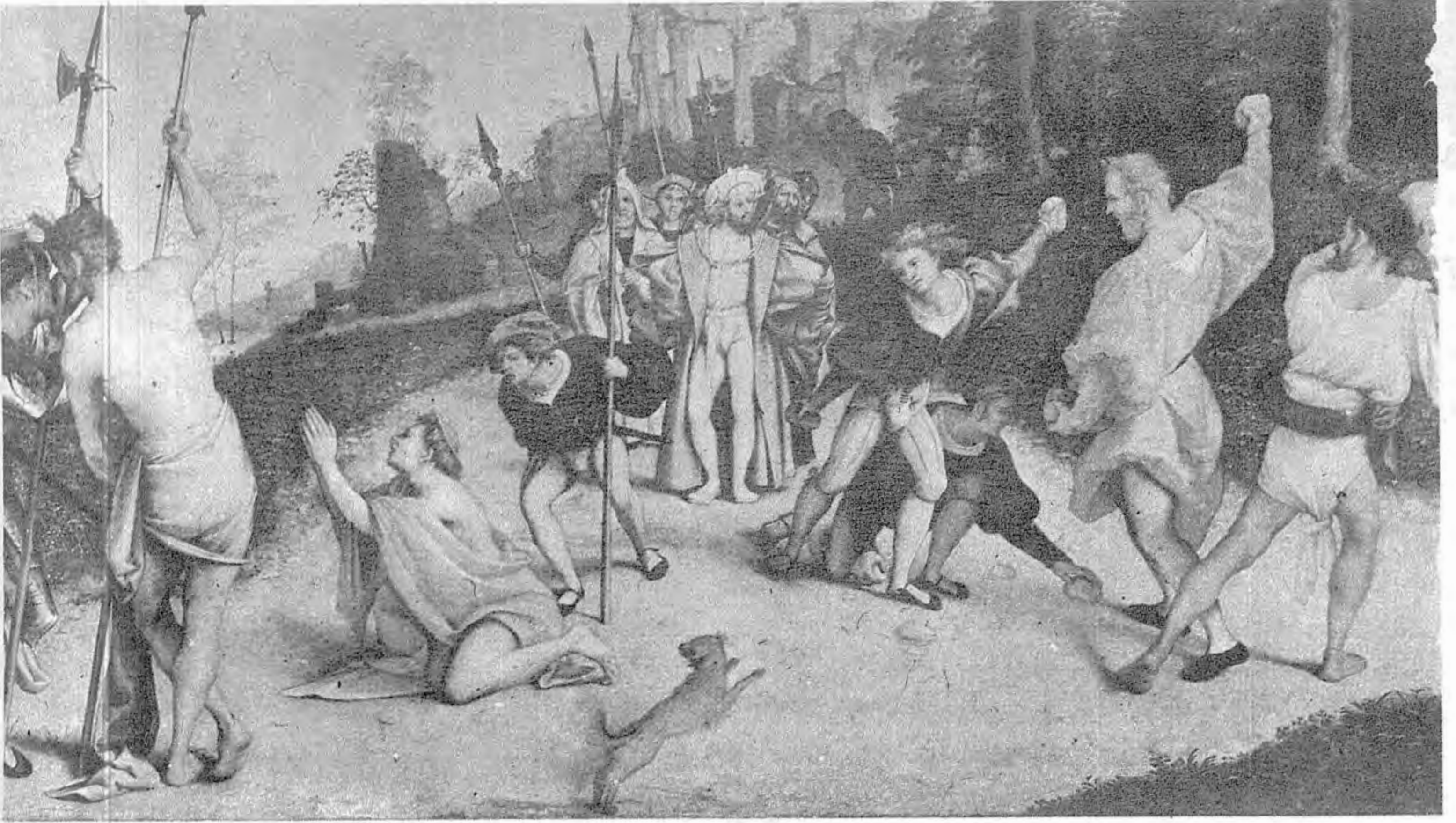
Ne mutlu sulh edicilere, çünkü onlar Allah oğulları çağırılacaklar.

Ne mutlu salâh uğrunda eza çekmiş olanlara, çünkü göklerin melekûtu onlarındır.» (Matta, 5.3-10).

Yukarda İncil'den alınan bö-

G.B. Tiepolo'nun tablosu: kutsal ekmek ve şarap ayini.

Bir Hıristiyan azizin öldürülüşü (Lotto'nun tablosu)

lümden, İsa'nın kimlerin mutluluğa kavuşacağını bildirdiği açıkça anlaşılıyor.

«Göklerin melekûtu» sözleri Tanrısal Devlet, ölümsüz, mutluluklar ülkesi anlamındadır. Hıristiyan dini, mutlu, tanrı katında sevilmiş, seçilmiş kimselere ölümsüzlük bağışlanacağını bildirir. Bir söylentiye göre Havariler, onları izleyen ermişler «ölümsüz» kimselerdir.

Hıristiyan yetkilileri her çağda ölümsüzlüğe ulaşmış kimselerin olduğunu ileri sürer, onları ermişler (azizler) arasına alır.

İnsanın ölümsüzlüğü bütün varlığı süresince kendini Tanrıda, Tanrısal Ülkede bulması, yücelmesi demektir. Bu da yalnız İsa'nın yardımı ile sağlanabilir. İsa'ya inanan, gönül veren insanlar her zaman onunla birdir, bu birliği sürdürmek için onun «eti ile kanı»nı yansıtan ekmekle şarap yenerek varlığına (İsa'nın) katılma olanağı doğar.

Kutsal Ekmekle Şarap. Hıristiyan dinine göre, İsa'nın varlığına katılmak, yücelmek için onun eti ile kanını kendi gövdesine geçirmesi gerekir. İncil bu konuda yer yer açıklamalar yapar:

«İsa bir kâse aldı, ve şükreyledikten sonra: Bunu alın, aranızda paylaşın, dedi, çünkü ben size derim: Allahın melekûtu gelinceye kadar, ben artık asmanın mahsulünden içmiyeceğim. Ve İsa ekmek aldı, ve şükrettikten sonra onu kırdı: Bu sizin için verilen benim bedenimdir, bunu benim anılmam için yapın, diyerek onlara verdi. Ve akşam yemeğinden sonra: Bu kâse sizin için dökülen benim kanımla olan yeni ahittir, diyerek ayni surette kâseyi de onlara verdi.» (Luka 22.17-20).

Şarabın İsa'nın kanı, ekmeğin ise eti olduğu ,onu yiyen, içen hıristiyanın İsa ile birleştiği inancı yaygındır. Bu şarabı içip ekmeği yiyen bir yandan «ebedî hayat»a kavuşur, bir yandan da İsa'nın kişiliğinde bütün «günah»lardan arınır.

«Doğrusu ve doğrusu size derim: İman edenin ebedî hayatı vardır. Hayat ekmeği benim. Atalarınız çölde man yediler, ve öldüler. Bir adam ondan yesin ve ölmesin diye, gökten inen ekmek budur. Gökten inmiş olan diri ekmek benim, eğer bir adam bu ekmekten yerse, ebediyen yaşar, evet, ve dünyanın hayatı için vereceğim ekmek kendi etimdir... Benim etimi yiyip kanımı içenin ebedî hayatı vardır, ben de onu son günde kıyam ettireceğim. Çünkü benim etim hakikî yiyecek, ve kanım hakikî içecektir. Benim etimi yiyip kanımı içen bende durur, ve ben onda.» (Yuhanna 6.47-56).

kutsal ekmek ve şarap

Kutsal ekmekle şarabın insanı sonsuzluğa, ölümsüzlüğe kavuşturması, Hıristiyan dininin temel inançlarından biridir. İnsan bunlarla İsa'nın, dolayısiyle tanrının varlığına katılır. Böylece insanla tanrı arasında, İsa'nın eti, kanı, yüzünden, bir öz birliği sağlanır.

Yoksullar. İncil'de, üzerinde en çok durulan konulardan biri de, yoksullardır. Hıristiyan dini, «yoksul» sözünü, biri dünya malı. öteki ruh olmak üzere iki türlü anlar. Tanrı evreni, onu dolduran öteki varlık türlerini yaratmıştır; bütün evren onundur, ruh kavramı altında toplanan bütün varlıklar onundur. Bu nedenle tanrı varlıklı olma bakımından eşsizdir, dengi, benzeri yoktur.

İnsan, yaratılmıştır, onun yararına ne varsa tanrı buyruğu altında, gene tanrınındır. İnsanın, tanrının sınırsız varlığı karşısında ne denli yoksul olduğunu bilmesi, anlaması, onunla övünmesi, hem tanrıyı yüceltme, hem de erdemdir. Yoksulluğunu bilen insan kendi varlığının sınırlarını da bilir, tanrının büyüklüğünü de. Bu bakımdan yoksulluğu bilmek imandan gelir.

Yoksulluk iki türlüdür denilmişti; bunun birincisi ruhta yoksul olmaktır. **«Ne mutlu ruhta fakir olanlara, çünkü göklerin melekûtu onlarındır.»** (Matta, 5.3).

Hıristiyanlıkta, tanrı karşısında insanın ruh bakımından yoksulluğunu bilmesi, mutluluk sayılır. Tanrı engin, sonsuz, yüce bir ruhtur. Adem'e de, peygamber İsa'ya da o kendi ruhundan vermiştir; insanda canlılık sağlayan ruh, öz bakımından tanrıdan gelir, o yaratılmamıştır. İnsan, ruhunun, tanrı ruhu karşısında, ne denli yoksul bir nitelik taşıdığını kavrarsa yücelir. Yoksullar için gelecekte mutluluk vardır:

«İsa gözlerini şakirtlerine kaldırıp dedi: Ne mutlu size, fakirler, çünkü Allah'ın melekûtu sizindir. Ne mutlu size, şimdi aç olanlar, çünkü tok olacaksınız. Ne mutlu size, şimdi ağlayanlar, çünkü güleceksiniz.» (Luka 6.20-21).

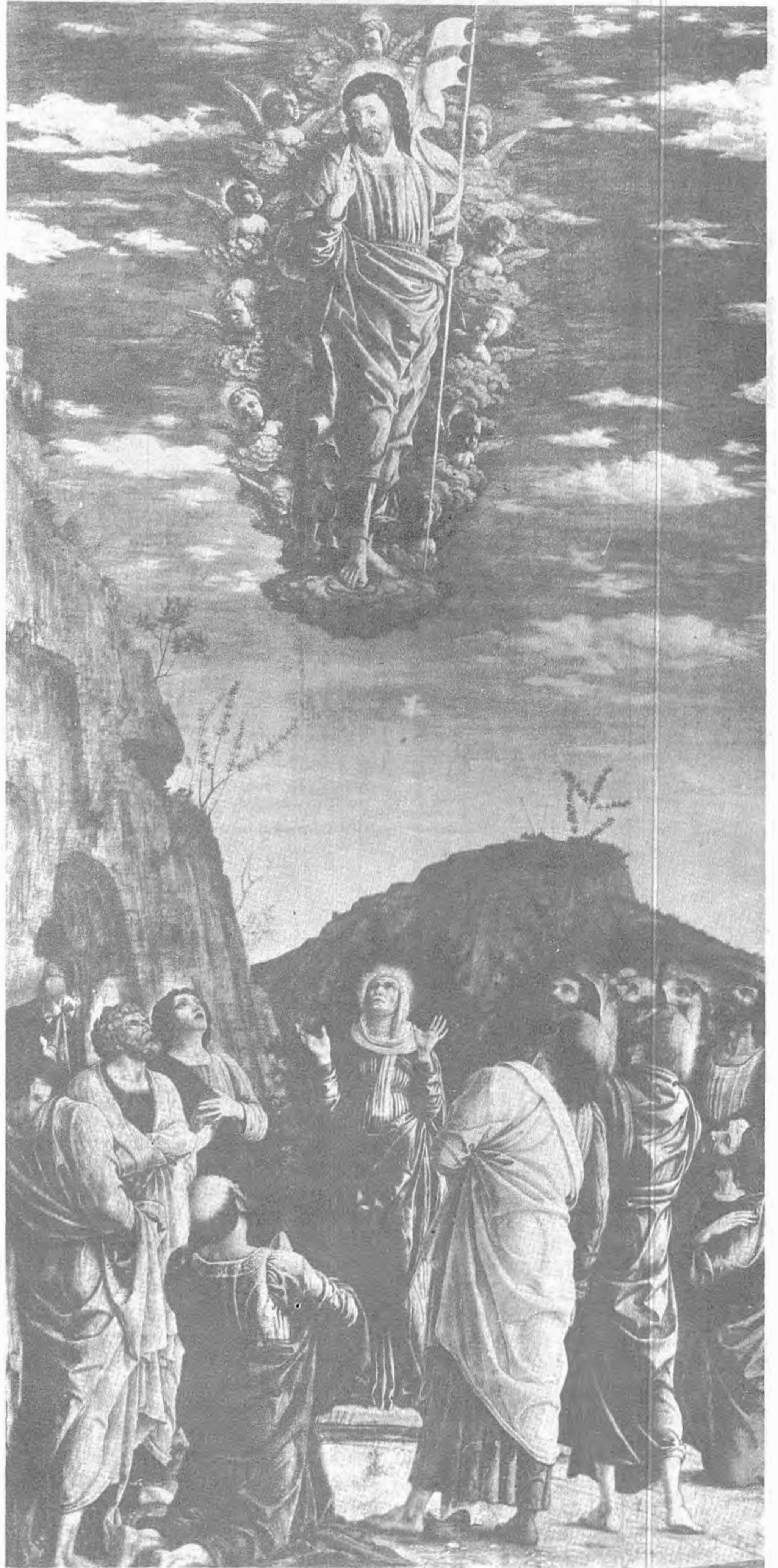
Yoksulluk ister ruh, ister geçim sağlayan olanaklar bakımından olsun, insana güvenli, tanrısal bir gelecek sağlayacak niteliktedir. Tanrı yoksulları sever, korur, doğru oldukları sürece, onların yardımcısıdır.

yoksullar ve varlıklılar

İncil, yoksulları varlıklılara karşı korur, başkalarını çalıştırarak zengin olanları, vurguncuları yerer, onlara gelecekteki yıkımlarını bildirir:

«Gelin şimdi, ey zenginler, gelecek olan sefaletlerinizin üzerine feryat ederek ağlayın. Malınız çürümüş, ve esvabınızı güve yemiştir. Altınınız ve gümüşünüz pas tutmuştur, ve onların pası aleyhinize şehadet olacak ve sizin etinizi ateş gibi yiyecektir. Son günlerde hazine topladınız. Tarlalarınızı biçen işçilerin tarafınızdan hile ile alıkonulan ücreti, işte, bağırıyor, ve orakçıların feryadı Ordular Rabbinin kulaklarına ermiştir. Dünyada zevkle yaşadınız ve eğlendiniz, kıtal gününde yüreklerinizi beslediniz. Salihi mahkûm ettiniz, öldürdünüz, o size karşı komaz.» (Yakub 5. 1-6).

İsa, söylentilere bakılırsa yoksul bir kimseydi, çevresinde toplananlar arasında varlıklı sayılabilecek kimse de yoktu. Nitekim ilk havariler de, balıkçılıkla geçinen yoksul kimselerdi. Bu nedenle İncil'de

İsa'nın göğe çıkışı (Andrea Mantegna'nın tablosu).

Tebşir (Alman ressamı Hans Multscher'in tablosu).

yoksullara geniş bir yer verilmiştir.

Ruh bakımından olan yoksulluğa gelince, bu da, ilk havarilerin okumamış, bilgisiz oluşlarındandır. İsa onları, Tanrı adına aydınlatmış, onlara kendi varlıklarının önemini, tanrı ile olan bağlantılarını bildirmiştir. Hıristiyan dininde görülen alçakgönüllülüğün, yoksulluğa verilen önemin nedeni budur.

Hıristiyan dini **«hak»** kavramı üzerine kurulmuştur, tanrı kimsenin hakkını kimseye yedirmez. Hak yemek, başkalarının emeğini sömürmek, çalmak ağır bir suç olarak nitelenir.

Doğruluk (Adalet). İsa, dinini doğruluk üzerine kurmuştur. Bütün ona inananların doğru olması, özü sözü, davranışı bir uyum içinde bulunması istenir. Tanrı doğruları sever, korur.

Doğruluk iki türlüdür. Biri, dünya işlerinde, alış-veriş olaylarında, insanlar arasındaki karşılıklı ilişkilerde, davranışlarda olan, öteki ise inanç bakımından olan. İnanç bakımından olan doğruluk ruh olgunluğuna, erdeme götürür, insanı Tanrı katına yüceltir. Toplumsal davranışlarda doğruluk ise toplum içinde düzeni, uyumu, kardeşliği, birlikte yaşama güvenini sağlar, insanları güçlü kılar, yaşama tadı verir. İyi geçinmenin, kardeşçe yaşamanın kaynağı doğruluktur.

«Ey kardeşler birbirinizi yermeyin» (Yakub 3. 11).

Hıristiyan dininde doğruluk, insanların uyması gereken bir genel kural niteliğindedir. İnsan ister yönetici, ister buyruk altında bulunan bir kimse olsun doğruluktan, tanrının gösterdiği yoldan ayrılmaması gerekir. Bir yöneticinin doğrulukla «hükmetmesi» gereği vardır. Baskı, çıkar düşüncesi insanın doğruluktan ayrılmasını, yalana sapmasını gerektirmez.

Davranışlarda, insanlarla olan karşılıklı ilişkilerde «doğru» olmak yetmez. İnsanın kendi içine kapanıp düşünceye daldığında, kendini Tanrıya adadığında da ikiyüzlülükten, eğrilikten, görünüşten kaçınması, kendi kendine de doğru olması gerekir. Doğruluk insanın kendi için de ölçüdür.

Melekler. Hıristiyanlıkta insanların dışında, tanrının görünmeyen güçlerle donattığı, doğaüstü varlıklar vardır. Tanrıya yakın olan bu varlıklara genellikle «melek» denir. Melekler gözle görünmeyen, yalnız duyulan, düşünülen, ruhlarla bağlantıları olan varlıklardır.

Hıristiyan dininde geçen meleklerle İbrani dininde varlığına inanılan melekler arasında bir ayrılık yoktur. Eski Ahid'de geçen meleklerle ilgili bütün tanımlar, açıklamalar, inançlar Yeni Ahid denen İncil'de de olduğu gibi, vardır. Hıristiyan dinine göre melekler tanrının buyruklarını, bildirilerini yerine getiren, istenen yere ulaştıran bildiricilerdir. Bütün peygamberler, ermişler, kutsal kişiler meleklerle görüşür. Melekler insana görünmez, ancak ermişlere, peygamberlere görünür.

melekler ve insanlar

İncil'e göre tanrı bütün «vahy» lerini, peygamber İsa'ya meleklerle, yada kendiliğinden bildirmiştir. Melek insanla tanrı, peygamberle tanrı arasında kutsal bir aracı durumundadır:

«Tanrı meleklerine senin için emredecek» (Matta, 4.6).

Eski Ahid'in «Mezmur» bölümünden İncil'e alınan bu sözde «Tanrı, Oğlu İsa'ya yardımcı olmaları buyruğunu verecek» anlamında söylenmiştir. Bu ayet, İncil'e geçerek İsa için söylenmişse de «Mezmur»da Davud peygamber için geçer. Bundan da «melek» kavramının hıristiyanlığa daha önceki dinden (İbrani dininden) geçmiş olduğu anlaşılır. İncil'de Tanrının İsa'ya gelen «vahy»leri için «Allahın meleği geldi» sözleri çokça kullanılır. Bu, Tanrı, peygamber İsa'ya melekler aracılığı ile «vahy» gönderiyor anlamına gelir.

İncil, meleklerin İsa'nın doğumunda, Meryem'in gebe kalışında da görev yaptıklarını bildirir:

«Davud evinden Yusuf adında-

ki adama nişanlı olan bir kıza gönderildi, kızın adı Meryem idi. Melek onun yanına girip dedi: Selâm, ey nimete eren kız, Rab seninledir. Ve Meryem bu sözlerden çok şaşırarak: Bu nasıl selâmdır? diye düşünüyordu. Melek ona dedi: Korkma, Meryem, çünkü Allah önünde inayet buldun. Ve işte gebe kalıp bir oğlan doğuracaksın. ve adını İsa koyacaksın.»(Luka, 1.26-31)

İbrani dininde olduğu gibi, Hıristiyanlıkta da, meleklerin görevleri değişiktir. Dört büyük melek vardır: **Cebrail, Mekâil, Azrail, İsrafil.** Bunlar tanrının gücünü yansıtan kutsal varlıklardır. Meleklerin, bu dört büyükler dışında, sayıları kesinlikle bilinmez. Başlangıçta «şeytan» da bir melekti, tanrı buyruğuna karşı çıktığından melekler arasından kovuldu.

Meleklerin adları İbrani dilinden gelir, sonda bulunan «il», «el» sözleri İbrani dilinde tanrı anlamına geldiği için dört meleğin adlarının tanrının ayrı ayrı güçlerini yansıttığı, bu nedenle tanrıya en yakın meleklerin bunlar olduğuna inanılır. Bu dört meleğe tanrıya olan yakınlıkları yüzünden **«kerubi»** denir ki **«yakın olan»** anlamını içerir. Melekler, ya tanrı çevresinde, ruhlar ülkesinde, yada cennette bulunurlar. Bütün melekler kutsal varlıklar sayıldığı için «iyi» olarak nitelenirler. Buna karşılık dinlere göre melek sayılan, ancak görevleri yüzünden korkulan, «kötü» olarak nitelenenler de vardır. Cehennemde bulunan melekler bu türdendir.

İbrani dininde olduğu gibi, Hıristiyan dininde de meleklerin **«hayır melekleri», «şer melekleri»** diye ikiye ayrıldığına inanma geleneği vardır. Ancak kimi din yorumcuları, «melek» kavramı ile şer (kötülük) kavramının bağdaşamayacağı görüşünü savunup, insanlara kötülük edenleri melek saymazlar. İnsanların başına kötülükler yağdıran gizli güçlere genellikle «cin» denir. Hıristiyan dininde sayısız cinler vardır.

Melekler her türlü suçtan, eksiklikten arınmış varlıklar olarak bilinir. Onların gövdeleri de ruhsaldır. Dinler melekleri insan yüzlü, kanatlı, sevimli varlıklar olarak niteler. Durum Hıristiyanlıkta da böyledir. Melekler koruyucu varlıklardır, özellikle kutsal kişilerin, ermişlerin çevrelerinde bulunurlar.

Melek, cin kavramları Hıristiyanlığın, yada onun kaynağı olan Ibrani dininin bir buluşu değildir.

Sünnet. Musevi dinindeki sünnet geleneği Hıristiyanlıkta kaldırılmıştır

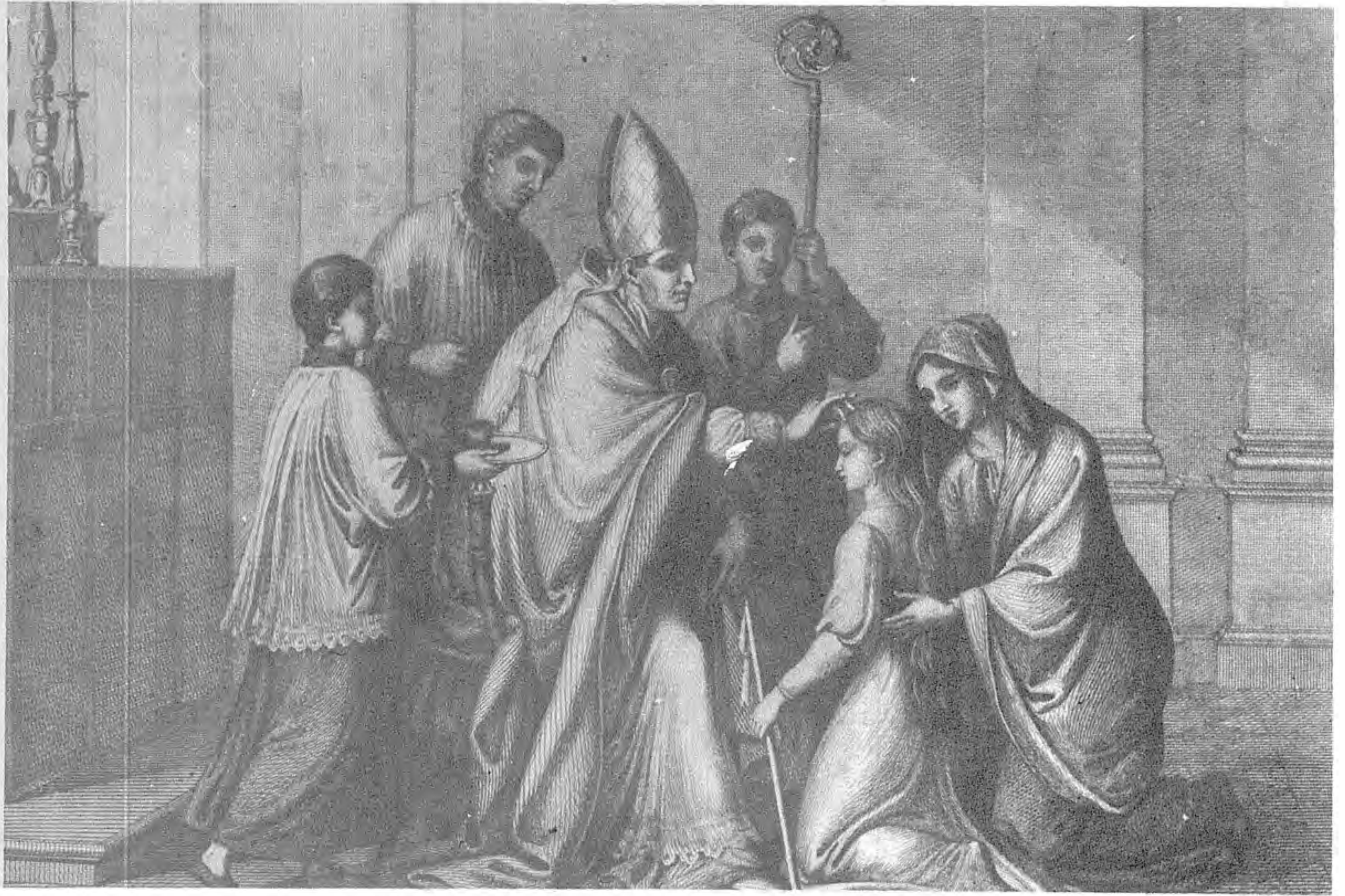
Çoktanrıcı dinlerde, özellikle, Mısır, İran, Sümer, Babil, Asur dinlerinde birtakım gizli güçlerin varlığına inanılır, insanların başlarına gelen bütün iyiliklerin, kötülüklerin onların işleri olduğu söylenir. Hıristiyan dininde görülen meleklerin ruh, yada nur (ışık) oluşları inancının kökeni, İran'daki Zerdüşt dinidir. (Bu din Hıristiyanlığı, Tevrat'tan daha çok etkilemiştir diyenler de vardır.)

Hıristiyanlıkta varlığına inanılan cinler ise büsbütün yabancı kaynaklıdır. Eski Mısır'da insana cinlerin sataştığı, insanı çıldırttığı ileri sürülür, cinlerin kovulması için özel törenler yapılırdı. Tektanrıcılığı ileri süren Firavun Amenofis IV'ün, «başına cinler üşüştü» diyerek kafatasının kaldırılıp cinlerin kovulmaya kalkışılması bu inanç yüzündendir, sonunda Firavun ölmüştür. Bu inançlar, yazılı olarak İbrani dininden (Eski Ahid'den), sözlü olarak yerli halkın geleneklerinden, söylentilerinden doğmuştur.

Sünnet. Başlangıçta Hıristiyanlıkta sünnet **(hıtan)** vardı; bu, İncil'e Tevrat'tan geçmiş eski bir gelenektir. İncil'de İsa'nın doğduktan sekiz gün sonra İbrani geleneğince sünnet edilip, adına İsa dendiği yazılıdır. Bundan da sonraları Hıristiyanlıkta uygulanmayan sünnet işlerinin, başlangıçta, Tevrat'ın etkisi ile yürürlükte olduğu, ilk hıristiyanların sünnet edildikleri anlaşılıyor.

«Çocuğu sünnet için sekiz gün tamam olunca, ana rahmine düşmeden evvel melek tarafından denilmiş olduğu üzere, adını İsa koydular.» (Luka, 2-21).

İsa doğduktan sonra sünnet edilmiştir. Onun çevresinde toplanan havarilerin de Yahudi olduklarını, Hıristiyanlığı sonradan benimsedikleri göz önünde tutulursa sün-

Ermeni kilisesinde bir ayin.

netli oldukları anlaşılır.

Sünnet, İbrani dininde önce, çoktanrıcı dinlerde, sözgelimi totemlere inanıldığı dönemlerde de vardı ve bu, erkek çocukların, kimi ilkel topluluklarda da, kızların, cinsel organlarının derisini yüzme biçiminde uygulanırdı. Bu uygulama çocuğun belli bir yaşta geçirdiği gelişim nedeniyle olur, bunun bir totem değiştirme olayı olarak yapılmasına önem verilirdi. Sünnet, tektanrıcı dinlere geçti; İbraniler bunu önemle uyguladılar. İbrani kaynaklı bütün dinlerde önemli bir kurum olan sünnetin, hıristiyan topluluklarında ne zaman uygulanmamaya başlandığı kesinlikle bilinmiyor. Din tarihi, bunun İsa'nın ölümünden kısa bir süre sonra uygulanmaya başladığını, ancak bütün hıristiyanların bu sünnet yasağına başlangıçta uymadıklarını, İsa gibi, bütün erkeklerin (çocukken) sünnet ettirilmeleri gereğini yerine getirdikleri ileri sürülüyor.

Bugün hıristiyanların sünnet geleneğine uymadıkları bilinmektedir. Sünnet geleneğinin, Hıristiyan dininin Yunan dili ile yayılmaya başladığı dönemde uygulanmaz olduğunu, zamanla bir yana bırakıldığını, bunda eski Yunan inançlarının, geleneklerinin etkili olduğunu söyleyen din tarihçileri de vardır.

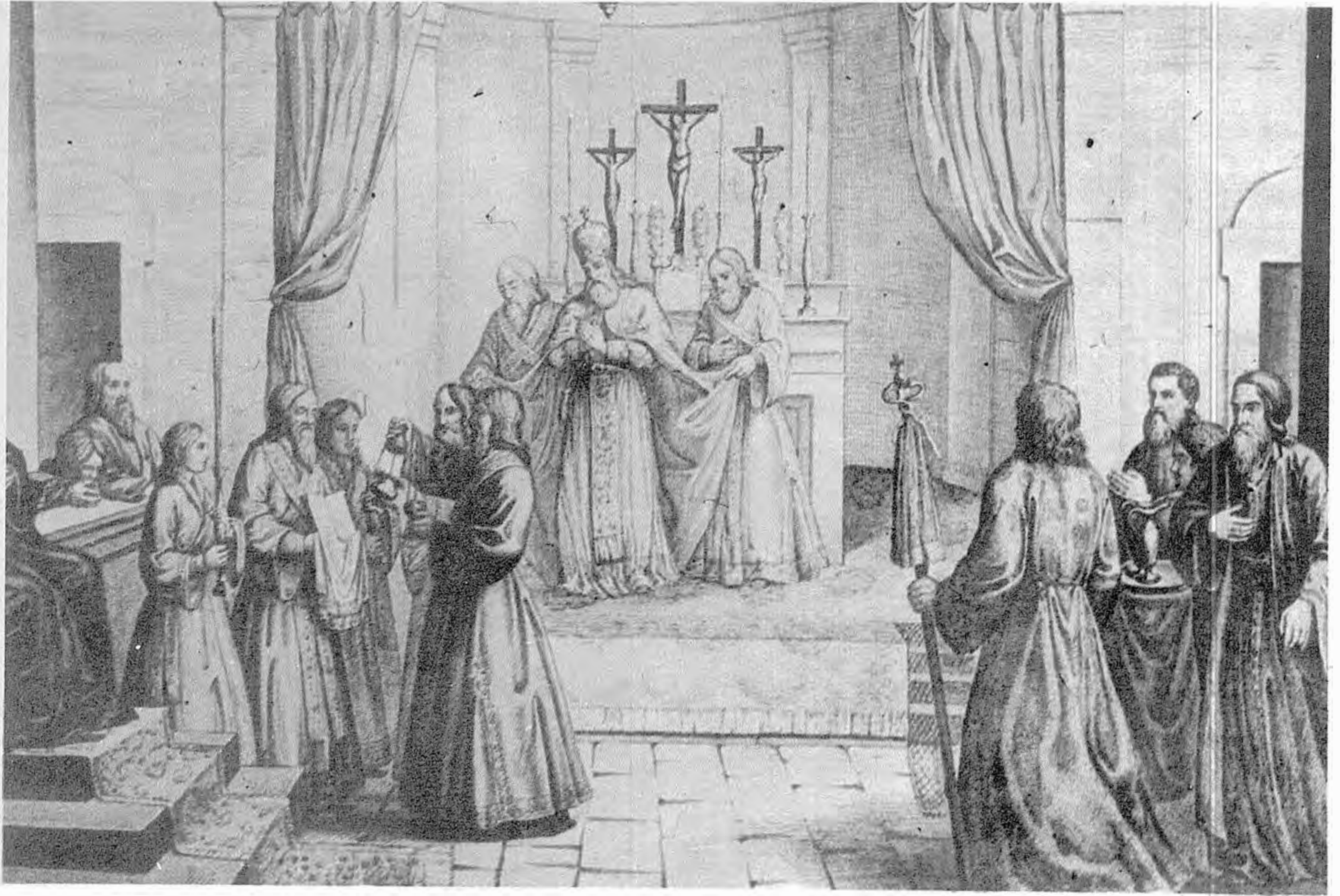
Efsaneler. Hıristiyan dininde doğaüstü olaylara inanma, akıl ölçüleri ile bağdaşmayan olayların gerçekliğini benimseme, efsaneleri gerçek sayma geleneği oldukça yaygındır. İncil'in baştanbasa efsane niteliğinde olaylarla donatıldığı, İsa'nın bir efsane varlığı olarak nitelendiği açıktır. İbrani dini gibi Hıristiyanlık da çoklukla efsane üzerine kurulmuştur. Tevrat'ta adı geçen bütün efsaneler hıristiyanlarca da benimsenmiştir. Bu ortak efsanelerin başında Nuh Tufanı, Firavunla Musa arasındaki olaylar, Yusuf ile Zeliha kıssası, Eyub Peygamberin başından geçenler, Yunus ile balık masalı, Süleyman'ın kıssaları vb. gibi, eskiçağdan kalma gerçekdışı olaylar gelir. İncil'de bunlar tek tek anlatılmaz, yalnız Tevrat'ı kutsal kitap sayan bütün hıristiyanlar bu efsanelere de inanırlar. Sözgelimi Yunus efsaneleri gibi.

«...nasıl Yunus üç gün üç gece iri balığın karnında kaldı ise, insanoğlu da üç gün üç gece yerin bağrında öyle kalacaktır.» (Matta 12.40).

Bu olay Tevrat'ta geçer. Yunus Peygamber suya atlar, onu bir balık yutar, orada üç gün üç gece kaldıktan sonra balık onu bir kıyıya kusar. Bu efsane öyküsü Tevrat'ın Yunus adlı bölümünde anlatılır.

İncil'de anlatılan efsaneler ikiye ayrılır. Birincisi Tevrat'tan, daha doğrusu Eski Ahid'ten olduğu gibi aktarılan, Hıristiyan dinince de geçerli sayılan efsanelerdir. Bunlar, İbrani peygamberlerinin yaşamları ile ilgili olaylardır. Adem ile Havva'nın yaratılışından, insansoyunun yeryüzüne egemen olması dönemine kadar geçen bütün olaylar bu efsaneler dizisi içinde yer alır. Bunlara bir de Musa ile ondan sonra gelen Yahudi peygamberlerinin başlarından geçen olağanüstü olaylar eklenir.

İkinci türden efsaneler yalnız İsa ile havarilerin başlarından geçen, Hıristiyan dininin doğuşu, gelişmesi, yayılması yıllarında geçtiği söylenenlerdir. Bunların en önemlileri İsa'nın mucizeleri, ölümü, havarilerin adı geçen olağanüstü olaylar, başarılardır.

Vaftizi pekiştirme ayini (L. Barocci'nin gravürü).

Bu tür efsanelerin İncil'de yer alması Hıristiyan dininin ,o çağda, Tanrısal bir buyruk olduğunu, çağın insanlarını inandırmak için bütün oluşmaların insanüstü bir kaynaktan geldiğini göstermek amacını güder. Efsane ile başlayan Hıristiyan dini de, İbrani dini gibi, efsanelerle gelişti, onlardan beslendi, onların etkisi ile yayıldı. Bu tür efsaneler günümüz hıristiyanlarında da kutsal, gerçek birer olay sayılır.

Oruç. Hıristiyan dininde, belli günlerde, oruç tutma geleneği vardır. Ancak bu gelenek de Tevrat'a dayanır. Hıristiyan dini bircok kola ayrıldığı için oruç tutma biçimleri, günleri, süreleri de ayrıdır. Oruç, daha önce, İbrani dininde olduğu gibi, tapınmanın temel ilkelerinden biridir. Oruç tutan bir kimsenin bir görevi başkalarına gösteriş olsun diye yapmaması, elinden geldiğince alçakgönüllü davranması gerekir.

«Ve oruç tuttuğunuz zaman, ikiyüzlüler gibi surat asmayın, zira onlar oruç tuttuklarını insanlar görsünler diye, suratlarını asarlar. Doğrusu size derim: Onlar karşılıklarını aldılar. Fakat sen oruç tuttuğun zaman, başına yağ sür, ve yüzünü yıka, ta ki, insanlara değil, gizli olan babana oruçlu görünesin..» (Matta. 6.15-18).

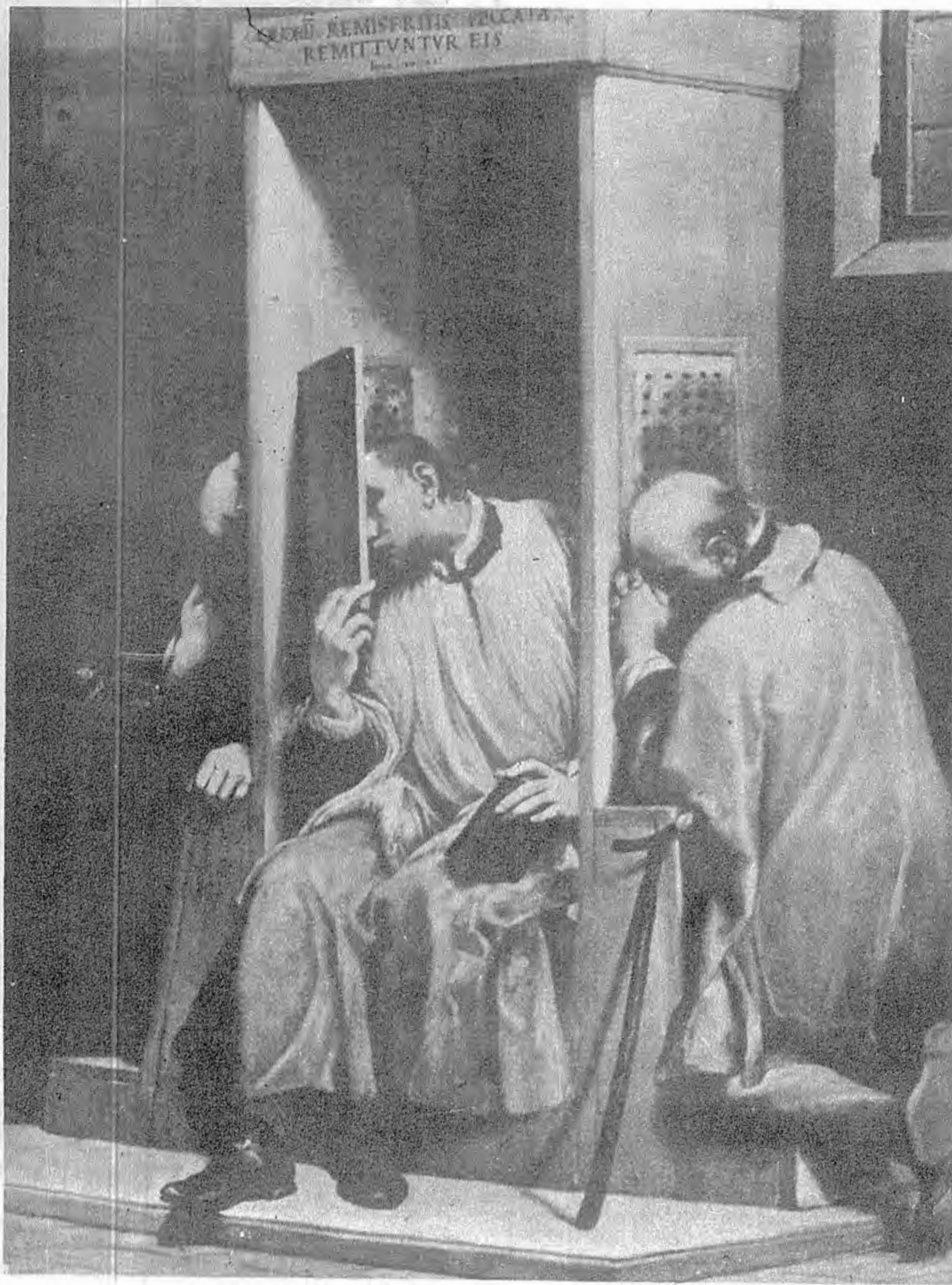
Hıristiyanlıkta oruç, yılın belli günlerinde, genellikle kutsal günlerde tutulur. Oruç pek uzun sürmez, yirmidört saat ara ile bir yada birkaç gün tutulur. Bu konuda bütün hıristiyanların uydukları belli bir genel kural yoktur. Her kilisenin belli bir oruç anlayışı, uygulayışı söz konusudur. Yalnız din bakımından bayram sayılan günlerde oruç tutma geleneği vardır. Kimi din büyükleri Yahudilerin **«sebt günü»** dedikleri cumartesi gününü oruç tutarak geçirmeyi dine bağlılık sayarlar. Bu, İbrani geleneğinin sürdürülmesidir.

mezhep ayrılıkları

Hıristiyanlıkta M.S. III. yy.'da toplanan din kurumları gereğince birtakım mezhep ayrılıkları ortaya çıktı. Bu ayrılıklar sonucu tapınma, oruç, evlenme, boşanma, eğitim, öğretim gibi toplumsal konularda değişik davranışlar ortaya çıktı. Yılbaşı, haçın suya atılması gibi belli günlerde oruç tutulması gereği öne sürüldü. Ancak bütün mezhepler bu görüşlere uymadı. Bu nedenle oruç tutma, yukarda da belirtildiği gibi, mezheplerin anlayışına göre değişir. Yalnız Hıristiyanlıktaki orucun kaynağı da Tevrat'tır.

Tapınmalar. Hıristiyanlıkta tapınma, bir din görevi olarak belli günlerde yapılır. Özellikle pazar günü olup, kiliseye gidip gerekeni yapmak geleneği yaygındır. Tapınmalar, bir tören niteliğinde olup, görevli papazın yönetiminde yapılır. Hıristiyan dininde, özellikle kilisede yapılan toplu tapınmalarda, yalnız dua okunur. Bunlar da ya İncil'den, yada Tevrat'tan seçilmiş parçalardır. Kilisede yapılan toplu tapınmalar birer küçük din töreni niteliğindedir. Ancak her kilisenin tapınma biçimi de bir değildir. Tapınmalar mezheplere göre değişiktir.

Kimi mezheplere göre tapınma çalgı ile, özellikle org ile yapılır. Ortodoks kiliselerinde böyle orglu tapınma geleneği yoktur. Ancak bütün kiliselerde, tapınma törenlerinde, ilâhiler okunur. Bunlar da

Hıristiyan dininin ana öğelerinden biri: «günah çıkarma».

özel olarak eğitilip yetiştirilen topluluklarca yapılır. Güzel sesli çocuklar, başlarında yöneticileri, topluca ya İncil'den, ya Tevrat'tan seçilmiş ilâhiler okurlar. Bütün tapınmalarda haç çıkarılır. Büyük din törenlerinde bu tapınmanın dört-beş saat sürdüğü görülür.

Haç, İsa'nın çarmıha gerilerek öldürülmesini yansıttığı için, çıkarılınca topluluk coşar, dualar okur, tanrıya sığınır, yardımlar diler. Büyük törenlerde, halk sıraya girerek oradaki din büyüğünün, Patrikhanede Patriğin, töreni yönettiği için, eli öpülür, kimi günlerde, önünde diz çökülür. Bütün bu tapınma törenlerinde, kutsal il sayılan Kudüs'e yönelme gereği vardır. Bu da İbrani dininden, Tevrat'tan kaynaklanan bir gelenektir.

Kilisede yapılan din törenlerine, genellikle, kadın erkek birlikte giderler. Kadınlar için ayrı bir yer yoktur. Bütün törenler ayakta yapılır. Halkın törene katılması gereği vardır. Özellikle pazar törenleri, büyük bayram törenleri önemlidir. Törenlerde okunan ilahilere, bildikleri oranda, cemaat da katılır. Genellikle ilâhiler belli bir görevli topluluğunca okunur. Kiliseye iyi giyinerek, süslenerek gitmek uygundur. Büyük törenlerde çıkarılan kutsal haç ya öpülür, yada elle dokunulur. Kilisede İsa ile Meryem'in «tasvir»i bulunur. Onun yanına gelinip iki elin parmakları birbirine yapıştırılırcasına, avuç içleri birleştirilir, dirsekler yanlara doğru açılır, bükülür, avuç avuca birleştirilen eller çenenin altına getirilir, parmakların (daha çok, iki şahadet parmağının) uçları çeneye değdirilir, dua edilir.

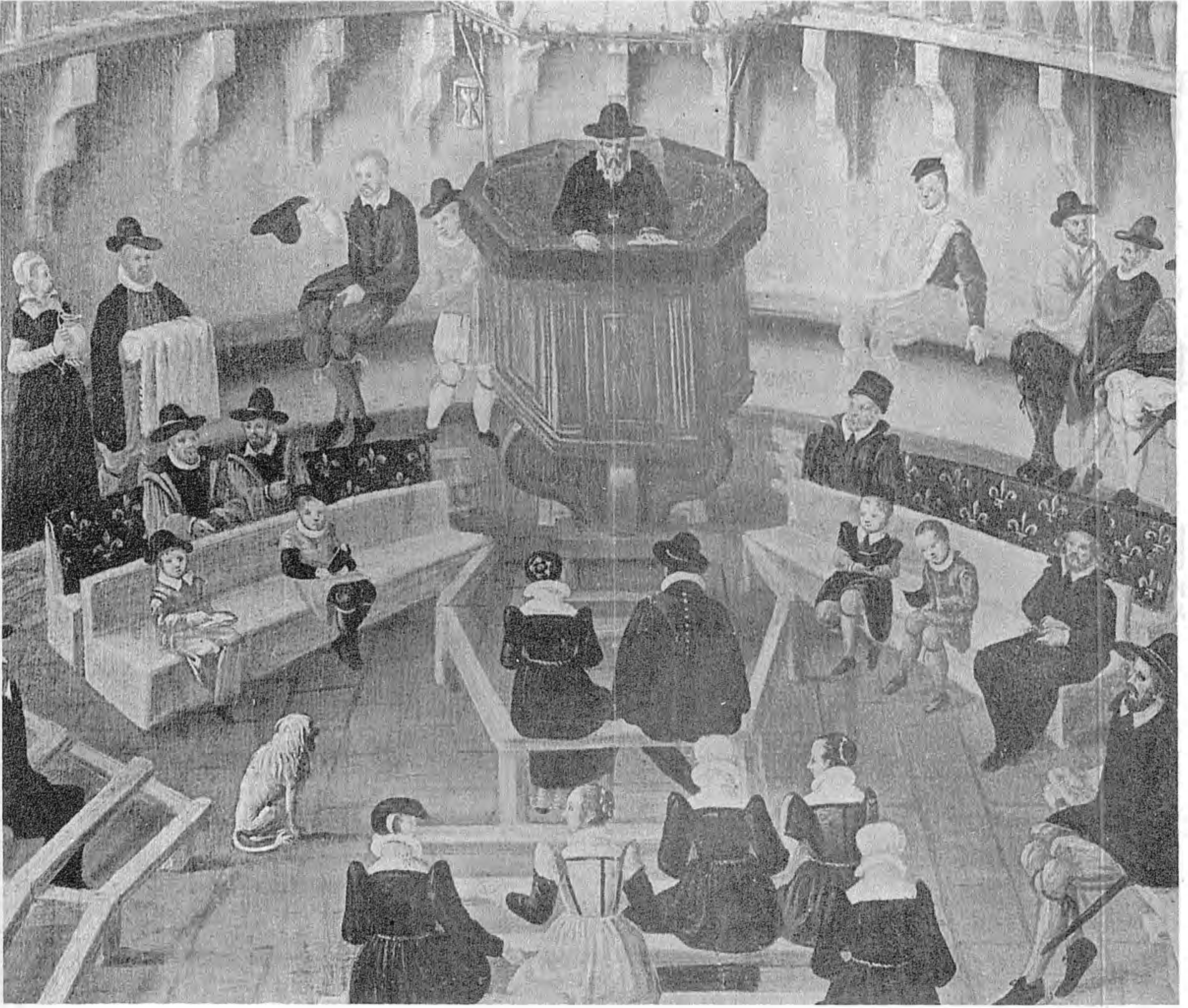
Kilisede başlangıçta tek dille yapılan törenler, tapınmalar bugün değişmiştir. Başlangıçta bütün dualar İbrani dilinde yapılırdı. (İsa Yahudi olduğu için). Sonra İbrani dilinin yerini Yunanca, daha sonra Lâtince aldı. Ortaçağ'da, genellikle Yunanca (Ortodoks kilisesi), Lâtince (katolik kilisesi) okunan dualar zamanla çok değişti. Bugün her ulus kendi dilinde İncil okur, dua edebilir. İncil başka dillere çevrilmektedir.

Günümüzde tapınmalar, dualar da kiliselerin, onlara bağlı toplulukların geleneklerine, göreneklerine göre yapılmaktadır. Bu bakımdan Hıristiyan dininde değişmeden kalan, her yerde olduğu gibi uygulanan bir tapınma kuralı yoktur.

Tapınmaya, dua etmeye gidenlerin kiliseye yardımda bulunmaları da bir gelenek niteliğindedir. Gerektiğinde papazlar ve yetkililer, yapılması gereken yardım konusunda açıklama yaparlar.

Adaklar. Hıristiyan dininde, kilisenin anlayışına göre, her türlü adak vardır. Yalnız dinin yasakladığı, haram saydığı nesneler adanmaz. Adak, kiliseye yardım niteliğinde de olabilir. Kiliseye bağışlanan büyük topraklardan (tarla, bahçe, bağ, yayla, otlak, köy) bir küçük muma kadar, yasak olmayan ne varsa adak olarak sunulabilir. Kilisede genellikle adak olarak mum yakılır, kutuya para atılır. Bu konuda çoklukla Tevrat'ta gösterilen kurallara uyulur. Yalnız, Hıristiyanlıkta, Yahudi dininin yasakları ölçüsünde katı yasak yoktur. Sözgelimi, eti yenen bütün hayvanlar adanabilir, kurban edilebilir. Kurbanın belden aşağı olan bölümünün yenmesi yasak değildir; bu nedenle adak olarak sunulabilir. Adak belli bir düşünceye, bir dileğe yapıldığı için nereye adanacağı da bildirilir.

Hıristiyanlıkta «ayazma» denen, kutsallık taşındığına inanılan yararlı sulara para atmak, okunmuş taş atmak, mum yakmak, bez bağlamak, kurban sunmak (bir insana, bir yoksula verilmek üzere) adaklar arasında sayılır. Adakların din görevlilerine verildiği de olur. Özellikle kilisede görevli olanlar bu adakları alır, istenen yere, dileğe uygun olarak gereğini yaparlar. Adaklar, kiliselerin anlayışına, mezheplere göre değişir. Bu konuda bütün kiliseler eş düşünce düzeyinde değildir. Yalnız bütün kiliseler adanan bir adağın yerine getirilmesi konusunda birleşir. Adağın uygulanması, yapılması imandan gelir, denir.

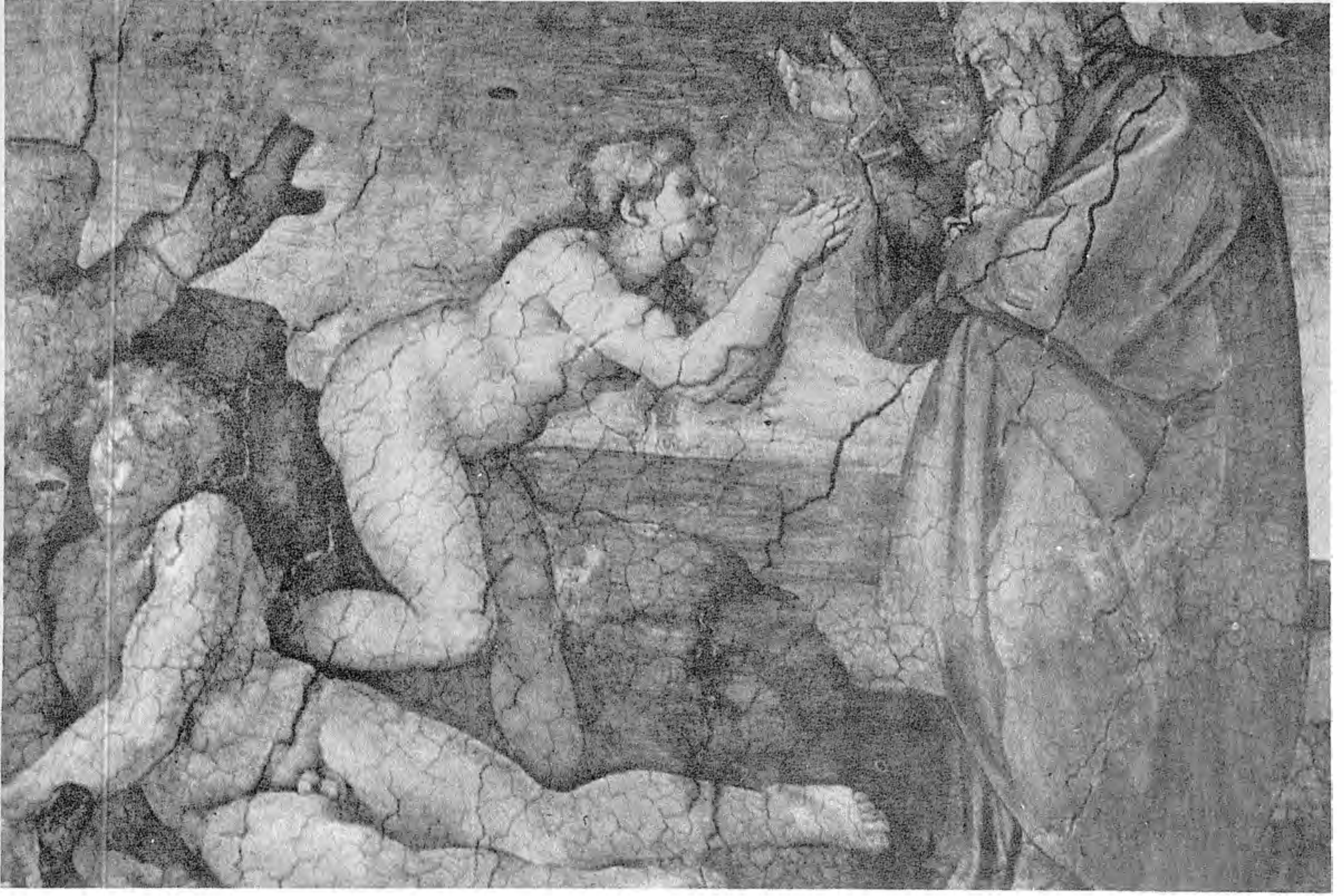
Lyone kenti tapınağının içini gösteren XVI. yy. resmi.

İtiraf. Hıristiyan dininin en ö-nemli kurumlarından biri de, itiraftır. İtiraf, bir hıristiyanın ister erkek, ister kadın olsun, işlediği günahları kilisenin özel bölümünde («günah çıkarma» yerinde) papaza açıklamasıdır. Bu açıklamada gizli, yasak, utandırıcı, yüzkızartıcı nitelikte olan bütün olayların olduğu gibi anlatılması gereği vardır. Bir kadının kocasına karşı işlediği yasak işler (zina, iftira, aldatma, yalan) papaza söylenir. Durum, erkek için de böyledir. Hıristiyan inancına göre itiraf, insanın suç yükünü azaltırmış. Kimilerine göre de itiraf insanın suçtan arınmasıymış. Bu, Kutsal Kitap'ın ceza, ödül (mücazat-mükâfat) anlayışı ile bağdaşmıyor. Alınyazısı insanın yaptığının karşılığını göreceğini, «kıyamet günü»nün gerçekliğini bildiriyor. İncil de bu konuda Tevrat'ın anlayışını devam ettirir. Bu durumda İtiraf'ın tek amacı, suçları söylemek yolu ile tanrıdan bağışlanmayı istemek, «tövbe» etmek olmaktadır.

İtiraf, daha çok, ortaçağda yaygınlaştı. Kilisenin en büyük görevlisi önünde yasaklanan suçları açık açık söylemek, sonra bağışlanması için kiliseye istenen parayı vermek ortaçağın bir buluşudur. Kilise, ortaçağda bu itiraf kurumunu sömürerek cennetin anahtarlarını bile satışa çıkarıp büyük gelirler sağlamanın yolunu bulmuştu. Oysa ne Tevrat'ta, ne de İncil'de para ile günah çıkararak cennetin anahtarlarını satın almayı gösteren bir tek söz yoktur.

Hıristiyanlık «günah çıkarma» anlamına gelen «itiraf»ı, İsa ile havarileri arasında geçen bir konuşma sırasında söylenen **«Günah, günahı yüklediklerinin sırtında, günah sakındıklarınızın da dışında kalır,»** sözlerine dayatır. Bu günah Havva ile Adem olayına kadar geriye doğru götürülür. Ortaçağda *Dördüncü Latran Konsili* (1215) adı verilen büyük toplantıda varılan anlaşmaya göre, erginlik çağına gelmiş her hıristiyanın en az yılda bir «günah çıkarma»sı (itirafta bulunması) gerekir. Bu konuda İncil şöyle der:

«...Isa'nın kanı bizi her günahtan temizler. Eğer günahımız yoktur dersek, kendi kendimizi aldatırız, ve bizde hakikat olmaz. Eğer günahlarımızı ikrar edersek, günahlarımızı bize bağışlamak, ve bizi her haksızlıktan temizlemek için o sadık ve âdildir. Eğer günah işlemedik dersek, onu yalancı ederiz, ve bizde onun kelâmı olmaz.» (Yuhanna'nın Birinci Mektubu, 1. 7-10).

Adem ile Havva'nın yaratılışı.

Evlenme. Evlenme, belli yaşa gelmiş, bir kadınla bir erkek arasında, Kutsal Kitap'a uyularak, kurulan birliktir. İncil, bu konuda, Tevrat'ı izler. Tevrat'ın koyduğu yakınlar (kan birliği olanlar) arasında evlilik yasağı Hıristiyanlıkta da vardır. Anne, baba, kardeş, yenge, kaynana, üvey kardeş, süt kardeş, baldız (kızkardeşi yaşarken), hala, teyze gibi kan yakınlığı, üvey çocuk gibi aile yakınlığı olan kimselerle evlenme yasaktır. Ne bir baba üvey kızı ile evlenebilir ne de bir erkek bir anadan olan üvey kardeşi ile.. Tevrat'tan gelen bu yasaklar Hıristiyanlıkta da olduğu gibi uygulanır.

«semereli olun!»

Evlenme, evlenecek olanların karşılıklı anlaşmalarına göre, gönül isteği üzerine yapılır. Ana-babanın evlenme konusunda söz kesme, sonuca bağlama hakkı vardır da, zorla, birbirini istemeyen iki kimseyi evlendirme yetkileri yoktur.

Hıristiyanlık evlenme konusunda şöyle der: **«...ve Allah onlara dedi: Semereli olun, ve çoğalın, ve yeryüzünü doldurun...»** (Tekvin 1.28).

Tanrının insanı erkek ve kadın olarak yaratması evlenmenin ilk kaynağı sayılır. Bu nedenle evlilik bir Tanrı buyruğu, bir din görevi olarak nitelenir. Hıristiyan dinine göre evlenme din görevlilerinden birinin, papazın, yönetimi altında kilisede gerçekleştirilir. Evlenecek olanların nikâhını papaz kıyar. Nikâh, bir törenle yapılır. Ancak evlenecek olanların bağlı oldukları mezhebin kilisesinde nikâh kıyılabilir. Evlenecek çiftin nikâhı da kendilerinin «kayıtlı» oldukları kilisede kıyılır. Bu kural (büyük göçler, uzak ülkelerde yerleşmeler yüzünden) çağımızda pek uygulanmamaktadır.

Evlilik yaşı İncil ve Tevrat'a göre ergenlik çağından sonra gelir. Ergenlik çağından önce kimsenin nikâhı kıyılamaz. Evlenecek olanların birbirine karşılıklı olarak bağışta bulunmaları gereği vardır. Bu paraya genellikle **«drahoma»** denir. Kızın ödediği para, kimi yerlerde, çok büyüktür. Bu yüzden varlık bakımından eş düzeyde bulunan kimselerin evlenmeleri daha kolaydır. Evlenmelerde de, mezheplere göre, karşılıklı para verme, mal-mülk bağışlama işleri değişiktir. Kiliselerin görüşleri birbirine pek uymaz. Katolik-Ortodoks kiliselerinin törenleri ayrıdır.

Evlenmede düğün de kilisede yapılabilir, sonra evlenenlerin ailelerinin uygun gördükleri başka bir yerde, evde, salonda düğünün çalgılı, içkili bölümü sürdürülür, çörekler, pastalar yenir. Gerdek, genellikle din töreni yapılıp nikâh kıyıldıktan sonradır. Nikâhı kıyan papaz İncilden ayetler okur, evlilere mutlulukları için dua eder, ilahi okunur. Evlenenlerin yakınları kiliseye gelip törene katılır.

Boşanma. Evlenmeyi mutlu bir birleşme olarak açıklayan İncil boşanmaya kesinlikle karşıdır:

«Fakat hilkatin başlangıcında Allah onları erkek ve dişi yarattı. Bunun için bir adam babasını anasını bırakacak, karısına yapışacaktır, ikisi de bir beden olacaktır, şöyle ki, onlar artık iki değil, fakat bir bedendirler. İmdi Allah'ın birleştirdiğini insan ayırmasın...... Kim karısını boşar, ve başkası ile evlenirse, ona karşı zina eder, ve kadın kocasını boşar ve bir başkası ile evlenirse,

Nuh peygamber, tufandan sonra, gemisinden kuşları uçuruyor.

zina eder.» (Markos 10.6-12).

Boşanmanın yasak olduğu, istenmeyen bir eylem niteliği taşıdığı, boşandıktan sonra evlenmenin «zina» sayıldığı bu ayetlerden açıkça anlaşılıyor. Buna karşılık boşanma konusunda da kiliselerin görüşleri birbirine uymaz. Katolik kiliselerinde «boşanma» diye bir işlem yoktur. Ancak öteki kiliselerde, özellikle çağımızda, boşanma işlemi belli koşullar altında yürütülmektedir.

Çağımız Hıristiyanlığında, yasaların din alanında da geçerlikte olduğu yerlerde, nikâh işlemleri kilise dışında görevli kurumlarca yerine getirildiği için boşanmalara yargıç karar verebiliyor. Vatikan boşanmaya karşı oluşu ile ün yapmıştır.

hıristiyan peygamberleri

Tevrat'ta adı geçen bütün peygamberler Hıristiyan dininde de vardır. Yahudi dini Daniel'i peygamber olarak tanımaz, buna karşılık Hıristiyanlık onu peygamber sayar. Eski Ahid'e göre insanlığın atası sayılan Adem'i Hıristiyan dini de kutsar. Adem'den İsa'ya kadar gelen bütün peygamberlere inanılır.

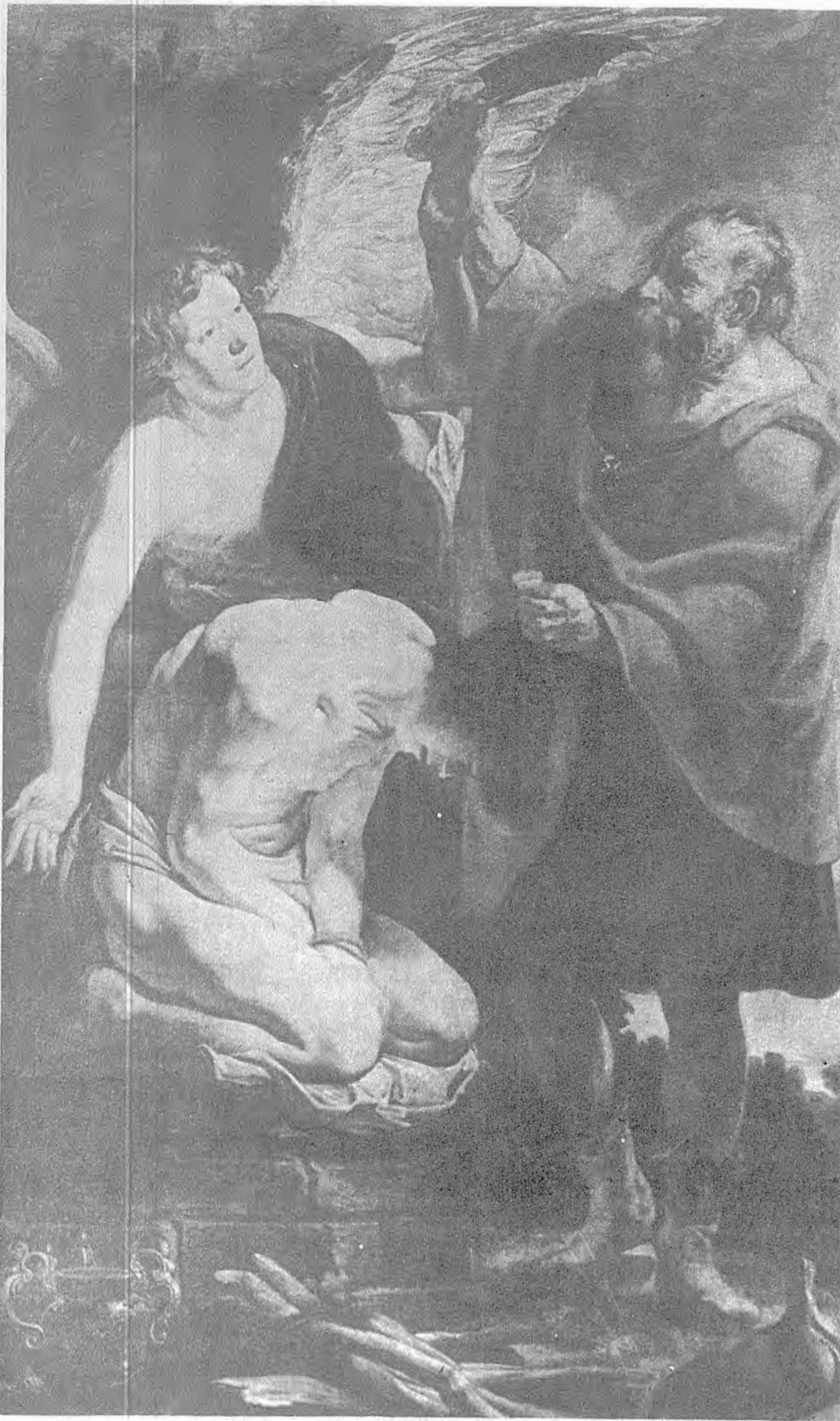
İbrani dini Tevrat'ta adı geçen peygamberler dışında, bir peygamber tanımadığı için bütün Yahudiler İsa'yı peygamber diye anmazlar. Onlara göre böyle bir peygamber yoktur. Ancak dünyanın sonunda «Mesih» gelecek, Tanrı Devletini kuracaktır. Buna karşılık Hıristiyan dini de son peygamber olarak İsa'yı bilir. Göklere çıkan İsa, günün birinde «İsa Mesih» olarak gelip, dünyayı düzene sokacaktır.

Eski Ahid, aşağı yukarı bütün İbrani peygamberlerine birer bölüm ayırmış durumdadır. Özel bölümü olmayan peygamberlerin de yaşamları ile ilgili, masal niteliğinde, bilgi verilir. İncil'de (Yeni Ahid'de) böyle bir durum yoktur; yalnız, İsa dışında kalan peygamberlerin adları anılarak, Eski Ahidde onlarla ilgili bölümlerden aktarmalar yapılmakla yetinilir. Bu nedenle Hıristiyan peygamberlerinin yaşam öykülerini, görevlerini İncilden örnekler vererek açıklama, anlatma olanağı yoktur. Peygamberler konusunda Yahudilikle Hıristiyanlık arasında bir ayrılık görülmez.

Adem. Tevrat'a göre insan soyunun atasıdır. Tanrı onu altıncı günde yaratmış, yalnız kalmasın diye kaburga kemiğinden Havva'yı türeterek ona eş kılmıştır. Ancak Havva, Aden denen cennette yasak meyvayı yemiş, yılanın sözüne kanarak aldanmış, bunun üzerine Tanrı Adem'i de, Havva'yı da cennetten kovmuştur. Adem karısının sözünü dinlediği, Havva da yılanın sözüne kandığı için suçlu sayılmış, onların suçu bütün soylarının boynuna yükletilmiştir. İnsanın atası olan Adem ilk peygamberdir; tanrı ona topraktan yaratıldığında, kendi nefesinden üflemiş, onu kutlu kılmıştır. İnsanın kutsallığı da bu ilk Tanrı soluğu ile başlar. (Tekvin 1,2,3,4).

Şit. Adem peygamberin üçüncü oğludur. Kimi din tarihlerinde adı **Şis** diye de geçer. Adem peygamber ölürken yerine onun geçmesini buyurmuştur. Tevrat onun, 912 yıl yaşadığını söyler. İlk tapınağı yapan da Şit peygamberdir.

Nuh. Eski Ahid'e göre üçüncü peygamberdir, 950 yıl yaşamıştır. Tanrı insanların kötülüğünden,

Hz. İbrahim oğlu İsmail'i kurban ediyor (Jacob Jordaens'in tablosu)

yeryüzünün ahlâksızlığından dolayı onları cezalandırmak istemiş, ancak yeryüzünün büsbütün ıssız kalmaması için de peygamber Nuh'a yakınlarını, sevdiği, güvendiği kimseleri, bir de yeryüzünde her canlıdan bir çift (erkek-dişi) almasını, bunları bir büyük gemi yapıp içine koymasını buyurmuştur. Nuh, tanrının buyruğunu yerine getirmiş, gemiyi yapıp içine istenenleri yerleştirmiştir. Bir süre sonra korkunç yağmurlar yağıp yerden sular fışkırınca, yeryüzü sulara gömülmüş, bütün kötüler, imansızlar boğulup gitmiştir. Tanrının buyruğu üzerine sular çekilmeye başlamış, Nuh bir kuş uçurup kuşun bir çalı ile geri döndüğünü görünce gemiyi kuşun geldiği yana doğru yanaştırmıştır. Tevrat'ın **Ararat** dediği bu dağa çıkan gemidekiler zamanla çoğalarak yeryüzünü doldurmuştur. Aslında tektanrıcı dinlerde «Nuh Tufanı» diye geçen bu olayın kökeni, Mezopotamya bölgesinde büyük su baskınıdır.

Eski Ahid, Nuh peygamberin **Ham, Sam, Yafet** adlı oğulları olduğunu, insanların bunların soyundan gelerek boylara ayrıldığını bildirir.

İbrahim. Eski Ahid'de **Abram, Abraham** olarak geçen İbrahim, dördüncü peygamber olarak anılır. Ancak bu kesin değildir, yalnız kutsal kitapların inancıdır. Tarihte böyle belli dönemlerde yaşamış tarih-öncesi peygamberler bilinmiyor. İbrahim, İbrani dilinde **«yüce baba»** anlamına gelir. Oğlu İsmail doğduktan sonra tanrının ona bu adı verdiğine, daha önceden adının **Abram** olduğuna inanılır (Tekvin 17.5).

Lut. Hz. İbrahim'in kardeşidir, ülkesinde çıkan büyük kıtlık nedeniyle Harran'dan göçmeleri için Tanrıdan buyruk aldığı söylenir (Tekvin 12). Lut peygamber zamanında insanların büyük ahlâksızlıklara daldıkları, saygının, dinin büsbütün ortadan kalktığı, bu nedenle tanrının yeryüzüne büyük yıkımlar getirdiği konusunda yaygın bir söylenti vardır.

İsmail. İbrahim peygamberin oğludur. İsmail doğunca babası Abram'a «yüce baba» anlamında **Abraham** (İbrahim) adı verilmiştir. İsmail ile ilgili söylentilerin çoğu yazılı değildir.

İshak. İsmail'in kardeşi, İbrahim peygamberin oğludur. İbrahim bu oğlunu tanrıya adayıp kurban etmek isteyince gökten bir koç inmiş, İshak'ın yerine koç kesilmiştir (Tekvin 22). Din tarihinde **«kurban»** bu olayla başlar. İbrahim-İsmail-İshak peygamberlerle ilgili kıssalar Eski Ahid'in Tekvin bölümünde geniş bir yer tutmaktadır.

Yakub. İshak peygamberin oğludur. Onunla ilgili kıssalar arasında en ilginç olanı kardeşlerinin kıskanıp kuyuya attıkları oğlu Yusuf'un Mısır'a götürülüşü sonucu duyduğu derin özlemi dile getirendir. Din tarihinde Yakub peygamber acının, oğul özleminin en büyük örneği sayılır. Söylentiye göre, oğlu Yusuf'a duyduğu özlemden dolayı ağlamaktan gözleri görmez olmuş, sonra Yusuf'a kavuştuktan sonra gözleri açılmıştır.

Yusuf. Yakub peygamberin küçük oğludur. Yusuf peygamber İsrailoğullarının Mısır'a göçerek kıtlıktan kurtulmalarını, mutluluğa kavuşmalarını sağlamıştır. İsrailoğulları, Yusuf Mısır'da bulunduğu sürece orada yerleşmiş, yönetime

katılmış, sözü geçer bir topluluk olmuşlardır. Yusuf'un bulunduğu sırada Firavunun karısı ona gönül vermiş, Yusuf ona yüz vermeyince kadın, kocasına «Yusuf bana saldırdı» diye yalan söylemiş, Firavun da Yusuf'u hapse attırmıştır. Bir gece Firavun düşte yedi besili öküzün yedi cılız öküzü yediğini görünce bu düşün yorumunu büyücülere sormuş. Onlar karşılık bulamayınca düş yormada Yusuf'u salık vermişlerdir. Firavun Yusuf'u yanına çağırtıp düşünün yorumunu istemiştir. Yusuf bu düşün yedi yıl kıtlık, yedi yıl bolluk olacağı anlamına geldiğini, bu yıldan gerekli çalışmalar başlanmasını, ekin biriktirilmesini söylemiştir. Yusuf'un dediği çıkmıştır. İşte o kıtlık yılında Yusuf Mısır'a ekin almaya gelen kardeşlerini tanıdı, durum Yakub'a bildirildi, İsrailoğulları Mısır'a yerleşti (Tekvin, bab 37-50). Eski Ahid'in içerdiği öyküler içinde en duygulusu, en acıklısı olan Yusuf kıssası, Hıristiyan dinince de olduğu gibi benimsenmiş, Hıristiyan tarihi boyunca bütün sanat dallarına konu olup işlenmiştir.

Musa. Kimin oğlu olduğu, hangi yıllarda yaşadığı kesinlikle bilinmiyor. Ancak din tarihi onun M.Ö. XIII.yy. ortalarında yaşadığını, tarih olaylarına dayanarak ileri sürüyor. İbrani dininin kurucusu olan Musa, Hıristiyan dinince de büyük peygamberlerden biri sayılır. Eski Ahid'de Musa ile ilgili bütün bildiriler, vahyler, Hıristiyan dini için de geçerlidir. Eski Ahid, Musa Peygamberi, İsrailoğulları devletinin kurucusu, İbrani soyunun kurtarıcısı olarak anlatır.

Musa, Hıristiyan dininde daha çok mucizeleri ile ün sağlamış, saygı görmüş, ululanmıştır. Belli bir anlamda Hıristiyan dininin ilkeleri, genel kuralları da Musa'nın kurduğu dine, onun «şeriat»ına dayanır. Musa, kendisine «gönderilen» Tevrat ile tektanrıcılığı bir din, bir inanç düzeni olarak ortaya attı. Hıristiyanlık da bu tektanrıcı görüşe, Musa'nın bildirdiği inanç koşullarına bağlıdır.

Harun. Peygamber Musa'nın kardeşi olduğuna göre, o da M.Ö. XIII. yy. ortalarında yaşamış demektir. Harun da Mısır'da kalmış, İsrailoğullarının kurtuluşu konusunda Musa'ya yardımcı olmuştur. Onunla ilgili öyle pek ilginç sayılabilecek nitelikte olay, efsane yoktur. İbrani dini onu peygamber olarak tanıdığı için Hıristiyanlığa da peygamber olarak geçmiştir.

Davud. Eski Ahid'e göre İbrani devletinin en büyük kralıdır. Insan gücünün, direnişin, yiğitliğin örneğidir. İsrailoğullarını birliğe kavuşturmuş, Musa şeriatını düzenleyip ona bir yasa niteliği kazandırmıştır. Davud'un M.Ö. 1015-975 yılları arasında kral olarak hüküm sürdüğü, yada yaşadığı söylenirse de bu kesin değildir. Tarih bu konuda açık seçik bir görüş ileri sürmüyor. Eski Ahid'de Davud adına **«Mezmur»** adlı bir bölüm vardır. Din tarihine göre Tevrat Musa'ya, Zebur ise Davud'a gönderilmiştir. Davud kendisine «kitap» gönderilen ikinci peygamberdir. Davud'un gücü, sesinin güzelliği hıristiyan sanat dünyasında derin izler bırakmış, Eski Ahid'de onunla ilgili öyküler, söylentiler değişik açılardan işlenmiş, sanat ürünlerine konu edinilmiştir.

Musa peygamber ve yılana dönüşen asası.

Süleyman. Peygamber Davud'un oğludur. M.Ö. 970-931 arasında

Elişa, Sunamlıların oğlunu diriltirken.

hükümdar olmuştur. Yahudi devletinin üçüncü kralı sayılır, Davud'tan sonra ikinci «büyük kral» diye anılır. İbrani devletinin en görkemli çağı, onun krallık dönemidir. Eski Ahid'de **«Süleymanın Meselleri»** adlı bir bölüm vardır ki onun olduğu söylenir. Birer ahlâk öğüdü niteliğinde olan bu meseller birer «özdeyiş» biçimindedir. Gerek İbrani dini, gerekse Hıristiyanlık Süleymanla ilgili pek çok efsaneye inanır. Onun göklere, sulara, karalara egemen olduğu, bütün canlıların dilinden anladığı düşünülür. Hıristiyan dini de onu en büyük peygamberler arasında sayar. Saba Melikesi Belkıs ile Süleyman arasında geçtiği söylenen aşk olayları Hıristiyan edebiyatında birçok ürünün doğmasını sağlamıştır.

Elia (İlya, Eliyyah). Eski Ahid'de adı geçen İbrani peygamberlerinden biri olup Hıristiyan dinince de tanınır. M.Ö. IX. yy. da yaşadığı söylenir. Yaşayışı, peygamberliği ile bilgiler Eski Ahid'in «Kral 2» bölümünde bildirilen söylentilerden öteye geçmez. Yahudilerin ahlaksızlığı, dinsizliği yüzünden boyuna tanrıya yalvarıp yakardığı, durumun düzelmesi için bütün gün dualar ettiği söylenir (Krallar 2.1-11).

Elişa. Eski Ahid'de, adı Elia ile birlikte geçer, onun en yakın yardımcısı sayılır. Bu nedenle Elişa da M.Ö. IX. yy.'da yaşamış demektir. Birçok mucize gösterdiği, Yahudiler arasında puta tapıcılığın yayılmasını önlemeye çalıştığı, halkı doğru yola götürmek için uğraştığı yaygın söylentiler arasındadır. Hıristiyan dinince peygamber sayılır. Din tarihine dayanan Hıristiyan sanat ve edebiyatı Elia ile arkadaşı Elişa'nın olağanüstü başarılarını, mucizelerini konu edinen birçok öykünün yazılmasına, resim, heykel, fresk, kabartmanın yapılmasına yol açan örneklerle doludur.

Eyyub. İbrani peygamberlerinden olan Eyyub M.Ö. VIII. yy.'da yaşamış gösterilir. Eski Ahid'in uzunca bir bölümü Eyyub adını taşır. Eski İbrani dininde bulunmayan cennet-cehennem inancını getirenin Eyyub olduğu söylenir. Eyyub din tarihinde acılara, sızılara dayanmanın, katlanmanın örneği diye anlatılır. Hıristiyan dinince de benimsenen, peygamber olarak kutlanan Eyyub iyiliğin, ahlaklılığın, mutluluğun koruyucusu sayılır. Onun dine getirdiği ötedünya (ahret) inancı Hıristiyan görüşünü geliştiren önemli konular arasındadır. İncil'de Eyyub bölümünden alınmış sözler görülür (Korintos. 1.3.-19). Eyyub'un bir peygamber olarak gönderilmesi, korkunç bir kasırganın başladığı yeryüzünün çalkandığı sıraya raslar. Eski Ahid'in «kasırga» olarak nitelediği bu çalkantı gerçekte, eski inançlara göre, bir ahlâk çöküntüsüdür. Tanrı ona yıkımın yakın olduğunu, ortalığın sarsılacağını, insanlara bildirmesini buyurur. (Eyyub 38.1-6).

İşaya. Eski Ahid'e göre «kurtarıcı» bir peygamber olarak gönderilen İşaya M.Ö. VIII.yy.'da yaşamıştır. Din tarihi onu İsrailoğulları topluluğunda kötülüğün, ahlaksızlığın, soygunun, zinanın alıp yürüdüğü bir dönemde gelmiş bir kurtarıcı diye niteler. Nitekim adının anlamı da (Eski Ahid'e göre) **«Yahovanın kurtuluşu»** demektir. İnsanları doğru yola getirmek, ahlaksızlığın kökünü kurutmak, doğrulukla toplumu yönetmek, tedirginlikleri ortadan kaldırmak İşaya peygamberin görevidir. İncil Eski Ahid'in İşaya bölümünden aktarılan alıntılarla doludur. Bu da Hıristiyanlığın ortaya çıkışında bu peygamberin sözlerinin taşıdığı önemi

Hz. Yakup Rahel'e evlenme teklif ediyor.

gösterir. İşaya'nın değeri bir ahlâk öncüsü olmasındadır.

Hoşea. İbrani peygamberlerinden olan, İncil'de sık sık onunla ilgili bölümden (Eski Ahid'de) alıntılar aktarılan Hoşea M.Ö. VIII.yy. da yaşamış gösterilir. O da İsrailoğulları arasında tanrıtanımazlığın, tanrı buyruklarına karşı çıkışın, toplumsal çalkantıların, ahlâk çöküntülerinin alıp yürüdüğü yıllarda bir ahlâk önderi olarak gönderilmiştir. Hoşça insanları tanrı buyruklarını dinlemeye, iyi yolda gitmeye, bütün kötülüklerden, yalanlardan uzak kalmaya çağırır, bir yıkımın yaklaştığını, tanrının insanları bu kötü davranışları yüzünden cezalandıracağını bildirir. Hoşea'nın adını taşıyan bölümde (Eski Ahid'de) zina olayı üzerinde durulduğu, tanrının bu kötü eylemin önüne geçmesi için ona vahy gönderdiği görülür. (Hoşea 1.)

Amos. Çobanken tanrının peygamberlikle görevlendirdiği Amos, M.Ö. VIII.yy.'da yaşamış, İbrani halkının ahlâk çöküntüsü içinde yüzdüğü dönemlerde göreve başlamıştır. İncil'de onunla ilgili alıntılar vardır. Amos'un görevlendirildiği dönem de, İsrailoğullarının bütün ahlaksızlıkları çekinmeden uyguladıkları yıllara raslar. Amos, bu kötülükler karşısında Tanrının ağır cezalar vereceğini, bu yapılanların kimsenin yanına kalmayacağını, tanrı yargısının kesinlikle yerine geleceğini bildirir. Amos bir iyilik, bir mutluluk bildiricisi değildir. Tanrının bu kötülükler karşısında sessiz kalmayacağını, kötülerin, yalancıların başlarına büyük yıkımların geleceğini bildirir.

Yunus. Eski Ahid'de bir çok bölüme adı verilen Yunus peygamber M.Ö. VIII.yy.'da yaşamıştır. Din tarihinde, dinle ilgili yazında çok geniş bir yer kaplayan ilginç bir efsanenin kahramanı olan Yunus, insan ruhunun göçüşünü, başka bir varlığın gövdesinde kendini sürdürüşünü dile getirir. Onunla ilgili söylentiye göre, Ninova kenti ahlâksızlığın yaygın olduğu, Tanrı sözlerinin dinlenmediği bir yerdir. Tanrı, Ninova halkını doğru yola getirmek için Yunus'u görevlendirir, Ninova'ya gitmesini buyurur. Yunus bir gemiye binerek Tarşiş iline kaçmak, bu görevden kurtulmak ister. Gemi korkunç bir fırtınaya tutulunca gemidekiler aralarında bir suçlunun bulunduğu kanısına varırlar, birinin kurban olarak denize atılması gerekmektedir. Bunun üzerine Yunus denize atlar. Bir balık onu yutar, üç gün karnında sakladıktan sonra bir kıyıya (karaya) kusar. Yunus bundan sonra görevini yerine getirir, halkı uyarmaya, tanrı buyruklarını onlara bildirmeye başlar. Yunus peygamberle ilgili söylenti, bir düşüncenin, bir inancın ortaya çıkışı bakımından çok önemlidir. Bu inanç çok eskilere, çoktanrıcı dinlerin doğuş dönemlerine kadar uzanır. Onun balığın karnında üç gün yaşaması yalnız tanrının gücünü göstermekle kalmaz, insan ruhunun başka varlıklara geçişini, çok eski bir Hind inancı ile bağlantıyı da ortaya koyar. (Özellikle eski Mezopotamya dinlerinde ruhun başka varlıklara göçüşü inancı vardı).

Hıristiyan dini Yunus peygamberin başından geçen olayı benimsemekle ruh gücüne inandığını da belirtmektedir.

Hezekiel. M.Ö. VII. yy.'da yaşadığı bildirilen, bir İbrani peygamberi olan Hezekiel, Hıristiyan dinince de tanınır. Eski Ahid'de onun adını taşıyan uzun bir bölüm vardır. O da ahlâksızlığın, karışıklığın ortalığı doldurduğu bir dönemde tanrının peygamber olarak görevlendirdiği bir kimsedir. Hezekiel bir

Yunus peygamber balinanın içinden çıkıyor (XVIII.yy. musevi minyatürü)

bilici (kâhin) idi. Hezekiel bir uyarıcı olarak gelmiş, İbrani ulusuna sapkınlıkları, ahlâksızlıkları bırakması, yıkımdan kurtulması için tanrının buyruklarını bildirmiştir.

Yeremya. Eski Ahid'de adı geçen, kendi adını taşıyan küçük bir bölüm bulunan Yeremya peygamber M.Ö. VII. yy. dolaylarında yaşamıştır. Öteki İbrani peygamberleri gibi o da Yahudi ulusunun sapkınlığı, ahlâksızlığı yüzünden Tanrının ortalığı düzene sokmakla görevlendirip gönderdiği bir kimsedir. Yeremya peygamberin tutumu yumuşak, dili tatlı, insanları iyilikle yola getirmeyi seven bir davranışı vardır. Din tarihi onu iyiliksever bir ahlâk insanı olarak niteler. İncilde onun adını taşıyan bölümden (Eski Ahid'den) aktarılmış küçük alıntılar vardır.

Nahum. M.Ö. VII. yy.'da yaşadığı söylenen İbrani peygamberlerinden biridir. Ninova ilinin sapkınlığını, ahlâksızlığını gidermek için görevlendirilmiştir. İbrani dilinde adı **«öğüt verici»** anlamına gelir. Nahum peygamberin tanrı buyruklarını birer öğüt niteliğinde Yahudi toplumuna bildirdiği anlaşılıyor.

Tsefanya. M.Ö. VII.yy.'da yaşamıştır. Eski Ahid'de onun adını taşıyan küçük bir bölüm vardır. İbrani dilinde **«Sefaniah»** diye geçer. Bu peygamber kıyametin kopacağını, bunun yakın olduğunu, Yahudi ulusuna bildirmek için görevlendirilmiştir. Sözlerinde alçakgönüllü biri olduğunu gösteren bir söyleyiş özelliği vardır. Tsefanya da bir öğütçü, bir ahlak insanı olarak ortaya çıkmıştır.

Habakkuk. İbrani peygamberinden olan Habakkuk M.Ö. VI.yy.'da yaşamış diye gösterilir. Eski Ahid'de kendi adını taşıyan küçük bir bölüm vardır. O da önceki peygamberler gibi İsrailoğullarının ahlâkını düzeltmek, onlara tanrının buyruklarını bildirmek için gönderilmiştir. İncil'de onun adını taşıyan bölümden (Eski Ahid'de) alıntılar vardır. Habakkuk Yahudilerce küçük peygamberlerden sayılır. Hıristiyan dini Habakkuk'u peygamber olarak tanır, ancak büyük peygamberler arasında saymaz.

Daniel. İbrani dininde peygamger sayılmayan Daniel (Danyal) Hıristiyan inancına göre peygamberdir. M.Ö. II.yy. ortalarında yaşadığı söylenirse de bu kesin değildir. Eski Ahid'de Daniel adını taşıyan bir bölüm vardır. Hıristiyan büyükleri Daniel peygamberi İsa'nın öncüsü, İsa'nın geleceğini önceden bildiren bir yüce olarak kutsarlar. Eski Ahid'de Daniel'in Babil kralı Nabukadnezar'ın gördüğü bir düşü yorumlaması yüzünden büyük ün sağladığı bildirilir. Kralın gördüğü düşü yorumlayan Daniel, ona, imparatorluğunun yıkılacağını, bu yıkımdan doğacak dört imparatorluktan sonuncusunun bütün yeryüzüne egemen olacağını bildirir. Bu düş başı altın, göğsü gümüş, ayakları demir, parmakları balçıktan olan bir heykeldir. Daniel'in yorumu üzerine kral onun önünde diz çöker, sonra düşüp bayılır. Bu durum tanrısal bildirilerin (vahy'lerin) Daniel peygambere düşte geldiği kanısını uyandırmıştır.

Haggay. Eski Ahid'de adı geçen, onun adına bir bölüm bulunan, bir peygamber olan Haggay, M.Ö. I. yy.'da yaşamıştır. Kutsal Kitap onun açıkça peygamber olduğunu bildirir. İncil'de onun adını taşıyan bölümden alıntılar vardır ki, bu da Hıristiyan dininin onu bir peygamber olarak tanıdığını gösterir. Haggay, daha çok İsrailoğullarının tapınaklarını kurmaları için Tanrısal buyruklar getirmiştir. Oniki küçük peygamberden sayılır.

Zekarya. M.Ö. I. yy.'da yaşayan bu İbrani peygamberi de İsa'nın öncülerinden sayılır. Eski Ahid'de onun adını taşıyan bir bölüm vardır. Bu peygamberle ilgili yeterli bilgi yoktur. Ancak halk dilinde ağızdan ağıza dolaşan söylentiler bugüne kalmıştır. Zekarya'nın gelişi sırasında İsrailoğullarının ahlak bakımından en büyük çöküntüye uğradıkları, her türlü ahlâk kurallarını bir yana attıkları görü-

lür. Bu nedenle son uyarıcı sayılır. İncil'de onun adını taşıyan bölümden (Eski Ahid'den) aktarılmış alıntılar vardır.

kilise'nin doğuşu

Yunanca **ekklesia** sözünden gelen **kilise**, toplanılan yer, toplantıya çağırma yeri anlamına gelir. Sonraları bu, İsa'nın kurduğu dine bağlı olanların tapınağı karşılığı kullanılır oldu. Günümüzde «kilise» deyince Hıristiyan dininin özel tapınağı anlaşılır.

İlk kilisenin ne zaman, nerede kurulduğu kesinlikle bilinmiyor. İlk hıristiyanların inançlarını açıkça söyleyemedikleri, bütün tapınmalarını gizlice sürdürdükleri göz önünde tutulursa, hıristiyanlığın ilk yıllarında kilise yapılamadığı kolayca anlaşılır. Hıristiyan dini İsa'dan sonra uzun bir süre, özellikle Roma'nın egemen olduğu çağ boyunca, çok yavaş gelişmiş, kesin kurumlaşma olanağı bulamamıştır. Bütün tapınmaların evlerde, gözden uzak yerlerde, gerektiğinde ıssız yerlerdeki mağaralarda yapıldığını bildiren yazılı belgeler vardır. Bu nedenle kiliselerin açık birer kurum olarak ortaya çıkışı Roma imparatorlarının bu dini benimsemelerinden sonradır. M.S. I. yy.'da Roma ülkesinde egemen olan, gene çoktanrıcı, eski roma diniydi. Bu yüzden bu çağdan günümüze kilise kalmamıştır, yapıldığı da pek bilinmiyor. M.S. II. yy.'da kiliselerin açıkça yapıldığını bildiren yazılı belgeler varsa da söz konusu kiliselerin kalıntıları bile bulunamamıştır. Bugün, en eski kilise kalıntılarının M.S. 313 yılında düzenlenen Milano Fermanı'ndan sonraki dönemlerin yapıları olduğu biliniyor. En eski kiliseler ancak M.S. 313 dolaylarında yapılmıs sayılıyor. İncil'de **«Yedi Asya Kilisesi»**nden sözedilirse de bunların varlığı kesin değildir, günümüze onlardan kalan en küçük bir kalıntı bile yoktur. Bu «Yedi Asya Kilisesi»nin (Yuhanna'nın Vahyi 1.4.) ne zaman, kimlerce yapıldığı bilinmiyor. Birer ilkel tapınak niteliğinde küçük yapılar olsalar gerek.

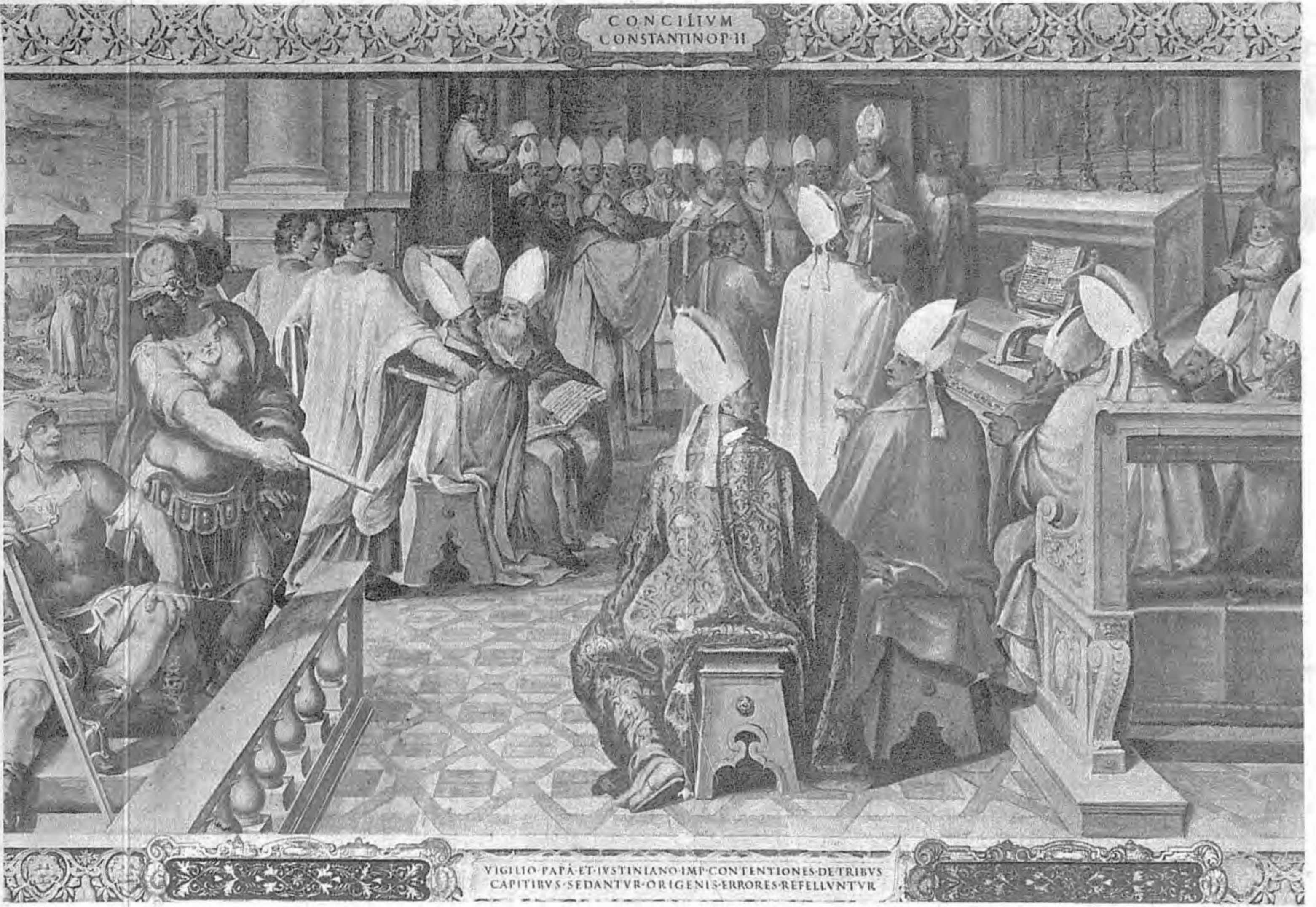
Hıristiyan dininin gelişmesinde en büyük etkisi olan kiliselerdir. Kiliseler, ilkin imparator Constantinus çağında açıkça yapılmaya başlanmış, Hıristiyanlığın yayılma olanağı bulduğu her yerde kurulmuştur. Din tarihinde bilinen en eski kiliseler Latran'da St. Yohannes (IV.yy.), Aziz Sabin Kilisesi'dir (V.yy.). Tarihte ortaçağ diye adlandırılan dönem Hıristiyan dininin ana kurumu olan kilisenin en yaygın gelişme çağıdır. Kiliseler ilkin eski çoktanrıcı dinlerin tapınakları örnek alınarak, onların kalıntılarından yapılan ve mimarlıkta **bazilika** denen türden yapılardı. Uzunlamasına, karşılıklı iki uzun kesimi olan, içinde bir mihrap, kürsü, adak sunma masası, ermişlerin gömüldüğü bir mahzen, mezar yeri, koro yeri gibi, açık bölmeleri olan yapı biçimi uygulanırdı.

Milano katedralinin cephesi.

İlk Konsiller. Roma imparatorluğunun ikiye bölünmesinden sonra, Hıristiyan dininde de birtakım görüş ayrılıkları ortaya çıktı. Dinin yayılmaya, gelişmeye başladığı yerlerde yaşayan halkın eski inançları, dın yayıcılarının görüşleri arasında beliren ayrılık İsa'nın, havarilerin kişiliklerinde görülen yüceliğin yorumunu da etkiledi.

M.S. XI.yy.'dan başlayan özel din toplantıları (Konsil'ler) bu dönemin sonlarına doğru daha da hızlandı. Bu toplantılar Hıristiyan dininin ana sorunları üzerinde tartışmalar, yorumlar ve açıklamalar yapılması, izlenecek yolun belirlenmesi içindi. Konsilde yapılan konuşmalar sonucu varılan anlaşmalar sıralanır, belli bir sonuca bağlanırdı. Buna genellikle **yasa**, yada «kararname» denebilir. Konsiller biri genel, biri özel olmak üzere ikiye ayrılır. Genel konsil ya Papa'nın, yada Imparatorun çağrısı üzerine toplanır.

Hıristiyan dini tarihinde toplanan konsillerin en ünlüleri Do-

İkinci İstanbul konsili (Giovanni Battista Speranza'nın tablosu).

ğu'da gelişen mezhep ayrılıklarını gidermek; genel konular, İncil'in ana ilkeleri üzerinde anlaşmaya, birliğe varmayı sağlamak için düzenlenenlerdir.

İmparator Constantinus çağında, onun çağrısı üzerine toplanan, İznik Konsili (M.S. 325), hızla gelişen Arius mezhebine karşı düzenlenmişti. İmparatorun da katıldığı bu toplantıyı, Kurtuba metropoliti Hosis yönetti. Arius adamları ile katıldığı bu toplantıda düşüncelerini ortaya attı, görüşlerini savundu. Eusebios onun adamları arasında bulunuyor, görüşlerini benimsiyordu. Ancak «Kelâm»ın Tanrı olmadığını ileri süren Arius'a karşı Tanrı olduğunu savunan Ankaralı Markellos ile İskenderiyeli Athanasios'un görüşü benimsendi, tutanağı imzalamayan Arius ile yandaşları **aforoz** edildi.

İkinci konsil, Makedonyalılara karşı toplanan İstanbul Konsili'dir (M.S. 381). Üçüncü büyük konsil ise Efes Konsili'dir (M.S. 431). Bu toplantı İsa'nın **Tanrı** değil, tanrısal nitelikler taşıyan bir **insan** olduğu görüşünü savunan Nestorius'a karsı düzenlenmiştir. Sonunda onun da görüşü Hıristiyanlığa aykırı görülerek suçlanmıştır.

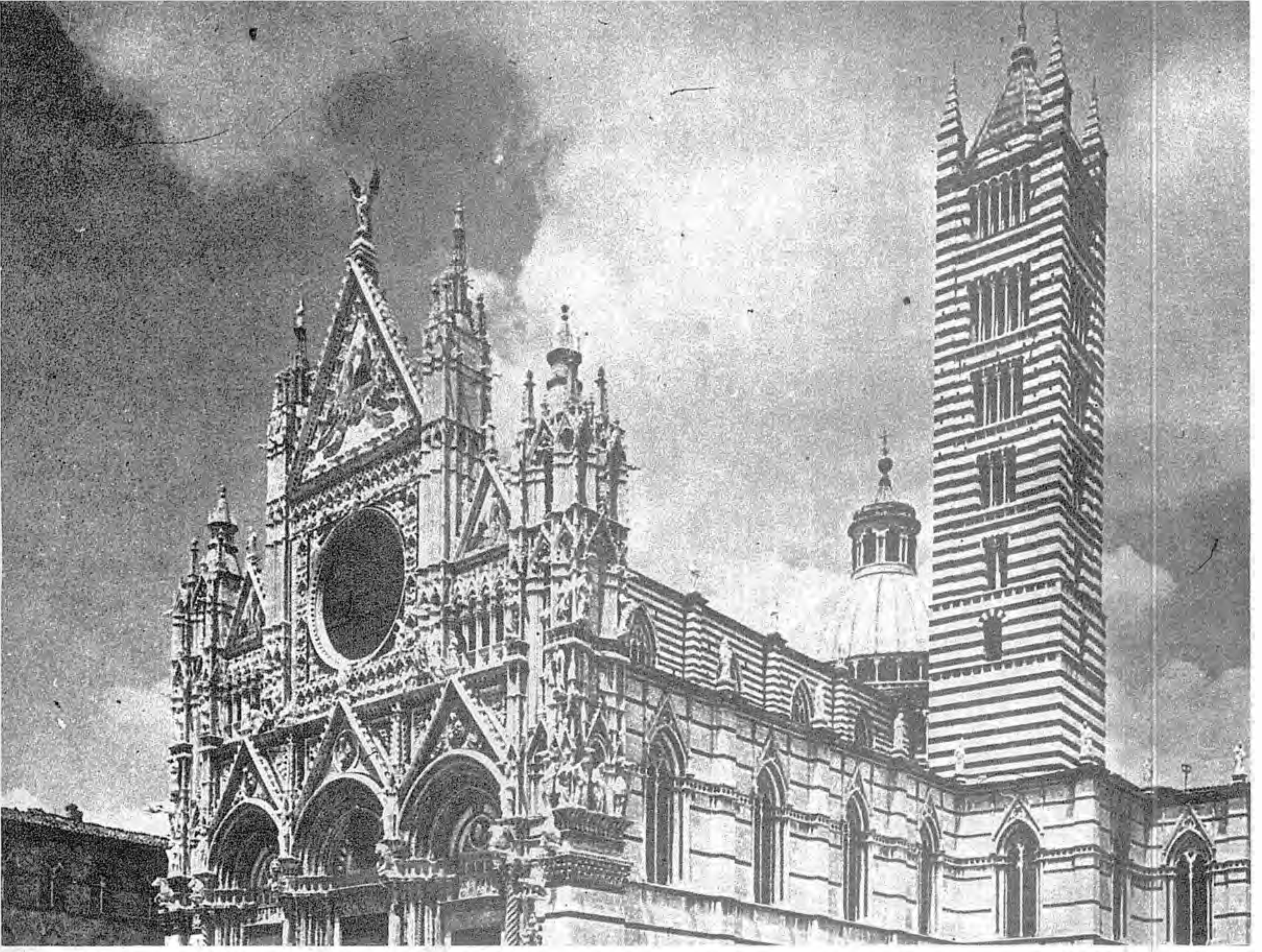
Dördüncü büyük konsil ise monofizistlere karşı düzenlenen Kadıköy Konsili'dir (M.S. 451). Bundan sonra 553'ten 1440'a kadar birçok toplantı yapılmıştır. Ancak bütün kiliseler bu konsilleri bir bütün olarak tanımaz. Bu da mezhep ayrılıklarından dolayıdır.

Kiliselerin Ayrılması. Başlangıçta tek inanç çevresinde toplanan, bütün hıristiyanları bir çatı altında birleştirme amacını güderek kurulan Kilise, sonraları görüş, düşünüş ayrılıkları yüzünden bölündü. Özellikle Roma imparatorluğunun **Doğu-Batı** diye ikiye ayrılışından sonra, kiliseler arasında sürtüşme başladı. Bu sürtüşmenin nedeni Hıristiyan dininin İsa'dan sonra en büyük yöneticisi olan görevlinin (papanın) nerede bulunacağıdır.

Doğu Roma İmparatorluğunun başkenti olan Bizans (İstanbul) kilisesi, İsa'dan sonra bütün hıristiyan dünyasını yönetme yetkisinin kendisinde olması gerektiğini ileri sürdü. Roma kilisesi buna karşı çıkarak havarilerden, İsa'nın sağlığında görevlendirdiği söylenen Petrus'un Roma'da öldürüldüğünü, bu yüzden İsa'nın en yetkili havarisinin öldüğü, gömülü olduğu yerdeki kilisenin bütün hıristiyanları yönetimi altına alma yetkisinin bulunduğunu ortaya attı. İşte bu yönetim iddiaları kiliselerin ayrılmasında atılan ilk adım olmuştur.

Kiliselerin ayrılma eğilimi, mezhep ayrılıklarının ortaya çıktığı ilk İznik Konsili'nde (325) başgösterdi.

Bu büyük toplantıda İmparatorun tuttuğu görüşün ağır basması, karşı görüşü savunanların yerilmesi, kiliseden kovulması (aforoz) ilk büyük çatlama sayılır. Ondan sonra toplanan Efes, Kadıköy konsilleri de olumlu bir sonuç vermedi, mezhep anlaşmazlıkları daha da büyüdü. Bu ayrılıkların kaynağı, İsa'nın tanrısal bir varlık olup olmadığı konusudur. Kimine göre İsa bir insandır, onun bütün büyüklüğü tanrıdan «vahy» alması, peygamber olmasıdır. Onun kişiliğinde bir tanrılık, yücelik yoktur. Kimine göre ise İsa tanrıdır, tanrının oğludur. Bu nedenle onun gövdesi de, ruhu da tanrısaldır.

Siena katedrali.

Kiliselerin ayrılmasını sağlayan son toplantı M.S. 787'deki genel toplantıdır. Bundan sonra yapılan bütün toplantılar, kiliselerin birliği şöyle dursun, aradaki gerginliği çoğaltmaktan başka işe yaramadı. Bu çekişme sonucunda, 1054'te, Bizans kilisesi (Doğu Roma), Roma (Batı Roma) kilisesinden ayrıldı. Bu ayrılış üzerine Bizans kilisesine Doğu kilisesi, yada Doğu Ortodoks kilisesi denildi. Batı kilisesi de Roma kilisesi, yada Roma Katolik kilisesi adını aldı. Bizans imparatorluğunun (Doğu Roma imparatorluğunun) toprakları üzerinde bulunan bütün kiliseler (Habeş, Mısır kiliseleri) Doğu kilisesine (Ortodoks kilisesine), Avrupa ile öteki Batı ülkelerinde bulunan Katolik kiliseler de Roma kilisesine bağlandı.

Katolik kilisesinin başında bulunan en büyük yetkiliye «Papa», Ortodoks kilisesinin başında bulunan en büyük görevliye de «Patrik» adı verildi.

Doğu kilisesi «Bizans ayin usulü» denen din töreni yöntemini, Roma kilisesi de kendi adı ile anılan tören düzenini uyguladı. Ortodoks kilisesine bağlanan bütün kiliseler törenlerini, tapınmalarını «Bizans ayin usulü»ne göre, Batı kiliseleri de (Katolik kiliseler) «Roma ayin usulü»ne göre yürütürler.

Kiliselerde yönetim düzeni. Bütün hıristiyan dünyasında kilisenin kendi içinde kapalı bir kuruluş düzeni vardır. Bu düzen kilise görevlilerinin sıralandığı aşamalara göredir. Hıristiyan dininde bir «Ruhban sınıfı» olduğu için, görevler belirli bir hiyerarşiye göre dağılır. Bu düzen de Ortodoks kilisesinde ayrı, Katolik kilisesinde ayrıdır.

Ortodoks kiliselerinde en büyük yetkili «Patrik»tir; bütün öteki görevliler ona bağlıdır; onun yönetimi, denetimi altındadır. Patrikten sonra **Metropolit**, **Despot**, **Papaz** gelir. Papaz, kilise kuruluşunda «Ruhban sınıfı»nın en küçük görevlisidir. Ortodoks kilisesinde, Patrik'in yönetimi altında bulunan, bütün yetkileri üzerinde toplayan görevliler kuruluna **«Sinod»** denir. Bu, yüksek görevli kimselerden oluşan bir kuruluştur. Sinod toplantılarına genellikle oniki yetkili katılır. Katolik kiliselerinin en büyük yetkilisi ise **«Papa»**dır; ondan sonra gelen aşamalar **Kardinal**, **Episkopos**, **Piskopos** adlarını alır. Kiliselerin kendi iç düzenine göre başka aşamaları da vardır.

Kilise düzeninde görev alan kimseler arasında Patrikler, Papalar ile öteki yüksek görevliler evlenemezler; yada evli kimseler bu gibi yüksek görevlere getirilemezler. Öteki küçük görevlerde bulunan papazlar (Ortodoks kilisesindekiler) evlenebilirler. Bir de «manastır» denen kuruluşlar vardır ki, orada kendini İsa'ya adayan kimseler bulunur. Onlar da evlenemezler. Manastırlar biri erkekler, biri kadınlar için olmak üzere ikiye ayrılır. Kadınların erkek, erkeklerin kadın manastırlarına girmeleri kesinlikle yasaktır. Her manastır, bulunduğu bölgenin en yüksek din yetkilisine, yada doğrudan patrikliğe bağlıdır.

Milano katedralinden görünüş.

hıristiyan mezhepleri

İsa'nın ölümünden sonra, havarilerin, ayrı ayrı bölgelere giderek yaymaya çalıştıkları yeni dinin, çevrenin geleneklerine, göreneklerine, yayıcısının İsa'yı anlayışına göre değişik biçimler kazanmaya başladığı görülür. Bu görüş ayrılıkları, hıristiyan dininde mezheplerin doğmasına, bir süre sonra da kiliselerin ayrılmasına yol açtı.

Hıristiyan dininde kiliselerin **Bizans kilisesi, Roma kilisesi** diye ikiye ayrılmasına yol açan mezhep ayrılığıdır. Mezheplerin ilk ayrılış nedeninin, İsa'nın varlığında tanrısal özle, tanrının bulunup bulunmadığı inancı olduğunu daha önce belirtmiştik. Bilindiği gibi kimilerine göre İsa bir insandır, onda tanrısal nitelikler, tanrının verdiği yetiler vardır; onun tanrılığı, tanrının oğlu oluşu sözkonusu değildir. Kimi inanç akımına göre de İsa, tanrının oğludur, bu yüzden tanrıdır, insan onun yalnız görünüşüdür.

İşte bu görüş ayrılığı Hıristiyan mezheplerini doğuran ilk nedendir. Bu da İsa'nın ölümünden birkaç yüzyıl sonra ortaya çıkmış, İznik Konsili'nde bütün açıklığı ile kendini göstermiştir.

Mezheplerin doğmasını sağlayan başka bir neden de, tapınma biçimlerinde görülen ayrılıktır. Tapınma biçiminde görülen ayrılık, ilkin, tapınmanın yapıldığı dille başlar. Kimi kiliseler, tapınmada, halkın kendi ulusal dilini kullanmasından yana oldular. Kimi kiliseler Yunanca, kimi Lâtincenin tapınma, daha doğrusu din dili olarak benimsenmesini istediler.

Hıristiyan mezhepleri ile kiliselerini birbirinden ayırmak oldukça güçtür. Mezhep ayrılıkları, kiliselerin ayrılmalarına da neden olmuştur. Hıristiyan mezhepleri, genellikle, büyük mezhepler, küçük mezhepler (birer kol durumunda olan mezhepler) olmak üzere ikiye ayrılabilir. Büyük mezhepler genellikle **Katolik, Ortodoks, Protestan** adı verilen mezheplerdir.

Kiliseler tarihinde Doğu Kilisesi'ne bağlı olduğu söylenen, ancak kendi içlerinde de birtakım dallara ayrılan mezhepler vardır. Bunlar bağlı bulundukları kiliselerin adları ile anılır. Mezhepler ayrıca uluslara göre de adlandırılır. Doğu kiliselerine bağlı olan mezhepler Ortodoks, Katolik diye ikiye ayrılır:

1 — **Katolik mezhebi.** İsa'nın en yakın arkadaşı olan Petrus, Hıristiyanlığı yaymak için gittiği Roma'da öldürüldü. İsa daha sağlığında bütün yetkilerini ona vermiş, onu kendi yerine atamıştı. Roma kilisesi bu olaya dayanarak, İsa'dan Petrus'a geçen bütün din yetkilerinin Petrus'un öldüğü yerde kurulan kiliseye geçmesi gerektiği görüşünü savunup, Papa'nın Hıristiyan dünyasının en yetkili görevlisi olduğunu ortaya attı. Bu olay kiliselerin

Aziz Petrus'un öldürülüşü (Hamburg devlet galerisi).

Luther, Papa'nın fermanını yakıyor.

ayrılmalarına yolaçan son tartışmaya kadar sürdü (1054). Kiliselerin ayrılması üzerine Roma, katolik mezhebinin başkenti, Papa da en büyük önderi olarak tanındı. Ancak Doğu kiliseleri, Roma'daki Papa'nın geniş yetkilerini tanımadılar. Böylece Doğu katolik kiliseleri Roma katolik kilisesinden, dolayısıyle Papa'nın yönetiminden ayrılıp bağımsız oldu. Bugün Roma katolik kilisesi ile ona bağlı kiliseler din törenlerini Lâtince, Doğu katolik kiliseleri ise Yunanca yaparlar.

A — Keldanî mezhebi: Katolik inancına bağlıdır. Rum katoliklerinin görüşlerini sürdürür. Papa'yı tanıyan bu mezhebin patrikliği Musul'dadır. Bu mezhepten olanlar Nasturî katolikosluğu ile Babil patrikliğine bağlıdırlar.

B — Ermeni mezhebi: Bütün duaları Ermeni dilinde yapar, Rum katoliklerinin inançlarını benimsemiştir. Kendi içinde İstanbul patrikliği, Kudüs patrikliği, Eçmiyadzin katolikosluğu, Kilikya patrikliği adlarını alan kiliseleri vardır.

C — Süryanî mezhebi: Keldanî inançlarını benimseyen bu mezhebin Mardin, Antakya, Malabar, patrikleri vardır

D — Marunî mezhebi: Roma papazlarından Jan Maron'un Lübnan'da kurduğu (440) bu mezhebin Antakya'da bir patrikliği vardır.

E — Kıptî mezhebî: Bu mezhep **Kopt** ve **Habeş** diye ikiye ayrılır, Habeşistan katolikosluğu ile İskenderiye patrikliğine bağlıdırlar.

Bu mezhepler Bizans din törenlerini (ayinlerini) benimsemişlerdir. Din tarihinde bunlara «Bizans ayin yöntemini benimsemiş kiliseler» denir.

Bu sıralanan mezheplerin genellikle katolik inancına bağlı olduğu, havari Petrus'un Roma'da ölümü dolayısiyle bütün yetkilerinin, onun yerini alan Papa'ya geçtiği görüşünü savundukları biliniyor. Bu düşünce, İsa'nın tanrılığının tartışılmasından doğmuştu. Buna karşılık Papa'nın, kesinlikle, İsa'nın yetkilerini taşımadığı kanısını ileri sürenler de vardır. Bunlara göre Papa gelişigüzel bir insandır, onda tanrısal bir nitelik, İsa'ya benzeyen, onu yansıtan bir yan yoktur. Tek tanrısal önder İsa'dır, onun görevleri kimseye verilmemiştir. Dinde önemli olan **Doğru Kanı**'yı **(Orthos Doksa)** benimsemek, ona bağlanmaktır. İşte bu «Doğru Kanı» kavramının Yunanca karşılığı olan «Orthos Doksa» sözünden doğan büyük mezhebe «Ortodoks mezhebi» denir.

2 — **Ortodoks mezhebi:** İznik konsili (325) birtakım görüşler üzerinde anlaşmaya varıp dağılmıştı. Ondan sonra, 787 yılına kadar daha altı konsil toplandı. Bu yedi konsilde görüşülen sorunlar, Ortodoks mezhebinin doğmasını sağlamıştır. Ortodoksluğun da kendi içinde kolları, dalları vardır.

Ortodoks mezhebine göre önemli olan «vahy» ile, kilisenin verdiği genel geçerlik taşıyan «kararlar»dır. Bu mezhebin kurulmasında Gregorios, Kyrillos, Athanasios gibi kilise büyüklerinin önemli çalışmaları olmuştur. Ortodoks inancından yana olanlar, İznik konsilinde Arius, Nestorius gibi din ulularının görüşlerine karşı çıkmıştır. Doğu Roma kilisesi diye anılan Bizans kilisesinin temel görüşü bu Ortodoks anlayıştı. Başlangıçta bütün Doğu Ortodoks kiliseleri İstanbul Ortodoks kilisesinin (Fener Patrikliğinin) yönetimi altında iken sonraları sürekli ayrılmalar başladı. Bunun sonucu olarak da **Süryani Ortodoks, Rum Ortodoks, Ermeni Ortodoks,**

Rus Ortodoks kiliseleri, daha doğrusu mezhepleri ortaya çıktı.

3 — **Protestan mezhebi:** İsa'nın kurtuluşunu yalnız tanrının yardımında (inayetinde) olduğunu ileri süren bu mezhep, Roma kilisesine karşı doğmuş, ondan ayrılmıştır (1529). Kurucusu Alman din adamı Luther'dir. Protestan anlayışına göre suçlu (günahkâr) bir kimsenin, kendi çabası ile kurtuluşa ulaşma olanağı yoktur, tanrının karşılıksız «yardımı» gereklidir. Protestan görüşü Ermiş Pavlus'un izini sürer. İnsanın dine bağlılığı, ötedünyada mutluluk gibi bir çıkar için olmamalıdır. Tanrıya karşı korku değil, sevgi, saygı beslemenin gereği vardır. İnsan, dinine bağlı, onun gereklerini yerine getirici olmalı, ancak bunu özel bir çıkar için yapmamalıdır.

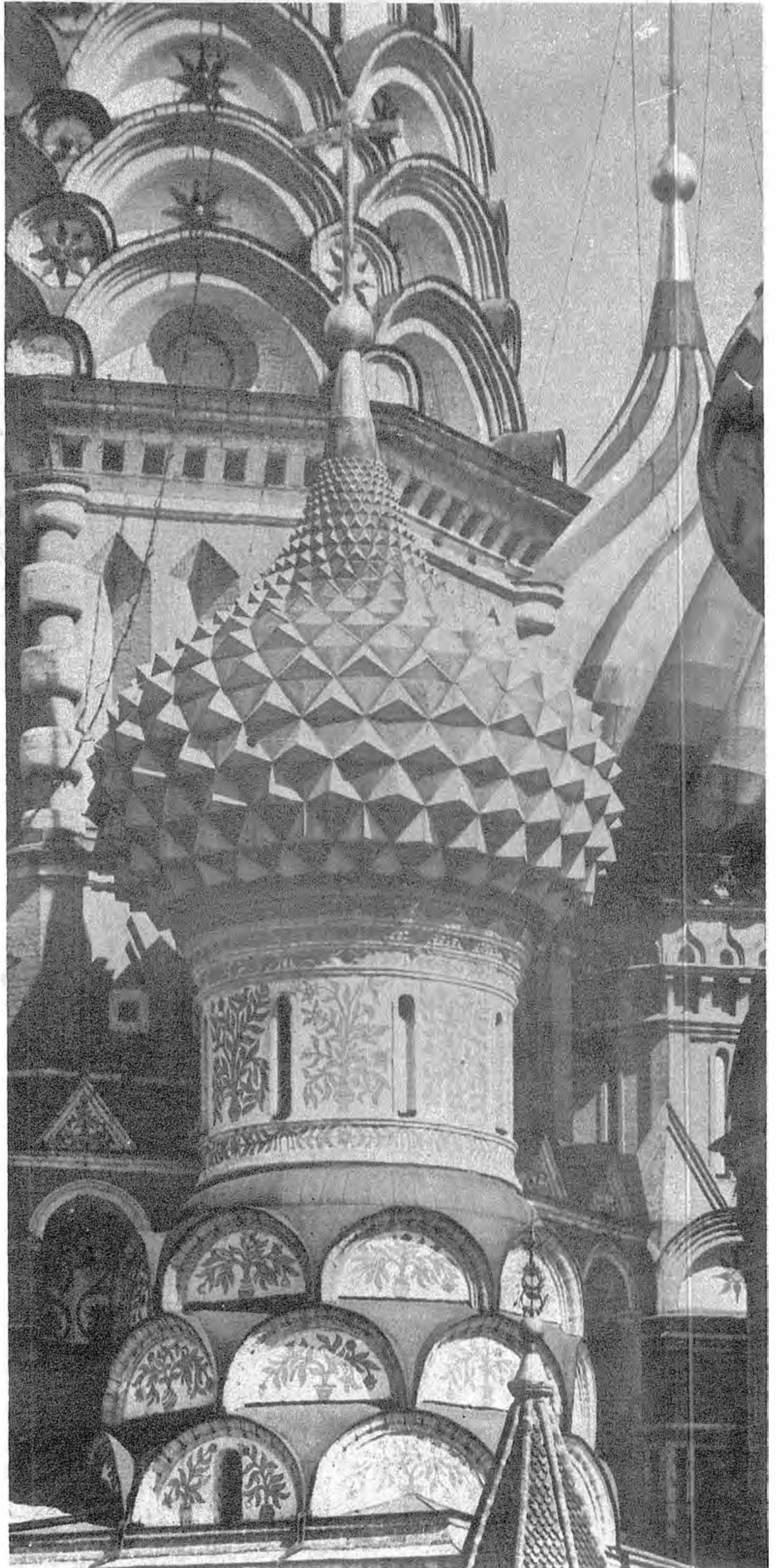
Protestan mezhebine bağlı daha birçok mezhep, o mezheplerin de kolları vardır. Protestan mezhebinin üç büyük kolu vardır: İngiltere'de **Anglikan,** Fransa'da **Calvencilik,** Almanya'da **Luthercilik.**

Protestan mezhebinin öteki kolları: **Jerum kolu, Jan Hus kolu,** (ikisinin de kuruluşu XV.yy. başı); **Lolar kolu** (1333); **Viglif kolu** (1263); **Presbiteryen** (İskoçya kolu olup 1560'da kuruldu; kurucusu Jan Kunoks); **Püritenler** (1566); **Juvengilyen; Erminiyen** (1607); **Labadi** (Amerika'da); **Super Elapser; İnciliyen** (1817, Almanya'da yayıldı).

Bu küçük inanç çığırlarını kimi din tarihçileri birer tarikat, kimi mezhep diye niteler, ancak aralarında pek büyük ayrılık yoktur. Birleştikleri en önemli ilke «tanrının inayeti»nin gerekliliğidir.

4 — **Monofiz mezhebi:** M.S. III.yy.'da Yenieflâtuncu felsefe akımının kurucusu İskenderiyeli Plotinos'un görüşlerine dayanılarak kurulan bir mezhep de **Monofiz**'dir. Peygamber İsa'nın varlığında tanrısal özle insan özünün birleştiğini, İsa'nın bir Tanrı-İnsan olduğunu ileri sürer. Kısa bir süre içinde hızla gelişen bu mezhebin ilkelerini, kurallarını düzenleyen, ona bir Hıristiyan mezhebi niteliği kazandıran Eutykhes'tir.

Monofiz mezhebinin görüşleri sapkınlıkla suçlandı; gerek Efes (449), gerek Kadıköy (451) konsillerinde yapılan tartışmalar kesin bir sonuca varamayınca bu mezhebin savunucuları olan Eutykhes ile İskenderiye patriği Dioskoros'un görüşleri, sapkınlıkla suçlanarak din dışı sayıldı. Ancak bu da, bu mezhebin yayılmasını önleyemedi. Mo-

Moskova'daki büyük katedralin kubbeleri.

Matthous Merian'ın çiftçi mesellerini işleyen gravürü.

nofiz görüş öylesine gelişti ki, Bizans İmparatoriçesi Teodora bile, kocası İmparator Justinianus'a karşı onu savundu (VI.yy.). Bu mezhebin, kiliselerin ayrılmasına yol açtığını ileri sürenler bile vardır.

Monofiz mezhebinin ana konuda, temel ilkelerde birleşen, ancak ayrıntılarda değişik düşünceleri savunan birçok kolu vardır. Bunlar arasında en yaygın olanları **Yakubîler**'dir.

Bu mezheplere göre, peygamber İsa'nın gövdesi yitip gitmiş, ancak tanrısallığı sürmektedir. Bu nedenle İsa bir tanrıdır.

küçük mezhepler

Donatis mezhebi: Afrika'da kurulmuş (305), özellikle puta tapanlarla uğraşıp Hıristiyanlığın yayılmasına çalışmıştır. Kurucusunun **Donat** adlı biri olduğu, İncil'in İsa konusundaki görüşlerine sıkı sıkıya bağlandığı, onun İnsan-Tanrı oluşuna inandığı söylenir.

Apolonyus Dutan mezhebi: Hıristiyan dininin en eski mezheplerinden biridir. M.S. I.yy. ortalarında kurulmuştur. Yunan bilgesi Pythagoras'ın düşünceleri ile Hıristiyan inançlarını bağdaştırmaya çalışan bir mezheptir. Daha çok Hindistan, Yunanistan, Antakya, Efes dolaylarında benimsenmiştir.

Tasiyan mezhebi: Şarap içmeyi, evlenmeyi kesinlikle yasaklayan bu mezhebin kurucusu Tasi adlı biridir. M.S. 172 yılında kurulmuştur. Koşullarının ağırlığı, sürekli içe kapanıp dünyadan el etek çekmeyi içerdiği için pek tutunamamıştı.

Montans mezhebi: Kendisinin peygamber olduğunu, kiliseyi yeniden kurup düzenlemeye geldiğini, tanrının bunun için kendisini görevlendirdiğini ileri süren papaz Montas'ın kurduğu (212) bir mezheptir. Kısa bir süre içinde gelişmiş, birçok kimseyi çevresinde toplamıştır.

Arius mezhebi: Hıristiyan dininin en ünlü, en yaygın mezheplerinden biridir. Kurucusu **Arius**'tur; mezheb, İznik konsilinden birkaç yıl önce kurulmuştur. Kimi din tarihçisi bu mezhebin 323'te kurulduğunu bildirir. Arius mezhebi İsa'nın tanrısallığına inanmaz, onun bir insan olduğunu, ancak tanrıdan buyruklar aldığını, bir insan olarak tanrı adına konuştuğunu ileri sürer. Katolik inancına göre Kelâm tanrıdır, sonsuzdur, başlangıcı yoktur. Arius buna karşı çıkar; «Kelâm tanrı değildir», der. Ona göre, İsa tanrının oğlu değildir, Kutsal Ruh (Ruhül Kudüs) ile ilgisi yoktur.

Arius, Kutsal Kitap'ı kendi anlayışına göre yorumlayarak, İsa'ya yükletilen bütün tanrısal nitelikleri ortadan kaldırdı. Çok kısa bir süre içinde geniş bir alana yayılan bu görüş, Hıristiyan önderlerini ürküttü. Bunun üzerine İznik Konsili toplandı (325), Arius ile izinden gidenler suçlandı, kiliseden kovuldu. Ancak bu da, Arius mezhebinin yayılmasına, gelişmesine engel olamadı. Sonunda bu mezhep siyasal bir niteliğe de bürünen yayılma olanağı buldu.

Arius mezhebi Hıristiyan dininde duygusal, gerçeğe, akıl ilkelerine dayanmayan bütün inançları ortadan kaldırıyor. Hıristiyan dinine akla dayalı bir öz kazandırmak istiyordu. Bu nedenle daha çok okumuş çevrelerde, Hıristiyan dinini yeni benimsemeye yönelen topluluk-

hebinin birkaç kolu vardır. Bu kollar da İtalya, Avusturya, Amerika, Polonya, Venedik, İskenderiye gibi ülkelerde kurulup gelişmiştir.

Peoj mezhebi: İnsanların vaftiz edilmelerinin gerekmediğini, suçun insan istemi ile işlendiğini, gerçekte insanın doğuştan suçsuz olduğunu ileri süren bu mezhep M.S.V.yy.' da kurulmuş, daha çok Tunus yörelerinde yayılma olanağı bulmuştur. Bu mezhebe göre insanda Adem ile Havva'dan beri suçluluğun bulunduğu inancı doğru değildir. İnsan isterse suç işler, isterse işlemez. İncil'i ayrı bir anlayışla yorumlayan bu mezhep, Tunus Ruhaniler Toplantısı'nda suçlu sayılarak yasaklanmışsa da gelişmesi durmamıştır.

Semuni mezhebi: İsa'nın ölümünden kısa bir süre sonra, havari Petrus Semun adlı birinin kurduğu bir mezheptir. Semun, kendisinin, tanrının oğlu olduğunu, yakında göğe çıkacağını, bütün insanların kendisini izlemelerinin gerektiğini ileri sürdü. İnsanla tanrı arasında her bakımdan birlik, bütünlük bulunduğu görüşünü savundu. Petrus onun dinsiz (kâfir) olduğunu söyleyince, çevresinde toplananlarla Hıristiyan dinine karşı çıkıp onun yanlış yolda olduğu görüşünü savundu, kısa bir sürede birçok kimseyi etkiledi.

Menander mezhebi: Semun'un görüşlerini benimseyen Menandr'ın kurduğu bir mezheptir. Menandr, peygamber olduğunu, tanrı ile buluşup konuştuğunu söyleyerek ortaya çıktı, birçok kimseyi çevresinde topladı. Ona göre insanın tanrı ile buluşması için inanç yeterlidir. Peygamberlik yalnız İsa'nın tekelinde değildir.

Karpokrat mezhebi: M.S. II.yy.' da yaşamış İskenderiyeli Karpokrates adlı Yenieflâtuncu bilgenin görüşlerini Hıristiyan dinine uygulayanların geliştirdiği Karpokrat mezhebi, Hıristiyanlığa felsefe açısından bakar. Ona göre dünyayı yaratan meleklerdir. Bu melekler özlerinden ayrılmış birer maddedir. Evlenme, mal edinme, kazanç tutkusu, din ve politika insanları bozmuş, birbirine düşman etmiştir. Dünya sonsuz (ebedî) maddedir.

Manes mezhebi: Mecûsî inançları ile Hıristiyanlık arasında bağlantı kurmaya çalışan Manes mezhebi bir süre unutulur gibi oldu. Sonra XI.yy.'da yeniden ortaya çıktı. Ancak Manes adı yerine, «Polisyen» adı kullanılır oldu.

Bardzan mezhebi: Manes mez-

İsa, vaftiz edilemeden ölen çocukların gittiği yeri ziyaret ediyor (Dürer'in gravürü).

Kudas ayini (Domenichino'nun tablosu, Vatikan Pinocoteca'sı).

nebinin inançlarına yakın inancı olan bir mezheptir. Gelişme olanağı pek bulamamıştır.

Serdon mezhebi: Hıristiyan dininin en ilginç mezheplerinden biridir. Bu mezhebe göre, İsa'nın varlığı bir kuruntudur, gerçek değildir. İncil'in çok yeri uydurmadır, tanrı sözü değildir.

Bogomil mezhebi: Ortodoks topluluğu içinde yayılan, gelişen bu mezhep, daha çok toplumcu bir inanca bağlıdır. Bütün malların ortaklaşa kullanılmasını, toprağın bölünmesini ister. Üçleme (Teslis), Isa'nın bütün tanrısal özellikleri, insan biçiminde görünmesi, vaftiz, kilise törenleri, İncil'in tanrısal sözler bütünü oluşu gibi Hıristiyanlığın temelini kuran inançlar Bogomil'lere göre birer «uydurma» sayılır. Evlenme bile gönül isteğince olmalı, insanın canı çektiğinde boşanabilme koşulu üzerine kurulmalıdır. XII.yy. boyunca gelişen, özellikle Balkanlar'da çok geniş bir alana yayılan Bogomil mezhebi, birçok karışıklığın doğmasına, ayaklanmalara yolaçtı. **Adamit, Kathar, Vaud** adlı tarikatların doğmasını sağladı.

Bazilit mezhebi: Kayserili papas Bazil'in kurduğu bir mezheptir. Arius mezhebine karşı Rum kilisesinin görüşlerini savundu, yeni sayılabilecek inançlar, düşünceler ortaya atmıştır.

Ion mezhebi: XII.yy. ortalarında İon adlı birisinin kurduğu bir mezheptir. Kurucusu İon, tanrının oğlu olduğunu ileri sürerek, çevresinde birçok insanın toplanmasını sağladı, kiliseye karşı ayaklandı.

Sapelin mezhebi: Hıristiyan dinindeki üçleme (Teslis) anlayışını yeni bir yorumdan geçiren bu mezhebe göre, **İyi davranış** (hulk), **Kurtuluş** (tahlis), **Tanrının yardımı** (inayet) önemlidir. Teslisin gerçek anlamı da budur.

Dolsinist mezhebi: Dolsinis adlı bir papazın kurduğu Dolsinist mezhebine göre Papa'nın üstünlüğü sözkonusu değildir. İsa, onun kişiliğinde kendini sürdürüyor savı yanlıştır, yalandır. Papa, İsa'nın yerine geçemez, onun halifesi olamaz. XIII.yy. sonlarında gelişen bu mezhep, bir aralık Papa'yı ürküttüğü için, kurucusu olan papaz ile karısı ateşe attırıldı (1307).

Marsiyon mezhebi: İtalya, İran, Suriye, Mısır ülkelerinde çok tutunan Marsiyon mezhebinin kurucusu Marsiyon adlı bir papazdır. Bu mezhebin inancına göre, biri **İyilik,** biri **Kötülük** yaratıcısı olmak üzere iki tanrı (hâlik) vardır. Yeni din

olan Hıristiyanlık iyilik tanrısının, ondan önceki dinler ise kötülük tanrısının dinleridir. Marsiyon'a göre Incil, önemli bir kitap olmadığı gibi tanrısal da değildir. Din tarihine göre Marsiyon, görevli olduğu kiliseden kovulunca bu mezhebi kurmuştur.

Duset mezhebi: Bu mezhebe göre Isa'nın başından geçtiği söylenen olaylar uydurmadır. O da bir insandı, her insan gibi onun da bir ölü gövdesi (cesedi) vardır. İsa'ya yapıldığı söylenen baskılar, çektiği ileri sürülen acılar, sıkıntılar da yalandır.

Dozite mezhebi: Hıristiyan dininin ilk mezheplerinden biridir. Kurucusu Dozite, havarilerin yaşadıkları çağda (M.S.I.yy.'da ortaya çıkmıştır). Dozite, inançlarını yayarken kendisinin İsa olduğunu ileri sürmüş, çevresine toplananlara sünnet olmalarını, dünyadan el etek çekmelerini, sürekli perhize girmelerini buyurmuştur. Oldukça yaygın etkisi bulunan Dozite, inançlarını uygulayan bir kimseydi. Bu nedenle, Yahudilerin öfkesini üzerine çekince, saklandığı mağarada kendini tapınmaya vererek açlıktan ölmüştür.

Vijilans mezhebi: Ruhlara karşı saygıyı bir din biçimine sokan Vijilans mezhebi din büyüklerinin, ermişlerin ruhlarını yüceltir, papazların evlenmelerine, dünya işlerine karışmalarına karşı çıkar, aşırı perhize girmeyi önerir.

Sernt mezhebi: Semun mezhebinin bir koludur. Kurucusu, Semun'un öğrencisi olan Sernt idi. Semun mezhebinin bütün ilkelerini benimsemiştir.

Valanten mezhebi: Katoliklerle Bazalitlerin inançlarını birbirine karıştıran, daha çok Mısır'da tutulan Valanten mezhebinin kurucusu Valant adlı birisidir. Bu mezhebe göre iki dünya vardır. Biri görünüş dünyası, öteki görünmeyen dünya. Görünüş dünyası sonsuz, sınırsız bir ışıktır (nür), bu dünyanın sonu yoktur, süreklidir. Bütün varlıklar bu ışıktan doğan otuz tözden (cevherden) türemiştir. Bu mezhebin Mısır'da pek yaykın olduğu söylenir.

Gnostik mezhebi: M.S.I.yy.'da ortaya çıkan, daha sonra bir felsefe akımı niteliğine bürünen Gnostik mezhebi, başta tanrı olmak üzere bütün varlıkların bilinebileceği görüşünü savunur. Bu mezhebin birçok kolu vardır. Hıristiyan anlayışı ile bağdaşmayan tutumu yüzünden, bu mezhebe girenler genellikle

Kudas ayini (Domenichino'nun tablosu, Vatikan Pinocoteca'sı) Thiene'li aziz. Gaetano'nun taç giyişi.

İsa Peygamber (Defendente Ferrari'nin tablosu).

dinsiz, sapkın sayılır. Gnostikler vahyi tanımazlar, din kitaplarının bildirdiklerinin gerçek olmadığını, tanrısal varlığı, nesneleri ancak kendilerinin bilebileceklerini ileri sürerler. Bu mezhebin Mısır, Suriye, Avrupa ülkelerinde çok yaygın olduğu biilnir.

Thomas mezhebi: Aziz Thomas'ın kurduğu Thomas mezhebi, başlangıçta Keldanî kilisesine bağlı idi. Bu kilisenin bütün görüşlerini benimsemişken XVI.yy. sonunda Roma kilisesini tanıdı.

Hıristiyan dininin bu sayılan mezhepler dışında birer kol niteliği taşıyan daha başka mezhepleri de vardır. Görüş bakımından aralarında önemli bir ayrılık bulunmayan bu mezheplerin **Antoziyasit** adı altında toplandığı, M.S.V.yy.'dan beri değişik Avrupa ülkelerinde kurulduğu görülür. Birbirine çok benzeyen bu mezhepler genellikle şunlardır: **Ikonoklast, Sen Jan, Abyonit, Südenburjiyen, Metodist, Kiyesit, Anabatist, Mormon, Moravist, Vuduva, Menonit, Kuaker.**

Bu mezhepler bugün Amerika, Avrupa, Afrika (Kuzey Afrika), Suriye bölgelerinde yaşatılmaktadır. Hıristiyan dininde küçük, büyük 72 mezhebin bulunduğu görülür. Bu mezheplerin kimi unutulmuş, dağılmış, kimi bugün de durmaktadır.

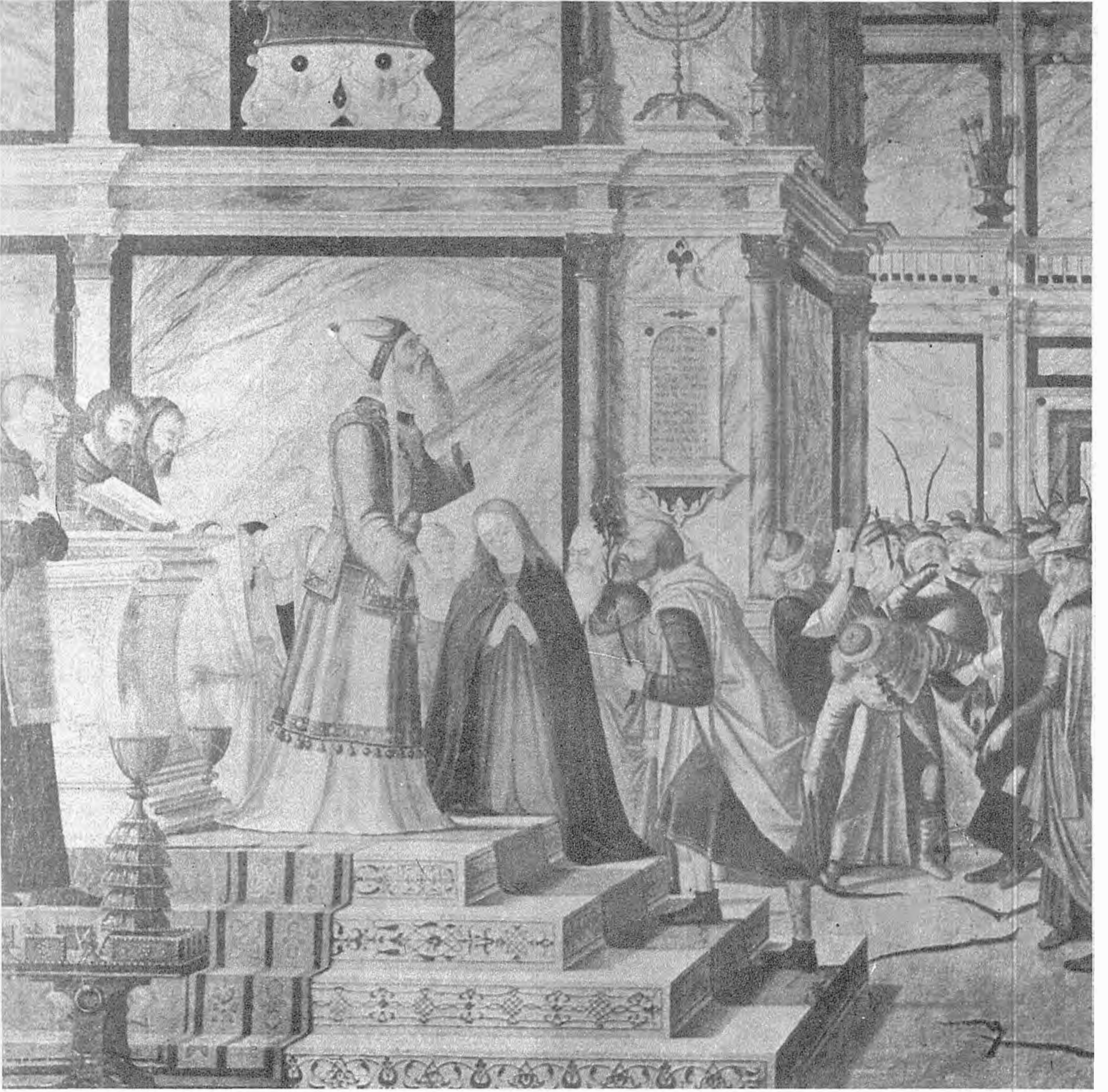
hıristiyan tarikatları

Hıristiyan dininde mezheplerin dışında, belli bir anlamda onlara bağlı, birçok tarikat vardır. Bu tarikatların en önemlileri **Dominiken, Frankisken, Cizvit,** adlarını taşıyanlardır. Tarikatların Ortaçağ'da Engizisyon kuruluşlarınca yasaklandığı, kurucularının ateşte yıkıldığı, «işkence» ile öldürüldüğü bilinir. Durum, mezhepler için de öyle olmuştur. Ancak baskı, «işkence» yöntemleri, bunların çoğalmasını, yayılmasını önleyememiştir.

Dominiken tarikatı: Hıristiyan dininin en etkili tarikatlarından biridir. Kurucusu Aziz Dominicus'tur. Tarikat 1215'te kuruldu. Amacı o çağda ortaya çıkan sapkınlarla tartışmak, onlara karşı Hıristiyan dininin temel ilkelerini savunmaktı. Papa Honorius'un onayından geçen Dominiken tarikatı, Hıristiyan dininin savunucu kuruluşlarından biri olarak benimsendi. Tarikat, Aziz Augustinus'un ortaya attığı görüşlere bağlıdır. Kutsal Kitap'ta geçen bütün tanrısal yasalar, tanrısal buyruklara uyar; Hıristiyan teslisinin (Baba-Oğul-Ruh) geçerliliğini, doğruluğunu benimsemiştir.

Frankisken tarikatı. Kurucusu Aziz Francesco'dur. 1210 yılının başlarında kurulduğu söylenir. Papa Innocentus bu tarikatı benimseyenlere, insanların suçlarının bağışlanması için tanrıya yalvarma, dua etme koşulu ile yardımcı oldu. Kısa bir süre içinde oldukça geniş bir alana yayıldı. Tarikatın ereği, insanların bağışlanması ve suçtan arınmasıdır. Bunun sağlanması için de sürekli yalvarıp yakarma, tapınma gereği vardır. Frankisken tarikatı zamanla gelişti, birçok aydını çevresinde topladı. Bu nedenle tarikat üçe ayrıldı.

Cizvit tarikatı. 1534'te İgnage de Loyola'nın çalışmaları sonucu kuruldu. Papa Paulus III 'ün onayından geçti (1541). Hıristiyan dünyasının en yaygın tarikatıdır. Tarikata girmenin üç ilkesi vardır: **Yoksulluk, bekâret, itaat.** Tarikata giren özel bir öğrenimden geçer, sonra rahib, din görevlisi olabilir. Cizvit tarikatının temel ilkesi öğretim - eğitimdir. Tarikata girenlerin din bilgileri dışında felsefe, bilim dallarında da çalışmaları, ince-

Meryem'in evlenme töreni (Vittore) Carpuccio'nun tablosu).

leme, araştırma yapmaları gerekir. Bilgisizlikle savaşma dini, bilgisizlerin eline bırakmama gibi düşünceleri vardır. En geç kurulan tarikat olmasına karşılık, bütün Avrupa ülkelerinde hızla yayılmıştır. Bu tarikattan yetişmiş birçok bilgin, aydın, düşünür vardır. Cizvit tarikatı günümüz Avrupa'sında da önemini korumaktadır.

Hıristiyanlıkta daha başka küçük tarikatlar vardır. Ancak bunlar etkili olamamış, sınırlı bir çevrede kalmışlardır. Küçük tarikatların çoğu da, bu adı geçen üç büyük tarikattan ayrılmış kollardır.

hıristiyanlığın sembolleri

İkona. Doğu kiliselerinde, başta İsa olmak üzere bütün din büyüklerinin, ermişlerin resimlerine **İkona** denir (İkona sözü Yunanca «imge» anlamına gelen **eikon** sözünden türemiştir). İkonalar genellikle kiliselerde, manastırlarda tahta üzerine yapılmış resimlerdir. Çoğunlukla kutsal sayılan bu resimler, zaman zaman, kiliselerde birçok olayların, karışıklıkların doğmasına yol açmıştır.

İkona, özellikle İsa ile Meryem'in «tasvirleri» olarak Ortaçağ'da çok yaygındı. Bütün ortodoks kiliselerinde ikonalar bulunuyordu. Din törenlerinde bu ikonaların karşısında durup dua etmek, diz çöküp yalvarmak, onların yardımına sığınmak bir gelenek durumuna gelmişti. Bizans kilisesi ile ona bağlı bütün kiliselerde ikona, yeni bir inanç varlığı olarak benimsendi. Zamanla ikona bir «tasvir» olmaktan çıktı, İsa'nın ve Meryem'in yerini aldı. Bu nedenle Bizans kilisesinde gerginlik başladı. Kimi din yetkilileri ikonaların kutsallığını ileri sü-

İsa vaftiz ediliyor.

rüp, onları Hıristiyan kilisesinin vazgeçilmez bir varlığı olarak değerlendirirken, kimi din görevlileri de ikonaların gereksizliğini belirtti.

İkona düşmanlığı: Bizans kilisesinde, zamanla, ikonalara karşı bir direniş başladı. İkona severlerin «ikona düşmanlığı» adını verdikleri bu direnişçilere göre peygamber İsa'ya, onun anası Meryem'e, kilisenin kutsal saydığı kişilere, ermişlere, (azizlere) tapmak doğrudur, ancak onların yerlerine ikonalarının geçmesi doğru değildir. İkona bir «tasvir» olmaktan öteye geçemez; bu nedenle ona saygı duymak, adak sunmak, karşısında dua edip yakarmak Hıristiyan dini ile bağdaştırılamaz; böyle bir davranış sapkınlıktır. VIII.yy.'dan sonra Bizans kilisesinde ikonalara karşı girişilen direniş yüzünden karışıklıklar çıktı, imparator bütün ikonaların kırılmasını, kiliselerden indirilmesini buyurdu. Ancak imparatoriçe Theodora çağında yeniden ikonalar kiliseye girdi. eski yasaklar kaldırıldı. Bu olay üzerine Theodora kilisede kutsal kişiler arasına alındı.

İkonaseverler: Kilisede İsa'dan başlayarak Meryem'in ve havarilerin «tasvirleri»nin yavaş yavaş çoğalmaya başladığı görülür. Bu tasvirler kiliselerin uygun, göze batar yerlerine asılıyor, onlara karşı canlıymış gibi saygı gösteriliyordu. Hıristiyan dininde «putatapıcılık» niteliğine bürünen bu ikona sevgisi, giderek hızla gelişti, bütün Ortodoks kiliselerince benimsendi. İkonaseverler, ermişler, din ulularının «tasvirler»ini yaymayı, onlara karşı tapınmayı bir gelenek durumuna getirmişlerdi. Bu gelenek, birçok karışıklığın çıkmasına karşılık bugün bile yaygındır.

Vaftiz. Bir kimsenin Hıristiyanlaştırılması, Hıristiyan olarak topluma katılması için yapılan özel tören **vaftiz**'dir. Yunanca «babtisis» sözünden türeyen «vaftiz», suçtan arınma, günahtan kurtulma, günahın silinmesi anlamlarında kullanılır. Hıristiyan dininin doğuş günlerinde, İsa'nın ortaya çıkışında vaftiz, bir kurum olarak vardı. Bununla ilgili işleri yürüten de, İsa'nın gelişini önceden bildirdiği söylenen Vaftizci Yahya'dır. İncil'de Yahya'nın adı «Vaftizci Yahya» olarak geçer, bu nitelikle ululanır, yüceltilir.

«Doğrusu size derim: Kadınlardan doğanlar arasında Vaftizci Yahya'**dan daha büyüğü çıkmamıştır, fakat göklerin melekûtunda daha küçük olan ondan daha büyüktür.** Vaftizci Yahya'**nın günlerinden şimdiye kadar göklerin melekûtu zorlanıyor.»** (Matta, 11.11-12).

«Zira Vaftizci Yahya, **ekmek yemeyerek ve su içmeyerek gelmiştir.»** (Luka, 7.33).

Vaftizci Yahya'nın İsa'nın gelişini bildirmesi, İsa'dan daha önce yaşaması, sonra onun havarileri arasına karışması, «vaftiz» işleminin daha önce uygulandığını gösteriyor.

Vaftiz işleminin anlamı, önemi mezheplere göre değişir. Her mezhep bu işleri kendi inanç ölçülerine göre yorumlar.

A — Katoliklerde vaftiz: Katolik mezhebi vaftizi, İsa'nın kurduğu bir arınma töreni olarak anlar. Bu işlem su, şarap dökülerek yapılır. İnsan ancak «Baba - Oğul - Kutsal Ruh» adına vaftiz edilir. Katolikler vaftiz töreni yaparken, vaftizci «Ben seni Baba-Oğul-Kutsal Ruh adına vaftiz ediyorum» diyerak işleme başlar. Vaftizde su kullanılır. Bu katıksız, iyi su, ruh arınmışlığını, parlaklığını gösterir. Vaftiz edilen kimsenin başına su dökülür, İncil'den ilgili ayetler okunur.

B — Doğu kilisesinde vaftiz:

İsa'yı, Meryem'i ve azizleri gösteren dört Rus ikonası.

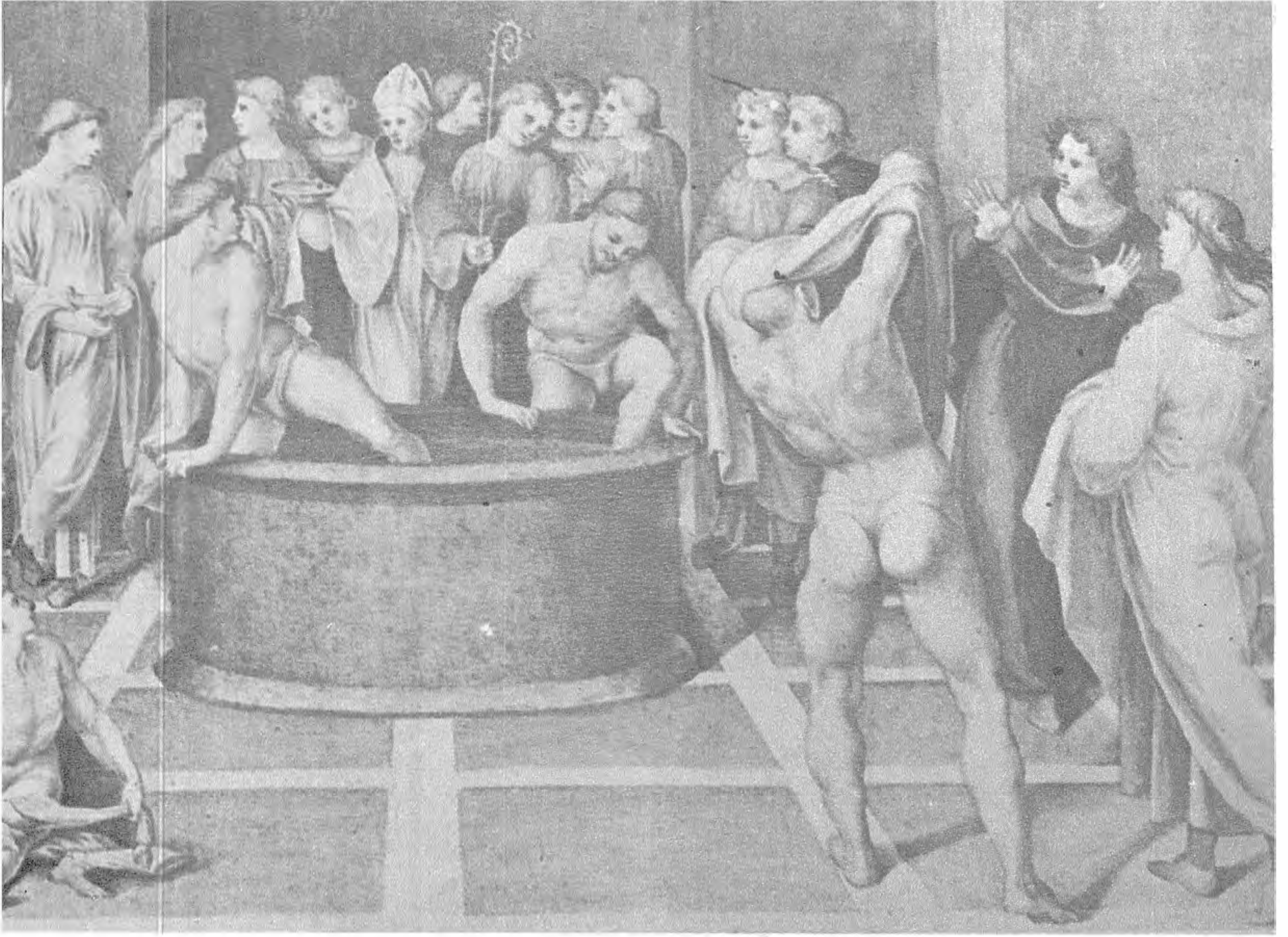
Vaftiz edilecek kimseye «Bu kişi Baba-Oğul-Kutsal Ruh adına vaftiz edildi» denir. Doğu kilisesi vaftizi önce adamı büsbütün suya daldırarak, sonra gövdenin bir bölümünü suya sokarak bitirir. Vaftiz edilenin üstüne su serpmekle uygulanan vaftiz işlemi de geçerlidir.

C — Protestanlıkta vaftiz: Vaftiz gene su ile, ya serpme yada başa dökme yoluyla uygulanır. Ancak vaftiz konusunda, protestan mezhepleri arasında görüş ayrılığı vardır. Anglikan kilisesi vaftizi bir ruh arınması olarak anlar. Törende haç çıkarılır. Lutherci anlayışa göre ise vaftiz, tanrı sözü (Kelâm) ile suyun birleşmesidir. Bu birleşme yüzünden bütün günahlar bağışlanır, insan ruhu arınır. Çocukların vaftiz edilmesi gereklidir.

Bunların dışında, vaftizi bir ruh eğitimi sayan mezhepler olduğu gibi, uygulama gereği duymayanlar da vardır.

Vaftiz işlemi yerine getirilirken uyulması gereken genel kurallar vardır. VI.yy.'dan sonra vaftiz törenlerinde bir «vaftiz babası»nın, bir de «vaftiz anası»nın bulunması gereği benimsenmiştir. Bu baba-ana ikilisi aracılığı ile, vaftiz edilen çocuk arasında bir bağlantı kurulur. Bu da Hıristiyan dininde üçlemeyi (Teslis'i) yansıtır. Büyük kimselerin vaftizi, onların Hıristiyan dini konusunda yeterli bilgi edinmelerinden sonra yapılır.

Hıristiyan inancına göre vaftiz, bütün günahları ortadan kaldırıp insanın tanrı yardımını (inayetini) kazanmasını sağlar. Vaftiz, içinde vaftiz suyunun bulunduğu «vaftiz kurnası» denen su ile yapılır. Vaftizin yapıldığı özel yere «vaftizhane» adı verilir. Eskiden vaftiz işlemi daha çok suya daldırma ile yapıldığı için, vaftizhaneler de ona göre düzenlenmişti. Vaftiz biçimlerinin değişmesi üzerine vaftizhanelerin yapısı da değişti. Bugün her

Aziz Augustinus yeni Hıristiyan olanları vaftiz ediyor

mezhebin vaftizhanesi kendi vaftiz uygulama anlayışına göredir. Çağdaş vaftizhanelerde bulunan vaftiz kurnaları, biri leğen görevini yapan, öteki içinde su bulunan yer olmak üzere iki bölümdür. Vaftiz için düzenlenen özel törene de «vaftiz töreni» denir.

Hıristiyan dininde vaftiz töreni başlangıçtan beri uygulanmakta, bütün hıristiyanlar doğduklarından bir süre sonra bu törenden geçirilmektedir. Kilisece vaftiz edilmeyen hiçbir Hıristiyan yoktur. Vaftiz sırasında vaftizcinin çocuğa koyduğu ada «vaftiz adı» denir, kilise kütüğüne genellikle bu adla yazılma geleneği vardır. Vaftiz adı aile adından önce söylenir, yazılır. Kızlara ermiş, kutsal sayılan kadınların, erkeklere de, gene, ermiş, kutsal bilinen din büyüklerinin adları vaftiz adı olarak verilir.

Dine girme: Hıristiyan dininde başka dinden olanlara karşı katı yasaklar yoktur. Tanrı bütün insanların tanrısıdır, peygamber İsa da bütün insanların peygamberidir. Tanrı onu bütün insanları aydınlatmak, doğru yola getirmek, suçtan kurtarmak için görevlendirmiştir. Bundan dolayı İsa dinine göre tanrıya inanan, onun buyruklarını, yasaklarını uygulayan her insan Hıristiyan sayılır.

Hıristiyan dinine geçme, mezheplere göre ayrıdır. Bir yabancı din uyruğunda olan kimse, Hıristiyan dinine girerken hangi mezhebe bağlanmak istiyorsa, onun genel kurallarına göre tören düzenlenir, dine alınır. Hıristiyan dinine girme töreni, kilisede yetkili görevlilerce yönetilir. Önce dine neden girmek istediği, İncil'e, onun kurallarına inanıp inanmadığı, Hıristiyan dininin genel yasalarına göre davranıp davranmayacağı sorulur. Daha önceden İncil, Hıristiyan dini konusunda gerekli bilgiler öğretilir, yada öğrenilir. Sonra kiliseye, bir aracı ile başvurulur. Kilise yetkilisi gerekli törenin yapılması için bir gün seçer. Hıristiyan olacak kimse o gün kiliseye, görevlinin önüne gelir, gerekli açıklamayı yapar (Hıristiyan olacağını, o dine inandığını bildirir). Görevli, bütün Hıristiyanlara yapılan vaftiz törenini düzenler. Bu tören bir Hıristiyan çocuğuna yapıldığı gibi yapılır. Genellikle yeni dine girenin eski adı değiştirilir, ona bir vaftiz adı, sonra özel ad verilir. Gelenek gereğince haç çıkarılır, dua edilir. Yeni Hıristiyan da papazın yaptıklarını yapar, söylediklerini söyler, sonra sağ elinin şehadet parmağını omuzları, çenesi arasında bir haç çizecek biçimde gezdirerek «haç çıkarır».

Bu din değiştirme Hıristiyan mezhepleri arasında da olabilir. Buna **«kilise değiştirme»** denir. Bunun da mezheplere göre özel törenleri vardır, ancak din değiştirme kadar önemli değildir.

Aforoz: Bir Hıristiyanı, din bakımından işlediği ağır suç yüzünden, kiliseden çıkarmaya, dinden kovmaya **«aforoz»** denir. (**Aforoz** sözü Yunanca «dışta bırakma», «kovma», «dışarı çıkarma» anlamlarına gelen **«apharozein»** sözünden türemiştir.)

İsa mucize gösteriyor (Girolamo da Cremona'nın minyatürü).

Aforoz işlemi Hıristiyan dinine Yahudilikten (Tevrat'tan) geçmiştir, Hıristiyanların bir buluşu değildir. İbrani dini belli kuralları yerine getirmeyen bir Yahudiyi dinden kovar. Bu kovma büyük bir «günah» sayılan eylem yüzünden uygulanır. Yortuyu kutlamayan, çoktanrıcı dönemlerin tanrısı sayılan Molek'e çocuk kurban eden, dinin koyduğu önemli yasaklara uymayan bir kimse, Yahudi topluluğundan kovulur.

Yahudi dininde biri büyük, biri küçük olmak üzere iki türlü aforoz vardır. Küçük aforoza uğrayan kişi, yalnız kendi ailesinden insanlar ile ilişkisini sürdürebilir, dinden kovulmaz. Büyük aforoza uğrayan bir Yahudi ise Yahudi dinine bağlı kimse ile bağlantı kuramaz, o toplum dışı edilmiştir, «kovulmuş»tur. Bu kurum sonradan, olduğu gibi, Hıristiyan dinine geçmiştir. Gene İbrani dininde olduğu gibi Hıristiyanlıkta da aforoz, biri din adamlarına, öteki halka olmak üzere iki bölümde uygulanır. (Bugün daha çok din görevlilerine uygulanıyor, yada onlar üzerindeki uygulanışı çok etkili sayılıyor.)

Aforoz da, Hıristiyan dininde, mezheplere göre değişir, ayrı ayrı önem taşır. Protestan mezheplerine göre din kurallarını bir bütünlük içinde yerine getirmeyen kimseler kilise topluluğundan kovulur. Özellikle Calvin mezhebi bu kuralı şaşmadan uygular. Kilise topluluğundan kovulan bir kimsenin çocuklarının din eğitimi, öğretimi kiliseye değil, vaftiz anası ile vaftiz babasına bırakılır. Evlenme töreninde kutsama (takdis) yapılmaz, buna kesin bir yasak konur. Günah çıkarma yetkisi en az bir yıl için elinden alınır. Kilise kütüğünden silinip, ölüsü o mezhebin mezarlığına gömülmez.

Katoliklerde de biri büyük, biri küçük olmak üzere iki türlü aforoz vardır. Büyük aforoza uğrayan kimse kilise törenlerine katılmaktan, kutsanmaktan (takdisten), kilisede görev almaktan, katolik mezarlığına gömülmekten yoksun bırakılır. Kilisede aforoz edilerek adları açıklanan kimselerle kurulacak bütün bağlantılar, ilişkiler yasaklanır. Bu aforoz kesindir. Küçük aforoz ise küçük suçlar dolayısiyle uygulanır. Bunda «pişman olan» bağışlanabilir. Onun için öyle ağır koşullar yoktur.

Ortodoks kiliselerinde de durum böyledir. Aforoz edilen kimse kilisenin koyduğu yasaklar gereğince işlem görür. Ermeni kilisesinde aforoz işlemi yasaklanmıştır. Suç işleyen papaz da olsa sadece görevden atılır.

Haç çıkarma: Hıristiyan dininin ana ilkelerinden biri de haç çıkarma, haç'a saygı gösterip onu kutlu saymaktır. Bu inanç kurumu da, Hıristiyan dinine İbranilerden geçmiştir. Eski İbrani yasası gereğince, ölüm cezasına çarptırılan suçlular birbirine dört dik açı yapacak biçimde çakılan biri uzun, biri kısa iki ağaca çivilenir, ölüm yargısı böyle uygulanırdı. İsa'nın suçlu olduğunu, Yahudi yasalarını, inançlarını yıkmaya çalıştığını ileri sürenler onu, ölüm cezasına çarptırın-

Boccaccino'nun İsa'yı konu alan tablolarından biri.

ca cezayı bu eski geleneğe göre uygulayıp onu haça (çarmıha) gerdiler.

Hıristiyan dini, bu olayın anısını haç çıkarmakla sürdürür. Bütün Hıristiyan dünyasında haçın bir yaygın sembol olarak kullanılması, kilisenin kutsal eşyası arasında yer alması bundandır. Haç, yalnız bir tapınma örneği değildir. Ortaçağ'da kiliselerin temellerinin de haç biçiminde çizildiği, giriş kapısından mihraba uzanan mekanla, ona dik olarak gelen iki yan mekanın kesişmesi sonucu ortaya bir haçın çıktığı görülür. Bunun dışında kilisenin her yerinde, giriş kapısından en küçük kapılarına, pencerelerine kadar haç biçiminde oymalar, işlemeler yapılır. Kutsal Kitapların ciltleri üzerine altın, gümüş gibi değerli nesnelerden haç konur. Kızlar, gelinler, keşişler, görev sırasında papazlar, din görevlileri boyunlarına haç asarlar. Bütün bunlar İsa'nın haça gerilerek öldürülmesi olayını yansıtmak, anmak içindir.

Tapınma sırasında sağ elin şahadet parmağı ile yapılan haç çıkarma (istavroz çıkarma) da bu yüzdendir. Haç çıkarma bütün Hıristiyan mezheplerinde vardır. Hıristiyan dinini yansıtan bir belirti olarak korunur.

Kilisede yapılan toplu tapınmalarda, kutsal günlerde düzenlenen büyük törenlerde «kutsal haç»ı, töreni yöneten görevli çıkarır, halka gösterir, törene katılanlar dua eder, onlar da sağ ellerinin şahadet parmağı ile «haç işareti» yaparlar.

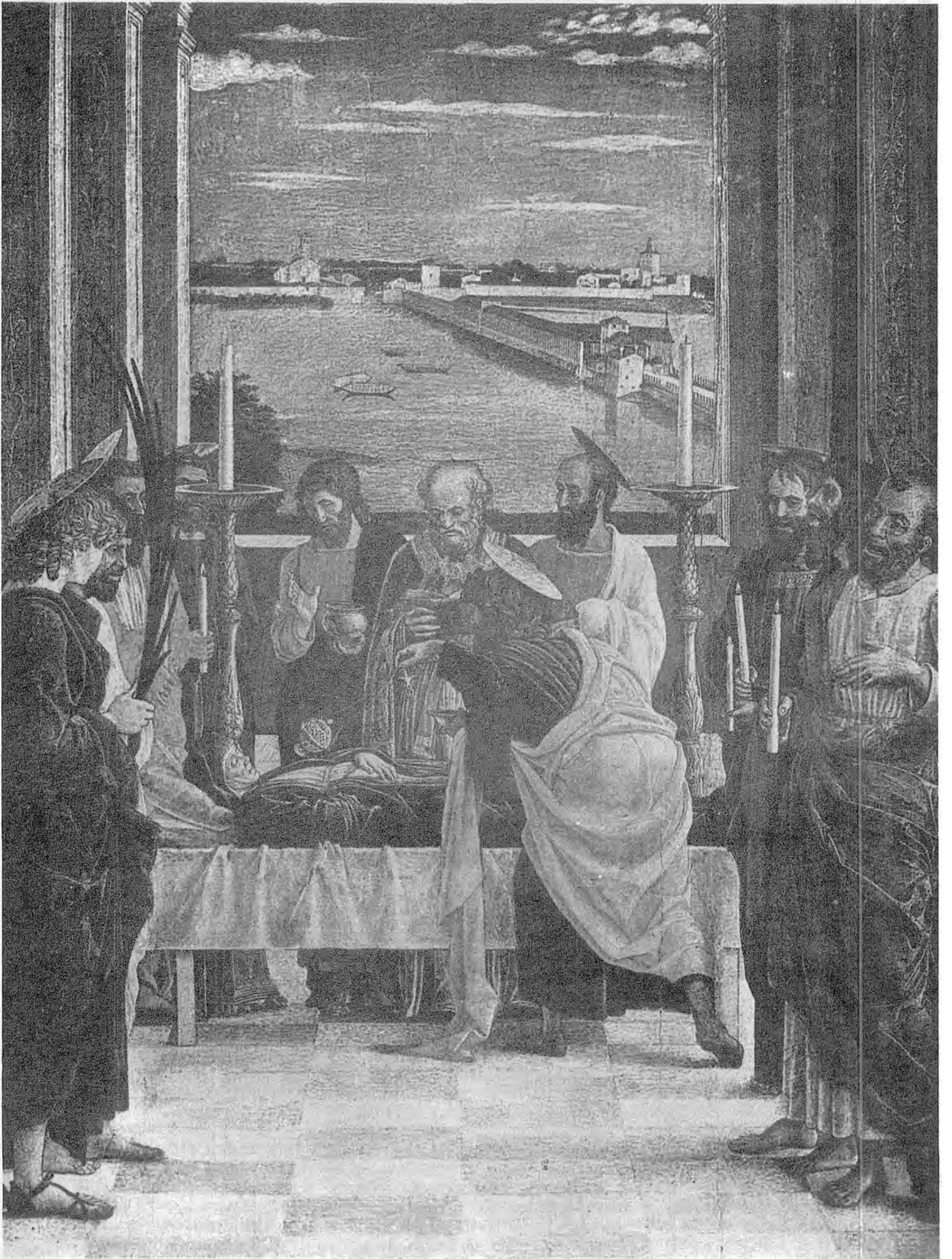
Kutsal günler: Hıristiyan dininde birçok kutsal gün vardır. Bu günler, genellikle, mezheplere göre değişen törenlerin, bayramların, tapınmaların yapıldığı günlerdir.

Kutsal günler İsa'nın yaşamı ile ilgilidir. Onun doğumundan ölümüne kadar yaptığı işleri, başından geçen büyük olayları yansıtan günler, kutsal sayılır. Bu günler, Hıristiyan dininin bütün mezheplerince tanınan, saygı ile anılan, kutlanan günlerdir. Bu günlerin dışında, bir de, Hıristiyan ermişlerinin adına törenlerin düzenlendiği kutsal günler vardır. Bunlar ikinci sırada önemi olan günlerdir.

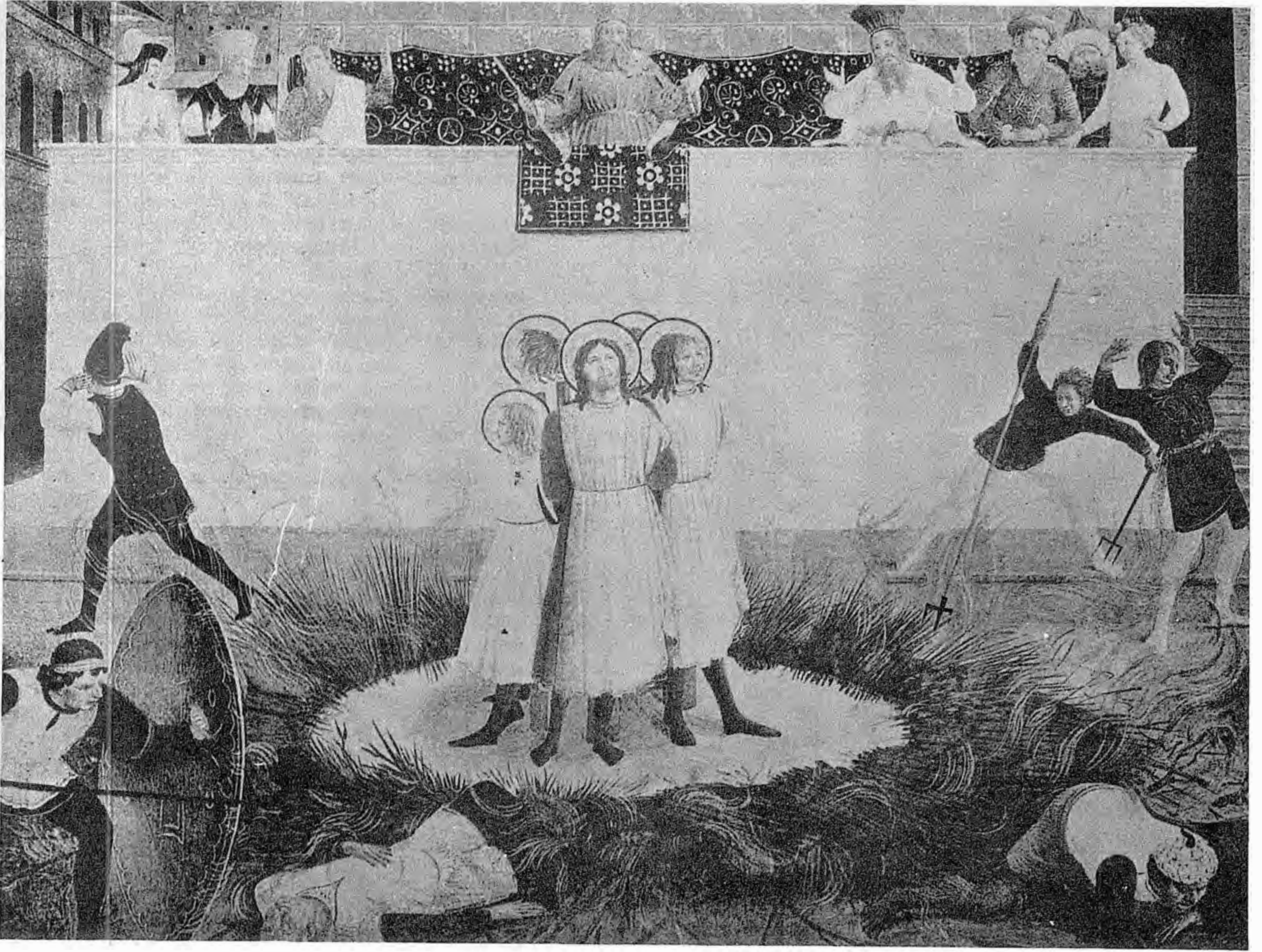
Kutsal günlerin kaynağı çok eski dinlere, çok tanrıcı dönemlere kadar uzanır. Özellikle doğa olayları ile ilgili sayılan kutsal günlerin çoğu bu türdendir (Üzüm bayramı, Gül bayramı gibi). Kutsal günler taşıdıkları öneme, İsa'nın yaşamındaki yerine göre kutlanır.

A — Paskalya: İsa'nın dirilişini dile getiren bu bayram, Hıristiyan dininin en büyük bayramı sayılır. Bu kutsal günde İsa'nın dirilişiyle ilgili törenler düzenlenir. Paskalya, Hıristiyan dinine İbrani dininde kutlanan, **«pesah»** denen törenden geçmiş olsa gerek. İbrani diline eski Mısır **(Kopt)** dilinden geçtiği söylenen «pesah» sözünün biri «geçiş», öteki «tanrının vuruşu» olmak üzere iki ayrı anlamı vardır. Bunlar İsrailoğullarının Mısır'dan çıkışları ile bağlantılıdır. («Pesah» sözü Yunancaya «paskhalia» olarak geçmiştir).

Hıristiyan dininde, mart ayının 14'ünden sonra gelen ilk pazar günü, **Paskalya** olarak nitelenir. Tören bugün başlar. Paskalya, biri perhiz dönemi (Büyük perhiz, kutsal hafta), öteki de bayram (paskalyanın sekizinci günü) diye ikiye ayrılır. Pazar günü kilisede en büyük görevlinin yönetimi altında büyük bir tören düzenlenir. Evlerde o gün için özel çörek (paskalya çöregi) yapılır, yumurta (boyalı paskalya yumurtası) pişirilir, mumlar yakılır, dualar okunur. Paskalyayı bütün Hıristiyan mezhepleri kendi inanç düzenine göre kutlar. Süryaniler, temmuz ayında **«Meryem A-**

Meryem'in ölümü (Mantegna'nın tablosu).

Çok tanrılı dinlere inananlar ilk Hıristiyanlara büyük eziyetler etmişlerdi.

na Paskalyası» adı verilen bir yortu kutlarlar ki bu da Paskalya kavramı içine girer.

B — Hamsin. Katolik kilisesi anlayışına göre havarilerin üzerlerine Kutsal Ruh'un indiği döneme **«Hamsin»** denir. Yahudilikte, Musa'ya, Tur-i Sina'da On Buyruk'un gönderildiği gündür. Hıristiyan dinine İbrani dininden geçen bu bayram Paskalyadan başlayarak aşağı yukarı elli gün sürer. Ancak, sonradan birtakım değişiklikler yapılmıştır. Bir adı da «Gül Bayramı» olan Hamsin, Ortaçağ'da sekiz, bir süre sonra üç, yakın dönemlerde de bir güne indirildi. Özellikle **IV**.yy.'da bütün vaftizler bu günlerde yapılır, bayram çok büyük törenlerle kutlanır, kiliselerin kubbelerinden gül atılırdı. Bugün, Hıristiyanlar, bu bayramı gene bu ad altında, yaz aylarına giriş döneminde kutlarlar.

C — Noel: Hıristiyan dininin en büyük iki bayramından biri olan **«Noel»**, peygamber İsa'nın doğum günü olarak kutlanır. Hıristiyan inancına göre aralık ayının 25. günü kutlanan bu bayramda İsa, «Evrenin nuru» olarak gelmiş, dünyayı, insanların gönlünü aydınlatmıştır. Noel'in kutlanışı da Hıristiyan mezheplerine göre değişiktir. Bütün mezheplerin birleştikleri tek konu, İsa'nın doğumunu büyük törenlerle kutlama, kiliselerde dualar, ilahiler okuma, haçı suya atmaktır.

Töreni düzenleyen en büyük görevli sandalla suya açılır, okuyup üfleyerek haçı suya atar. Havaların soğuk olmasına karşılık din sevgisi ile haçı bulmak, sudan çıkarmak için suya atlayanlar olur. Haçı bulan kutlanır.

Ortaçağ'ın başlarında Noel, 6 ocakta kutlanırdı. İsa'nın o gün doğduğuna inanılırdı çünkü. 354'te Batı'da Noel, 25 aralıkta kutlanırken, Doğu'da 6 ocakta bayram yapılır, İsa'nın doğum günü olarak 6 ocak benimsenirdi. Ancak ünlü ermişlerden Gregorius'un önerilerine uyan Doğu Hıristiyanları da 25 aralık gününü **Noel** olarak kutlamaya başladılar. Hıristiyan dininde, bu bayramın bir adı da **Epiphaneia**'dır. (ortaya çıkış, doğuş).

Ç — Dies Natalis: Katolik mezhebine göre, din şehitlerinin öldükleri günlerle ilgili bayramlar. Öteki mezhepler, özellikle Doğu Kilisesi'ne bağlı olanlar da, bu günleri kutlar. Din şehitlerinin anılarına adaklar sunar, dualar, ilahiler okurlar.

D — Azizler bayramı: Bütün mezhepler, bütün Hıristiyan azizlerinin (din ulularının) anılarına törenler düzenler, bayramlar yaparlar. Bunların günleri mezheplere göre değişir, herbirinin bütün mezheplerce benimsenen belirli bir günü yoktur.

E — Meryem'in göğe çıkışı. Bütün mezhepler, İsa'nın anası Meryem'in göğe çıktığı günü törenlerle kutlar, bayramlar düzenlerler. Ancak bunların da günleri gene mezheplere göre değişir. Genellikle başlangıç olarak Paskalya günü alınır. Ancak katolik mezhebi ile Ortodoks mezhebinin kullandıkları takvimler ayrı olduğu için, bayramları kutlama günleri birbirine uymaz.

Meryem iki azize arasında dua ediyor.

F — Bağbozumu bayramı. Doğu kilisesine bağlı mezhepler arasında üzümlerin toplanması sonucu, şarap yapımı dolayısiyle düzenlenen bayrama ya **Üzüm Bayramı**, yada **Bağbozumu Bayramı** denir. Bütün Hıristiyan mezheplerince kutlanmayan bu bayramın, Eskiçağ'ın çoktanrıcı dinlerinden, özellikle Dionysos'un, bir şarap tanrısı olarak kutsandığı dönemlerden kalmadır. Gerçekte bunun Hıristiyan diniyle, İsa ile bir bağlantısı yoktur. Ancak yerli gelenekler gereğince Ağustos sonlarına doğru bu bayram da, kimi yerlerde kutlanır. Bu bayram kutlanırken dualar, ilahiler okunur, topluca törenler düzenlenir, şaraplar içilir.

Ziyaretler: Hıristiyan dininin bütün mezheplerinde ziyaret geleneği vardır. Ziyaret genellikle üç türlüdür. A — Din ulularının mezarlarını, onlar adına yapılan sunakları, evleri ziyaret. B — Kutsal sayılan yerleri, özellikle suları, kayaları, ziyaret. C — Yaşayan din büyüklerini ziyaret.

A — Hıristiyan dinine göre din ulularının, havarilerin, din şehitlerinin mezarları yada mezarları sanılan yerleri gidip görmek, orada onlar adına İncil okumak, dua etmek, adak sunmak bir görevdir. Bu yüzden bütün din ulularının, hangi mezhepten olursa olsun, mezarları ziyaret edilir. Kimi mezhepler bu konuda sınırlamalar yapma eğiliminde iseler de, halk buna pek uymamaktadır. Başka başka mezheplerden olanlar, ziyaret edilmesi gereken kutsal yerde birleşirler. Çağımızda, yeryüzünün her yerinde din ulularının mezarlarını görme geleneği vardır.

B — Hıristiyan dini, birçok doğa varlığını da kutsal saymıştır. Özellikle **«ayazma»** denen maden suları çoğunlukla kutsal sayılır. Gerçekten de «ayazma» sözü, Yunanca «kutsal su» anlamına gelir. Yeryüzünün her yerinde, kilise, manastır gibi din kuruluşlarının olduğu yerlerde, mağara yakınlarında kutsal sayılan sular vardır. Çoğu kez bu suların yanında yada yakınında küçük bir kilise bile yapılır.

Sulardan ayrı olarak, eski tapınak kalıntıları, manastır yıkıntıları arasında da kutsal sayılanları vardır. Kudüs'te, Efes'te, İtalya'nın değişik illerinde, Yunanistan'da, Ege adalarında, Avrupa'nın ayrı ayrı bölgelerinde bu tür kutsal yerler (makamlar) vardır, bugün de ziyaret edilir. Kudüs, Efes gibi yerleri ziyaret edenler «hacı» sayılır.

C — Yaşayan din büyükleri arasında ziyaretinden yarar umulanların başında Papa ile Patrik gelir. Hıristiyan dünyasında bugün, kiliselerin ayrılması yüzünden, birkaç papa ile patrik vardır. Ancak bunların, yönetimi altında bulunan topluluklarca kutsal sayılmaları için bir engel yoktur.

Ç — Pazar günleri belli bir çıkar gözetmeden, yalnız geleneklere uyarak, mezarlıklara gitme, yakınların mezarlarını görme, mezarların bakımı ile ilgilenme, anılarına saygı duyma alışkanlığı da vardır. Bütün Hıristiyan mezheplerinde mezar ziyareti, ölülere saygı gösterme

Meryem'in ölümü.

inancı yaygındır.

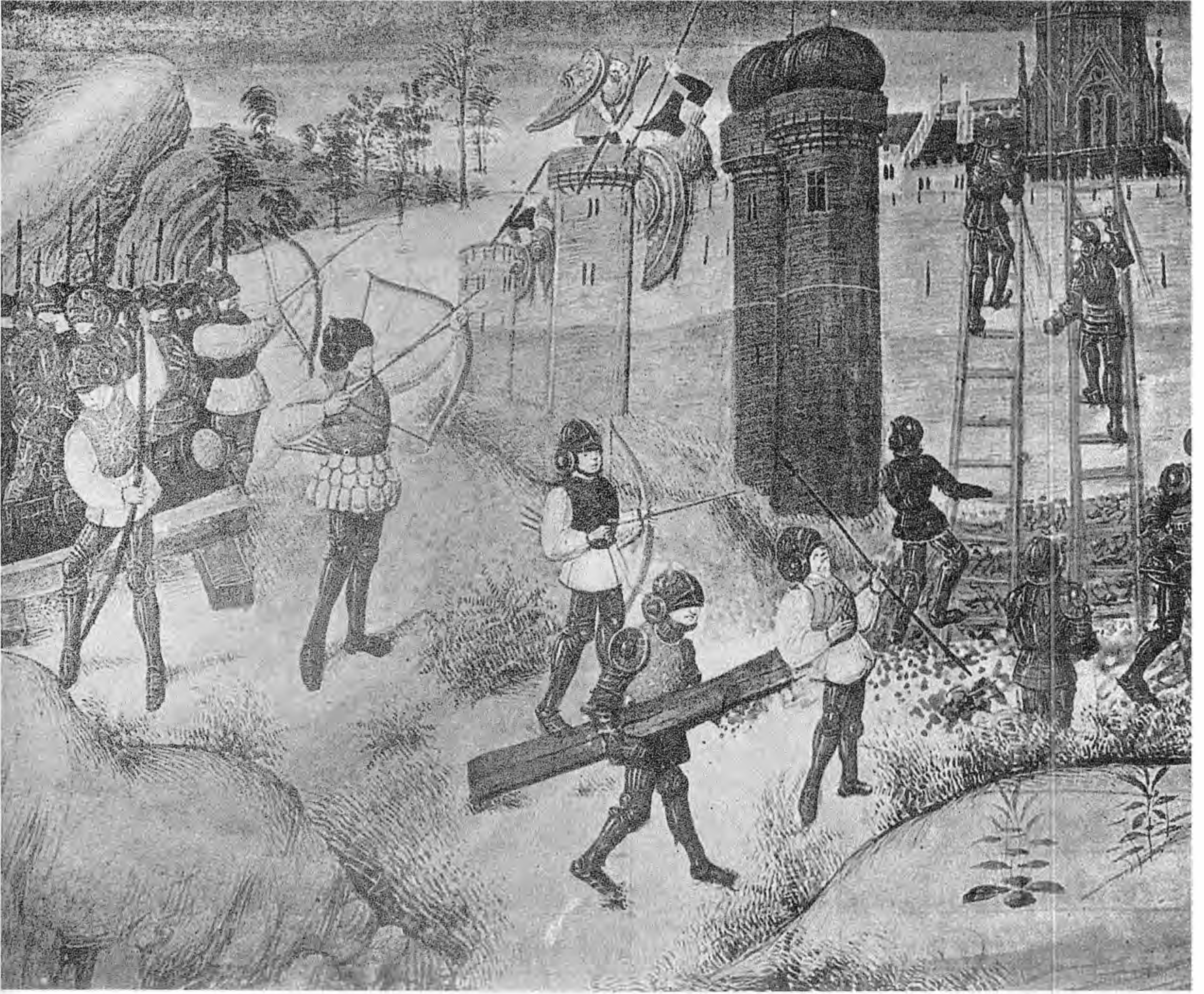
Hacca gitme: Hıristiyan inançlarına göre Kudüs, kutsal bir yerdir. İsa'nın doğduğu, büyüdüğü, Hıristiyanlığı yaymaya çalıştığı, sonunda öldürüldüğü toprakları görmek, gezmek, onun anılarını yaşamak bir inanç borcudur. Kudüs'e, kutsal topraklara giden, orada yatan din büyüklerini, kutsal tapınakları gören **«hacı»** sayılır. Ortaçağ'da «hacı» olmak için Kudüs'e gitme isteği çok yaygındı. Bu nedenle, Avrupa'nın değişik illerinden yüzlerce Hıristiyan, Kudüs yollarına dökülür, hacı olmak tutkusu ile birçok güçlüğe katlanırdı. Durum çağımızda da böyledir.

Hacca gitme zamanla değişmiş, her mezhebin kendine göre bir tutumu benimsediği görülmüştür. Yalnız Meryem Ana'nın doğduğu evi görmek, gezmek bütün mezhepler için saygıdeğer bir davranıştır. Bunun dışında haccın anlamı değişir. Katolik mezhebine göre Roma'da Papa'nın elini öpebilmek, onun yanına sokulabilmek bile bir «hac» sayılır. Kimi katolik mezheplerine göre Papa'nın ölüsüne dokunmak bile «hac» demektir.

Kutsal nesneler: Hıristiyan inançlarına göre başta haç, İncil, Eski Ahid olmak üzere din büyükleri ile ilgili bütün nesneler kutsal sayılır. Bunlara dokunmanın, el sürmenin belli kuralları vardır. Din büyüklerinin «tasvir»leri, ikonalar, din büyüklerinden kaldığı söylenen eşya (giysi, yemek kapları, su kapları, asâ, süs takıları vb.) kutsaldır. Ermişlerden kalan bütün kalıntılar (kemikler, mezar taşları, mezar toprağı) da kutsal sayılır. Günümüzde bile bunlara el dokundurup yüze sürmek uğur telâkki edilir. Bu nedenle hastalıklı, sakat kimseleri bu gibi nesnelerin yanına götürmek, onlara dokundurmak, onlardan yardım umma, ayazmalarda hastalıkları giderecek güçlerin bulunduğuna inanma, Hıristiyan dininde yaygın bir gelenektir.

Ölü gömme. Hıristiyan dinine göre ölüm, insanın kesinlikle yokoluşu anlamına gelmez. Ruh, ölümsüzdür; ölüm ruhun gövdeden ayrılmasıdır. Kıyamet günü vardır, ruh gövdeye dönecek, yargı başlayacak, İsa Mesih yeniden evrene dönerek yeryüzünü mutluluğa kavuşturacaktır. Bu nedenle ölülere karşı onların günün birinde dirileceğini düşünerek büyük bir saygı gösterme gereği vardır.

Bir kimsenin öleceği anlaşıldı-

Hıristiyanların Kudüs kuşatması (XV. yy. Flaman minyatürü).

ğı zaman papaz çağırmak, ölüm döşeğinde bulunan kimse ile papazı başbaşa bırakmak bir gelenektir. Papaz, ölüm döşeğinde bulunan kimseye işlediği günahlardan pişmanlık duyması, tövbe etmesi, İsa Mesih'e, Tanrı'ya sığınması, suçlarından arınması için gerekli uyarmalarda (telkinlerde) bulunur. İncil'den âyetler okur, hastanın üzerine üfler, haç çıkarır. Hastanın gücü yeterse o da haç çıkarır, gücü yetmezse içinden papazın söylediklerini, yaptıklarını onaylar.

Hıristiyanlıkta insanın öldüğü gün gömülme gereği yoktur. En azından bir gün bekleme söz konusudur. Ölüm gerçekleşince ölünün göğsünün üstüne bir haç konur. İncil'den âyetler okunur; Tanrı'nın, İsa Mesih'in yardımı dilenir. Sonra ölü, evinden alınarak kiliseye, kilisenin ölülere ayrılmış bölümüne getirilir. Ölüye bütün temizlik işlemleri yapıldıktan sonra yeni giysiler giydirilir, tabuta konur. Ölünün tabutta yüzü açık bırakılır, elleri göbeğinin biraz yukarısında, gövde ile bir haç oluşturacak biçimde üstüste konur. Evde dinsel tören yapılmaz; yalnız gerekli dualar okunur. Ölü, evden din görevlisinin denetimi altında alınır. Bütün gerekli işlemler yapılıp ölü tabuta konduktan sonra, yakınlarının gelip görmesi için ortaya getirilir. Yakınları, tabutta, yüzü açık duran ölüyü görür, çevresinde dolanır, dua ederler.

Ölü gömüleceği yere, gene, din görevlisinin denetimi altında ya bir araçla yada tabutun yanlarından tutularak, omuza alınmaksızın götürülür. Hıristiyan dininde de, İbrani dininde olduğu gibi ölüyü omuzda götürme geleneği yoktur. Tabut dört yanındaki tutamaklarından kavranarak taşınır. Ancak bu gelenek günümüzde bütün Hıristiyan mezheplerinde uygulanmıyor. Nedense kimi yerlerde ölü omuzlarda da taşınıyor. Bunun mezhep ayrılıklarından doğduğu gibi, eski çağlardan kalma geleneklerin bir kalıntısı olduğunu söyleyenler de vardır.

ölü yakma geleneği

Hıristiyan dininde, başlangıçta, ölü yakma geleneği yoktu. Günümüzde, kimi mezheplerde, ölen kimsenin sağlığındaki dileği üzerine ölüsü yakılıp külleri ya bir şişe-

İnzivaya çekilmiş din adamları (Gherardo Starnina'nın tablosu).

de saklanıyor, yada havaya savruluyor. Bu geleneğin nereden geldiği konusunda değişik görüşler ileri sürülür. Çoktanrıcı dinlerde, Hint inançlarında ölüyü yakma geleneği vardır.

Ölünün yakılması, gene kilisede yapılan din törenlerinden sonra olur. Gerekli din töreni yapılmadan ölü yakılmaz.

Ölü, başı Kudüs'ü gösterecek biçimde mezara konur. Mezarın biçimini, mezar başında yapılması gereken törenleri kilise belirlemiştir. Kişinin dileğine göre ölü gömme töreni pek yapılmaz.

Hıristiyan dininde ölü gömme törenleri mezheplere göre ayrıldığı için, bir mezhepten olan adamın ölüsü, başka bir mezhebe bağlı kiliseye götürülemez. Kilise kendi mezhebinden olmayanların ne cenazesini kaldırır, ne de böyle bir ölüyü kendi mezarlığına gömdürür. Bir katolik ölüsünü bir ortodoks mezarına gömme olanağı yoktur.

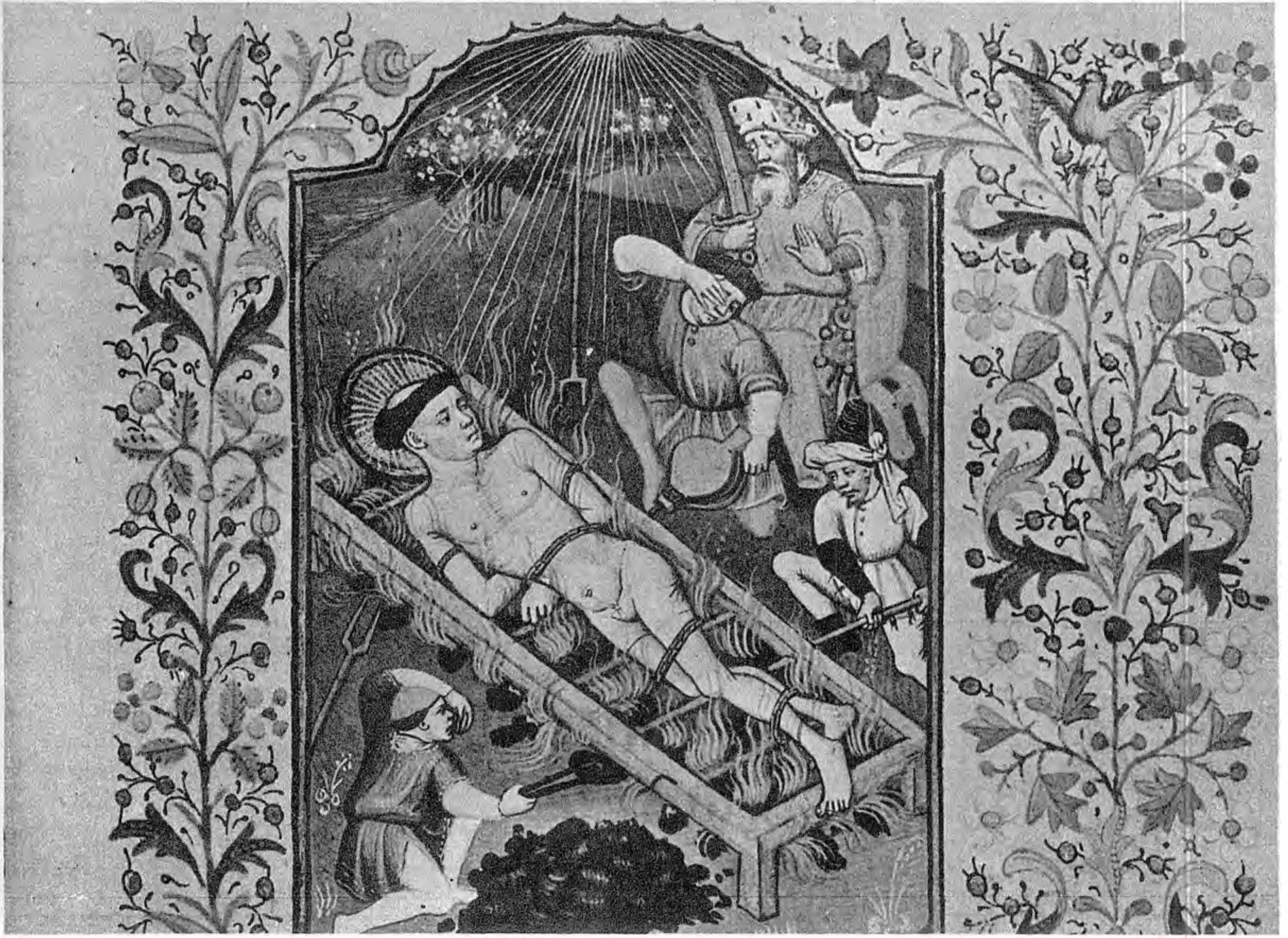
Anma törenleri. Hıristiyan dininde ölüyü, belli günlerde anma, onun adına din törenleri düzenleme, kiliseye yardım etme, adak sunma gelenekleri vardır. Her Hıristiyan, kendi mezhebinin gerekimlerine göre, ölüsü için kilisede anma töreni düzenleyebilir. Bu tören evde de olabilir. Bir ölü gömüldüğünde papazın, onun mezarı başında bir konuşma yapması, onun iyiliklerinden, durumundan, ailesiyle olan bağlantılarından, geride kalanların onun ölüsü karşısındaki tutumundan sözetme geleneği vardır. Gerektiğinde papaz, ölü ailesinin tutumunu beğenmezse, ona gerekli saygı ve ilginin gösterilmediğini farkederse, bu davranışları ölünün mezarı başında açıklayabilir, ölü ailesinin tutumunu eleştirebilir.

Kiliselerin birleştirilmesi. Hıristiyan dininde kiliselerin ayrılması mezhep çatışmaları yüzünden olmuştu. Bu çatışmalar ilkin İznik Konsili'nde bütün açıklığı ile ortaya çıkmış, sonra hızla gelişmiş, yayılmıştı. Zamanla yönetimi tek elde bulundurma, Hıristiyanlığın başkenti olma kılığına bürünen bu çatışmalar, ayrılıklar kiliselerin ayrılması ile sonuçlandı. Bu ayrılma da din sorunlarının çözümüne, Hıristiyan birliğinin sağlanmasına, korunmasına yetmedi. Kilise ayrılığı zamanla büyüdü, düşmanca tutumların doğmasına yol açtı. Bununla atbaşı olarak da mezhepler arasında ayrılıklar çoğaldı, yeni yeni mezhepler doğmaya başladı, bunun sonucu Hıristiyan dininde büyük bölünmeler oldu.

Doğu-Batı kiliseleri arasında, gittikçe büyüyüp düşmanlığa kadar varan bu ayrılığın giderilmesi için, zaman zaman birleşme eğilimleri belirdi, yada bu konuda görüşler ileri sürüldü. Bu konuda, kilise yetkililerinden krallara, imparatorlara, devlet büyüklerine kadar önemli kimselerin çalıştığı görülmüştür. Ancak bu girişimler sonuçsuz kalmış, özellikle Vatikan ile Fener kilisesini yaklaştırma olanağı bulunamamıştır.

Kiliseler arasında büyüyen çatışma, bir aralık, kiliselerin birbirlerini aforoz etmelerine; düşman ve dinsiz saymalarına kadar varmıştır.

İslâm dininin Doğu'da hızla

XV.yy.'da Fransa'da yazılmış bir dua kitabındaki minyatür.

yayılması, özellikle Türklerin Avrupa ülkelerini ele geçirmeye başlamaları, Hıristiyan dünyasında korku yarattığı gibi kiliselerin yaklaşmalarına da olanak sağlamıştır. Tarihte görülen **«Haçlı Seferleri»**, bunun somut bir örneğidir. İslâm ordularına karşı, Hıristiyan dünyasının birleşmesi düşüncesi, ilkin Kudüs'ün Arapların eline geçmesi üzerine ortaya çıktı. Daha sonra Anadolu'nun Türklerin eline geçişi, İstanbul'un alınması, bu birleşme düşüncesini körükledi. Ancak bütün bu düşünceler birer tasarı olarak kalmış, uygulama alanına girememiştir. İstanbul'un alınışı sırasında, kentin kuşatıldığını duyan Avrupa'da kıpırdanma başlamış, buna karşılık Roma kilisesi ile bir türlü anlaşmaya yanaşmayan Bizans kilisesi **«İstanbul'da kardinal başlığı görmektense Yeniçeri başlığı görmek daha iyidir»** diyecek ölçüde kilise ayrılığını belirtmekten çekinmemiştir.

Kiliselerin birleşmeleri görüşünün doğmasına, ilkin, İslâmların Hıristiyan topraklarını ele geçirmeleri yol açmış, böylece başlayan din birliği, sonraları siyasal birlik niteliğine bürünmüştür. Kiliselerin birleşmesini siyasal çalışmalar, girişimler de başaramamıştır. Özellikle Moskova kilisesi, kurulduğundan beri hiç bir birleşmeye yanaşmamış, yalnız Hıristiyanlığın, bu arada Bizans kilisesinin «koruyucusu» olduğunu ileri sürmekle yetinmiş, bu görüşün ardında saklı siyasal tutumun etkisinden kurtulamamıştır.

birleşme çabaları

Çağlar boyunca süren sayısız birleşme çabaları bir aralık durdu. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra kiliseler arası birleşme düşüncesi yeniden ortaya atıldı. Bu düşünce ilkin Fener - Roma kiliseleri arasında belirdi. Moskova kilisesi gene bu birleşme görüşüne katılmadı.

Ortodoks dünyasının en büyük yetkilisi sayılan Fener kilisesi patriği Athenagoras, ilkin, Moskova kilisesi dışında, bütün Ortodoks kiliselerinin birleşmesi gereği görüşünü ileri sürdü. Bu konuda yoğun çalışmalara koyuldu. Bütün ortodoks kiliselerine bildiriler, çağrılar gönderdi. Athenagoras, düşüncelerini gerçekleştirmek için ilkin Vatikan ile ilişkiler kurdu, yakınlaşma olanakları aradı. Bu nedenle Kudüs'te Papa ile buluşup konuyu görüştü (1964). Kiliseler arası süren birleşme görüşmeleri hızlandı. Athenagoras bu konuyu yeniden ele almak düşüncesiyle Roma'ya giderek Papa Paulus VI ile görüştü. Bu yakınlaşma sonucu IX.yy.'da mezhep ayrılıkları nedeniyle araları açılan, sonunda birbirini aforoz ederek bütün bağlarını koparan (1054) Doğu-Batı kiliseleri barıştı (1965). Gene bu nedenle. Athenagoras, piskoposlar toplantısına katılmak üzere Roma'ya gitti (1967), orada kiliselerin barışması, birleşmesi görüşünü savundu. Kiliselerin barışmasını, aforozun kaldırılmasını sağlayan bütün bu çalışmalar Hıristiyan kiliselerin birleşmesi için yeterli olmadı. Eski mezhep ayrılıkları, inanç

Ressam Giovani Battista Speranza'nın Viyana konsilini konu alan tablosu.

çatışmaları için için sürüp gitti.

Eğitim - Öğretim. Hıristiyan dininde çocukların, gençlerin yetişmesi, aydınlanması konusunda Kutsal Kitap'ın önerdiği öğrenim önde gelir. Her Hıristiyanın önce dinini, sonra dünya işleriyle ilgili bilgileri öğrenme gereği vardır. Hıristiyan çocuklarına dinle ilgili ilk bilgiler evde, ailece verilir. Bunlar küçük dualar, geleneklerle ilgili aile içi davranışlar, dinin gösterdiği yolda aile içinde davranma, din büyüklerine, ermişlere, kutsal varlıklara saygı, günlük dualar gibi çocuklukta kolay öğrenilen, daha çok görgüye dayanan bilgilerdir.

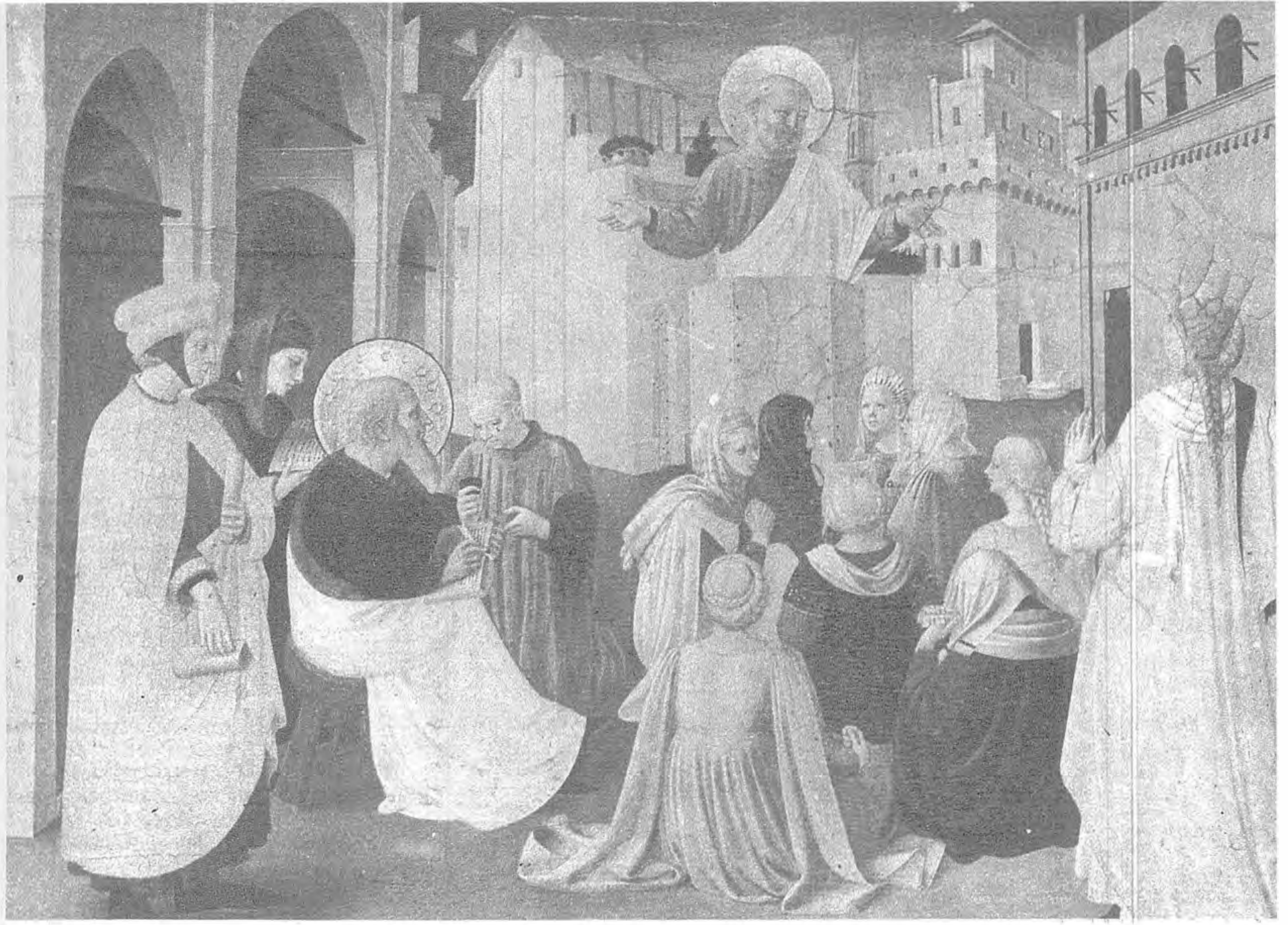
Öğrenim çağına gelen çocuk okula gider, okuma-yazma öğrenme döneminde gene dinle ilgili görgüye dayanan davranış bilgilerini edinir. Çocuk öğrendiğini değerlendirebilecek yaşa gelince, ona, din bilgileri öğretilir. Bu bilgiler okulda gerekli ders olarak verilir. Hangi mezhepten olursa olsun, Hıristiyan okullarında çocuklara dinlerini öğretme gereği, geleneği vardır. Küçük çocukları kiliseye götürme ana-babanın ödevidir. Yatılı okullarda dinle ilgili görevler toplu olarak yerine getirilir.

Hıristiyanlıkta, kiliselerde, çocuklardan oluşan, ilahiler okuyan topluluklar vardır. Özel olarak din eğitimi gören, kilisenin öngördüğü biçimde yetiştirilen bu çocuklar törenlere katılır, yetkili bir görevlinin yönetiminde topluca ilahiler okurlar. Kiliselerde çocuklara din bilgisi vermek için görevli papazlar da vardır. İsteyen, çocuğunu öğrenim-eğitim için oraya gönderir.

ruhban okulları

Hıristiyan dininde, yalnız din öğrenimi yapan, kiliseye din adamı yetiştiren özel kurumlar vardır. Bunlara, çoğunlukla din okulu yada **«Ruhban Okulu»** denir. Bu okullarda yalnız Hıristiyan dini, onu konu edinen teoloji **(ilâhiyat)** okutulur. Bu din okulları biri orta, biri yüksek olmak üzere ikiye ayrılır. Yüksek okullar orta öğrenim döneminden sonradır. Kilisede görev alabilmek, papazlıktan patrikliğe değin (gerekli nitelikleri taşıyanlar için) yükselme, bu yüksek okulları bitirmeyi gerektirir. Bu okullar da mezheplere göre değişiktir. Sözgelişi ortodoks okullarına katolikler gitmez. Yada ortodoks yüksek din okulundan çıkan bir kimse, katolik kuruluşlarda görev alamaz. Durum öteki mezhepler için de böyledir.

Ortaçağ boyunca bütün öğretim ve eğitim, kilisenin denetimi, yönetimi altındaydı. Nelerin okutulması; nelerin okutulmaması kilisenin onayına bağlıydı. Kilisenin onayı alınmadan öğrencilere herhangi bir konuda bilgi verme olanağı yoktu.

Aziz Petrus vaız veriyor.

Kilise ise Kutsal Kitap'a dayandığından, öğretim kurumlarında ele alınan bütün konuların, çözümü gereken sorunların Kutsal Kitap'ın görüşleri ile çatışmaması, ona uygun gelmesi gerekirdi. Öyle ki Kutsal Kitap'da olmayan konuların yorumunda bile, onunla çatışmamaya ilgi gösterilirdi. Öğretim - eğitim kurumları dışında kalan alanlarda, bu tür kurumlarda görev almayan kimselerin yazılarında bile Kutsal Kitap'a uyma gereği vardı. Hıristiyan dini, onun kaynağı olan Kutsal Kitap, Ortaçağ boyunca, bütün insan düşüncesine egemendi.

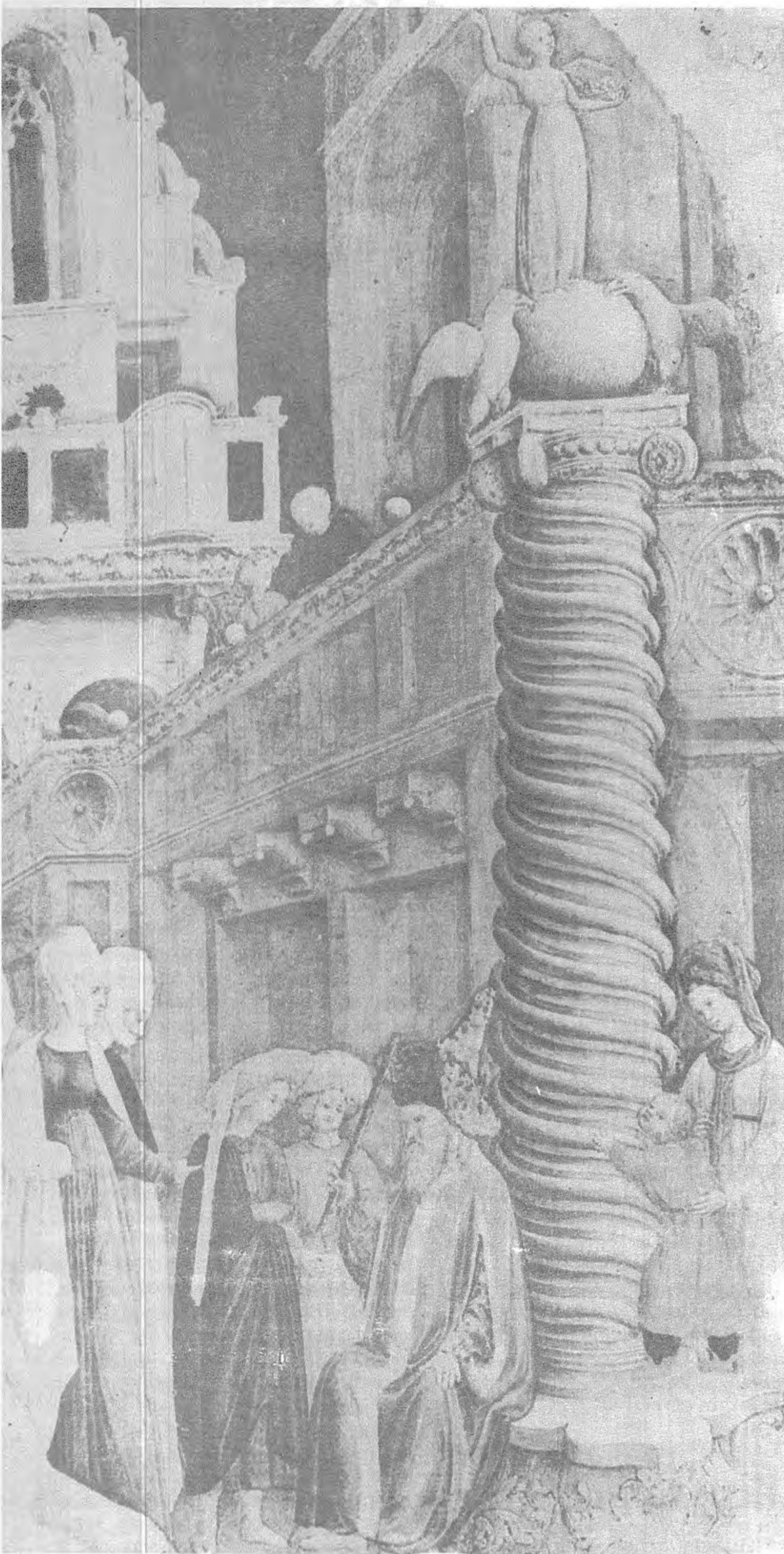
Öğretim kurumlarında işlenen konular kaynak sorunlarına değinemezdi. Kutsal Kitap bütün kaynak sorunlarını çözmüş, insanın, doğanın, bütün varlık türlerinin nereden gelip nereye gideceklerini göstermişti. Buna aykırı düşünmek, varlık türlerine başka kaynaklar aramak, ölümü gerektiren suç sayılırdı. Kilisenin görüşüne karşı çıkmanın yada Kutsal Kitap'la çelişir nitelikte bir düşünceyi ortaya atmanın cezası «aforoz»du.

Bütün Ortaçağ boyunca kilise sanat, felsefe, bilim, edebiyat gibi insan düşüncesine dayanan, ondan türeyen uygarlık ürünlerine egemen olmuştur. Kilisenin onayından geçmeyen, kilise öğretisine dayanmayan, ona uymayan bir yazının yayını şöyle dursun, başkasına okunması bile yasaktı. Deney bilimlerinin bütün dallarında yazılan, düzenlenen yapıtların kilise yetkililerine gösterilmesi, kiliseye sunulması, kilise öğretisinin denetimi altında incelenmesi gerekirdi. Sözgelişi fizik, kimya, astronomi, biyoloji gibi bilim dallarında ortaya atılacak yeni bir görüşün kilise öğretisine, Kutsal Kitap'a uyması kaçınılmaz bir gerekimdi

kilise ve bilim

Kilisede deney bilimleri, kuramcı bilimler yasak değildi, bu konuda önemli **araştırmalar yapan, buluşlar ortaya koyan papazlar vardı. Ancak bunlar ya Kutsal Kitap'a uyacak biçimde yoruma kaçma yada yapıtını uzun süre gizleme zorunda kalmışlardı.**

Engizisyon. Hıristiyan dininin ana ilkelerine, inançlarına, öğretim, eğitim düzenine uymayan, onlarla çelişen bütün öğretiler, davranışlar Ortaçağ boyunca yasaklanmıştır. Bu yasaklara uymayanların yargılanması, cezalandırılması, bu konuda gerekli soruşturmaların, kovuşturmaların yürütülmesi için kurulan kurumlara «engizisyon» denirdi. Engizisyon sözü, Lâtince «araştırmak», «izlemek», «soruşturmak» anlamına gelen «inquisitio»' dan türemiştir. Engizisyon kurumunun kaynağı, Hıristiyan dinine uymayan davranışları, görüşleri cezalandırmayı uygun bulan imparator Justinianus dönemine kadar gider. Ancak, bunun bir yasal kuruluş olarak ortaya çıkışı; yargılama, cezalandırma yetkilerini taşıması, M.S. 1000 yılından sonradır. Bu dönemde Avrupa'da «sapkın» diye nitele-

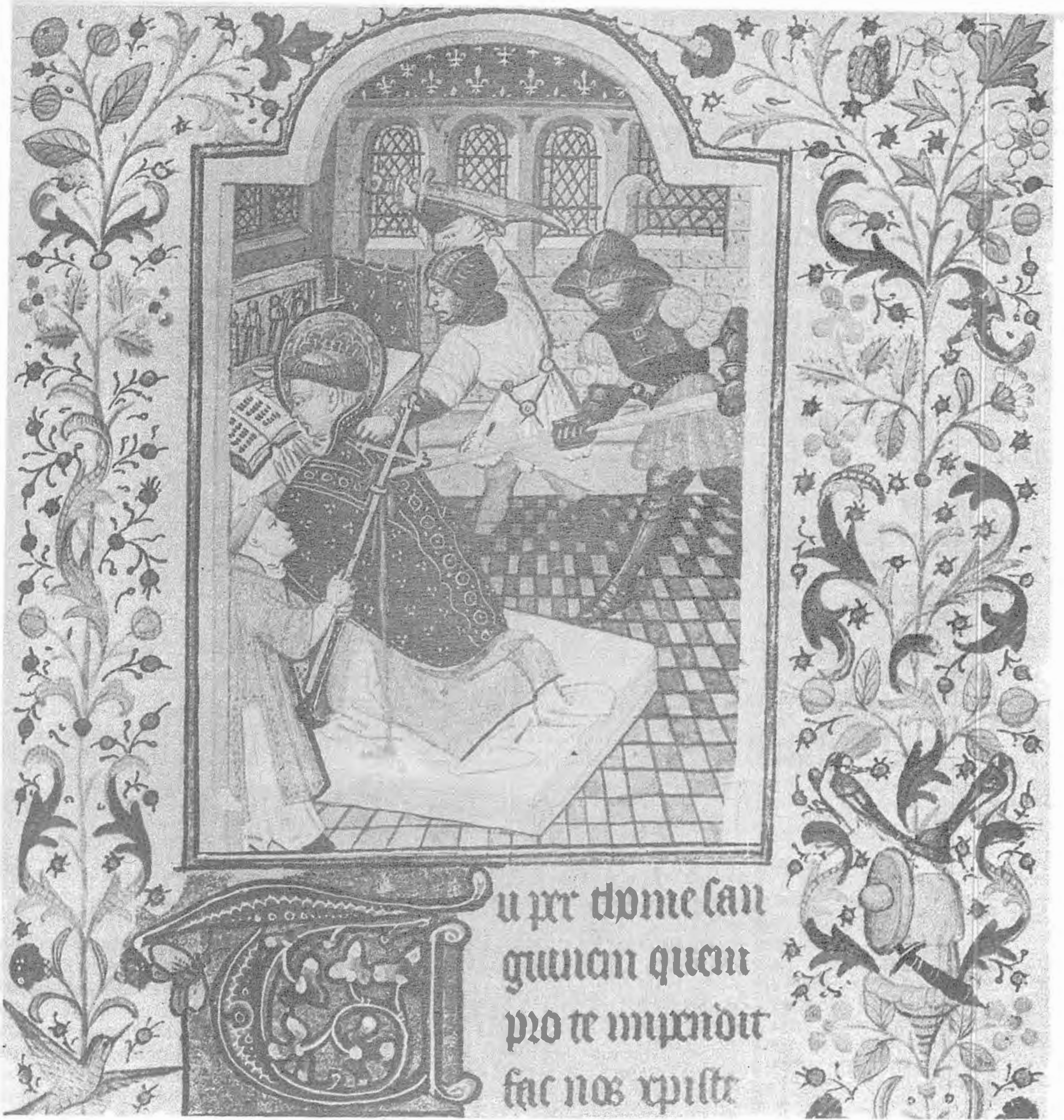
A. Vivarini'nin Azize Lucia tablosu.

nen **Cathare** akımı din düzenini sarsmaya başlayınca, bunu önleme yolları arandı. Aşağı yukarı ikiyüz yıl süren bu akımı önleme çabaları sonuç vermedi. Devlet büyüklerince verilen ağır cezalar da etkisiz kalmaktaydı. Bunun üzerine toplanan Toulouse Konsili bu işlerle uğraşacak özel bir yargılama kurumunun oluşturulması gereğini ileri sürdü. Papa Gregorius IX'un da onayı alınınca ilk engizisyon kurumu doğdu (1233). Bütün yargıları kesin olan, tanık dinleme gereği duymayan bu kurum, ilkin çok ağır ceza vermekten sakındı; daha çok «işkence» cezası vermekle yetindi. Bu kurumun verdiği cezalar yeni düşüncelerin ve yeni mezheplerin doğmasını önleyemeyince, cezalar büsbütün ağırlaştırıldı. İşkencenin türleri çoğaltıldığı gibi, ölüm cezalarının uygulanış biçimleri de arttırıldı. Fizikten felsefeye kadar bütün bilgi dallarını denetimi altına alan, Kutsal Kitap'da adı geçmeyen konularla ilgili açıklamaları bile yasaklayan Engizisyon kurumu, Ortaçağ boyunca birçok bilgeyi, bilgini ve aydını ateşte yaktırarak ölüm cezasına çarptırdı; kiminin yazı yazmasını, konuşmasını yasakladı, kimini yaşadığı sürece zindana attırdı. Bu arada gözleri oyulan, dili kesilen düşünürler, aydınlar da az değildir.

Rönesans'ın bitimine kadar bütün ağırlığı ile varlığını sürdüren Engizisyon, deney bilimlerinin gelişmesi, özgür düşüncenin sınırsız yayılma gücü karşısında yavaş yavaş tükendi. XIX.yy. sonlarına doğru özellikle insanın ve türlerin kökeni sorunu ortaya atılınca, Kilise bu tür görüşlerin Kutsal Kitap'a uymadığını, bundan dolayı da gerçek olamayacağını ileri sürmekten başka bir iş göremedi. Çağımızda Engizisyonla yasaklanan bütün görüşlerin, kilisece de benimsenmeye başlandığı açıkça görülüyor.

Hıristiyan dininde kadın. Hıristiyan dininde kadının bütün değeri anne olmaktan öteye geçemezdi. Başlangıçta kadının erkeğe göre biraz geri kalmış, eksik bir varlık olduğu inancı yaygındı. Kendini İsa'ya adamış kadınlar, kızlar dışında Hıristiyan dininin kadına önemli bir yer verdiği yoktu. Kadın-erkek eşitliği söz konusu değildi. Kadın, «rahibe» olabilir ama, öteki din görevlerini yerine getiremezdi. Bu, bugün de böyledir. Sözgelişi kadınlar Papa, Patrik, Metropolit, Piskopos, kardinal gibi görevlere gelemez.

Hıristiyan dini, kadını Tevrat'-

İncil okurken öldürülen bir aziz (XV. yy. minyatürü).

ın anladığı gibi anlar. Tevrat'a göre Havva'nın cennetten kovulması nedeniyle kadın suçlanmış, kargışlanmıştır, bütün yaşayışı süresince ağrılar çekecek, kocasının buyruğu altında bulunacaktır!

«Kadına dedi: Zahmetini ve gebeliğini ziyadesiyle çoğaltacağım, ağrı ile evlât doğuracaksın, ve arzun kocana olacak o da sana hâkim olacaktır.» (Tekvin 3.16).

İncil kadın konusunda bu sözlere yeni bir yorum getirmediği gibi, onları yürürlükten de kaldırmamıştır. Kadın, miras konusunda da erkeğe eşit değildir; Hıristiyan dini kadına devlet kurumlarında yer vermemiştir.

hıristiyanlık ve sanat

Hıristiyan dininin gelişmesine, yayılmasına, tutunmasına yardımcı olan insan ürünlerinden biri de sanattır. Kilise, Kutsal Kitap'a aykırı düşmemek üzere şiir, resim, heykel, tiyatro, müzik gibi bütün sanat dallarına açıktır, onları koruyucu kanatlarının altına almış, gelişmelerine yardımcı olmuştur.

Hıristiyan kiliselerinin en belirgin özelliği resimlerle, heykellerle, mozayiklerle süslenmeleridir. Bu sanat türleri kiliseye daha başlangıçta girmiş, yerleşmiştir. Kilise bu sanatların koruyucusu durumuna geçerken, bir yandan da kendi düşüncelerini yaymada araç olarak kullanmayı başardı; çünkü sanat

Wolgemut'un Hıristiyan azizlerin öldürülüsü konusunu işleyen iki gravürü

aziz Pacomus (altta).

konu olarak Kutsal Kitap'ta geçen olayları alıyor, bütün incelikleriyle gözler önüne seriyordu. Bütün sanat türlerinin konusu dindi. Bu sanatlar konularına göre kilisede ayrı ayrı yer aldı.

A — Müzik. Mezhep anlayışlarına göre kilisede müzik vardır. Kimi mezheplere göre çalgı, özellikle org, din törenlerinde önemli bir yer tutar. Müzik daha çok ilahilerin, duaların okunmasında yararlıdır. Özel olarak eğitilmiş görevliler, topluca, belli bir uyum içinde (makama göre), bu işi iyi bilen bir yetkilinin yönetiminde ilâhi yada dua okurlar. Din törenleri genellikle müzik kurallarına göre düzenlenir. Okunan dualar, ilâhiler gene Kutsal Kitap'tan seçilir. Güzel sesli çocuklar, özel giysiler giyerek, bir koro oluşturur. Bu konuda Bizans Kilisesi çok gelişmiş ,Doğu'da «klasik musiki» denen, kilise dışında da yayılan, tutulan müziği yaratmıştır.

B — Resim. Hıristiyan dininin en çok yararlandığı sanat kolu re-

Luca Signorelli'nin Orvieto Katedrali'ndeki freksinden bir bölüm.

simdir denebilir. Bu yüzden Avrupa'nın en büyük ressamları kilise çevresinde toplanmış, en başarılı yapıtlarını din konularını işleyerek ortaya koymuşlardır. Adem ile Havva'nın «Cennetten Kovulma»sından İsa'nın çarmıha gerilişine, göğe çıkışına kadar bütün konular resme girmiştir. Eski Ahid'de, İncil'de anlatılan olaylar, peygamberler, mucizeler, melekler, şeytan, ejderler, develer, ermişlerin yaşamları, sözün kısası din kavramı altında toplanan ne varsa resme konu olmuştur. Kilise, bu din konularını işleyen resimlerle süslenmiştir. Resim kiliseye, biri süsleyici, öteki Kutsal Kitap'ta geçen konuları gözle görülür duruma getirici bir öğe olarak girmiştir. Ortaçağ'dan günümüze kadar resim, kilisenin «bütünleyici» öğelerinden biridir. Bizans kilisesi bir aralık bir resim türü olan «İkona»yı yasaklamış, ancak bu yasak uzun sürmemiştir.

C — Mozaik. Kilisede yaygın olan bir resim türü de mozaiktir. Renkli taşlardan yapılan mozaikler başlangıçtan beri görülür. Başta Meryem Ana ile İsa olmak üzere bütün ermişlerin renkli mozaikleri yapılmış, kilisede bir süs aracı olarak kullanılmıştır. Mozaiklerin en başarılı örnekleri İtalya ile Bizans kiliselerinde görülür. Özellikle İstanbul'da **Kariye** ile İtalya'da **Ravenna** kilisesinin mozaikleri ünlüdür. Kilisede yalnız insan konu olarak alınmaz; gerek resimde, gerek mozaikte din olaylarına karışan birtakım hayvanların da yer aldığı görülür.

Ç — Heykel. Kilisenin donatılmasında heykelin büyük bir yeri vardır. Heykel, Hıristiyan kilisesine eski çoktanrıcı dinlerin tapınaklarından girmiştir. Çoktanrıcı dinlerde tanrıların, tanrıçaların, onlarla ilgili olayların heykelleştirilmesi bir din görevi, bir din geleneği idi. Bu gelenek değişmeden Hıristiyanlığa geçti. Heykelin de konusu Kutsal Kitap'tı. O da resmin yaptığının bir başka türlüsünü kendi sanat ölçüleri içinde başarıyordu. Resimden ayrı olarak heykel mezarlara da girmişti. Mezarların heykellerle süslendiği görülür. Doğu kiliselerinde resmin, mozaikin freskin gelişmesine karşılık, Batı kiliselerinde heykelin önde gittiği biliniyor. Katolik kilisesi heykele daha büyük önem vermiş gibidir. Batı kilisesi çağının en büyük heykelcilerini çatısı altında toplamıştır. Ortaçağ'ın bütün İtalyan heykelcileri, ressamları kilisede bulunan yapıtları ile günümüze kalmışlardır. Kilisede heykel İtalya, Fransa, Almanya gibi ülkelerde daha büyük gelişme gösterir.

Kilisede en çok heykeli yapılanlar peygamberlerle, ermişler, havarilerdir. Meryem Ana heykelleri de vardır. Heykel iki ayrı doğrultuda gelişme gösterdi. Biri gerçekten büyük, gösterişli heykeller, (Michel Angelo'nun **«Musa»**sı gibi), öteki de küçük, «idol» türünden olanlar. Büyük heykeller kiliselerde, kilise çevrelerinde, idoller ise daha çok ev-

İsa'nın vaftiz edilişini gösteren en eski (V. yy.) resimlerden biri.

lerde, özel yerlerde yaygındır.

D — Mimarlık. Hıristiyan kilisesinin gelişmesinde ve onun bir dinsel anıt olarak çağlar boyu sürüp gitmesinde en büyük etkiyi gösteren mimarlıktır. İster Doğu'da, ister Batı'da olsun kiliseye değer kazandıran, onun saygı değer bir kurum olarak yaşamasını, ilgi çekmesini sağlayan, mimarlık olmuştur. Mimarlık, kilise kurumu içinde en çok gelişen, kilisenin varlığını sürdüren, onu bütünlüğe ulaştıran bir sanat olarak kalmıştır. Birçok konuda anlaşamayan, bu anlaşmazlığı sanat alanlarında da ortaya koyan Hıristiyan mezhepleri mimarlık dalında bir birlik, bir bütünlük içindedir. Bunu Doğu-Batı kiliselerinin karşılaştırılmasından anlamak kolaydır.

Birçok kilisenin yapımında eski çoktanrıcı dinlerden kalma tapınakların örnek alındığı, onlarda kullanılan sütunların, sütun başlıkların, mermer işçiliğinin kiliseye olduğu gibi aktarıldığı görülür.

E — Süsleme. Kilisenin iç donatımında etkili olan sanat türü, süslemedir. Süsleme mermer işçiliğinden altın kaplamalara kadar değişik türler gösterir. Kapılar, mihraplar, kürsüler, kilisenin iç bölmeleri, duvar yüzeyleri, kutsal eşya (İncil, haç gibi), pencereler, tavan gibi kilisenin bütünlüğünü kuran öğelerde süsleme, bütün olanakları ile uygulanır. Bu konuda düz mermerden renkli, damarlı mermere kadar bütün mermer türleri, yontmaya, işlenmeye elverişli taş türleri, abanoz, şimşir, ceviz, kestane gibi ağaç türleri bol bol kullanılır. Süsleme, taş işçiliği ile ağaç işçiliği arasında gelişim göstermiştir.

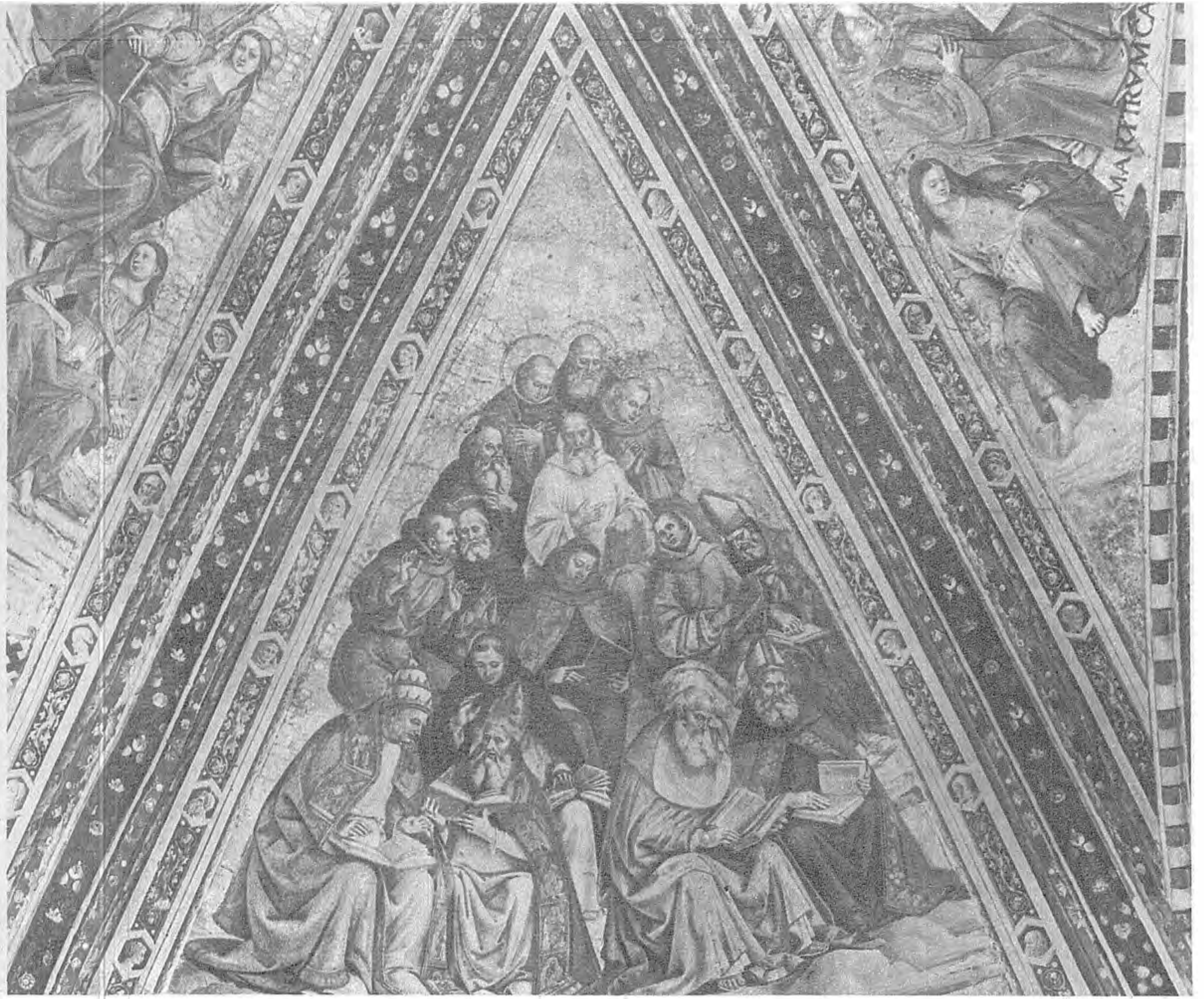
Kilise bu sanatların dışında oymacılık, kakmacılık gibi değişik el sanatlarından da elden geldiğince yararlanmıştır. Özellikle Doğu kiliselerinde, Hıristiyanlığın değişik sanat alanlarında başarılı olan uluslar arasında yayılması yüzünden, bu tür sanatların kiliseye kişilik kazandırdığı, onu biçimlendirmede en başarılı örnekleri verdiği görülür. Batı kiliselerinde görülen heykel, resim üstünlüğü Doğu kiliselerinde yerini mozaik, süsleme, taş işçiliği gibi sanatlara bırakmıştır. Bunların yanında Kutsal Kitapların ciltlenmesinde de ayrı bir başarı görülür ki, bu da en güzel örneklerini Doğu kiliselerinde vermiştir.

hıristiyan felsefesi

Hıristiyan felsefesi, Hıristiyan dininin ortaya çıkışından sonra biçimlenen bir düşünce akımı olmasına karşılık, kaynağı çok daha eskilere giden bir felsefedir. Daha doğrusu Hıristiyan felsefesi İlkçağ felsefesi ile Kutsal Kitap'ı uzlaştırma çabalarından doğmuştur. Batı felsefesinin kaynağı, Anadolu - Yunan - Lâtin felsefesidir. Bu felsefe ise, ilkin Anadolu'da başlamış, son-

Vecd içinde kendinden geçmiş bir azize.

Kilise yasalarını hazırlayanlar (Orvieto Katedrali).

ra Batı'ya geçerek daha değişik görüşlerin doğmasını sağlamıştır.

Hıristiyan felsefesinin İlkçağ'a dayanan iki kaynağı vardır. Biri Platon'un geliştirdiği **«idea»** anlayışı, öteki Aristoteles'in temellendirdiği mantık kurallarına dayanan düşünce akımıdır. Hıristiyan felsefesinin dünya görüşü Plâton'a (Eflâtun'a), sorunlarını çözümleme yöntemi de Aristoteles'e dayanır. Bir bakıma İsa'nın ileri sürdüğü **Budünya-Ötedünya** ilişkisinin kaynağı da Eflâtun'un evren anlayışıdır. Bu dinci felsefede ele alınan, çözümlenmek istenen konuların çoğu, bu iki İlkçağ Yunan filozofunda vardır.

Hıristiyan felsefesi Kutsal Kitap'a dayanan, konularını ondan alan sınırlı bir felsefe olduğu için sorunları da bellidir: Tanrı, Ruh, İnsan, Evren, Ölüm, Ölümsüzlük, Ötedünya (ahret), İstem, İnsanın özgürlüğü, Sorumluluk, Diriliş, Bilgi, Tanrı yardımı (inayet), Yaratılış vb. Bütün Hıristiyan bilgelerinin Ortaçağ boyunca üzerinde durdukları temel sorunlar bunlardır. Bu sorunlar, Hıristiyan dininin öğretim kurumu niteliğinde olan kilisenin onayından geçme gereğindedir de. Bu yüzden Hıristiyan felsefe bir kilise felsefesidir. Ona **«Patristik felsefe»** (Kilise Babaları Felsefesi) gibi bir ad verilmesi de bundandır.

Patristik felsefenin doğuşunda önemli etkisi olan bilgelerden ilki, bir Yahudi düşünürü olan **Philon'**-dur (öl. 50). Philon, Yunan felsefesi ile Tevrat'ın görüşlerini uzlaştırmak, Yahudi dinine bir felsefe niteliği kazandırmak istemişti. O da felsefesini Eflâtun ile Aristoteles'e dayandırıyordu. Hıristiyan dini Tevrat'tan doğduğu gibi, felsefesi de Philon'un başlattığı düşünce doğrultusunda oluşmuştur. Philon'un kavramlarını belirlediği din felsefesi, ondan ikiyüz yıl sonra gelen, Yenieflâtuncu felsefe akımının kurucusu sayılan İskenderiyeli **Plotinos** (öl. 270) eliyle İncil'de geçen konuları işleme yoluna girdi. Plotinos, Eflâtun'un görüşleri ile Hıristiyan düşüncesini bağdaştırma denemelerine girişti. Hıristiyan dinine felsefe açısından baktı. İncil'de ele alınan ruh, tanrı, ölümsüzlük, yaratılış, oluş gibi sorunları Eflâtun'un koyduğu düşünce ölçülerine göre açıklamaya yöneldi.

Plotinos varolmayı madde değil, tinsel diye anlıyordu. Ona göre gerçek varlık «maddi» değildir. İçinde bulunduğumuz duyulur dünya (cisimler dünyası) gerçek değil, tinsel olanın görünüş alanına çıkan bir yansımasıdır. Gerçek varolan «ruh»tur; ruh, her türlü madde niteliğinin üstündedir. O, gövde

Büyücülük konusunu işleyen XV. yy. Flaman elyazmasından bir sayfa.

Teslis'e yakarış (Tiziano'nun tablosu).

ye girmeden önce de vardı. **Ruh**, maddeye biçim kazandıran, ona kimlik veren varlıktır. Ruhun dışında maddenin devinmesi, «oluş»u düşünülemez. Ruh bir «oluş» nedenidir. Ruh, varlığını kendi özüne borçludur, varolmak ruhun özü gereğidir. Oysa «cisim»de bu nitelikler yoktur. Ruh varlık aşamalarının en yücesinde bulunur, onun üstünde ise «İlk» olan, «Bir» olan vardır ki, bu da «Tanrı»dır. Tanrı en yüce, en salt «İyi»dir.

İnsan denen varlık, «gövde» ile «ruh» tan oluşan bir «Bütün»dür; bir «Birlik»tir. İnsana kimliğini, kişiliğini kazandıran bu ruhtur. Gövde ölümlüdür, ruh değildir. Plotinos'un felsefesi Hıristiyan dinine yeni bir yorum getirdi. O da, inancı bir düşünce konusu yapıp aklın süzgecinden geçirmek, dine mantık ilkelerine dayalı bir anlam kazandırmak amacındaydı.

Plotinos Yenieflâtuncu görüşün kurucusu olarak Hıristiyan dinine felsefe açısından bakmanın öncüsü, felsefe alanında Hıristiyan Ortaçağı'nın «hazırlayıcısı»dır.

kilise babaları

Hıristiyan dininin «dogma»larını yaymak için en yoğun çalışmaların M.S. II.yy. ile VI.yy. arasında olduğu bilinir. Bu dönemde felsefe, Hıristiyanlığın savunmasını konu edinen «Kilise Babaları»nın elindedir. Kilise babaları Hıristiyan dinini Yunan felsefesine karşı savunma ereğini güden aydınlardır, bunlara genellikle **«Apologet»** denir ki «savunucu» anlamına gelir. Hıristiyan dininin bu savunucuları arasında **Clemens** (öl. 215), **Origenes** (öl. 245) dinle felsefenin bağdaşması, uzlaştırılması yolunda atılan adımlarının öncüleridir. Bunlar bir yandan Hıristiyan dinini savunuyor, bir yandan da ona bir felsefe niteliği kazandırmak için Eflâtun - Aristoteles ikilisinin görüşlerinden yararlanmaya çalışıyorlardı. İkisi de çoktanrıcı Yunan-Lâtin düşüncesinin karşısına tektanrıcı dini, onunla uzlaştırılmak istenen felsefeyi koyuyordu. Onlara göre felsefenin konusu dindir, dinsiz bir felsefe olamaz. Felsefenin işlediği bütün sorunlar Kutsal Kitap'ta vardır. Felsefe tanrının birliğini, ruhun özünü, insanla tanrı arasındaki bağlantıyı, insan ruhunun geleceğini,

Nil kıyısındaki ilk manastırı kuran aziz Pachoumius.

inancın yapısını konu edinmelidir. Tanrı vardır, bütün varlık türlerinin, oluşun kaynağıdır. Oluş onun istemine bağlıdır. Tanrı yüce bir istem, yüce bir ışık, yüce bir us'tur. O bütün olgunlukları, yücelikleri özünde taşır. «Varlık» kavramı altında toplanan ne varsa, tanrıdan gelir. İnsanda tanrısal bir öz vardır, o da «ruh»tur. İnanmak, insan için bir gerekliliktir. Tanrı yaratıcı güçtür, ortaya koyucu eylemdir. İnsan ölümlüdür, geldiği yere dönecektir. İnsanda ölüm korkusu vardır; bu korku bir «yokolma» korkusudur. İnsan yaşadığı sürece bu korkudan kurtulamaz. İnsanın korkudan kurtulması, gelecekte mutlu olması yalnız tanrının yardımına (inayetine) bağlıdır. Tanrı bilinemez, yalnız varlığı düşünebilir, İnsan aklı sınırlı olduğu için sınırsız, sonsuz, yüce olan tanrıyı bir «bütün» olarak kavrayamaz. İşte Clemens ile Origenes'in görüşleri böyledir. Onlar birer öncü olarak Hıristiyan dinine daha derinlemesine bakan, onu felsefe ile daha yakın ilişkiler içinde bağdaştırmaya çalışan başka bir bilgenin ortaya çıkışını sağlamışlardır.

Augustunus (öl. 430) felsefeye dayalı Hıristiyan düşüncesinin ana kavramlarını, temel ilkelerini ortaya koyan, Hıristiyan felsefesini biçimlendiren bir aydındır. Augustinus'un düşüncelerinin yoğunlaştığı ana konu, İncil'in özü olan Tanrı ile Ruh'tur. Felsefenin bir düşünce akımı olarak üzerinde durması gereken, yalnız bu iki konudur. İnsanın ereği de bu iki konu ile bağlantılı bilgiyi kazanmaktır; bilginin başka bir kaynağı, ayrı bir ereği yoktur. Bilgi «doğru olanı» aramadır. «Doğru olan», insan ruhuna, gönlüne esenlik, açıklık verir, mutluluk sağlar. İnsanın esenliğe kavuşması ise kendini tanrıya vermesi, yalnız onu düşünmesi ile olabilir. İnsanın «doğru»ya, «kesin gerçek»e varması için «vahy» gereklidir. «Vahy» tanrı ışığının insan gönlüne doğmasını sağlar. Doğrunun yeri Kutsal Kitap ile insanın ruhudur, onun oralarda aranması gerekir.

Ruh «bir»dir, insan gövdenin bütünündedir; onun gövdede belli, sınırlı bir yeri yoktur, bütün gövdeyi kaplamıştır. Tanrı da «Bir» dir, evrenin bütününü kaplamıştır, onun belli bir yeri, sınırlı bir ortamı yoktur. Tanrı zaman - mekan bağlantıların üstündedir. Onu sınırlayan bir nesne yoktur, o sonsuzdur, sınırsızdır. Evren yaratılmıştır, bu yaratma eylemi tanrının özgür istemi ile gerçekleşmiştir. Başlangıçta insan da «özgür» olarak yaratılmıştı, ancak «Adem» bu özgürlüğü kavrayamamış, onunla ilk «günah»ı işlemekten kendini alamamıştır. Onun işlediği suç, özgürlük bilincinden yoksun oluşundandı. Adem'in işlediği suç, insanın tanrıdan ayrılmasına, uzaklaşmasına yolaçmıştır. Bu ilk günah bütün in-

Tebşir (Albrecht Dürer'in gravürü).

san soyuna geçmiştir; insan günah işlemekten kendini alamaz. Alınyazısı vardır; insanın kurtuluşu, mutluluğu, cezası tanrı istemi ile «belirlenmiş»tir. İsa'nın tanrının oğlu olarak gelmesi de insanın bu alınyazısı yüzündendir; onun kurtuluşu, önceden belirlenmiş geleceği içindir.

Hıristiyan Ortaçağı'nın en büyük bilgesi, Hıristiyan felsefesinin kurucusu sayılan Augustinus'un ana görüşleri bunlardır. Onun bütün düşünce yeteneği «ötedünya»ya yönelmiştir; Augustinus bu dünyayı geçici sayar.

Felsefe tarihinde adına «skolastik» de denen bu dönem felsefesinin başka bir sorunu da «ahlâk»tır. Bu ahlâk, sorunu çözümleyici, araştırıcı nitelikte değildir. Kutsal Kitap'ın gösterdiği yolda gitmedir, daha doğrusu, «buyrulanları» yerine getirmedir. Hıristiyan ahlâkı yap deneni yapmayı, yapma deneni yapmamayı içerir. Bu buyruklar tanrının peygamberler aracılığı ile insanlara bildirdiği, genel geçerlik taşıdığı öne sürülen yasalardır. Bunların «ötedünya» için olduğu da açıktır. Hıristiyan ahlâkı, bir «buyurucu ahlâk» bir kilise ahlâkıdır. Kutsal Kitap'ın koyduğu kurallar dışına çıkan bir ahlâkın Hıristiyan dünyasında yeri yoktur. Erdem, doğru, iyi, güzel, kötü, yüce, mutluluk gibi değerler Kutsal Kitap'ın tanımladığı niteliktedir, onun sınırları dışına çıkamaz.

Gerek Augustinus'da, gerek ondan önce gelen Hıristiyan bilgelerinde olsun, felsefenin ereği, dinin uygun gördüğünü düşünmedir. Felsefenin deney dünyası ile, doğa olayları ile bir ilgisi yoktur.

Anselmus (öl. 1109) de Augustinus'un açtığı yoldan giderek, inanmayı, anlamak için temel ilke olarak benimsemiştir. Anlamak istediği de ruhun özü, tanrının varlığı, Kutsal Kitap'ın ileri sürdüğü sorunlardır. Anselmus din sorunlarına, sezişle değil de akıl ölçüleri ile çözüm aramıştır. Ona göre tanrının insana bağışladığı akıl, yapısı gereği, Kutsal Kitap'ın içerdiği tanrısal konuları da açıklayabilir. Anselmus'a göre kesin bir varlık vardır, kesin bir iyi vardır, kesin bir doğru vardır. Bütün bunların kaynağı tanrıdır. Tanrının dışında «kesin» sözü ile nitelenecek bir varlık düşünülemez.

Anselmus Hıristiyan felsefesinin ilk «akılcı» bilgesi sayılır. Ona göre tanrı, insanı «ilk günah»tan kurtarmak için İsa Mesih'in varlığında insan biçimine girmiştir. Bu nedenle tanrıya karşı işlenen bir «günah»ın bağışlanması, onu işleyenin «kurtarılması», gene tanrısal bir varlıkla olabilir. İnsan kendi işlediği suçtan kendini kurtaramaz. Öyleyse İsa Mesih, tanrıya karşı işlenmiş bir günahın ortadan kaldırılması için, tanrının insan biçimine girmiş varlığından başka bir nesne olamaz.

Anselmus'a göre, dinin öngördüğü bütün bilgiler akıl yolu ile kazanılır. Akıl bu konuda en kesin ölçüdür. Bu da onun bir tanrı «vergisi» olması yüzündendir. Anselmus, kavramlar içinde kalan, bütün sorunları birer kavram ortamında ele alan bir düşünürdür. Kavramlar içinde kalarak düşünmek de Aristoteles mantığının bir yöntemidir.

Roscelinus (öl. 1125) Ortaçağ'da tek tek varlıkların gerçek olduğunu, kavramların birer düşünme ürünü, birer insan türetmesi olmaları nedeniyle gerçek olamayacaklarını öne süren adcılık («nominalisme») akımının kurucusudur. Daha önceki bilgeler, sorunlara kavramların yorumundan giriyor, ancak kavramları açıklamakla gerçeğe varılabileceğini sanıyorlardı. Onlara

Tebşir (Botticelli'nin tablosu).

göre «tümeller» gerçekti. Roscelinus bu görüşe karşı çıktı. Ona göre bütün tümel kavramlar tek tek nesnelerden algılanması sonucu yapılan sürekli soyutlamalarla oluşur, onlar yalnız düşüncede oldukları için de gerçek değillerdir. Roscelinus'un ortaya çıkışı ile kilise çevrelerinde tartışmalar yoğunlaştı. Bütün tartışmaların konusu «tümeller»in gerçek olup olmadığı sorunudur. Roscelinus'a karşı çıkanlar, özellikle kilise, tümel kavramların tanrısal birer varlık olarak nesnelerden önce varoldukların ileri sürerler.

Roscelinus'un adçılığının teoloji (dinbilim) alanında ortaya çıkardığı durum, gerçek «teslis»in inkârıdır. Filozofa göre «Teslis» olsa olsa bir **triteizm** («üçtanrıcılık») olabilir.

Anselmus'un akılcılığı ile Roscelinus'un adcılığı yanında kilise felsefesinin önemli bir konusu da «iman-akıl» sorunudur. Kilise babalarının görüşüne bakılırsa önemli olan dindir; felsefe dinin uşağı, yardımcısı durumundadır. Din ise imana dayanır. İman dışında başka bir yolgösterici, başka bir aydınlatıcı ilke yoktur. Akıl, imanın buyruğu altındadır. İman ışığı olmadan akıl iş göremez. Bu nedenle dine yardımcı durumda olan felsefenin imana yaslanması gerekir. Öte yandan, gene din felsefesi çerçevesi içinde, aklın imandan aydınlatıcı olduğunu, imanın yalnız bir varlığa bağlanmak olduğunu, çözümleyici bir yeteneği olmadığını ileri sürenler çıktı. İşte bu akıl-iman ikilisi, kilise felsefesinin çağlar boyunca sürüp giden iki temel sorunu olarak kalmıştır.

Petrus Abaelardus (öl. 1142) ile felsefe insana yönelir. Daha önce felsefenin ana konusu tanrı idi. bü-

İsa'nın hayatından sahneler (Beato Angelico'nun eseri)

tün düşünce akımlarının odağı tanrıydı. Abaelardus «kendini bil» sözüyle, insanın kendini anlamasını; tanrıya, öteki varlık türlerine kendi özünden açılmasını öne sürdü. Bu tutumu ile din felsefesinde ilk olarak «vicdan sorunu»na değinen, insanın iç dünyasını konu edinen bilge, Abaelardus olmuştur. Onun görüşlerini bir sapkınlık, dinden, Kutsal Kitap'ın temel ilkelerinden ayrılma olarak niteleyenler de vardı.

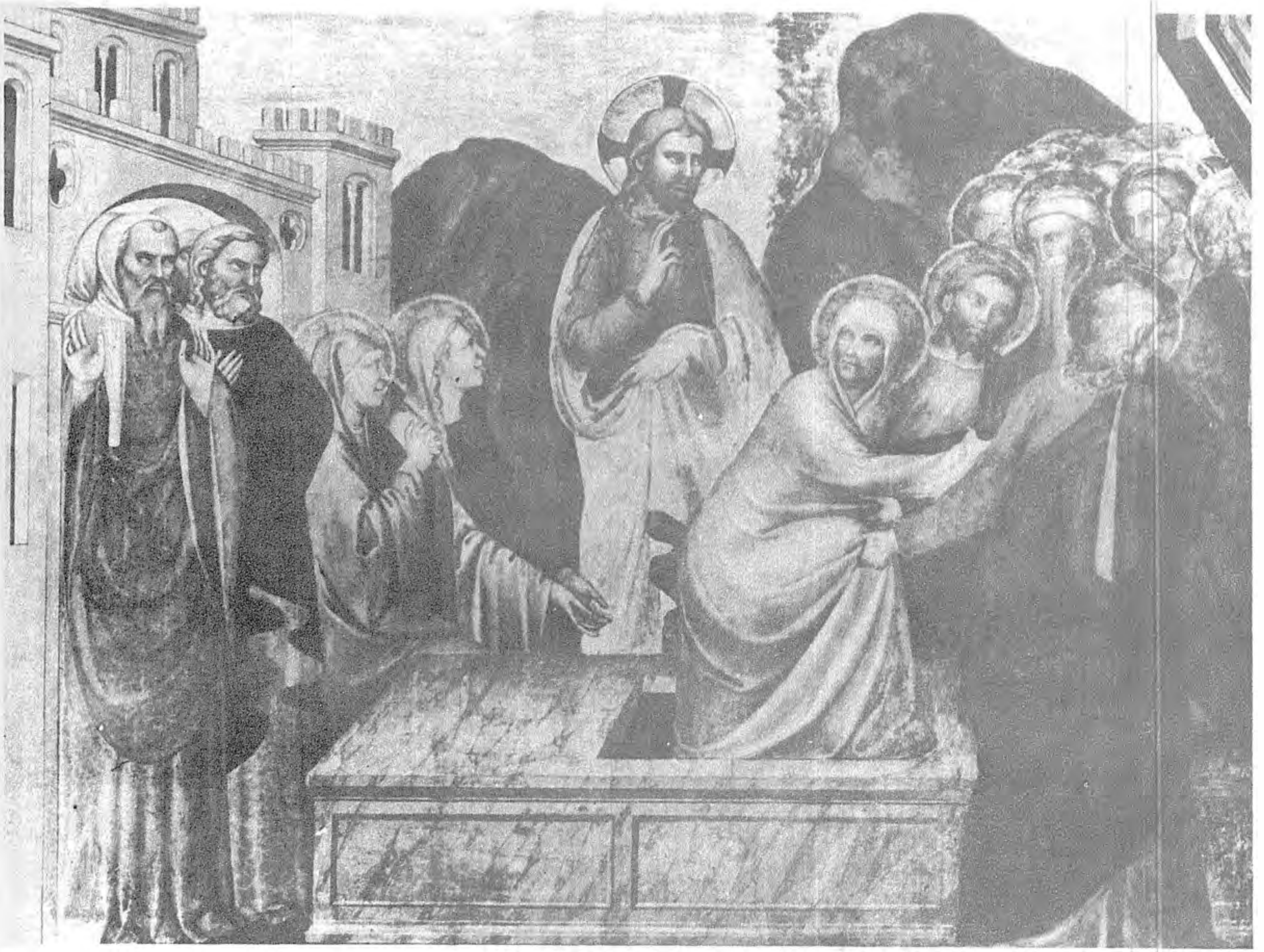
Abaelardus'un din açısından üzerinde durduğu başka bir konu da «ahlâk»tır. Ona göre ahlâk, «vicdan»ın denetimi altındadır, vicdan, yönetici, yol gösterici bir «yeti»dir. İnsan, kendi kendini yalnız bu iç güçle denetleyebilir. Bu yüzden de insanın, düşünmeye başlayınca kendi özünü kavraması gerekir, insan evrene kendi özünden açılır.

Abaelardus'un görüşlerine karşı çıkan, onu dinsizlikle suçlayanlar arasında en önemlisi çağdaşı **Bernard**'dır. Bu bilgeye göre yalnız tanrı vardır, onun dışında bir «varlık» düşünülemez. Tanrı konusunda felsefe bile tutarlı değildir. Tanrı yalnız imanla, kendini ona vermekle, derin bir sevgi ile bilinebilir. Bu konuda akıl, ahlâk, vicdan önemli etkenler sayılmaz. Bernard çağının en koyu mistiklerindendi.

XII.yy. ortalarında Hıristiyan felsefesi Arap düşüncesinin etkisi altında kalmaya başladı. Daha doğrusu Eflâtun, Aristoteles gibi Yunan bilgelerini Arap düşüncesi yolu ile öğrendi. Arapçaya çeviriler yoluyla giren Yunan-Lâtin felsefesi (bu konuda Yenieflâtuncu Arap Hıristiyanların etkisi çoktur) daha sonra Batı'ya geçti. Yunancadan Arapçaya çevrilen ilk yazılar, Ortaçağ'da Arapçadan Lâtinceye çevrilerek Batı'ya aktarıldı. Bu nedenle Batı'da İlkçağ bilimlerine karşı da bir ilgi uyandı. Kilise, felsefenin yanısıra fizik, matematik, kimya, astronomi gibi bilimlerle de uğraşma gereğinde kaldı.

Gilbert de la Porrée (öl. 1154) Arap düşüncesinin Batı'da tanınmasına yardımcı olan ilk hıristiyan aydındır. Ancak çeviri yolu ile Avrupa'ya aktarılan Yunan düşüncesi, (özellikle Aristoteles mantığı) bir bütün olarak pek bilinmiyordu. Gilbert'in öncülük ettiği çeviri akımı kısa bir süre içinde kilise çevrelerinde yankılar uyandırdı.

Albertus Magnus (öl. 1280) felsefeye Aristoteles mantığı yolu ile girdi. Hıristiyan düşüncesine mantık yolu ile kanıtlamayı getiren o-

İsa çömezi Azir'i diriltiyor.

dur. Ona göre tanrı, bütün varlık türlerinin tek kaynağı, tek yüce doruğudur. Bütün oluşların nedeni tanrıdır. Bütün varlıklar ondan gelir.

Tanrı ilk kımıldatıcı (devindirici) güçtür. Varlık türleri en yüce doruk olan tanrıdan başlayarak basamak basamak en alttakine, maddeye kadar iner. Varlık böylece maddeden tanrıya doğru giden bir «yükseliş» aşamalarından oluşur.

Albertus Magnus, ahlâk konusunda Aristoteles'in görüşlerine yakın bir anlayışı benimsemiştir. Ona göre tanrı yalnız en yüce varlık, en büyük yaratıcı değildir; en yüce «iyi», en yüce «güzel»dir de. Tanrı yaratıcıdır; bu yaratma belli varlık aşamalarına göre yüceden maddeye doğru inen bir dizi niteliğindedir. Tanrının engin, sınırsız bir istemi vardır. Bütün yaratmalar, tanrısal eylemler o yüce istemin buyruğu altındadır. Nasıl tanrı bütün varlık türlerinin en yüce doruğu ise, insan da evrenin en yüce varlığıdır. İnsan biri gövde, öteki ruh olmak üzere iki ayrı bölümden kurulmuş bir «bütün»dür. Gövde dağılır, toprağa karışır; ruh ise ölümsüzdür, geldiği yüce kaynağa, tanrısal olana döner.

İnsan için iman da, akıl da gereklidir. İman insanı aydınlatan bir ışıktır. İnsanın ereği, bütün davranışlarında, «iyi» ile «güzel» olmalıdır. Din, felsefenin varamadığı sonuçlara varır; çünkü dinin konusu doğrudan doğruya tanrıdır, tanrısal olandır. İnsanın başarıya ulaşması için tanrının yardımı (inayet) gereklidir.

Felsefesinin konularını dinden alan Albertus Magnus bütün öteki bilimlerle de ilgilenmiş, her bilimin yetki alanını, konularını, izlediği çözüm yöntemini göstermiştir. Bilimler de konularına göre en yüceden en altta olana doğru, tanrıdan maddeye sıralanır.

Hıristiyan felsefesinin, ister Arapların aracılığı ile, ister doğrudan doğruya İlkçağ'la ilgi kurarak olsun, anakonuları döner dolaşır, çözümlerini ya Eflâtun'un «ide» anlayışında yada Aristoteles'in mantığında bulur. Bu yüzden Ortaçağ Hıristiyan düşüncesi, konularını Kutsal Kitap'tan aldığı alanlarda bile bu iki İlkçağ bilgesinin izinden yürüme gereğinde kalmış, onların önderliklerinden ayrı bir çözüm yolu aramamış, bulamamıştır. Hıristiyan bilgelerine ya Eflâtun'un yada Aristoteles'in öncü olduğu, ağır bastığı görülür. Bu durum Albertus Magnus'ta da bütün açıklığı ile görülür.

Bonaventura (öl. 127•) bütün insan çabalarının tek ereğinin tanrı olduğu kanısındadır. Tanrı bütün varlık türlerinin doruğu olduğundan bilgi alanında yapılan bütün çalışmaların o konuda yoğunlaşması gerekir. Düşünülmesi, üzerinde durulması gereken tek varlık, tanrıdır. Her şey tanrıda başlar, tanrıda biter. Bonaventura'ya göre insanın bilgi konusunda edindiği ne varsa, bunların kaynağı tanrıdır, tanrının dışında bir bilgi ortamı yoktur. İnsanın evrenle, evrende bulunan varlıklarla bağlantılı san-

Giotto'nun bir freski (Assisi'de. Chiesa Superiore di San Francesco'da).

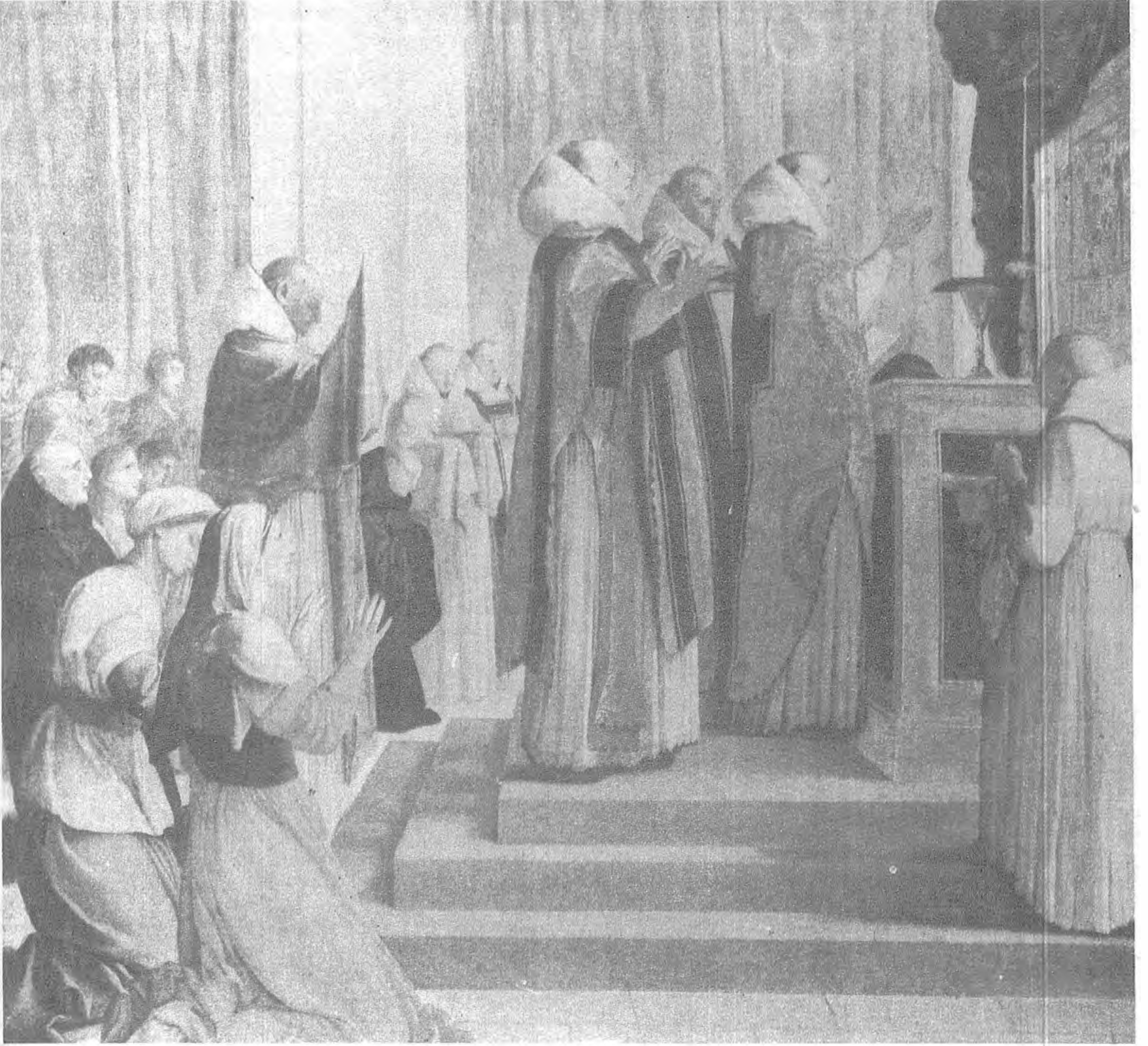
dığı bütün bilgiler gene tanrıya yöneliktir. Tanrı dışında bir varlık, bir evren olmadığı için bilgi de yoktur.

Tanrı vardır, onun varlığının en açık kanıtı tanrı kavramının insan düşüncesinde bulunuşudur. Varlığı olmayanın kavramı olamayacağı gibi, kavramı bulunan bir nesnenin de yokluğu düşünülemez. Böyle bir düşünce çelişme olur. (Hıristiyan felsefesinde **«ontolojik kanıtlama»** diye anılan bu görüşün bulucusu Anselmus'tur. Bonaventura da onun yöntemini benimsemiş gibidir).

Ruh vardır, onun kaynağı tanrıdır. İnsan ruh aracılığı ile tanrıya ulaşır. Tanrıya ulaşma ruhun tanrı varlığında erimesi, onun bütünlüğüne karışması sonucudur. Bilmek, insanın bilinmesi gereken yüce varlığa doğru adım adım yükselmesidir. Bilginin son aşaması, tanrıdır. Evrende görünen bütün varlık kuralları, genel yasalar (doğa yasaları) tanrısal evreni oluşturan ilkelerin (idelerin) birer yansımasıdır.

Öyleyse içinde bulunduğumuz evren bir görünüş evrenidir. Bonaventura bu görüşü ile Eflâtun'a, onun «ide» anlayışına varmaktadır. Evreni, görünüş evreni, gerçekler evreni (ideler evreni) diye ikiye ayırma, Hıristiyan fesefesinin temel görüşlerinden biridir. Bütün Hıristiyan bilgelerinde bu inanç vardır. Bunun da kaynağı, daha önce belirtildiği gibi, Eflâtun'un «ide» görüşüdür.

Aquinolu Thomas (öl. 1274), felsefede Aristoteles'ci bir görüşü benimsemiştir. «Anlamak için inanıyorum» diyerek düşüncelerini özetleyen Thomas da, bilginin tanrıyı bilmek olduğunu, bilmenin tanrıya yükselme anlamına geldiğini ileri sürer. Onun gözünde insanın inandığı ile bildiği arasında bir içten bağlantı, bir karşılıklı bütünleşme vardır. Ancak inanılan bilinebilir, bilinene inanılabilir. Bu nedenle bilme ile inanmayı birbirinden ayrı düşünme olanağı yoktur. Gerek bilmenin, gerek inanmanın da ereği, tanrıdır. Öyleyse bilme de, inanma da tanrıya yönelmekten başka birşey değildir. Ancak bilmenin, bilginin ilk basamağı da deneydir. İnsan ilkin duyularla birta-

Le Sueur'ün. Paris'te, Louvre müzesindeki bir tablosu.

kım izlenimler, algılar edinir, sonra düşünme gücü (zihin) bunları kendi süzgecinden geçirerek genel kavramların türetilmesinde kullanır. Bilme, bir nesnenin özü ile ilineklerini (accident) birleştirme, bir kavram bütünlüğü içinde biçimlendirmedir. Bu da bilinen nesnenin, anlayış gücündeki (zihindeki) yansımasıdır. Bilginin doğruluğu da bu yansıma ile nesne arasındaki uygunluktur.

Thomas'a göre evren, ayrı ayrı varlık katlarından oluşmuştur, onun bütünlüğü varlık aşamalarına göredir. Bu aşamalar dizisinin en alt katında cansız nesneler, en üst katında ise tanrı vardır. Aşamalar dizisi şöyledir: Tanrı, Melekler, İnsan, Hayvan, Bitkiler, Cansızlar. Yalnız insanda bulunan yetenekler, «hayvan»ın bulunduğu katta belirmeye başlar. Ancak, bu, «hayvan» kavramından «canlı» varlığın anlaşılması gerekir, günlük dildeki «hayvan» değil.

İnsan kendini, yaptığını bilen bir varlık olduğu için onun bulunduğu aşamada ruh kendine yönelmiş, kendini bilme eğilimi içine girmiştir. Ruhta bir dizi yetenekler vardır, bunların en üst aşamada olanları istem ile us'tur (irade, akıl). Akıl (us) isteme yön veren bir varlıktır, onun başlıca özelliği «bilmek»tir. İstem de kendi ortamında bağımsızdır, onda bir seçme özgürlüğü vardır.

Thomas'ın ahlâk anlayışı bu özgürlükten doğar. Ona göre yalnız bu özgür, bağımsız olan akla, isteme dayanan, onlardan doğan eylemler «iyi» dir. «Erdem» de bu «iyi» olanı gerçekleştirmeye yarayan bir eğilim niteliğindedir. Devlet bu özgür istemle, bağımsız akılla yönetilirse «iyi», «doğru» iş görür. Devlet doğal bir gerekimin oluşturduğu «bütün» dür; insan onun sınırları içinde «toplumsal bir yaratık» olarak vardır. Devletin doğal gerekirliği, tanrının isteği üzerine oluşması yüzündendir. Bu nedenle kilise devlette egemen olmalıdır. Devlet bir dünya kuruluşudur, oysa kilise tanrısal bir kuruluştur. Devletin kuruluş ereği, tanrısal isteme uymadır (itaat). Dünya devletinin kilise yönetimi altında gerçek görevi de, insanı tanrı ile bir-

Aziz Paulus Malta adasında (Dore'nin gravürü).

leşmek için yetiştirmek, geliştirmektir. Thomas'ın bu görüşlerinin temelinde Aristoteles'in insan, ahlâk, devlet anlayışı yatmaktadır.

Roger Bacon (öl. 1294) felsefeye bilgiden girer; bilginin deney, deneyleme gibi kaynaklardan oluştuğunu ileri sürer. Bilgi doğaya yönelik bir algılamadır; kilisenin dediği gibi ne doğuştandır, ne de tanrı vergisi kaynaklara dayanır. İnsanın inançlardan ayrı olarak doğayı bilmesi ve tanıması gerekir. Dinin alanı ayrıdır, onun deneyle, akıl ilkeleri ile bağlantısı yoktur.

Doğayı dış deneyle kavrarız, bunun dışında bize ruhumuzun iç deney yolu ile tanıttığı bir varlık alanı daha vardır. Bu alan tanrısal varlık alanıdır. İnsan ruhu bu alanı, derin «kendinden geçiş»le **(ekstatis)** kavrar. Tanrı burada insan ruhunu ışıklandırır. Bu konuda Bacon ile Hıristiyan felsefesinin kurucusu sayılan Augustinus arasında bir yaklaşma olduğu görülür. Ancak Bacon bu konuda içe kapanış yada mistik bir coşku ile yetinmez, deney ortamına yönelerek doğayı incelemeye koyulur.

Brabant'lı Siger (öl. 1282) Aristoteles felsefesi ile hıristiyan anlayışını bağdaştırmaya çalışırken İslâm bilgelerinden İbn Rüşd'ün yolunu izler. İbn Rüşd'e göre akıl bütün insanlarda ortak bir tözdür; bu töz, ölümsüzdür. Evren yaratılmamıştır, başlangıçtan beri vardır. Siger bu düşünceleri olduğu gibi benimsemiş, Hıristiyan felsefesine aktarmıştır.

Kilise Siger'in bu görüşlerine çıktı; Siger dinsizlikle suçlandı. Filozof, bunun üzerine gerçekliğin iki türlü olduğunu ileri sürdü; ona göre felsefenin anladığı gerçeklikle, kilisenin benimsediği gerçeklik arasında uyuşmazlık olabilir. Siger'in bu tutumu kiliseyi aldatmaktan başka bir anlam taşımıyordu, kilise de bunu kavradı

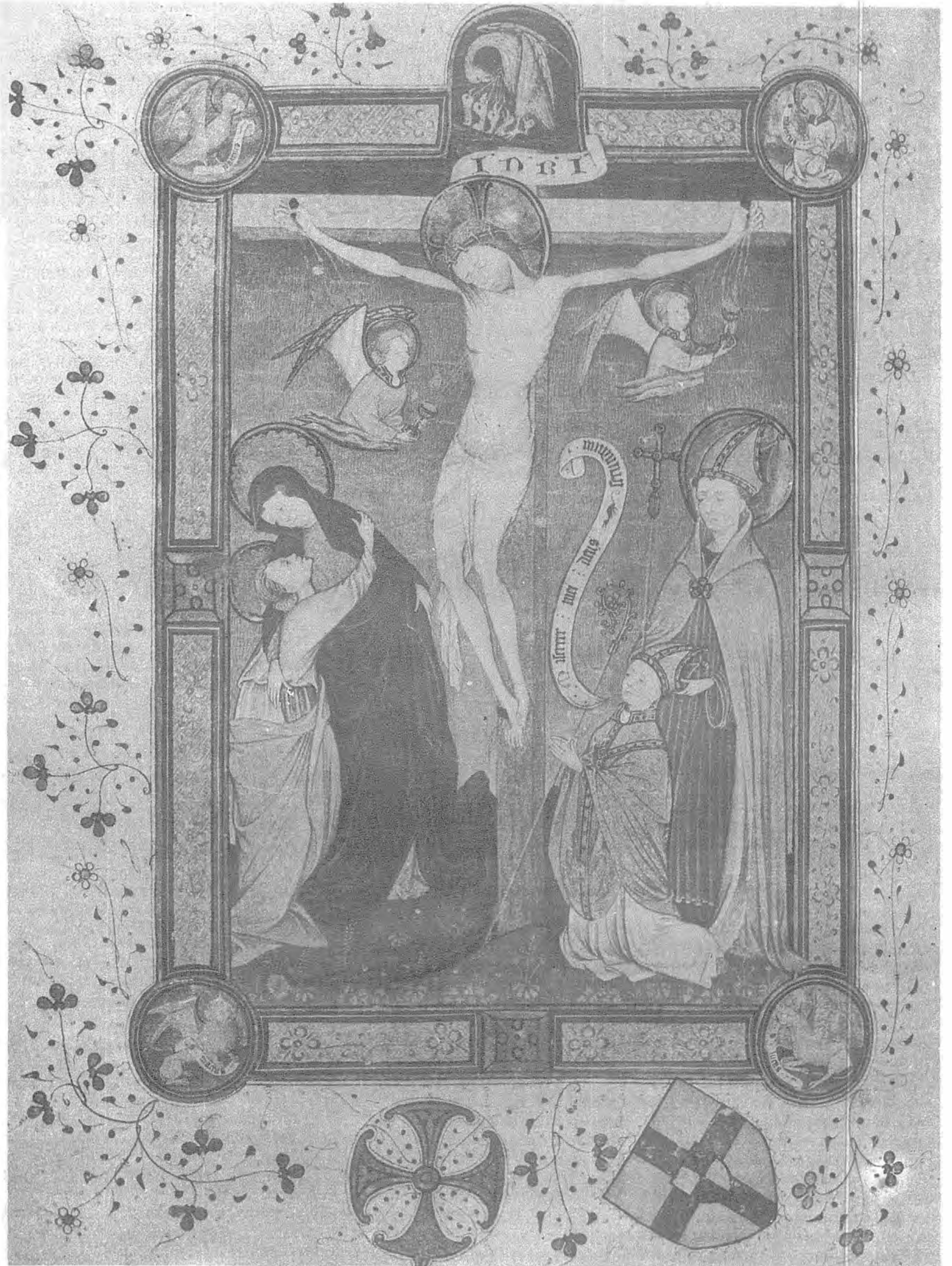
Ockham'lı William (öl. 1340), Adçı (nominalist) anlayışının temellerini atan, ona çağına göre yeni bir nitelik kazandıran bir düşünürdür. William, daha çok, istem kavramı üzerinde durur, insanı bir istem varlığı olarak görür. Ona göre ancak tek tek varlıklar gerçektir. Bizim gerçek dediğimizi oluşturan bu tek tek varlıklardır.

Tanrının istemi, bütün tanrısal eylemlerin kaynağıdır. İnsanın uyması gereken bütün ahlâk kuralları bu tanrı isteminden doğar. Tanrı istemi özgürdür, bağımsızdır.

Birey, gerçek olduğu için onunla bağlantılı olan bütün iç deneyler, dış deneyler bilginin temelidir.

Kaynağı deney olan bir bilgi için tanrının birliğini, sonsuzluğunu, ölümsüzlüğünü kanıtlama olanağı yoktur. Bu nedenle insanın tanrı konusunda edindiği bütün bilgiler bir inanç varlığı, inanca dayanan önerme olmaktan öteye geçemez. Bu tür önermelerin benimsenebilmesi için tek dayanak Kutsal Kitap, bir de kilisenin genel yetke'sidir (otorite).

William'a göre inançla bilgi birbirinden ayrıdır. İnanç duyulurüstü bir nitelik taşır, bilgi ise deneylere dayanır. Onun bu tutumu bilgi alanında atılmış önemli bir adımdır; çünkü, bilgi sorunu, böylece dinin yönetiminden kurtulmakta, bağımsız bir düşünme konusu olarak biçimlenmektedir.

İsa çarmıhta (XV. yy. Alman minyatürü).

Aziz Paulus (Paul Cezanne'ın tablosu).

William'ın görüşü bilgi alanında İlkçağ'a dönüş niteliğindedir. İlkçağ'da «bilgi» sorunu, dinden ayrı ve bağımsız bir sorundu. Felsefenin başlaması, bir düşünce düzeni olarak gelişmesi, dinden ayrı bir görüş ilkesi benimsemesi ile olmuştu. Ortaçağ ise felsefeyi dinin buyruğu altına sokmuş, bütün felsefe sorunlarına dinin görüşüne uygun bir çözüm yolu bulmaya çalışmıştı. Oysa William bilgiyi bağımsız bir deney varlığı olarak benimseyip tanımlayınca dinden ayrılıyor, onu Kutsal Kitap'ın egemenliğinden kurtarıyordu. Bu tutum kiliseden bilinçli bir kopmadır, Rönesansı yaratan ilkelerin yavaş yavaş filizlenmesidir.

Meister Eckhart (öl. 1327), imanın insanın yüreğinde olduğu görüşünü savundu. Kilisenin koyduğu değişmez kurallar, yaptığı törenler imanın özünü açıklamaz. Onlar birer görünüştür, özle bağlantısı yoktur. Bilmek eylemi, gerçekte, bilen özle bilinenin birleşmesi, kaynaşması, bir olmasıdır. İnsan bilgisinin en yücesi, tanrıyı bilmedir. Tanrıyı bilme de ruh ile evrenin özünün birleşmesi olayıdır. İnsanın tanrıyı bilmesi, tanrının kendi içinde olmasına bağlıdır. İnsan, bilen bir varlık olarak, ancak kendi özündekini bilebilir. İnsan da bir küçük tanrıdır. İnsan ruhu, tanrıyı bildiği, kavradığı oranda tanrılaşır. Bu tür bilgi insanın içine doğan bir sezgi niteliğindedir, insanın özünde bulunan tanrının kendi kendini bilmesidir.

Duns Scotus (öl. 1380) felsefesine göre istem (irade) akıldan öncedir, ondan üstündür. Bu nedenle insan bilen değil, isteyen bir varlık olarak anlaşılmalıdır. Bilgi yolu istemdir, mutluluk sağlayan da istemdir.

Tanrı varlığında da istem, akıldan öncedir. Tanrı istemi tanrı aklından daha üstündür. Duns Scotus'a göre ahlâk da bir «iyi» örneğine göre düzenlenmelidir. Bu tür ahlâkın kaynağı ise tanrıdır. Bu nedenle iyi ancak tanrı istediği için «iyi»dir, iyi olduğu için tanrı istedi diye düşünmek yanlıştır. Tanrı için «istemek» iyi olmaktır. Hıristiyan dininin ileri sürdüğü tanrısal «dogmalar» insan aklını aşan varlıklar-

İskenderiye piskoposu Aziz Atanas (L. Simonnean'nun gravürü).

dır, aklın bu istem eylemlerini kavrama olanağı yoktur.

İnsan özgür, bağımsız bir varlıktır, kurtuluşu kendi elindedir. Tanrının yardımını (inayeti) elde etmek insanın özel çabasına dayanır.

İnsanın tanrı karşısındaki durumu dolayısiyle özgürlüğü ortadan kalkmaz. Bu yüzden çalışmaksızın kurtuluşu, mutluluğu tanrıdan bekleme doğru değildir.

Duns Scotus'un bu görüşü ondan önce gelen Hıristiyan bilgelerinin düşünceleri ile bağdaşmaz. O, insana, kilise karşısında bir bağımsızlık tanıma eğilimindedir. Bu bağımsızlık düşüncesi daha sonraki dönemlerde kilise ile tartışmalara yol açacaktır.

rönesans ve hıristiyan felsefesi

Hıristiyan düşüncesinde görülen bu sürekli değişmelerde çağın bilgi ortamının da büyük etkisi olmuştur. İslâm düşünürleri aracılığıyla tanınan Yunan-Lâtin felsefesi çağına göre değişik yorumlara uğrayınca, kilise anlayışında da değişme gerekiyordu.

Bilindiği gibi Hıristiyan felsefesi, Hıristiyan dininin doğuşundan bir süre sonra, Yenieflâtuncu düşünce akımının etkisi ile başlamıştır. Bu felsefe zamanla gerçek felsefeden ayrılarak, sadece din alanında, kilise çevresinde sürdürülen bir inanç akımı niteliğini kazandı; bu tutumu ile de bir «kilise felsefesi» olarak kaldı. Kilise çevresinde birçok deneyci, akılcı bilginin yetişmesine karşılık felsefe Kutsal Kitap'ın sınırları dışına taşamadı; taşma yeteneği gösterdiği sıralarda da yasaklarla karşılaşıp sınırlandırıldı. Ancak yeni yeni buluşlar, bilim alanında kesintisiz gelişmeler, zamanla, kilisenin egemenliğini sarstı. Kilisenin koyduğu ağır yasaklar, öldürmeler, yakmalar felsefenin de öteki akılcı, deney bilimleri gibi, kilise dışında bağımsızlık kazanmasını önleyemedi. XIII.yy. sonlarında ortaya çıkan deneyci eğilim, yavaş yavaş gelişti. XIV.yy.

Luther ve Reformu işleyen bir anıt.

«Ayak yıkama» töreni (Angelico'nun tablosu, Floransa'daki San Marco manastırı).

ortalarında kilise felsefesinde birtakım çatlamalar başgösterdi. Önceleri kilise çevresinde yetişen bilginler bile kiliseyi tutup, onun bütün görüşlerini savunurken deney bilimlerinin ilerlemesi, doğayı tanımada alınan olumlu sonuçlar, gerçeklerin kilise düşüncesinin dışında bir nitelik taşıdığını göstermeye başladı. Kilisenin bütün gelişmelere karşı çıkışı sonucu yarattığı baskı, sonunda, kendine yıkım getirdi. Birçok bilginin, bilgenin ona karşı güvensiz, olumsuz davranmasına yolaçtı. Hıristiyan felsefesi başlangıçtaki özelliğini büsbütün yitirdi, bir teoloji niteliğine büründü. Kilise çevresinde bilge, bilgin yetişme olanağı azaldı, kilise dışında yeni yeni gelişme olanakları bulundu. Böylece felsefe, bilim kilisenin dışına kaydı.

Rönesansın başlangıç yıllarında en büyük etkisi görülen aydınlar, kilise dışı kalan kimselerdi. Fel-

Bahçede dua (Mantegna'nın tablosu).

sefenin, bilimin kilise dışı kalması Hıristiyan felsefesinin sonu olmadı. Rönesans bilgelerinin çoğu gene inançlarına, dinlerine, Kutsal Kitap'a saygılı kaldılar, ancak bütün sorunların çözümünü Kutsal Kitap'ın gösterdiği yolda gitmede değil aklın ışığında yürümede buldular.

Avrupa'da Rönesans olayının başlaması Hıristiyan felsefesinin işlediği konuları büsbütün ortadan kaldırmadı. Onları yeniden akılcı bir görüşle, gene İlkçağ felsefesinin yarattığı kavramlardan yararlanarak, ele aldı. Özellikle tanrı sorunu Batı felsefesinin tarihi boyunca işlediği anakonulardan biri olarak kaldı. Ancak bu sorun kilisenin, Kutsal Kitap'ın öne sürdüğü ölçülere göre yorumlanmadı, insan varlığının vazgeçilmez bir sorunu diye görüldü.

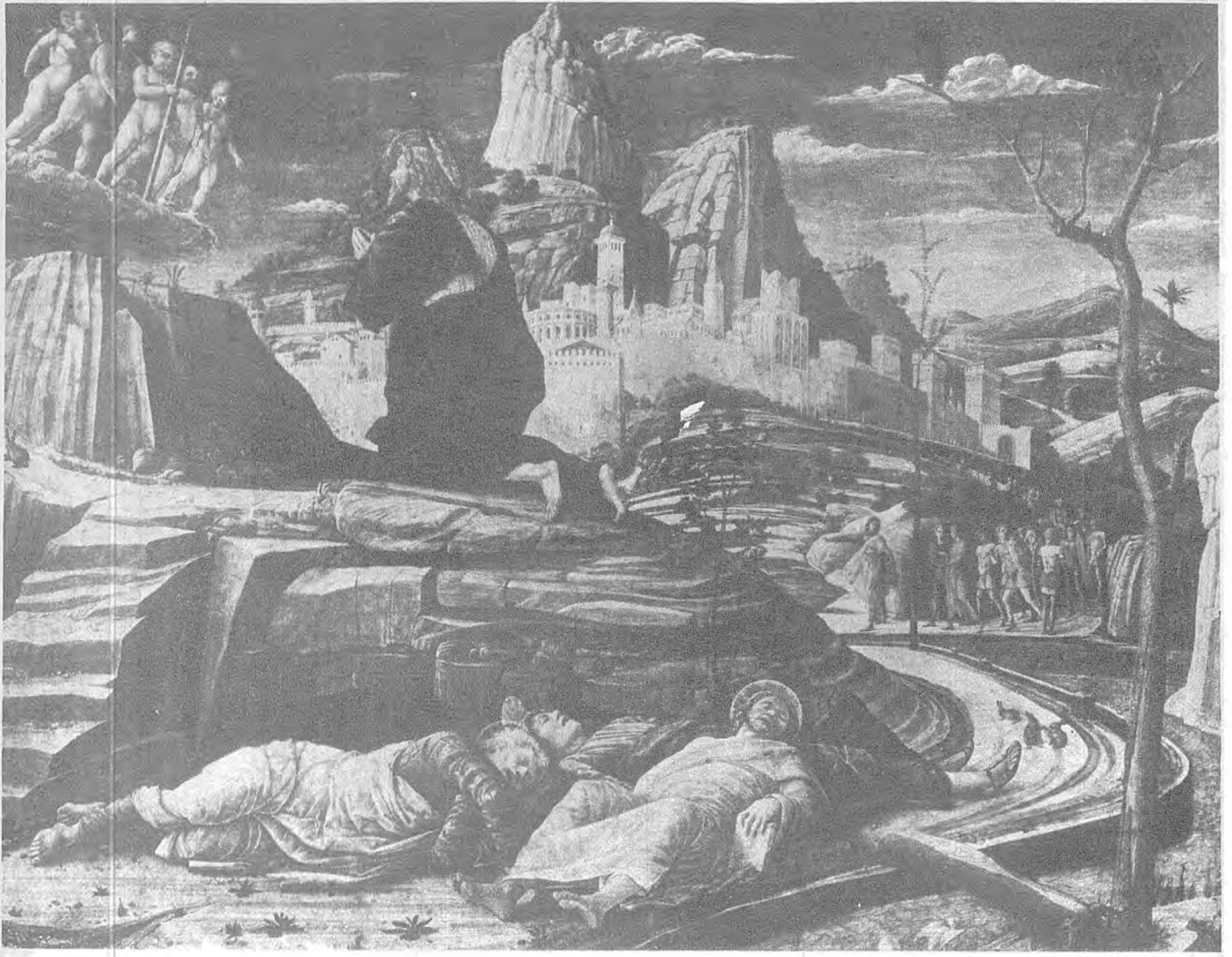
Dinle felsefe arasında başlayan kopma aşağı yukarı yüz yıl sürdü. XVI.yy.'da Hıristiyan dininde birtakım yenilikler, düzenlemeler yapma görüşü ortaya atıldı. Papa'nın kişiliğinde yoğunlaşan tanrısal dokunulmazlık konusunda kuşkular belirdi. Tanrı karşısında bütün insanların eşit olduğu, her insanın ancak kendi davranışından sorumlu olabileceği, tanrıdan başka kimsenin suçları bağışlayamayacağı, bu nedenle kilisenin tutumunun dinle bağdaşmadığı düşünceleri ortaya atıldı.

Martin Luther (öl. 1576), kilisenin gerçek Hıristiyan inançlarından ayrılarak bir «dünya kurumu» olduğunu, Hıristiyan dini ve Kutsal Kitap'la uzlaşmayan eylemlere giriştiğini, Papa'nın kendisini insanüstü bir varlık saymasının dine aykırı olduğunu ileri sürdü. Dine birtakım düzenlemeler yapma gereğini savundu. Batı dünyasında **«Reformasyon»** adı verilen bu yeni düzenleme akımının kurucusu olan Luther kiliseye, onun aforozlarına karşı çıktı.

Luther'e göre kutsal dil yoktur, her insan kendi dilinde İncil okuyabilir, kendi diliyle dua edebilir, tanrıya yakarabilir, dolayısiyle, kilisenin savunduğu kutsal dil görüşü yanlıştır. Her insan tanrı ile bir gönül birliği içinde olabilir. Araya kimsenin girmesi gerekli değildir. Tanrı vardır, yücedir, yaratıcıdır, bağışlayıcıdır. Bütün evrenin tek egemenidir.

Luther'e göre insan gövde ile ruhtan kurulu bir varlıktır. Ölüm, gövde ile ruhun birbirinden ayrılmasıdır; ruh ölümsüz, gövde ölümlüdür. İnsanın işlediği suçların bağışlanması kilisenin elinde değil, tanrının elindedir. Öte dünyada kimin mutlu olacağını kilise değil, ancak tanrı bilir. Tanrı istemi kilisenin tanımladığı nitelikte değildir.

Luther'in bu düşünceleri kilise çevrelerinde (Papa'lıkta) büyük

Din uğruna öldürülen azizler .(Wolgemut'un gravürü).

çalkantılar doğurdu, İncil'i kendi dilinde okutma, anlama olanağı bulanlar dinin, kilisenin anlattığından başka olduğunu anlayınca kiliseye, Papa'ya karşı güven sarsıldı.

Melanchton (öl. 1566), Luther'in düşüncelerine gönülden bağlı kaldı, onları Aristoteles felsefesi ile bağdaştırıp yorumladı. Melanchton, dinde insan sevgisinin egemen olması gereğini savundu. Ona göre tanrı vardır, ancak o bir vicdan varlığıdır, akıl varlığı değildir. İnsanın tanrısını içinde, özünde duyması, sevmesi gerekir. İnsanın «iyi», «erdemli» olması, tanrının buyruklarını yerine getirmesine bağlıdır. Tanrı bir «iyilik» kaynağıdır. Dinin özü insan sevgisidir. Bu yüzden kilisenin tuttuğu yol, uyguladığı yöntem tutarlı, olumlu değildir.

Bu dönemde Hıristiyan dininin yeniden «mistik» bir kılığa büründüğü görülür. Kilisenin katı kuralları yerine yumuşak bir din anlayışı geçer. Evrenin, bütün varlık türlerinin yaratıcısı olan tanrı, insanın özünde beliren bir ışık diye anlaşılır.

Jacob Böhme (öl. 1642), Alman felsefesine din anlayışını mistik bir hava içinde soktu. Tanrıyı kilise gibi evrenin ötekilerinde, bilinmeyen bir yerde değil de insanın özünde arama gereğini savundu. Tanrı sürekli eylem içinde devinen, sürekli yaratan, kendini yenileyen yüce bir varlıktır. Tanrı sınırsız, sonsuz bir «istem»dir. Kötü de, iyi de tanrının özünden gelir. Evrende kötü, iyi gibi kavramların altında toplanan bütün oluşların kaynağı tanrıdır. Tanrı iyi ile kötünün birlikte bulunduğu bir varlık olmasa yarattığı evrende de bunlar yanyana olmazdı. Ancak bunlar insanın tanrıyı sevmesine, onu gönlünde bir ışık olarak görmesine engel değildir.

Böhme, istemci (volontariste) bir din anlayışını benimsemiş, mistik tutumunu ona dayamıştır.

Hıristiyan dinine bu mistik havayı getiren Jacob Böhme değildir. Ondan önce gelen **Sebastian Franck** (öl. 1542), **Valentin Weigel** (öl. 1588) gibi dinci bilgeler bu görüşü geliştirmiş, Böhme onlardan esinlenmiştir. Hıristiyan felsefesinde bu sorunlar sonradan öteki Rönesans bilgelerince yeniden ele alınacak, ancak kilisenin sorunları ortaya koyuşu gibi dinci bir tutumla değil, dinden bağımsız (laik) bir felsefe sorunu olarak işleyecektir. Bu sorunlar günümüzün Batı felsefesinde de, değişik düşünce ortamlarında ele alınmakta, çağdaş bir anlayışla incelenmektedir. Çağdaş Avrupa'nın en dinsiz sayılan bilgeleri bile yazılarında Hıristiyan dininin üzerinde durduğu, geliştirdiği sorunlara değinmeden, onlarla ilgili düşünceler ileri sürmeden geri kalmıyorlar. Kilise felsefesi boyasını değiştirerek, çağdaş giysilere (özellikle Hıristiyan «varoluşçuları»nda, Kiergegaard ve Gabriel Marcel'de) bürünerek çağdaş Avrupa'nın düşünce ortamında geziyor.

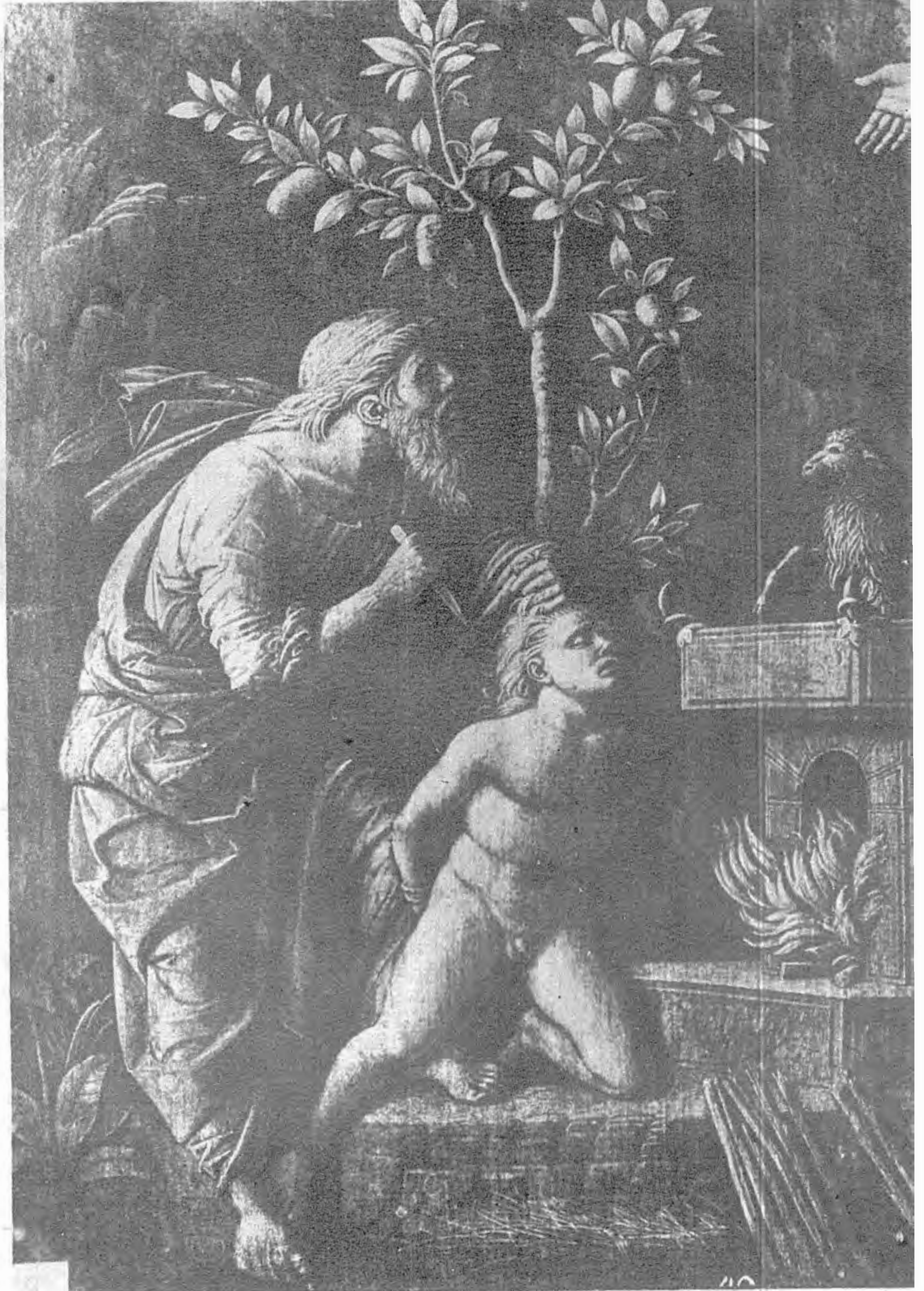
MUSEVİLİK

yahudiliğin kökenleri

Yahudi sözü kutsal kitaplara göre peygamber olarak bilinen Yakub ile eşi Lea'nın oğlu **Yehuda'**nın adından türemiş, daha sonra onun izinden yürüdüğü söylenen bir ulusun dinine ad olan bir kavram niteliği kazanmıştır. Sami soyundan gelen ve Filistin'de yaşamış olan Yakub'un başka bir adı da «İsrael»dir. Bundan dolayı, Yakub'un soyundan gelenlere, daha sonraki dönemlerde, **Ben-i İsrail** (İsrailoğulları) adı verilmişitr.

«İsrael» sözcüğünün «güreşte yenen», bir çarpışmada «üstün gelen» anlamını içerdiği bilinir. Kutsal kitaplara konu olan değişik söylentilere göre, Yakub (Yakop), düşünde tanrı Yahova ile güreştiğini, onu yendiğini görür. Bunun üzerine ona, «güreşte tanrıyı yenen» anlamında «israel» adı verilmiştir.

Tevrat'ın bildirdiğine göre, İsrailoğulları, Yahudiler, İbranîler gibi değişik adlarla anılan Yahudi ulusu, başlangıçta Harrar yöresinde yaşıyordu. Bunlar çokluk göçebe bir yaşama düzeni benimsemişlerdi, koyun yetiştiriciliğiyle geçinirlerdi. Günün birinde tanrı Yahova, İbrahim peygambere (Abram yada Abraham'a) «Ulusunu al, sana adanmış olan topraklara **(arz-ı mev'ud**'a) git» demiş, İbrahim peygamber de, tanrının bu buyruğu üzerine, yönetimi altında bulunan boyları toplayıp Fırat ırmağının batı yakasında bulunan Filistin'e göçmüş. O yıllarda Filistin'de **Kenanî** denen başka bir ulus otururdu. Bunlar yeni gelen göçebelere saldırarak onları verimsiz, kurak bölgelere sürmüşler ve «nehri geçen» anlamında **«ibranî»** adını vermişler. Kenanî dilinden gelen bu «ibranî» sözü, sonraları Yahudi topluluğunun genel adı olmuş.

Babası İsmail'i kurban etmeye hazırlanıyor (Mantegna'nın tablosu).

Hz. Lut'un Sodom'dan kaçışı (Raffaello ile Giulio Romano'nun freski).

yahudiliğin doğuşundan önceki durum

Gerek kutsal kitap Tevrat'ın, gerekse başka yazılı belgelerin bildirdiği Yahudi dini, kimi araştırıcıların sandıkları gibi M.Ö. XIV.yy.' da birden bire ortaya çıkmış değildir. Tevrat'ta geçen birtakım kavramlar, özellikle tanrı anlamına gelen «el», «il» sözleri üzerinde yapılan incelemeler, Yahudi dininin çok daha eski kaynaklara dayandığını, M.Ö. IV. bin yıllarında Mezopotamya bölgesinde yaşamış ulusların düşünce ürünlerinden beslendiğini açıkça gösteriyor. Yahudiliğin doğup geliştiği Mezopotamya bölgesinde oluşan bütün dinlerde, bu eski ulusların düşünce etkisi görülür.

İsrailoğullarının bulunduğu Sami topluluğu, tarihte genellikle Batı Samileri diye anılır. Batı Samileri, Kenanîler (Fenikeliler) ve Aramiler diye iki bölüme ayrılır. Samiler M.Ö. 4000 yıllarında Filistin, Suriye bölgelerinde yaşardı. M.Ö. 2000 yıllarından sonra Babil krallığını oluşturan Amoriler, bilinmeyen nedenler yüzünden bu bölgelere göçmüşler, oralarda göçebelikten kurtulup yerleşik düzende yaşamaya başlamışlardı. Bu bölgede Ras Şamra (eski adı Ugarit) ilinde son yıllarda yapılan kazılardan elde edilen buluntular arasında çivi yazılı olanlar, bu bölge halkının inançları, tapınma kurumları konusunda önemli bilgiler sağladı. Bu yazıların okunması sonucu, Sami dininin Mezopotamya ve Mısır inançlarının geniş ölçüde etkisi altında kaldığı anlaşıldı. Bu belgelerden öğrenildiğine göre, Samilerin de, öteki komşu uluslarda olduğu gibi, sayısız tanrıları, tapınma törenleri, tapınma kurumları vardı.

Ugarit yazılarından öğrenildiğine göre, Samilerin **El** ile **Baal** adı verilen iki büyük tanrısı vardı. Yönetici, tanrı, efendi gibi değişik anlamlara gelen bu iki sözle — özellikle **El** ile - eski Mezopotamya uluslarının dilleri arasında bir yakınlık görülür. Tanrı anlamına gelen **El** sözünün daha eski çağlara gitmesi, özellikle Akad dilinde tanrı demek olan **ilu** ile yakınlık göstermesi, iki ulus arasında bir din, bir dil kökdeşliğinin bulunduğunu ortaya koydu. Kenan dilinde **il**, İbrani dilinde **el**, Arami dilinde **el** yada elah, güney Araplarının dilinde **il,** gene İbrani dilinde **elohim** sözleri belli bir kökten türemiştir.

öteki dünya inancı

Mezopotamya bölgesinin bolluğu, gelişmesi sonucu komşu ulusların saldırılarına uğraması, yağ-

Hz. İbrahim kral Kodorlaomer'den aldığı ganimetten Kudüs kralına pay veriyor.

malanması, insanların toplu olarak tutsak edilmesi, öldürülmesi, güçlünün güçsüzü ezmesi, yeni yeni kavramların doğmasına yol açtı. İbranilerin atalarının yaşadıkları bölge, bu komşu saldırılarının yoğunlaştığı bir yerdi. Bu nedenle, bu bölge insanları sürekli bir göçebe düzeninde yaşama, bir yerde yerleşememe zorunda kalıyordu. Artık, koruyucu tanrılar komşu saldırılarını önleyemiyordu. Bu güçsüzlük, Mezopotamya insanının düşüncesinde eskidenberi kök salmış olan «öteki dünyada, yaptığının karşılığını görme» inancını geliştirdi. Anadolu'dan, Mısır'dan Mezopotamya'ya yapılan sürekli saldırıların yanısıra, Samilerin yurduna güneyden gelen ulusların akınlar yapmaları durumu büsbütün kötüleştiriyordu. Mezopotamya'nın saldırılar, göçmenler, savaşlar sonucu uğradığı büyük sarsıntılar, insanların yaşayışlarını da etkiler; inançlar sarsılır. Dışardan gelenlerle yerliler arasında, inanç ayrılıkları yüzünden çatışmalar başlar. Eski inançların yerini yenileri alır. Bunun sonucu olarak da, Mezopotamya uluslarının inancına göre, tanrılar yeryüzüne gücenir. Yeryüzünde eski inançlar, onlara duyulan saygı, sevgi kalmamış, insanlar bağışlanmaz suçlar işlemiştir. Onlara dur demenin, işledikleri suçların cezasını vermenin günü gelip çatmıştır. Saldırganların getirdikleri yeni inançlar, yeni tanrılar, eskilerine karşı yıkıcı bir eylem içindedir.

tufan olayı

Bu, suç çoğalmasının, inanç sarsılmalarının bir sonucudur. Yeryüzünde olup biten işlere, inançsız davranışlara, ahlâksızlıklara öfkelenen tanrılar, dünyayı yıkma konusunda anlaşırlar. Gök tanrıları bu düşüncelerini gerçekleştirmek için büyük bir toplantı düzenlerler. Bu konuda kesin anlaşmaya varınca, tufan olayının başlayacağı günü belirlerler. Ancak toplantıya katılan yeryüzü tanrısı **Ea**, bu yıkımdan kurtulması için durumu **Utnapiştim**'e bildirir. Ona nasıl kurtulacağını, nasıl davranacağını öğretir. Utnapiştim de başını kurtarmak için, soyunun, sevdiği kimi varlıkların (hayvanların, bitkilerin) tükenmemesi için, gerekli girişimlere başlar. Büyük bir gemi yapar. Bütün yakınlarını, sevdiği hayvanları, yaşamı sağlayan özleri (tohumları), gerekli bitkileri, evcil, yabansıl hayvanları (yararlı gördüklerini, sevdiklerini) gemiye doldurur.

Gök tanrılarının buyruğu üzerine göklerden azgın yağmurlar boşanır, yerden sular yükselir, ortalık sularla kaplanır, gemi suların üstünde yüzmeye başlar. Bütün can-

li, güzel, insanları mutlu kılacak bağlar, bahçeler yetişir, Utnapiştim ile karısının soyu çoğalır, yeryüzü yeniden insanlarla dolmaya başlar.

Bu olay **Gılgamış Destanı**'nda anlatılır. Bu destanın M.Ö. 2000 yılında doğduğu, zaman zaman yeniden düzenlendiği biliniyor. Günümüze kalan son yazılışı M.Ö. 1250 yılındadır; ozanı ise, **Sin Lekke Unnini** adlı biridir. Elimizde Babilce, Sümerce, Hititçe tabletlerden oluşan üç yazması vardır.

Bu tufan olayında ortaya çıkan, zamanla gelişen başka bir düşünce de, tanrıların yeryüzünü gene insanın aracılığı ile kurtarmalarıdır. İnsan burada, tanrılarca görevlendirilmiş bir aracı-kurtarıcı durumundadır. Bu kurtarıcı, bu aracı, tanrıların sevdiği, beğendiği, eylemlerini uygun bulduğu bir kimsedir, bir elçidir (resul). Daha önceleri tanrılar evrende olup biten işlere ya doğrudan doğruya karışıyor yada yeryüzünde tanrının yerine geçtiğine inanılan kralları, firavunları, büyük yöneticileri görevlendiriyorlardı. Mezopotamya ülkesinde böylesine yaygın bir inanç vardı. Tufan olayında bu eski inancın, belli bir bölgede değiştiği, çağına göre biraz daha ilerlediği görülüyor. Tanrı, artık kendine en yakın olan, iyi, erdemli insanları seçiyor, onları kutsal işlerle görevlendiriyor, onlara yardım elini uzatıyor. Bu inanç, çoktanrıcı dinlerde görülen önemli bir gelişmedir. Bu gelişme, sonraki çağlarda daha belirgin bir nitelik kazanacaktır.

Tufan olayının Mezopotamya bölgesinde geçmesi, bütün bu bölge uluslarının mitologyalarında (özellikle Sami soyundan gelen topluluklarda) geniş bir yer kaplaması, olayın kökünde tanrılara karşı yeryüzünde işlenen bir suçun (günah'ın) bulunması, belli kaynaktan beslenen bir inancın yayılışı ile bağlantılıdır.

Baş melekler: Mikael, Cebrail, Rafael (Marco Oggiono).

lılar boğulur, bozulmayanları da gökten yağan yalımlar kavurur yok eder. Bu olay, yedi gün yedi gece sürer. Utnapiştim, suların çekilip çekilmediğini anlamak için arada bir, ya bir kırlangıç yada bir güvercin uçurur, onun dönüşünü bekler. Güvercin de, kırlangıç da döner gelir. Sonuncu günü uçurduğu bir karganın geri gelmemesi üzerine, suların yavaş yavaş çekildiğini, bir yerde karaların göründüğünü anlar. Bir süre sonra gemi bir karaya yanaşır, Utnapiştim gemiden toprağa çıkar, tanrılara bir adak (kurban) sunar. Tanrılar bu duruma sevinir, kendilerine gönülden bağlı bir kimsenin bulunması sonucu ona yardım ederler. Onun çevresinde toplanırlar. Bu inancın, tanrılara bağlılığın ödülü olarak, Utnapiştim ile karısını Dicle ile Fırat'ın denize döküldüğü bölgeye getirir, ölümsüzlüğe kavuştururlar.

Bu bölge, tanrıların Utnapiştim ile karısına adadığı, bağışladığı bir yerdir (başka bir deyişle, bir **arz-ı mev'ud**'tur). Orada yeniden verim-

filistin

Son çalışmalar, kazılar, bu bölgede bugüne değin bilindiğinden çok daha eskilere giden bir yerleşik yaşama düzeninin varlığını, burada çok önceleri de insanların yaşadıklarını, kentler kurduklarını, tapınaklar yaptıklarını ortaya koymuştur. Filistin sanıldığı gibi boş bir masal ülkesi değildir; birçok yıkımlar görmüş, saldırılara uğramış, doğa olayları (seller, yağmurlar) yüzünden yerle bir olmuştur.

Nuh'un gemisi. Otuz metre genişliğinde, yüzseksen metre boyunda, onsekiz metre yüksekliğindeki bu gemi, bir çatıyla örtülüydü ve tek bir penceresi vardı.

Yıldızların, balıkların, kuşların yaratılışı (XII.yy. minyatürü).

Özellikle Eriha bölgesinde yapılan kazılardan çıkan buluntular, bunu açıkça gösteriyor. Toprağın derinliklerinden çıkan kent kalıntıları, ev, tapınak yıkıntıları, burada ilkel de olsa bir uygarlığın doğup battığını. komsu uygarlıklardan geniş ölçüde etkilendiğini ortaya koyuyor. Tarihinin M.Ö. 7000 yada 8000 yıllarına kadar uzandığı sanılan bu kalıntılar arasında bulunan insan kafaları, çanak - çömlek parçaları, çamur sıvalı duvar yıkıntıları, kaplar komşu ulusların uygarlık ürünleriyle karşılaştırılınca, Mezopotamya uluslarının yarattığı uygarlıkların bu bölgede de varlığını gösterdiği anlaşılıyor.

İsrailoğullarının daha sonraki çağlarda bu bölgede yerleştikleri, onlardan önce gelen Kenanîler'in yerlerini aldıkları ileri sürülse bile, geçmiş zamanların uygarlık ürünlerinden yararlanmadıkları, onların etkisi altında kalmadıkları söylenemez. Bunun en açık örneğini gösteren iki kesin kanıt var: Tanrı anlamına gelen **el, il** sözlerinin ve Tufan olayının eş kaynaklı oluşu...

Öte yandan, kazılar sonucu çıkan eski buluntularla İsrail oğullarından kaldığı bilinen buluntuların birbirine benzemesi, eşit bir sanat, yapıcılık ve inanç anlayışının varlığını ortaya koyması, eski Filistin insanları ile İsrail oğulları arasında bir tarih birliğinin bulunduğunu gösteriyor. Tarih bize, M.Ö. XIV.yy.'da buraya İsrail (İsrael) adı verilen göçebelerin geldiğini kanıtlıyor. Bu göçebe akını daha önce de vardı. M.Ö. 3000'den M.Ö. 2300 yıllarına kadar değişik göçebe akınlarının olduğu biliniyor. Sık sık saldırılarla yıkılan bu bölge illerinin sürekli onarıldığı, surların yapıldığı, kazılar sonucu çıkan kalıntılardan anlaşılıyor. İsrailoğullarının, geldikleri çağda bu bölgede yaşayan Kenanîlerle karışıp kaynaştığı, onların inançlarından, geleneklerinden esinlendiği, yararlandığı da açıktır. Filistin'in böylesine eski bir uygarlık yeri olması, onun tarih boyunca boş kalmadığını, orada sürekli insan karışma-kaynaşmalarının olduğunu gösteren bir kanıttır.

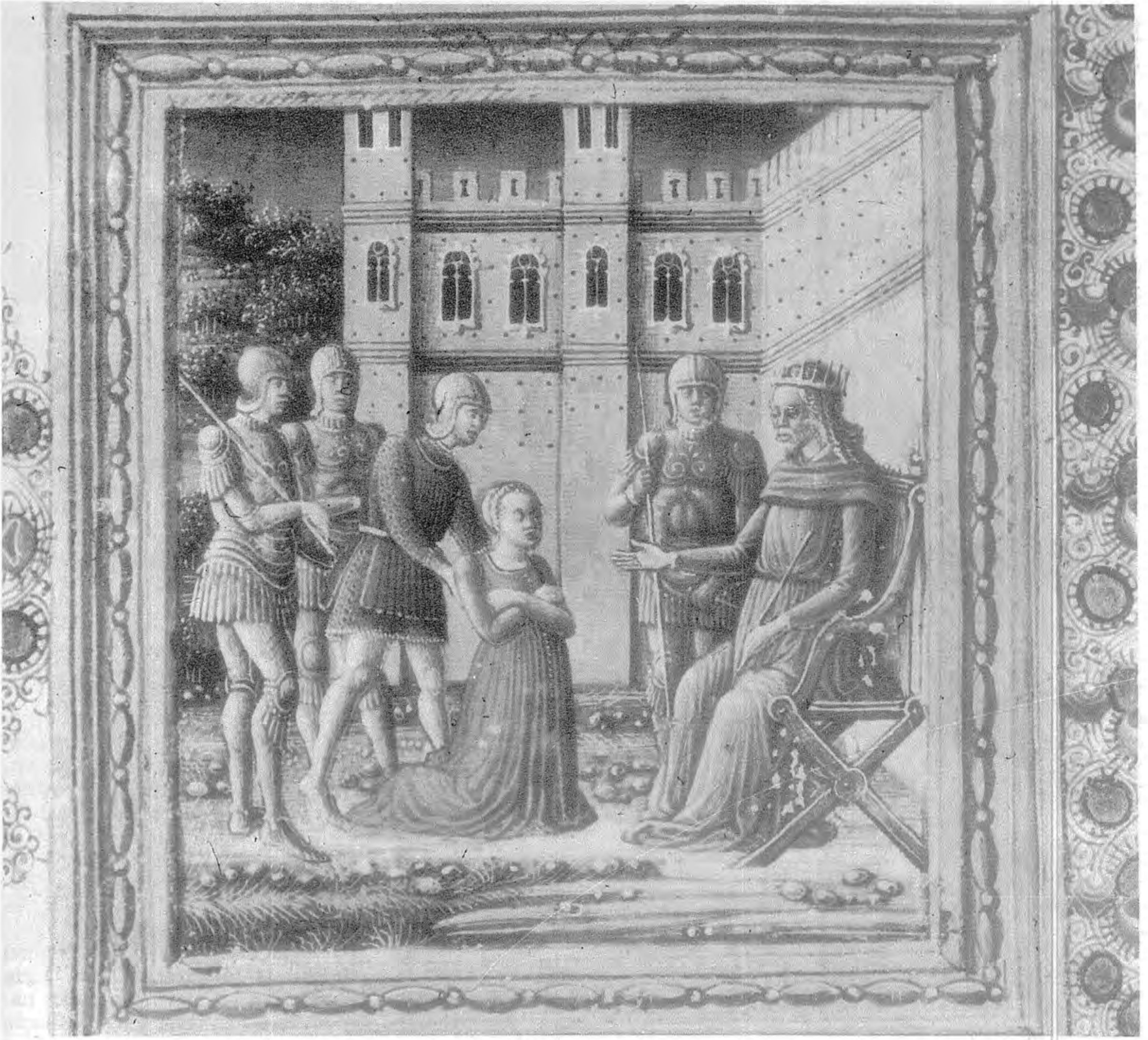
M.Ö. 2000 yıllarında yada kısa bir süre sonra, bu ülkeye göçen başka uluslar da vardı. Bunlar, gene İsrailoğullarının bağlı bulunduğu Sami soyundan gelen topluluklardı. Bu toplulukların eş kökten olması, inanç bakımından da bir birlik içinde yaşadıklarını gösterir. Nitekim, **El** ile **Baal** gibi iki büyük tanrıya inanmaları, bunu ortaya koyuyor.

sami tanrıları

Filistin'de yerleşen Samilerin de, komşu ülkelerde yaşayanların da çoktanrıcı bir inanç düzeni içinde oldukları bilinmekte. Öteki uluslardan ayrı olarak, Samilerde, tanrıların adları, görevleri kesinlikle birbirinden ayrılmaz. Tanrılar birbirlerinin işlerine karışır, yetki alanlarının sınırlarını aşar.

Samilerde tanrılar, biri dişi, biri erkek olmak üzere ikiye ayrılır. Ancak bu iki tanrı bölüğünün başında, **El** ile **Baal** diye kutsanan iki baştanrı bulunur. Sami dilinde **El** ile **Baal** sözleri, bir yandan da, genel olarak «tanrı» anlamında söylenir. Bu **El** sözünün bütün Sami kaynaklı dillerde ortak olduğunu, tanrı anlamına geldiğini biliyoruz. Filistin Samilerinde, en yüce, baştanrı anlamını içeren **El** sözü, soyut bir varlığı gösterir. Ancak bu varlık, insan biçiminde düşünülür, açıklanır. **El**, yargılayıcıdır, yöneticidir, yaşlıdır. Adaklar, sungular çoğunlukla onun adına yapılır. Birçok eylemde Baal'dan geri kaldığı görülürse de, tanrıların başı olarak tanınır.

El, kimi yerlerde bir boğa biçiminde de gösterilir, ona **Boğa El** denir. Bu anlayış Mısır'dan gelmiştir. Mısır'da, bir tanrı olan Apis, öküz kılığında belirir. **Baal** (yönetici, efendi) ise, genç, çalışkan, atılgan, yeryüzüne bolluk yağdıran bir nitelikte görülür. Bulutlara biner, gök-

Sara firavunun önünde (Marco dello Avogaro'nun minyatürü).

lerde gezer, bütün gökleri denetler, yönetir. Bu görevlerinden dolayı ona «göklerin beyi» anlamında **Baalşamem** de denir.

Samiler, yılın belli dönemlerini, özellikle güz ile baharı Baal ile açıklarlar. Yaprakların dökülüp çiçeklerin solması, ekinlerin kuruması, soğuk günlerin başlaması Baal'in ölümüdür. Bahar, yaz yağmurlarının yağma dönemi, doğanın yeşermesi, bitkilerin, ekinlerin büyümesi ise, onun dirilişi demektir. (Bu inanç, Samilerde, Mezopotamya bölgesinde gelişip Anadolu'ya, Yunanistan'a yayılan Adonis inancı ile bağdaşıyor. Ayrıca Baal, gene bir Anadolu-Yunan tanrısı olan Zeus'un özelliklerini taşıyor.)

Samilerde «tanrı» anlamına gelen bir de «melek» sözü vardır. Gerçek anlamı «kral» olan bu söz, yönetici, düzenleyici karşılığı söylenir; tanrıyı öyle nitelemeye yarar. Kökü «milk», «melk», «malk» biçiminde olan bu sözün Ammonîlerde de kullanıldığı biliniyor. Sözgelişi, Tyros ilinin koruyucu tanrısı olan **Melkart** adının gerçek anlamı da, «kent kral» demektir. (**Melk** kral, **kart** ise kent karşılığıdır. Bundan türeyen **melk-kart** sözü, sessizlerden birinin düşmesiyle **melkart** biçimine girmiştir.)

İnsanlarda, öteki doğurucu hayvanlarda, döl olaylarını yöneten tanrı **Dagon**'du. Bunun da bir Filistin tanrısı olduğunu Tevrat'tan öğreniyoruz. **(Hakimler 16,23)**. Samilerin **Teşef** adlı tanrısı, şimşek, veba gibi olayları yönetirdi. Tanrıların yanında tanrıçaların da yer aldığı görülür. Özellikle **El**'in karısı olarak saygı gören **Aşera** ayrı bir önem taşırdı. Bunun gibi **Anat**, **Astarte** (Athart) büyük kadın tanrılardı.

Sami tanrılarının eylemlerinde insan davranışlarını andıran özellikler vardır. Tanrılar birbiriyle savaşır, vuruşur, birbirini öldürür. Nitekim gene Samilerle ilgili bir masalda, Baal'ı düşmanı **Mot** (ölüm, mevt) bir savaşta öldürür. Bunun üzerine, Baal'in kızkardeşi tanrıça **Anat** onu diriltmek düşüncesiyle yeraltına iner. Baal'i diriltmek için uzun çalışmalara koyulur. Ne var ki, çalışmaları olumlu bir sonuç vermez, Baal bir daha dirilmez, an-

İsrail'in dört büyük peygamberinden biri olan Yeremya.

cak yerine bir başka tanrı geçer.

Anat'ın yeraltında bulunduğu süre içinde, yeryüzünde bütün yemişler, bitkiler, ekinler kurur, yoksulluk başlar. Canlılarda üreme, çoğalma durur. Bunun üzerine korkunç bir öfkeye kapılan Anat, ölüm tanrısı Mot'a saldırır, onu yener. Mot'un yenilmesi sonucu Baal yeniden canlanır. Yeryüzü yeniden mutluluğa, bolluğa kavuşur.

Samilerden gelen İbraniler, İsrailoğulları bu inançları benimsemiş, yıllık törenlerini, bayramlarını bu inançlara göre düzenlemişlerdi. Nitekim, ortalığın kurak olması, yoksulluğun başlaması yüzünden, yağmur yağdırma düşüncesiyle törenler düzenlenir, bayramlar yapılırdı. İsrailoğullarının bu bayramları, törenleri yağmur yağdırma ereğiyle düzenledikleri biliniyor. Başka bir tablette (Ugarit tabletlerinde) anlatılan masala göre, bilge bir kral olan **Daniel** yada **Dan'el**, erdemli, doğru, iyi bir insandır. Yoksulların, kocasından ayrılmış yada kocası ölmüş kadınların koruyucusudur. Ancak bu kralın çocuğu yoktur. Bir çocuğu olsun diye tanrı El'e yalvarır. Bunun üzerine, bir gece düşte bir oğlunun olacağı kendisine bildirilir. Oğlan doğunca ona **Akhat** adı koyulur. Ancak Anat, ölümsüzlük bağışlamak isteyen oğlandan yayını ister. Oğlan bu isteği yerine getirmeyince, Anat öcünü bir kartala dönüştürerek oğlanı parçalatır. Bu olay üzerine bütün yağmurlar durur, kuraklık, verimsizlik, geçim sıkıntıları başlar. **Daniel** adının Tevrat'ta geçmesi **Hezekil 14/14**), çok eski bir çağda masallaşan bu olayın sonradan nasıl biçim değiştirerek Kutsal Kitap'a girdiğini gösterir. Burada iki ilginç düşünce vardır: biri kralın doğa olaylarında, tanrısal bir özle donatılması yüzünden etkili oluşu, ikincisi ise Tevrat'ta bulunan bir olayın çok eski çağlarda doğmuş masallardan beslenmesi.

İbranilerin gelip yerleştikleri Kenan ülkesinde yaygın bir nitelik taşıyan bu tür masallar, birer din inancı, din kurumu biçiminde gelişmişti. Yılın belli günlerinde, bu inançlara dayanan törenler, bayramlar düzenlenir, adaklar sunulur, kurbanlar kesilir, saçılar saçılırdı. Bütün bu işleri yapan belli görevliler vardı. Ugarit yazılarından anlaşıldığına göre, bu gibi törenleri yöneten özel görevlilere **«Kohen»** adı veriliyordu. **«Kohen»** sözünün ibrani dilinde «papaz» anlamına gelmesi, onun İbranî kaynaklı olması, arada bir inanç alış-verişi-

Yusuf'un tüccarlara satılışı (Raffaello ve Giulio Romano'nun freski).

nin gerçekleştiğini, bunun da çok önceden başladığını ortaya koymaktadır.

tapınaklar

Samilerin tapınakları, öteki Mezopotamya uluslarında, özellikle Babillilerde olduğu gibi, çok büyük, çok yüksek değildi. Yalnız yüksek yerlerde, tepelerde kurulmuştu. Bu tapınak kurulu tepelere, «kurban tepesi» anlamında **«bâma»** denirdi. Bu tepelerde erkek tanrı için **«maşseba»** denen bir dikme taş, kadın tanrı için de ağaçtan bir kazık bulunurdu. Eskiden olduğu gibi, sonradan da bu yerlerde duvarla çevrili tapınaklar yapılmaya başlandı. Kimi tapınaklar salonlu ve heykellerle donanmış biçimdeydi. İsrailoğullarının tapınakları ise önceleri çadırdandı, daha sonra duvarla çevrili birer yapı kuruldu. Bu tür tapınakların Kenanîlerden öğrenildiği anlaşılıyor. Tapınakta bir kutsal yer (ön bölümde) bulunurdu. Buna **«debir»** denirdi, ayrıca bir de çok kutsal yer, **«hikal»** vardı. Buralarda, yılın belli dönemlerinde, özellikle bahar ile güz döneminde, üreme tanrısının ölüp dirildiği aylarda törenler düzenlenirdi.

tek tanrı düşüncesinin doğuşu

Mezopotamya uluslarında çok tanrılı bir din anlayışının geçerli olduğu, bunun komşu ülkelerde de yürürlükte bulunduğu bellidir. Mezopotamya uluslarında, Anadolu'da bütün tanrıların bağlı bulunduğu bir baştanrı vardı. Önceleri baştanrı sayısı, yerleri, suları, gökleri yöneten ayrı bölge tanrıları bulunduğundan, üçtü. Gök tanrılarının baştanrısı, su tanrılarının baştanrısı, yer tanrılarının baştanrısı gibi. Zamanla tanrı kavramının soyutlaşması, doğal nitelikten uzaklaşmaya başlaması sonucu, baştanrı sayısı bire indi. Bütün tanrıları yöneten bir baştanrı bulunduğu inancı gelişti. Bu inanç, Mezopotamya, Anadolu, Mısır dinlerinde yaygınlaştı. Daha sonraki dönemlerde Samilere, İsrailoğullarına geçerek gelişen bu baştanrı anlayışı, bütün Sami topluluklarında **El** (İl) sözü ile dile getirildi. Durum Mısır'da da böyleydi. Üç büyük tanrı ve onlara bağlı yardımcı tanrılar vardı.

M.Ö.XIV.yy. ortalarında, Mısır'da, ortaya yeni bir düşünce, yeni bir tanrı anlayışı atıldı. Firavun IV. Amenofis (M.Ö. 1370-1352) tek tanrı görüşünü ortaya attı. Ona göre, Mısır'da inanılan birçok tanrının birer insan türetmesi olması gerekir. Tanrı Tek'tir, Bir'dir. Bütün evren-

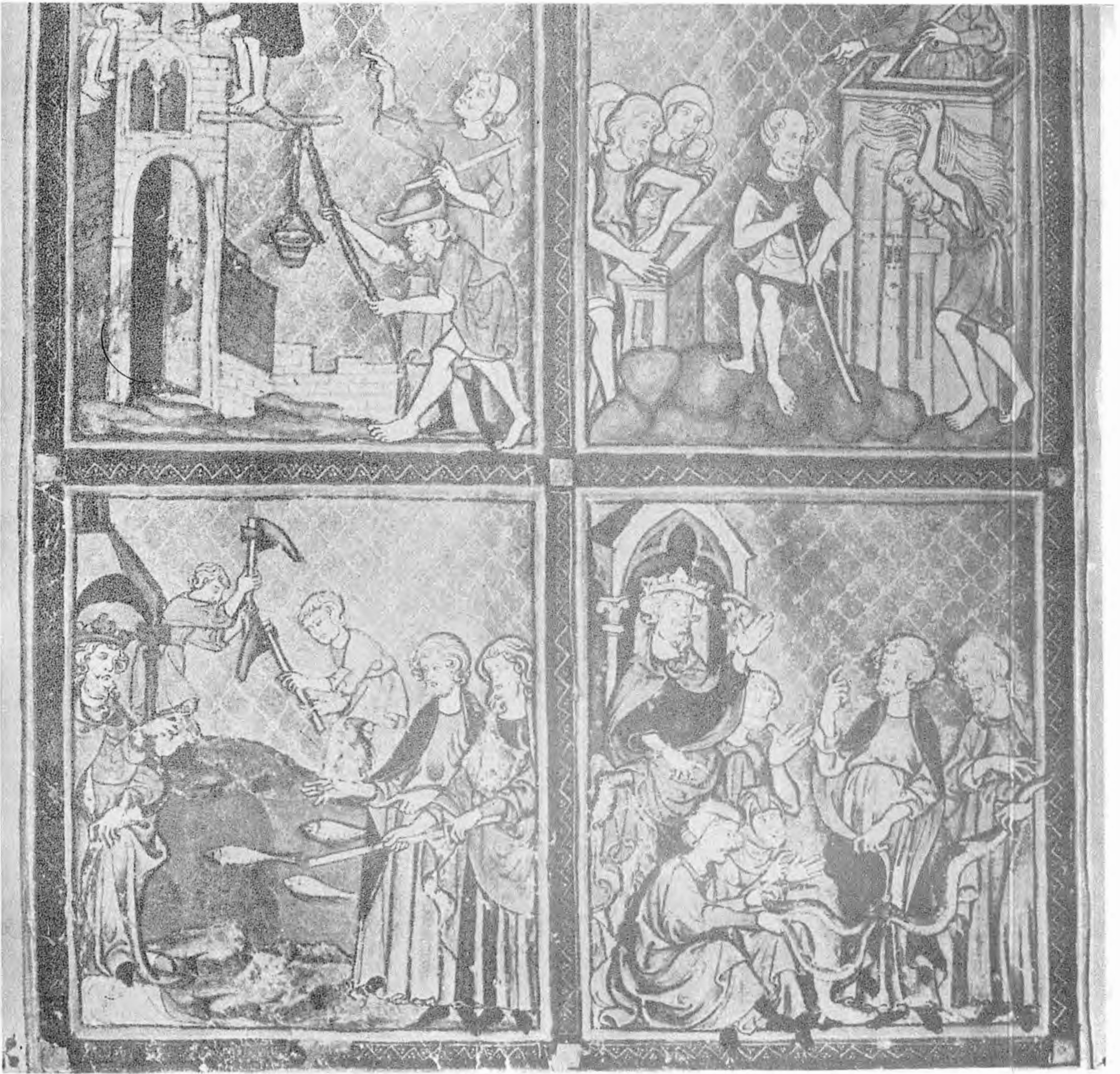

Tintoretto'nun Venedik'deki Scuola di San Rocco için yaptığı tavan resmi: Yakup'un göğe çıkan merdiveni.

de ancak bir tanrı vardır. Bu tanrı, evrenin yöneticisi, düzenleyicisidir. Firavun onun adına yönetir, yasa koyar, toplumu düzenler. Amenofis'in bu düşüncesi büyük bir tepkiyle karşılandı. Mısır'da büyük etkisi bulunan rahipler, böyle bir düşünceyi ileri sürmenin çılgınlık olduğunu söylediler. Rahiplere göre, Firavun'un başının içine «cinler» dolmuştu; bu cinler onu sapkınlığa itiyor, baştan çıkarıyorlardı. Bu nedenle, Firavun'un başından cinleri kovmak, onu saçmalıklardan kurtarmak gerekmekteydi.

Başlangıçta önlenmiş gibi görünen tektanrıcı düşünce, için için gelişmeye, yayılmaya başladı. Bir süre sonra Mezopotamya'ya, Anadolu uluslarına geçti. Özellikle Mezopotamya'da, Sami toplulukları arasında ilgi gören bu tektanrı anlayışı, kimi krallarca da benimsendi. Ancak eski inançların baskısı, rahipler topluluğunun etkisi olan özelikle krallarının tanrısal nitelik taşıdıkları anlayışını benimsemiş toplumlar için bu görüşe bağlanmak kolay değildi. Yalnız, sürekli olarak yurtlarından kovulan, göçebelikten kurtulamayan, başka ulusların saldırılarına uğradıkları için değişik inançların etkisi altında kolayca kalan Samilerden İsrailoğulları, bu görüşü benimsemeye çok daha yatkındı. İsrailoğulları, tarih boyunca komşu ulusların saldırılarından kurtulamayan bir bölgede yaşadıkları için, sık sık yer değiştirme gereğinde kalıyorlardı. Harran - Filistin - Suriye - Mısır ülkeleri arasında gidip gelen bu İsrailoğulları topluluğu, yeni inançların da taşıyıcısı durumundaydı. Filistin'e yerleşen soydaşları bile, orada uzun boylu, baskıdan, saldırıdan uzak kalamıyordu. İşte bu dönemlerde, Mısır'a göçen soydaşlarının bu tektanrıcı düşüncenin etkisi altında kalması olağandı. Nitekim, öyle de oldu.

Tektanrıcı anlayışın gelişmesi, yayılması, daha çok Mısır, Mezopotamya, Anadolu ulusları arasında kurulan komşuluk ilişkileri, savaşlar, karşılıklı saldırılar, bir de sürekli göçler yüzündendir. Hangi ulustan gelirse gelsin, Mezopotamya bölgesine yönelen bütün saldırılar, önce İsrail oğullarını yerinden yurdundan ediyor, başka yerlere göçme gereğinde bırakıyordu. İsrailoğulları, Mezopotamya saldırıya uğrayınca, Mısır'a, Mısır'dan kovulunca ya çöllere yada Filistin'e göçmekteydi. Bu nedenler dışında, Mezopotamya uluslarından Asurlular, Babilliler de İsrailoğullarının ba-

Yahudilerin ve Musa'nın yaptıklarıyla ilgili XIV.yy. minyatürü.

rındıkları toprakları sık sık ele geçiriyor, onları ya öldürüyor yada başka ülkelere sürüyordu. M.Ö. XV. ile XIII.yy.'larda bile, İsrailoğulları için sürekli olarak kalabilecek, devlet kurabilecek nitelikte güçlenmeye elverişli bir toprak yoktu.

hz.musa'nın ortaya çıkışı

İsrailoğullarının tarihini Musa ile başlatmak, **Musevilik** adı verilen Yahudi dininin kurucusu olarak onu göstermek, bir gelenek niteliğine bürünmüştür. Buna karşılık, Sami soyundan gelen İsrailoğullarının tarih alanına Musa'dan çok önce çıktıklarını, başta Filistin olmak üzere Harran, Mısır gibi değişik ülkelerde oturduklarını biliyoruz. Ancak, Musa'nın ortaya çıkışı ile, İsrailoğullarının tarihi daha belirgin bir nitelik kazanır. Bu tarih, masallarla örülü, olayların etkisini artırmak için doğaüstü niteliklerle donatılmış bir bütündür. Kutsal kitapların bir peygamber olarak gösterdiği Musa'yı, kimi tarihçiler bir devlet kurucusu, bir topluluğun kurtarıcısı, bir toplumun düzenleyicisi olarak nitelerler.

Musa'nın masallara bürünen kişiliği, doğumu, çevresinde örülen olağanüstü söylentilerle, yorumlarla başlar. Bütün din kaynakları, Musa'nın Mısır'da doğduğunu, orada büyüdüğünü ileri sürer. Kim olduğu kesinlikle bilinmeyen Firavunlarından biri bir gece düşünde, o yıl doğacak olan erkek çocuklardan birinin büyüyünce yönetimi eline geçireceğini, Firavun'u tutsak edeceğini rüyasında görür. Bu korkulu düşün etkisi altında kalan Firavun, o yıl doğan ve doğacak olan bütün erkek çocukların öldürülmesini yada sulara atılmasını buyurur. Bu uygulamanın özellikle Yahudi çocukları üzerinde yürütülmesi gereği öne sürülür. Firavun'un başka

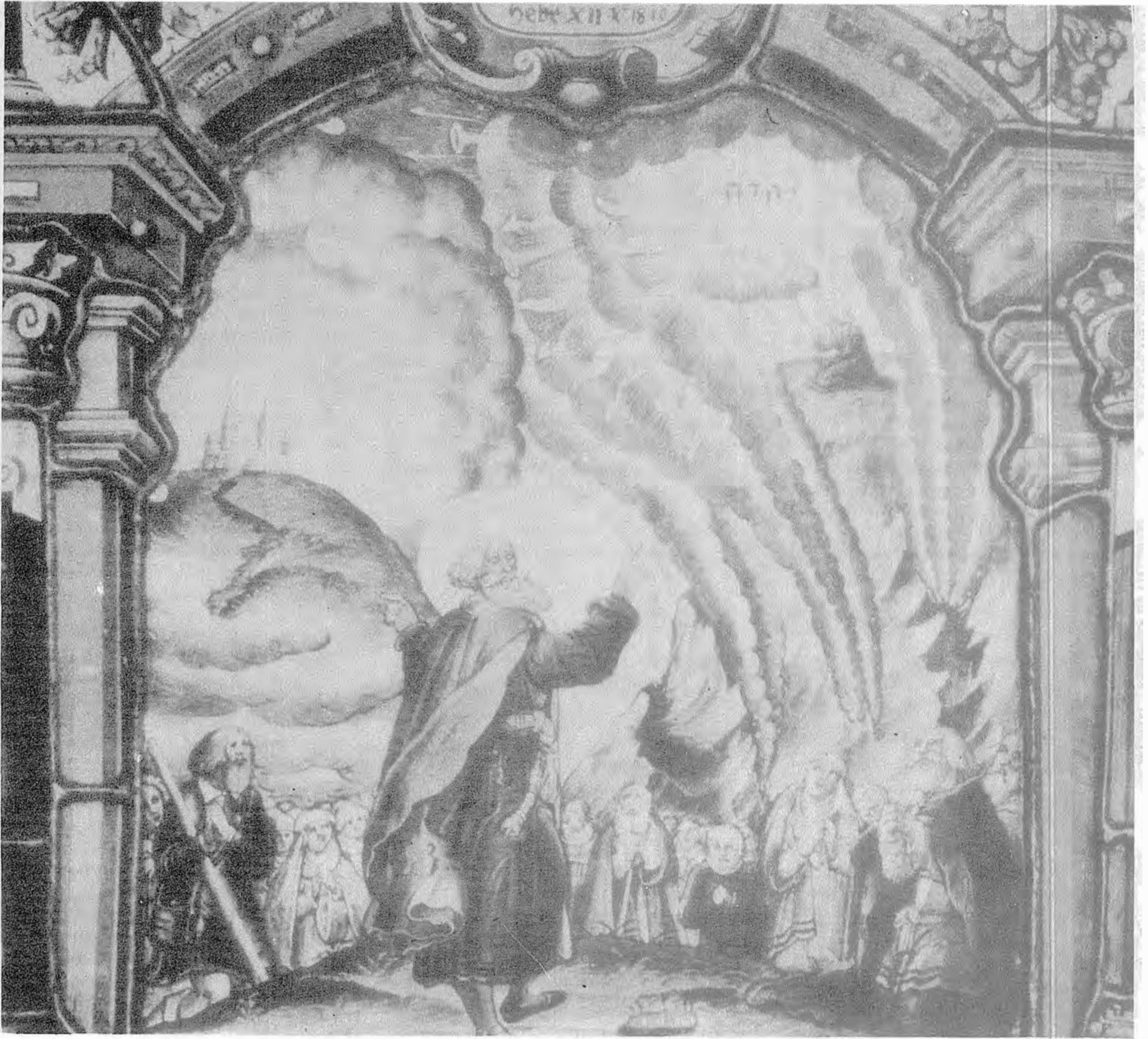
Musa'nın Kızıl Deniz'den geçişi (Paris, Louvre müzesi).

bir korkusu da, tahtını elinden alacak olan kimsenin yeni bir din kurucusu olacağıdır.

Musa doğunca, anası bir süre onu saklamış, ama çocuk saklanamayacak bir duruma gelince onu Firavun'un kızlarının, kadınlarının yıkandıkları Nil nehrinin kıyısına bırakmış. Bir söylentiye göre bir sandık, başka bir söylentiye göre bir sepet içine konup sazlıklar arasına bırakılan çocuk ağlamaya başlayınca kadınlar onu bulup kurtarmışlar. Kimi kaynaklara göre Firavun'un karısı, kimi kaynaklara göre kızı, çocuğa bir süt anne bulmuş, onu büyütmüş. Çocuğa da «sudan çıkan», «sudan doğan» anlamında **«Mose»** adını koymuşlar Mısır dilinde **«mose»** olarak söylenen bu söz, İbrani diline **«Moşe»**, Arapçaya **«Musa»** olarak aktarılmıştır. Çocuğa sütanne arandığı sırada, Musa'nın gerçek annesi Asiye (İslâm kaynaklarına göre), çocuğun kendinden doğduğunu kimseye söylemedi.

Musa, Firavun'un konağında büyüdü, olayları kavrayacak duruma gelince işin gerçeğini öğrendi. Firavun'un Yahudilere çektirdiği acıları, yaptığı baskıları gördü. Günün birinde bir Mısırlının suçsuz bir Yahudiyi dövdüğünü, ona acı çektirdiğini görünce dayanamayarak kavgaya karışıp Mısırlıyı öldürdü. Olayın duyulması sonucu Firavun'un kendisini öldürteceğinden korkarak medyan'a kaçtı, bir kâhine sığındı; onun yedi kızına yardımcı oldu. Sürülerine çobanlık etti, koyunlara kuyudan su çekip verdi. Musa'nın bu iyiliklerini, yüreğinin arınmışlığını, özünün doğruluğunu gören kâhin, onu kızlarından Tisippora ile evlendirdi.

Buraya kadar, masallara bürünmüş olmasına karşılık içinde kimi toplum gerçeklerinin gizlendiği anlaşılan bu olaylar dizisinin geçtiği çağ da kesinlikle bilinmiyor. Bu konuda değişik görüşler ileri sürülür, yorumlara gidilir. Kimi kaynaklar, Musa'nın Firavun Tutankamon (M.Ö. 1352-1320) çağında yaşadığını, M.Ö. 1346'da kavmi ile Mısır'dan ayrıldığını ileri sürer. Kimi kaynaklar da, bu olayların Firavun Ramses II (M.Ö. 1301-1224) döneminde geçtiği görüşünü savu-

Musa tanrı buyruklarını taşıyan levhaları alıyor (Paris Louvre müzesi).

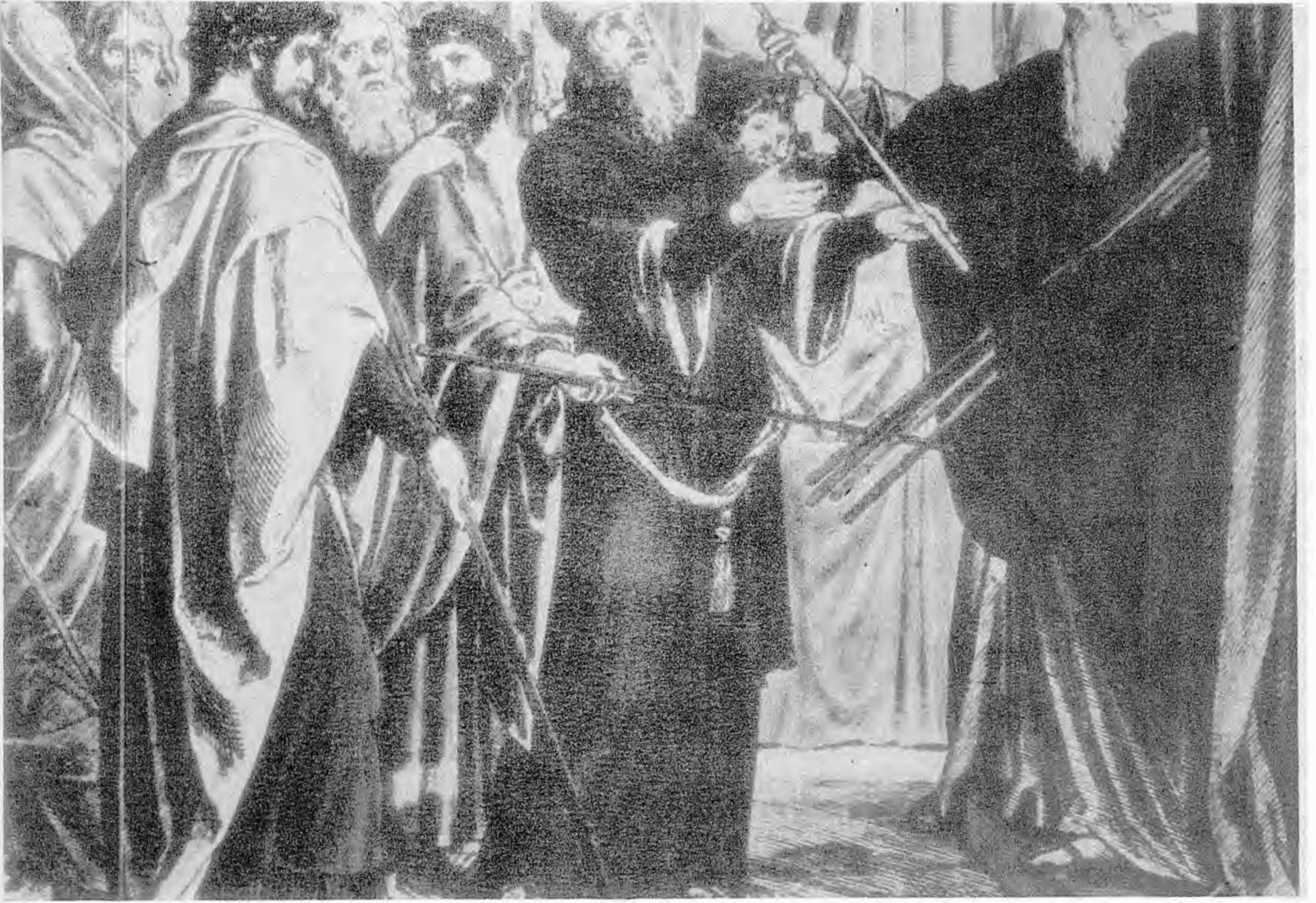
nur. Ancak bütün kaynakların, Musa'nın Mısırlı bir Yahudi olduğu, M.Ö. **XIV.**yada **XIII.**yy. ortalarında yaşadığı görüşünü benimsediği görülüyor.

Musa, bir süre, çöllerde sessiz dolaştı, kendi içine kapandı, kendini dinledi. Günün birinde, yaşı epeyce ilerledikten sonra, birtakım sesler, kutsal kitaplara göre (sonradan) tanrı **Yahve**'nin **(Yahova)** iyice çözümlenemeyen gizli buyruklarıdır. Musa önce ürperdi, şaşırdı. Sonra bu seslerin tanrıdan geldiğini, kendisinin ulusunu kurtarmak, özgürlüğe kavuşturmak, tutsaklığına son vermek için görevlendirildiğini bildiren tanrısal belirtiler olduğunu anladı. Tanrının kendisine yardımcı olacağını, doğru yolda gidenlerin sonunda başarıya ulaşacağını, bu yüzden korkmaması, yılmaması gerektiğini bildiren bu sözler birer ses olmaktan çıkmış, açık-seçik buyruklar niteliğine bürünmüştü. Bunlar birer «vahy» diye anlaşılıp, gereken yapılmalıydı.

Bir gün Musa, kutsal Tuva vadisinde, kızgın güneşin altında dolaşırken sesler duymaya başladı. Bu sesler, gezdiği yerlerin, bastığı toprakların kutsal olduğunu, bu nedenle ayakkabılarını çıkarması gerektiğini bildiriyordu. Musa bütün söylenenleri yaptı. Bu, onun peygamberliğinin başlangıcı oldu.

Musa'nın doğuşu, kâhine sığınması bütün kutsal kitaplarda böyledir. Yalnız Tevrat, bu kâhinin **«Levi»** adını taşıdığını, Mısır kralının (Firavunun) **«Şifar»** ile **«Pua»** adlı iki İbranî ebesi bulunduğunu, doğacak erkek çocukların öldürülmelerini onlara buyurduğunu bildirir (Çıkış 1. 15-17). Mısır dili ile İbrani dili arasındaki ayrılık göz önünde tutulursa, bu ad değişikliğinin sonradan, İbranilerce ortaya atıldığı daha kolay anlaşılır.

Bundan sonra Musa, İbranileri çevresinde toplar, tanrısal buyruklar aldığını, tanrının elçisi (peygamber) olarak görevlendirildiğini, Firavun'a karşı ayaklanıp özgürlüğü, bağımsızlığı seçmek, bu uğurda savaşmak gerektiğini onlara bildirir. Bu konuda «mucize»ler gösterir, Firavun'un önünde başarılı deneyler yapar, Firavun'un bütün bü-

Havariler «Vaftiz pekiştirme ayini»nde.

yücülerini bastırır, onlara kendinin doğru, onların yanlış bir yol tuttuklarını söyler. Bunun üzerine, Firavun kuruntuya, kuşkuya kapılır, adamlarına Musa'yı yakalayıp getirmelerini buyurur. Musa durumun önemini anlayarak ayaklanır. Bu olay, onun bütün ulusu ile Mısır'dan çıkmasına yol açar.

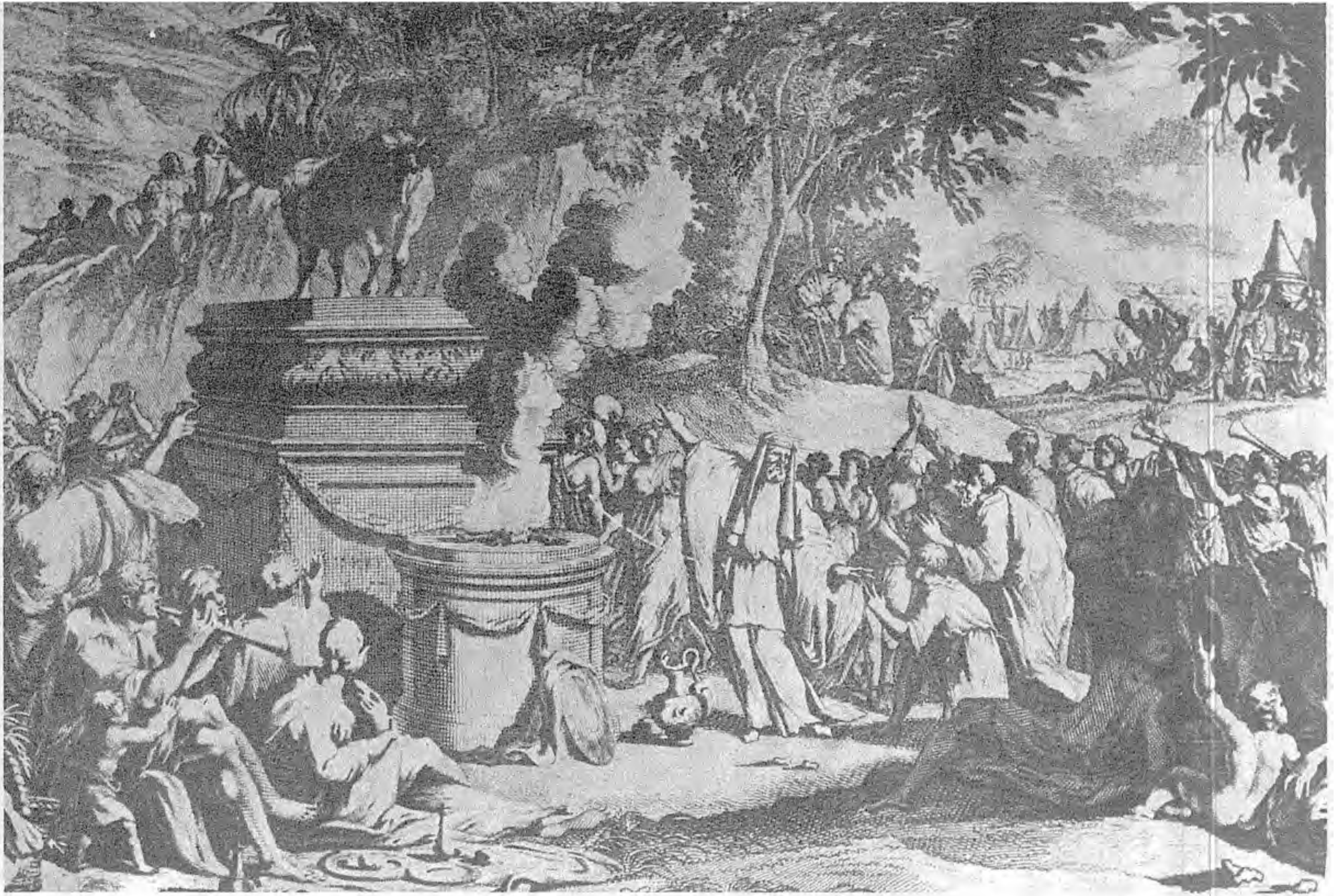
Musa'nın yaşamı ile ilgili bu masala benzer bir masalın da, Akad kralı Sargon için söylendiğini, kazılar sonucu bulunan tabletlerden öğreniyoruz. Bu tabletlere göre, anası Sargon'u gizli doğurmuş, sonra bunun duyulmaması için, çocuğu sazdan örülmüş bir kutunun (yada sepetin, sandığın) içine koyarak üzerini ziftle sıvadıktan sonra bir akarsuya bırakmış. Sığ olan suda yüzen sandığı gören bir bahçıvan, onu alıp açınca içinde çocuğu görmüş. Onu evine götürüp büyütmüş, iyi bir bahçıvan olarak yetiştirmiş. Tanrıça **İştar**, pek sevdiği bu çocuğun alınyazısını değiştirerek kral olmasını sağlamış.

Bu iki masal arasında görülen benzerlik, kuşkusuz, gelişigüzel değildir. İsrailoğullarının Babil krallarınca tutsak edildiği biliniyor. Sonradan doğan bu iki masal arasında, bu tutsaklık yıllarının etkileri olsa gerek. Ayrıca bütün Mezopotamya ve Mısır dinlerinde, büyük, başarılı kralların doğuşlarının doğaüstü olaylara bağlandığı, onların daha çocukken birtakım üstün başarılar gösterdikleri, olağanüstü güçlerle donatıldıkları inancı yaygındır. Bu inanç, kralların tanrısal güçler taşıdığı düşüncesinden doğmuştur. Büyük krallara böyle nitelikler verilmesi bir gelenektir. Bunu, birçok kral arasında yalnız çok başarılı olanlara tanınan olağanüstülüklerden anlamak kolaydır. Durum Musa için de böyle olmuştur. Adının çevresinde yaratılan insanüstü başarı olanaklarının kökeninde, bu eski dinlerin izlerini buluyoruz.

musa'nın peygamberliği

Musa, başlangıçta bir çoban olarak göreve başlamış, sonra kendisinde birtakım olağanüstü yeteneklerin bulunduğu inancına varmış. Kutsal kitaplara göre, bunu da «gaibten» gelen seslerden anladığını ileri sürmüş. Yetişkin, güçlü bir çağda bunları yapmakla görevlendirildiğini söyleyen Musa, önce kendi yakınlarını, arkadaşlarını, sonra da ulusunu kurtarmak düşüncesiyle ileri atılmıştır. Bu da, ona tanrının bir bağışıdır. Tanrı, Musa'ya önce doğru yolu insanlara göstermesini, ulusunu kurtarmasını, Firavun'un baskısına, egemenliğine son vermek için çalışmasını, ayaklanmasını, baskıya karşı bütün gücüyle direnmesini, tanrının kendisine yardımcı olduğunu buyurmuştur. Haksızlığa başkaldırma, baskıya karşı direnme, tutsaklıktan kurtulmak için çalışma, kralların egemenliğine son verme gibi eylemlerin kaynağı ne olursa olsun, bunların yalnız dine dayalı inançlarla açıklanmaları olanağı yoktur. Bu düşüncelerin arkasında siyasal eğilimlerin yattığı bir gerçektir. Bunu, Musa'nın din adamı, peygamber kılığına bürünen, yaptıklarını «vahy»e dayandıran bir görevli tutumu ile ortaya çıkışından anlıyoruz. Musa, başlangıçta bir din yayıcısı değil, bir kurtarıcı, bir yöneticidir.

Musa'nın peygamberliğinde görülen başka bir özellik de, yalnız kendi ulusunun çıkarına çalışması,

Altın danaya tapan İsrailliler (Gourrier'nin gravürü).

yalnız kendi halkının din önderi oluşudur. O, kendi ulusu içinde yaşayan, ama Sami soyundan olmayan insanlara karşı ilgisiz kalmıştır (Tevrat'a göre).

Bunda da Mısır yönetiminin, kaynakların bildirdiğine göre Mısır'da Musa'dan 450 yıl öncesinden beri azınlık olarak yaşayan Yahudi (İsrailoğulları) göçmenlerinin durumunun etkisi büyüktür. İsrailoğulları Mısır'da, Mısır yaşayışına göre, aşağılık işlerde çalıştırılmakta, küçümsenmekte, ağır işlerde parasız (angarya olarak) çalıştırılmaktadır. Buna karşılık, M.Ö. 1550'den sonra başa geçen Firavunlar Yahudileri istememektedir. Özellikle II. Amenofis'ten (M.Ö. 1450-1425) sonraki Firavunlar baskıyı daha da arttırmış, Yahudilere kan kusturur olmuştur.

Bu durum karşısında, Musa'nın peygamberliğinin bir din duygusu ile değil de, bir ulusun kurtarıcısı olarak başlaması olağandır. Musa'ya daha ilk peygamberlik günlerinde gelen «vahy»lerin de bu anlamı taşıdığı görülüyor. Ayrıca, Musa'nın tektanrıcı oluşu da, kaynağını ondan yüzyıl önce yaşamış başka bir Firavunun düşüncelerinde buluyor. Ancak, Firavunun ileri sürdüğü tektanrıcı anlayış ile Musa'ya «vahy»ler gönderen **Yahve'**nin varlığı bir değildir. Firavunun inandığı tek tanrıda ulusçuluk, belli bir topluluğun dışında kimseyi görmeme, yalnız bir kavmin tanrısı olma gibi durumlar yoktur. Oysa peygamber Musa'nın Yahve'si, sınırlı, belli bir ulusu olan tanrıdır. Bundan da, İbrani dininde tek tanrı kavramının, peygamberliğin siyasal bir nitelik taşıdığı, İbrani dininin siyasal nedenlerle oluştuğu sonucu çıkar.

Tevrat'a göre Musa, kaynatası olan Meydan kâhini Yetro'nun sürülerini güder. Bu sırada İsrailoğullarının durumu yürekler acısıdır, iniltileri «göklere yükselmektedir». Bu durum karşısında tanrı, daha önce Abraham, İzaak, Yakob ile olan anlaşmayı, bağlantıyı düşünür, İsrailoğullarının durumunu anlar; **«Ve sürüyü çölün arkasına götürdü ve Tanrının dağına, Horeb'e geldi. Ve tanrının meleği bir çalı ortasında ateş alevinde ona göründü ve Musa gördü ve işte çalı ateşle yanıyor ve çalı tükenmiyordu. Ve Musa dedi: Şimdi döneyim ve bu büyük manzarayı göreyim, çalı niçin yanıp tükenmiyor? Ve görmek için döndüğünü tanrı görünce, tanrı onu çalının ortasından çağırıp dedi: Musa, Musa, ve o: İşte ben, dedi, Ve (tanrı) dedi: Buraya yaklaşma, çarıklarını ayaklarından çıkar, çünkü üzerinde durduğun yer kutsal topraktır. Ve dedi: Ben babanın tanrısı, Abraham'ın tanrısı,** İzaak'ın tanrısı ve Yakob'un tanrısı**yım. Ve Musa yüzünü örttü, çünkü tanrıya bakmağa korkuyordu. Ve tanrı dedi: Gerçekten Mısır'da olan kavminin sıkıntısını gördüm ve angarya memurlarının yüzünden onların feryadını işittim, çünkü onların acılarını bilirim, ve onları Mısırlıların elinden kurtarmak için, ve onları o diyardan iyi ve geniş bir diyara, süt ve bal akan bir diyara, Kenanlı, ve Hitit ve Amori ve Perizzi ve Hivi, ve Yebûsî'lerin yerine çıkarmak için indim... Ve şimdi gel ve Mısır'dan çıkarmak için seni Firavun'a göndereyim.»** (Çıkış 3. 1-10).

Musa'dan epey sonra düzenlendiği anlaşılan Tevrat'ın bu cümlelerinden, Musa'nın görevinin ne olduğu açıkça anlaşılıyor. Tanrı, Musa'ya bütün insanları aydınlatmak, doğru yola getirmek, suçtan kurtarmak için görünmemiş, yalnız İs-

Musa yasa levhalarını kırıyor (Belbello da Pavia'nın minyatürü).

railoğullarını kurtarmak için görünmüştür. Oysa o çağlarda Firavunların elinde ezilen, inleyen, Ehramların yapımında kırbaçla çalıştırılan yalnız İsrailoğulları değildi, yüzbinlerce yabancı tutsak vardı. Tanrının bu insanlar içinden yalnız Musa'nın ulusunu görmesi, onlara **«benim kavmim»** demesi dinle değil, politika ile bağlantılıdır. Bu nedenle, Musa'nın peygamberliğinin kökünde siyasal düşünceler yatar.

Musa'nın yaşamı, görevleri, Mısır'da yaptığı işler, Firavun'la olan ilişkileri, başarıları tarih açısından değerlendirilemiyor. Bu konuda kutsal kitapların yazdıkları ile tarihin yargıları arasında bir bağlantı yoktur. Mısır'da, Filistin denen Kenan ilinde geçen olayların kökeninde birtakım gerçeklerin yattığı, bu yığın yığın olayların birer düş ürünü olmadığı bellidir. Ancak, bütün dinlerde olduğu gibi Musa'nın dininde de, olaylara daha ilgi çekici bir nitelik kazandırmak için masalların, doğaüstü oluşların karıştırıldığı, kimi tarih olaylarının kaynaklarından büsbütün uzaklaştırıldığı doğrudur.

tevrat

Elimizde bulunan kutsal kitapların en eskisi sayılan, Musa'ya indirildiği söylenen Tevrat'ın gerçek yazılış yılları, düzenleyicileri kesinlikle bilinmiyor. Ancak Tevrat'ın, sanıldığı gibi Musa'nın çağında düzenlendiği de doğru değildir. Tevrat üzerinde yapılan dil araştırmaları, geçen olayların tarih açısından değerlendirilmesi, onun Musa'dan en az dört-beş yüz yıl sonra yazıldığını, düzenlendiğini gösteriyor.

Tevrat'ın ilk beş bölümü: **Tekvin, Çıkış, Levililer, Sayılar, Tesniye** adını alır; bunların Musa'ya indirilen ilk beş kitap olduğu söylenir. Ancak, inceleme sonucunda, bunların da sonradan düzenlendiği, Musa ile olduğu söylenen olayların masallarla süslendiği anlaşılmıştır.

Tevrat'ın bugünkü biçimini alması konusunda yapılan geniş çaplı incelemelerin vardığı genel yargıya göre, onun düzene konması, yedi dönemde olmuştur. M.Ö. 1000 yıllarından başlayıp gene M.Ö. 300 yılı dolaylarında bittiği sanılan bu düzenleme işi şöyledir:

Debora (ilâhiler), masallar — M.Ö. 1000 yılından sonra,

Yahveciler — M.Ö. 850 dolaylarında,

Elohimciler — M.Ö. 750 dolaylarında,

Yeşu, Musa, Hâkimler, Samuel, Krallar (Bunları Tesniyecilerin işleyip düzenlediği söylenir) — M.Ö. 550 dolaylarında,

Kâhinler (Din kuralcıları), **Levililer**, 25. bölümden sonra **Çıkış**, 10. bölümden sonra **Sayılar** — M.Ö. 450 dolayları,

Musa kitaplarını kâhinlerin yeniden işleyip düzenlemeleri — M.Ö. 450'den daha sonra.

Tarihler, Ezra, Nehemya — M.Ö. 300 dolaylarında.

Tevrat'ın incelenmesi, onun tek değil, birçok kişinin elinde biçimlendiğini gösterir demiştik. Bu ilk Tevrat yazıcılarını, gene Tevrat'ta geçen tanrı adlarına göre sıralamak bir gelenek niteliğindedir. Bu duruma göre, ilk Tevrat yazıcıları tanrıya **«Yahve»** adını verdiklerinden tarihte **«Yahveciler»** diye anılırlar. Bunların ortaya çıkışı, İsrail devletinin sarsılmaya başladığı dönemdir. Bu dönem, Musa'nın ortaya çıkışından aşağı yukarı dörtyüz yıl sonraya raslar. Yahvecilerin düşündüğü, anlattığı tanrı, insan biçimlidir (antropomorfik). Kırlarda, bahçelerde gezer, öteye beriye saklanan insanları göremez, uyur, gerektiğinde bir insanla güreşir, boğuşur. Yahvecilerin anlattıkları öykülerin tek konulu, değişik anlatış biçimli oluşuna bakılırsa, epey kalabalık olduğu görülür. Bun-

lar öykülere kendilerine göre biçim vermiş, anlatıp geçmişlerdir. Özellikle **«ilk günah»** sonucu cennetten kovulma, **Tufan**, **Yaratılış** masalı, bu konuda açık birer örnektir.

Tanrıya **«Elohim»** adını verdiklerinden dolayı **«Elohimciler»** diye anılanlar ise, az da olsa insandan ayrı bir kılıkta, başka bir nitelikte bir tanrı düşünürler. Bu tanrı insanlara pek yakın değildir. Göklerde gezer, insanlarla elçileri aracılığı ile bağlantı kurar. Buyruklarını elçilerle gönderir, ermiş insanlara düşlerde görünür. Bunların işlediği konular, Efraim ile Yusuf olaylarını içerir.

İkileme anlamına gelen **Tesniye**'den türeme **Tesniyeciler**, daha sonraki dönemlerde geldikleri için yazış biçimleri, kullandıkları söyleyiş türü ayrıdır. Bunların Musa'nın ilk beş kitabını yeniden gözden geçirerek düzelttikleri, birtakım çelişik olayları yeniden yazdıkları sanılıyor. Ancak, en çok üzerinde durdukları konu, kâhinlerle halkın, yöneticilerle rahiplerin karşılıklı ilişkileridir. Tesniyecilere bu ad, Tevrat'ın kimi bölümlerini yeniden düzenledikleri, ikinci kez yazdıkları için verilmiştir.

Kâhinlerin elinden çıktığı söylenen son bölümlerde, Tevrat kesin biçimini alır. Bunların dili, yazış biçimi, kullandıkları kavramlar daha belirgin, daha kesindir.

Bu değişik söyleyiş ve yazış biçimleri göz önünde tutularak Tevrat üzerinde yapılan araştırmalar, incelemeler, onun bir din kitabı olduğu oranda bir İbrani tarihi de olduğunu ortaya koymuştur. Bu nedenle Tevrat'ın iki ayrı açıdan incelenmesi gerekir.

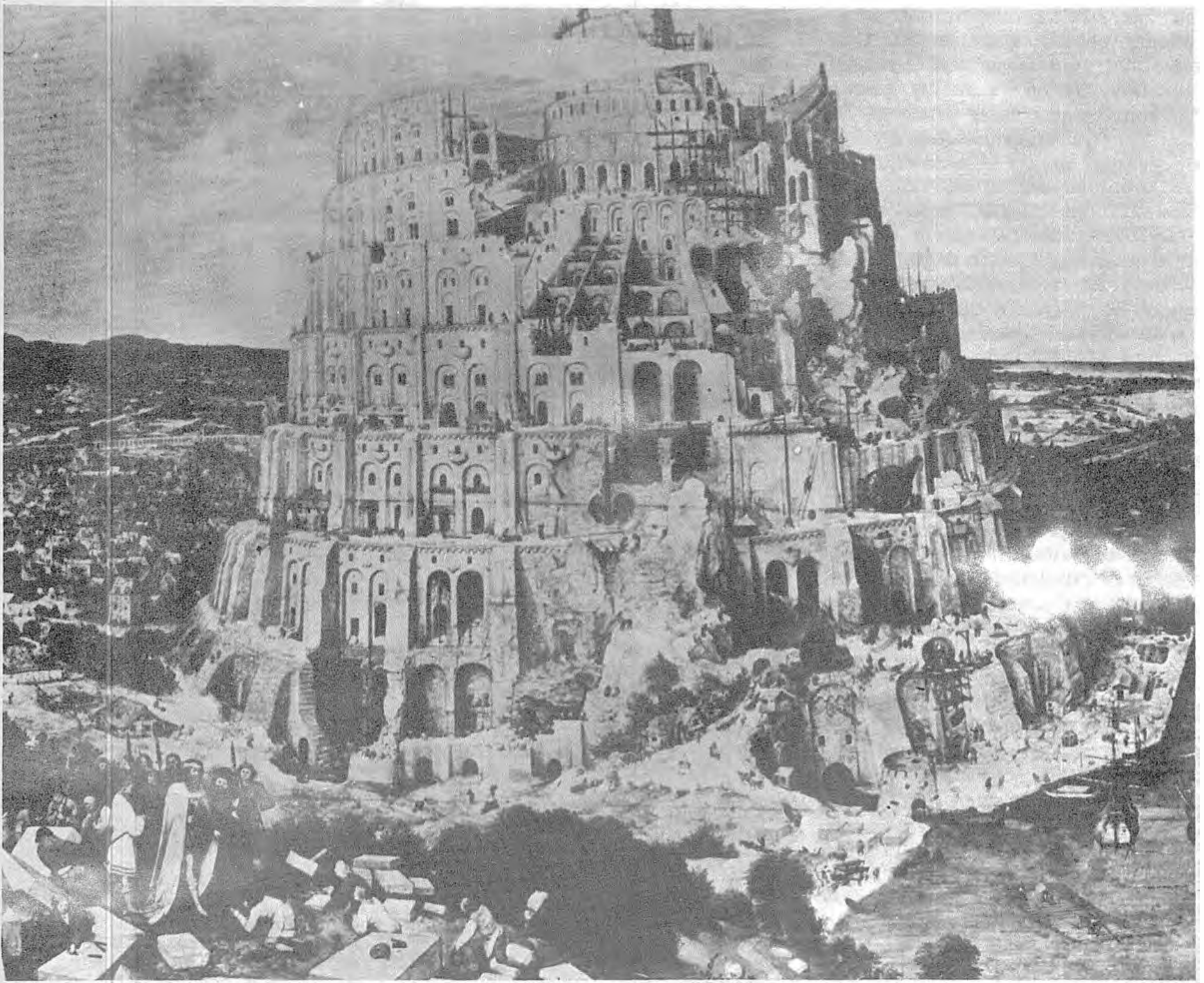
Musa'nın ölümü (Belbello da Pavia'nın minyatürü).

tevrat ve masallaşan tarih

I. Tevrat, din olaylarını sıçrama tahtası olarak işleyen, düzenleyen bir tarihtir. Bunda önemli olan din değil, İsrailoğullarının masallaşan tarihidir. Tanrının İsrailoğullarının atası sayılan Abraham'a gönderdiği ilk buyruktan başlayarak, son Yahudi kralına kadar sıralanan bütün olayların dinle bağlantısı yoktur. Bu olaylar, o çağlarda Mezopotamya, Mısır, Anadolu ülkelerinde yaşayan insanlar ve kurulan devletlerle İsrailoğulları arasında geçen tarihsel ilişkilerden kaynaklanır. Nitekim, olaylar sıralanırken, anlatılıp açıklanırken, ana konu olarak Yahudi ulusu seçilmiş, onun başından geçenler, uğradığı haksızlıklar, sürgünler, tutsaklıklar, saldırılar arka arkaya dizilmiştir. Tanrı burada, bir yardımcı, İsrailoğullarının pek de başarılı olmayan koruyucusu durumundadır.

A — Kutsal Kitap'ın bildirdiğine göre, tanrı Yahova, bir gün Abraham'a (İbrahim'e) **«Ulusu al, sana göstereceğim yere git, orada yerleş, ben senin soyunu da, ulusunu da çoğaltacağım, büyük bir devlet yapacağım, egemen kılacağım,»** demiş. İbrahim de, onun dediğini yapıp, Kenan iline (Filistin'e) gelip yerleşmiş. Burada, kızgın güneş altında, kurak topraklar üzerinde yıllarca yaşamışlar. Sonra geçim sıkıntısı çekmeye başlamışlar. Bunun üzerine, sürülerini, çadırlarını toplayıp yeni bir yurt aramışlar.

B — İbrahim'in (Abraham'ın) ölümünden sonra, yerine sırasıyla, oğlu İshak (İzaak), torunu Yakub (Yakob) geçti. Bu dönemde, İsrailoğulları Mısır ile Mezopotamya arasında göçebe bir yaşam sürüyor, geçim sıkıntısı çekiyordu. Sonra Yakab'un oğlu Yusuf (Yasef) Mısır'a gitti, orada Firavun'un gözüne girdi, ün kazandı, yerleşti. Ulusunu Mısır'a topladı. Yahudiler onun çağında Mısır'da mutluluk içinde yaşadılar. Bu göçüş olayının kesin tarihi bilinmiyor. Yusuf'un Mısır'daki yaşamı, çağların akışı içinde ina-

Babil kulesi.

nılmaz bir masal niteliğine bürünmüştür. Kimi tarihçiler, İbranilerin Mısır'da M.Ö. XVII.yy.'a kadar yaşadıklarını, zengin olduklarını yazarlar. Bu çağlar, Mısır'da XIII. - XVI. sülale arasındaki çağdır. (M. Ö. 1788-1580). Tarihin bize bildirdiği Hiksosların ünlü akını ve Mısır'da egemenlik kurmaları bu dönemdedir.

C — Mısır'da, Yusuf'tan sonra İbranilerin dayanılmaz acılar çektikleri, kızgın güneş altında parasız çalıştırıldıkları, tutsak olarak yaşadıkları uzun bir süreden sözedilir. Bu dönemin, tarih açısından, hangi yıllarda olduğu kesinlikle bilinmiyor. Yalnız, sıkıntılı yaşamın Musa'nın ortaya çıkıp İbranileri kurtarma işine giriştiği çağa kadar sürdüğü söyleniyor ki, bu dönem M. Ö. XIII. yüzyıla dek geliyor.

D — Musa'nın ortaya çıkışı döneminde İsrailoğulları tutsaktır; acı çekerler, ağır baskı altındadırlar. Özellikle Firavunların tutumu, onları çalıştırmaları dayanılacak türden değildir. Ancak bu dönemde de, Musa'nın kişiliği tarih açısından belirgin değildir.

E — İsrailoğullarının Mısır'dan kovuluşunun nedeni, Mısır halkının zenginleşen Yahudileri, yabancıları sevmeyişleri, onlarla bir arada yaşamak istemeyişleri olarak gösterilir. Oysa gerçek neden, Yahudi topluluğunun zamanla bilinçlenip tutsaklığa, Firavunların baskılarına karşı direnişe geçmeleridir. Bunda da Musa'nın etkisi vardır. Belki Musa'nın ortaya çıkışını sağlayan da, bu sınırsız baskıların ona da uygulanışıdır. Mısırlılar, bu süre içinde, Yahudilerin toplandığını, düzenli bir topluluk olarak Mısırlılara karşı direndiklerini anlamışlardır. Bunun üzerine onları Mısır'dan kovmaya kalkmışlardır.

F — Yeniden kutsal topraklara, Kenan iline gidip yerleşmeyi sağlayan sürekli göçü, Kutsal Kitap Yahudilerin Mısır'da çektikleri acılara bağlar. Ancak bu yeterli değildir. Tarih açısından bakılınca, Mısır'dan göçmenin temelinde, birtakım toplumsal nedenlerin bulunduğu görülür. Mısır'dan kovulan İsrailoğulları, uzun, sıkıntılı bir yolculuktan, yollarda korkulu çatışmalardan sonra, gelip kutsal topraklara yerleşmişlerdir. Ancak, durum burada da pek değişmez. Mezopotamya uluslarının, özellikle Babillilerin geniş bir ülkeye yayılan egemenliği onları tedirgin eder, böylece yeni dönemler başlar.

G — Filistin'de yerleşme sonucu İsrailoğullarının düzenli bir toplum yaşayışına girme döneminde, bağımsız bir İsrail devleti kurulur. Bu dönem, İsrailoğullarının büyük yöneticiler yetiştirdiği, topraklarını genişlettiği, mutluluğun doruğuna çıktığı dönemdir. Bu dönemin en büyük yöneticisi Davud'-

Musa ve Aron (Cristoforo de Predis'in minyatürü).

tur (M.Ö. 1025-974). Davud güçlü bir insandır, bir peygamber-kraldır ve İsrail devletinin kurucusu durumundadır. Ülkenin sınırlarını genişleten, Kudüs'ü başkent yapan (M.Ö. 1020) odur. Davud'un kurucu, yapıcı, düzenleyici kişiliği, İsrailoğullarının güçlenmesini, başka ülkelere göz dikecek ölçüde gelişmelerini sağlar. Davud'un ölümünden sonra yerine geçen oğlu Süleyman (M.Ö. 974-931), İbrani ulusunu Mezopotamya'nın belli başlı tarih varlıklarından biri durumuna getirir. Babasının yolundan giderek başka ülkelere akınlar yapar, yurdunun topraklarını genişletir, yasalar düzenler.

H — Babil tutsaklığı, İbrani devletinin yıkılışı döneminde ise, Asurlular İsrailoğullarına saldırıp devleti yıkarlar. İbrani devleti önce ikiye bölünür. Özellikle Süleyman'ın ölümünden sonra, kuzeyde başkenti **Samiriye** (Samaria) olan İsrail devleti ile güneyde başkenti **Kudüs** olan Yahudi devletinin ortaya çıktığı görülür. Bu bölünme, Asurluların işini kolaylaştırmıştır. Asur ordusu İsrail topraklarına girmiş, önce İsrail devletini, sonra Yahudi devletini ortadan kaldırmıştır (M.Ö. 721). Sonraki çağlarda, Babil kralı **Nabukodonosor** yeniden İbraniler üzerine yürümüş, Filistin halkını kılıçtan geçirmiş, kalanları da zincirlere vurarak Babil'e götürmüştür. İbrani tarihinde, Tevrat'ta sık sık geçen **«acılı günler»** diye anılan **«Babil tutsaklığı»** işte budur. Bu dönemin yetmiş yıl sürdüğü söylenir.

Bu bölümlerde sıralanan olaylar Tevrat'ta din açısından ele alınıp anlatılmıştır. Gerçekte ise, bunlar tarihsel olaylar olarak gelişmişlerdir. Bu niteliği yüzünden Tevrat, belli bir anlamda, İbrani ulusunun masallarla, doğaüstü olaylarla işlenmiş tarihi sayılabilir. Bu din olayları gibi gösterilen olayların arkasında, yılları bile kolayca bilinen, belirlenen tarih gerçekleri yatmaktadır. Bunları, İbranilere komşu olan ulusların tarihlerinden kolayca öğrenebiliyoruz. Bu tarih olaylarının çok karışık bir nitelikte ortaya konuşu, gerçek kimliklerinden soyularak anlatılışı, arada zaman bakımından birtakım uyuşmazlıkların bulunuşu, Kutsal Kitap'ın tek elden çıkmadığını, yukarda sıralanan biçimde, değişik kimselerce ayrı ayrı dönemlerde yeniden düzenlenip birtakım eklemlerin yapıldığını gösteriyor. Özellikle «Babil tutsaklığı» döneminde geçen olaylar ile Mısır'da geçen olayların işleniş bakımından birbirine benzemesi, kimi olayların eş çağda geçmiş gibi ele alınması, olaylarda öncelik - sonralık düşüncesine bağlı kalınmayışı, Kutsal Kitap'ın değişik dönemlerde, değişik ellerden geçerek biçimlendiğini ortaya koymak-

Süslü bir Tevrat sayfası.

tadır.

Tevrat'ın bir din kitabı olarak kapsadığı konular da, genelikle ikiye ayrılır. Birinci türde, tanrısal buyruklar, tapınma kuralları, din kurumları, insanlar arasındaki karşılıklı davranışlar, tanrı ile insanlar (Kutsal Kitap'ta yalnız Yahudiler) arasındaki ilişkiler, yaratılış, evrenin oluşu, ruhların ölümden sonraki durumu, cennet-cehennem, öteki dünya, suç, Adem ile Havva'nın cennetten kovuluşu, insanın yargılanması, peygamberler, v.b. gibi bütün dinlerde bulunan konular sıralanır, anlatılır. İkinci türde (konu olarak), birçok masalın yer aldığı görülür. Bu masalların kimi, İsrailoğullarının başından geçtiği söylenen gerçeküstü türetmelerdir. Kimi de, peygamberlerin, ermişlerin, rahiplerin davranışları ile bağlantılı olağanüstü eylemlerdir.

İkinci türden masalların kökeninde, daha önce de belirttiğimiz gibi, çok eski çağlardan kalma inanç varlıklarının izlerini bulmak mümkündür. Bu inanç varlıkları, Yahudilerin yaşadıkları ülkelerdeki halkların geçmişlerinden kalma ürünlerdir. Kiminin özünde Mısır'ın, kimininkinde Hint'in, kimininkinde Mezopotamya uluslarının, kimininkinde de Anadolu'nun düşünce ürünleri yer alır.

Tevrat'ta geçen olağanüstü olaylar üzerinde, İsrailoğullarının bir süre yaşadığı Kenan ülkesindeki Kenanîlerin de etkileri olmuştur. Nitekim, Yahudilere ad olarak verilen «**İbranî**» sözünün bile Kenanî dilinden geçtiğini biliyoruz. Bunların yanısıra, Tevrat'ta adı geçen hayvanların, onlarla ilgili yasakların, buyrukların özünde de eskiçağ (İbranî öncesi) komşu uluslarından geçme gelenek kalıntıları vardır. Öte yandan, Yahudilerce benimsenmiş yasaların Hammurabi yasalarıyla olan benzerliği de ilgi çekicidir.

Tevrat'ın düzenlenmesi sıralarında, o dönemlerde çok yaygın olan Mısır şiirlerinin biçim değiştirerek «vahy»ler arasına karışması olağandır. Bu şiirlerin izlerini, Musa'ya inen ilk «**On Buyruk**»ta buluruz. Öte yandan, özellikle adam öldürmek, insanlara karşı suç işlemek, hırsızlık yapmak, zina etmek, tanrılara karşı saygısızlık göstermek, anaya-ataya saygılı davranmamak gibi eylemler, «Ölüler Kitabı»nda da yer alan önemli bölümlerdir.

Tevrat'ın özü, başlangıcı sayılan bu «On Buyruk», Musa'nın peygamberliğinin de başlangıcıdır, tanrının ona bildirdiğine inanılan ilk kesin sözlerdir. Bu «On Buyruk», tanrının İsrailoğullarına duyduğu yakınlığın, sevginin ilk belirtileri, Kutsal Kitap'a girmiş «vahy»ler sayılır.

on buyruk

Tevrat'a göre, Tanrı, İsrailoğullarını Mısır'dan çıkışlarının üçüncü günü Sina dağının yanına çağırır: **«Ve Tanrı'yı karşılamak için Musa, kavmi ordugâhtan çıkardı ve dağın eteğinde durdular. Ve Sina dağı hep titriyordu, çünkü Tanrı onun üzerine ateş içinde inmişti, ve onun dumanı ocak dumanı gibi çıkıyordu, ve bütün dağ çok titredi. Ve boru sesi gitgide kuvvetlenince, Musa söyledi ve Tanrı ona sesle cevap verdi. Ve Tanrı Sina dağı üzerine, dağın tepesine indi, ve Tanrı Musa'yı dağın tepesine çağırdı, Musa da çıktı.»** (Çıkış, 19. 17-20). Bu sözlerden sonra, Tanrı Musa'ya On Buyruk'u bildirmek için konuşmaya başladı:

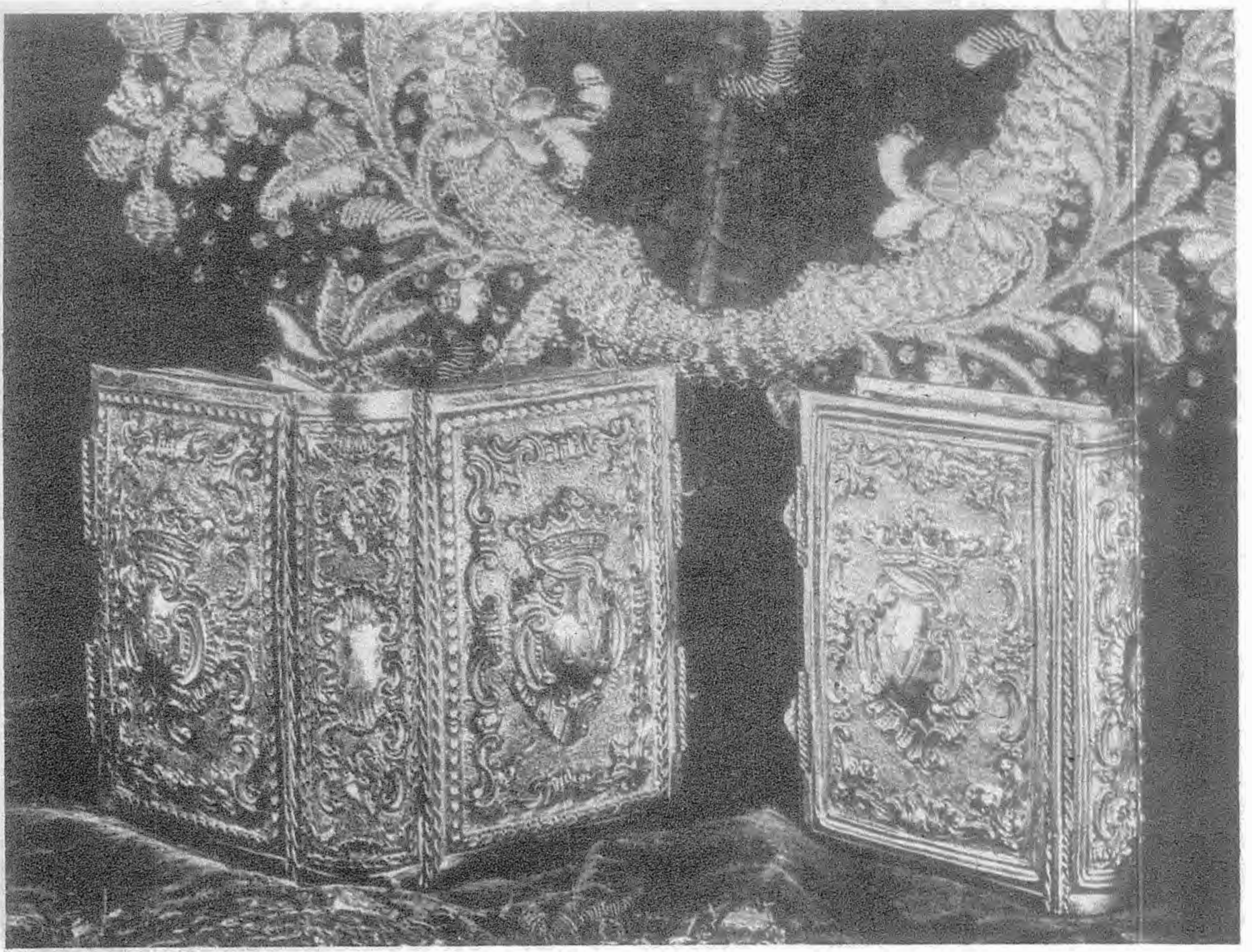
«...Ve dedi: Seni Mısır diyarından, esirlik evinden çıkaran Allah'ın Yahova ben'im.

Karşımda başka ilahların olmayacaktır.

Kendin için oyma put, yukarda göklerde olanın, yahut aşağıda yerde olanın, yahut yerin altında sularda olanın hiç suretini yapmayacaksın, onlara eğilmeyeceksin ve onlara ibadet etmeyeceksin, çünkü ben, senin Allah'ın Rab, benden nefret edenlerden babalar günahını çocuklar üzerinde, üçüncü nesil üzerinde, ve dördüncü nesil üzerinde arayan, ve beni seven ve emirlerimi tutanların binlercesine inayet eden, kıskanç bir Allah'ım.

Allahın RAB'BİN ismini boş yere ağza almayacaksın, çünkü RAB kendi ismini boş yere ağza alanı suçsuz tutmayacaktır.

Sebt gününü takdis etmek için onu hatırında tut. Altı gün işleye-

Bir musevi dua kitabı.

ceksin ve bütün işini yapacaksın, fakat yedinci günü Allahın Rabbe, Sebttir, sen ve oğlun ve kızın, kölen ve cariyen ve hayvanların, ve kapılarında olan garibin, hiç bir iş yapmayacaksın, çünkü RAB gökleri, yeri ve denizi ve onlarda olan bütün şeyleri altı günde yarattı, ve yedinci günde istirahat etti, bunu niçin RAB, Sebt gününü mübarek kıldı, ve onu takdis etti.

Babana ve anana hürmet et, ta ki, Allahın Rabbin sana vermekte olduğu toprakta ömrün uzun olsun.

Katletmeyeceksin.

Zina etmeyeceksin.

Çalmayacaksın.

Komşuna karşı yalan şehadet etmeyeceksin.

Komşunun evine tama etmeyeceksin, komşunun karısına yahut kölesine, yahut cariyesine, yahut öküzüne, yahut eşeğine, yahut komşunun hiç bir şeyine tama etmeyeceksin. (Çıkış 20.2-17).

Burada görülen On Buyruk, Musa'nın bir peygamber olarak Yahudi ulusuna bildirdiği, birer tanrı sözü niteliğinde on ahlâk kuralıdır.

Öte yandan, bu sözlerde dile gelen tektanrıcı düşüncenin daha önce Mısır'da doğduğunu biliyoruz. Ancak, burada yeni olan, ilk kez karşımıza çıkan bir söz vardır: **«kıskanç bir Allahım»**. Bu sözlerin arkasında İbranî dininin özelliklerinden biri saklıdır: Tanrı yalnız İsrailoğullarının tanrısıdır. Bunu daha sonraki bölümlerde göreceğiz.

tevrat'ın konuları

Din tarihine göre, tanrının bir peygamber olarak görevlendirdiği Musa'ya indirdiği Kutsal Kitap, Tevrat'tır. Tevrat'ın ilk beş kitabı doğrudan doğruya Musa'ya «vahy» edilmiş, öteki bölümler daha sonra indirilmiştir, onların Musa ile ilgisi yoktur.

Tevrat'ın Musa'ya indirilen ilk beş kitabında işlenen konular, belli bir tarih sırasına göre değildir. Bu nedenle, onların dizilişini, diziliş nedenlerini kesinlikle bilemeyiz. Ancak, içerdiği konuların belli bir yerde birleşmesi, onu bütünlüğe kavuşturan tek özelliktir.

Tevrat, yeryüzünde, göklerde, sularda bulunan bütün varlıkların bir tek tanrının yaratış eylemiyle ortaya çıktığını ileri sürer. Evrende tek tanrı vardır. Onun önü-sonu yoktur, yaratılmamıştır. Bütün bilgileri, eylemleri özünde toplar. Bu tanrının insanı aşan yetenekleri, nitelikleri vardır. Tanrı bilgisi, insan bilgisi gibi sınırlı, zamanla kuşatılmış değildir. Tanrı bütün insanları yargılayacaktır.

Tanrının tek sevgili ulusu vardır, o da İbranilerdir (Yahudiler, İsrailoğulları). Bu ulusun dışında, tanrı katında değerli, sevgiye, yardıma değer başka bir ulus yoktur. İsrailoğulları, tanrının sevgili kulları olmaları yüzünden, tanrıya en

Hayvanların yaratılışı (Tintoretto'nun tablosu).

yakın olanlardır; onlar tanrı soyundan gelmiştir.

İnsan yoktan varedilmiştir, sonunda gene yokolacaktır. Bu onun silinmez alınyazısıdır. Yaratılış olayı, yoktan varetmedir. Bütün varlık türleri tanrıdan çıktığı için, yaratılış olayından önce başka şey yoktur, yalnız tanrı vardır.

Yaratılış olayı aşamalı bir süre içinde olup altı günde bütünlüğe ulaşmıştır. Yedinci gün, yorulan tanrı dinlenmiştir. Yaratılış tanrıdan, tanrının eyleme geçmesiyle, başlamıştır. Çünkü: **«Başlangıçta Allah gökleri ve yeri yarattı. Ve yer ıssız ve boştu, ve enginin yüzü üzerinde karanlık vardı, ve Allahın ruhu suların üzerinde hareket ediyordu. Ve Allah dedi: ışık olsun, ve ışık oldu. Ve Allah ışığın iyi olduğunu gördü, ve Allah ışığı karanlıktan ayırdı. Ve Allah ışığa Gündüz, ve karanlığa Gece, dedi. Ve akşam oldu ve sabah oldu, birinci gün.**

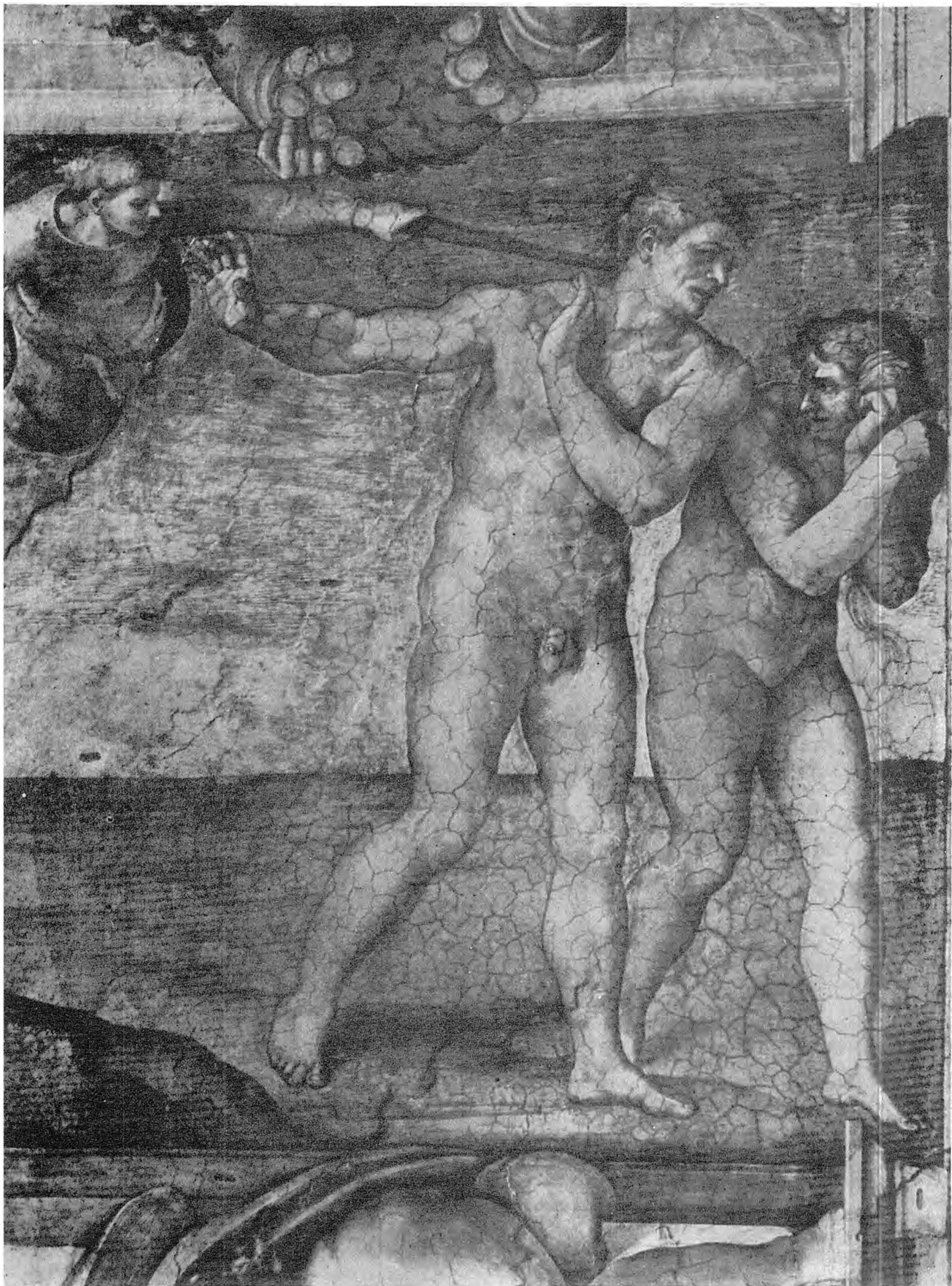
Ve Allah dedi: Suların ortasında kubbe olsun ve suları sulardan ayırsın. Ve Allah kubbeyi yaptı, ve kubbe altında olan suları, kubbe üzerinde olan sulardan ayırdı, ve böyle oldu. Ve Allah kubbeye Gök, dedi. Ve Akşam oldu ve sabah oldu, ikinci gün.

Ve Allah dedi: Gök altındaki sular bir yere biriksin ve kuru toprak görünsün ve böyle oldu. Ve Allah kuru toprağa Yer dedi ve suların birikintisine Denizler dedi, ve Allah iyi olduğunu gördü. Ve Allah dedi: yer, ot, tohum veren sebze yer üzerinde tohumu kendisinde olup cinslerine göre meyve veren ağaçlar hasıl etsin, ve böyle oldu. Ve yer, ot, cinslerine göre tohum veren sebze, ve tohumu kendisinde olup cinslerine göre meyve veren ağaçlar çıkardı, ve Allah iyi olduğunu gördü. Ve akşam oldu ve sabah oldu, üçüncü gün.

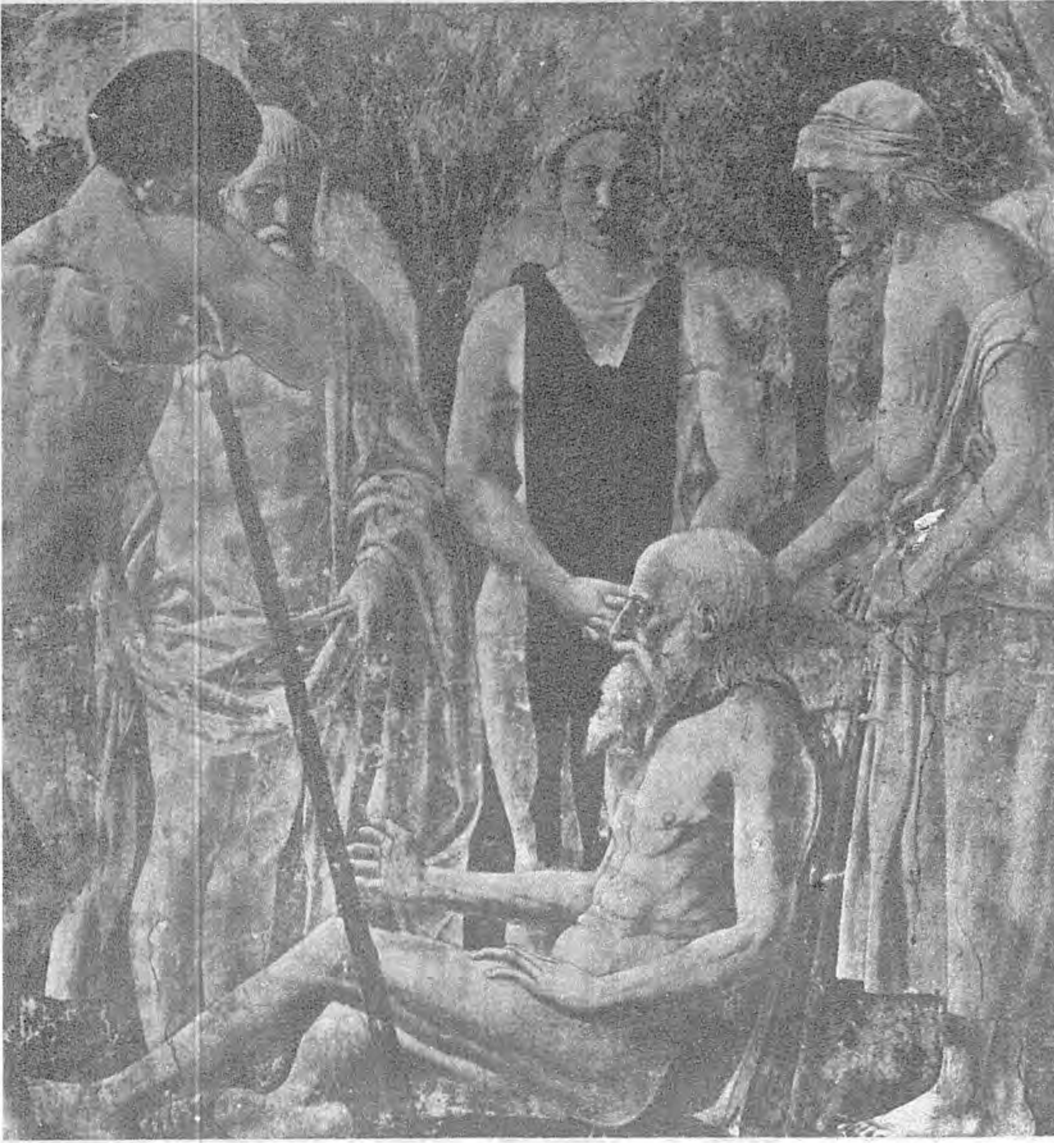
Ve Allah dedi: Gündüzü geceden ayırmak için gökkubbesinde ışıklar olsun, ve alâmetler için, ve vakitler için, ve günler ve seneler için olsunlar, ve yer üzerine ışık vermek için gökkubbesinde ışıklar olarak bulunsunlar, ve böyle oldu. Ve Allah, daha büyük olan ışık gündüze hükmetmek için, ve küçüğünü geceye hükmetmek için iki büyük ışık yaptı, yıldızları da yaptı. Ve yer üzerine ışık vermek, ve gündüze ve geceye hükmetmek, ve ışığı karanlıktan ayırmak için, Allah onları göklerin kubbesine koydu, ve Allah iyi olduğunu gördü. Ve akşam oldu ve sabah oldu, dördüncü gün (Tekvin, 1.1-19).

Böylece beşinci günde sularda, havada yaşayan canlılar yaratıldı, onların çoğalmaları, havaları, suları doldurmaları için gerekli güçlerle donatılmaları buyuruldu. Beşinci günde de yaratılışın bu bölümü bitti. Altıncı günü, Tanrı bütün evrene yeni bir düzen vermek için yaratıcı gücünün bütün başarı olanaklarını ortaya koyarak eylemini sürdürdü.

«Ve Allah dedi: Suretimizde, benzeyişimize göre insan yapalım, ve denizin balıklarına, ve göklerin kuşlarına, ve sığırlara, ve bütün yeryüzüne, ve yerde sürünen her şe-

Adem ile Havva.

Adem'i konu alan bir fresk.

ye hâkim olsun. Ve Allah insanı kendi suretinde yarattı, onu Allahın suretinde yarattı, onları erkek ve dişi olarak yarattı. (Tekvin 1.26-27). İnsanın yaratılışı altıncı günde oldu. Bu, tanrının yaratma eyleminin son günüdür.

«Ve Allah yaptığı işi yedinci günde bitirdi, ve yaptığı bütün işten yedinci günde istirahat etti. Ve Allah yedinci günü mübarek kıldı. (Tekvin 2.2-3).

Tevrat'ın bu ilk kitabından (Tekvin) anlaşıldığına göre, evrenin yaratılış olayı göklerden, ışıkla başladı, insanda sona erdi. Bundan dolayı, insan tanrının en başarılı yaratığıdır, çünkü insan tanrıya benzer biçimde yaratılmıştır.

İnsan tek değil, dişili-erkekli olmak üzere çift yaratılmıştır. Yeryüzünde, sularda, göklerde bulunan yaratıkların çoğu insanın yemesi, geçinmesi içindir. Evrende bulunan bütün yaratıklar insanın egemenliği altındadır: **«...Allah onlara dedi: Semereli olun ve çoğalın ve yeryüzünü doldurun ve onu tâbi kılın ve denizin balıklarına ve göklerin kuşlarına ve yeryüzünde hareket eden her canlı şeye hâkim olun.** (Tekvin 1.28).

ilk günah

Tevrat'ın içerdiği konular içinde en ilginci sayılan budur. İnsan yaratılmıştır. Yaratılan ilk insan **Adem**'dir, sonra yalnız kalmaması, insanların çoğalması için ona eş olarak yaratılan ikinci insan **Havva**'dır. Havva ile Adem cennettedir, mutluluk içindedir. Cennet, birçok güzel, tatlı yemişin bulunduğu, içinden ırmaklar akan, insana gönül açıklığı veren güzel bir bahçedir. Bu bahçede, Adem ile onun kaburga kemiklerinden birinden yaratılan Havva dolaşmaktadır. İkisi de çıplaktı, cennette kimse olmadığı için utanma kavramı da yoktu.

Ancak, tanrının yarattığı hayvanların en hilecisi olan yılan, cennete girerek tanrının Adem ile Havva'ya yasak ettiği elma ağacına çıktı. Ağacın altında duran Adem ile Havva'yı kandırarak elmayı yemelerini sağladı. İlk günah böylece işlenmiş oldu. Adem ile Havva, yasağa karşı gelmiş, elmayı yemişlerdi. Bu yasak meyveyi yiyince de, ölümsüzlükleri ellerinden alındı. Oysa Adem ile Havva, cennette ölümsüz olarak kalacak insanlardı. Elmayı yemekle, ölümlü birer varlık olarak tanrının gözünden düştüler. Bunun sonucu da cennetten kovuldular.

İlk ceza budur: Tanrı yasağına karşı çıkmanın sonucu cennetten kovulma, ölümsüzken ölümlü olma. Öte yandan, insanların acı çekmeleri, dünyadaki bitmez tükenmez sıkıntıların kaynağı bu ilk Günah'tır. Kadının bir insan olarak ilk kargışlanışı, kovuluşu, küçümsenmesi burada başlar: **«Zahmetini ve gebeliğini ziyadesiyle çoğaltacağım, ağrı ile evlat doğuracaksın ve arzun kocana olacak, o da sana hâkim olacaktır. Ve Adem'e dedi: Karının sözünü dinlediğin, ve ondan yemeyeceksin diye sana emrettiğim ağaçtan yediğin için, toprak senin yüzünden lânetli oldu, ömrünün bütün günlerinde zahmetle ondan yiyeceksin, ve sana diken ve çalı bitirecek, ve kır otunu yiyeceksin.»** (Tekvin 3.16-19).

insan soyunun türemesi

Tevrat'a göre, ilk yaratılan insan çifti Adem ile Havva'dır. İbrani dilinde **«diri olan»** anlamına gelen «Havva» sözünden de anlaşıldığı gibi, canlılık, dirilik onlarla başlamıştır. Bu ilk yaratılan insanlardan sonra, çoğalma tanrının buyruğu altında doğum yoluyla olmuş, doğumdan önce gene tanrının buyruğu ile dişi-erkek birleşmesi gerçekleşmiştir: **«Ve Adem karısı Havva'yı bildi ve Havva gebe kalıp Kain'i doğurdu.»** (Tekvin. 4.1)

ilk kan dökme

İnsanların arasında ilk düşmanlığın, kıskançlığın başlaması, kardeşler arasındadır. Bu, Adem ile Havva'nın cennetten kovuluşunu gerektiren suçlarından dolayıdır. Kain'den sonra kardeşi Habil doğdu: **«Kain, kardeşi Habil'e karşı kalktı ve onu öldürdü.»** (Tekvin 4.8.). Bu kan döküşün tek nedeni, kıskançlıktır.

Musa Mısır'dan ayrılmadan önce (Luini'nin freski).

yahudi devleti

Kutsal Kitap'a göre, devlet tanrının, insanlara kurmalarını, topluca yaşamalarını buyurduğu bir topluluktur. Ancak bu devlet, bütün insanların değil, yalnız Yahudi soyunun devletidir. Tanrı Musa'ya bütün Yahudileri bir araya toplamasını, onları bir devlet bütünlüğü içinde düzenlemesini buyurur. Bu nedenle Musa, bir devlet kurucusudur da.

«Ve şimdi, eğer gerçekten sözümü dinleyecek ve ahdimi tutacaksanız, bana bütün kavimlerden has olacaksınız, çünkü bütün dünya benimdir, ve siz bana kâhinler melekûtu, ve mukaddes millet olacaksınız.» (Çıkış 19.5-6).

Tanrının Yahudi ulusunu «kutsal ulus» sayması, onun kâhinlerden oluşması yüzündendir. Kâhinler **(kohanim)** tanrıya en yakın kimselerdir insanlar arasında. Bundan da, İsrailoğulları devletinin tanrıya yakın kimselerden kurulu olduğu sonucu çıkıyor. Burada görülen **«kâhinler melekûtu»** sözleri, İbrani dilinde **«kohanim mamlaka»** olarak geçer. **«Mamlaka»** sözü «meliklik, sultanlık» anlamına gelir.

Musa'nın getirdiği genel kurallar (şeriat). Tevrat'a göre, Musa bir yandan kurtarıcı, devlet kurucu, bir yandan da bir din önderi olarak tanrının görevlendirdiği bir kimsedir. Bu nedenle, görevine uygun olarak getirdiği bir kurallar düzeni vardır. İbranî dini, bu kurallara göre bütünlük kazanmıştır. Musa'nın getirdiği genel din kuralları, bütün insanlar için değil, peygamberi olduğu Yahudi ulusu içindir.

Musa'nın, bir peygamber olarak, getirdiği dinin, Yahudi dininin temel ilkelerini onun üç kitabında buluyoruz. Bu kitaplar **Çıkış, Levililer** ve **Tesniye**'dir. Bu üç kitapta sıralanan kurallar genellikle ikiye ayrılır. 1) Tapınmalarla, inançlarla ilgili olup uyulması gereken kurallar bütünü; 2) Yasaklarla sıralanan, yapılmaması gereken eylemler.

tabular

1 — Bu bölüme girenlere, genellikle «tabu» (haram) denebilir. Bunlar Yahudi dininin temel işlemleri sayılır ve şöyle sıralanabilir.

a — Hayvanlarla ilgili işlemler; b — bitkilerle ilgili işlemler; c — tapınmalar, ç — kurban, d — hastalıklar, e — insan gövdesiyle bağlantılı durumlar; f — ölüler.

a — Hayvanlarla ilgili işlemler. Hiç bir hayvanın kanı yenmez. Tevrat'a göre kan, gerçekte candır.

Dört ayaklı hayvanlar içinde, çatal tırnaklı olanlarla geviş getirenlerin dışında kalan bütün hayvanların etlerinin yenmesi yasaktır.

Pulsuz, kanatsız su hayvanlarının tümünün yenmesi yasaklanmıştır.

Böcekler yenemez.

Sürüngen türünden olan bütün hayvanlar murdar sayılır.

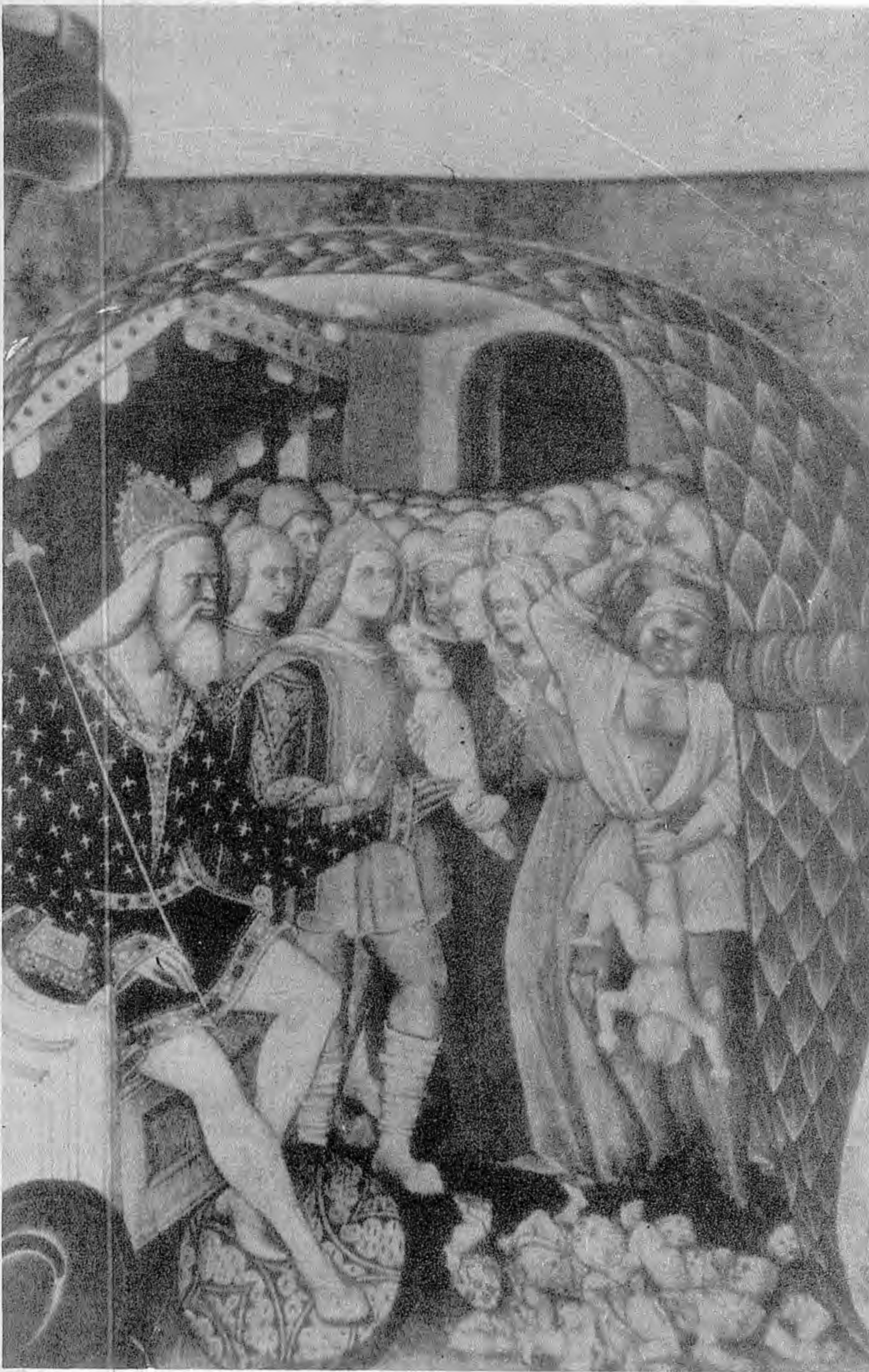
Hayvanların uyluk başı üzerinde bulunan kalça kasının yenmesi de gerekmez.

İki ayrı soydan hayvanın çiftleştirilmesi kesinlikle yasaktır.

Deve eti, ada tavşanı ile tavşan eti, domuz gibi hayvanların etleri yenmez, leşlerine dokunmak bile doğru değildir.

Yırtıcı kuşlar (çengel gagalılar) içinde eti yenecek olan yoktur, bunların tümü murdardır.

b — Bitkilerle ilgili tabular. Ye-

Firavun, müneccimlerin sözüne inanarak ilerde kendisinin başına iş açacak kimseyi öldürtmek amacıyla bütün yeni doğmuş çocukları öldürtmüştü .(Cristorofo de Perdis'in minyatürü).

ni dikilmiş yemiş ağaçlarının yemişleri üç yıl yasaklanmıştır, yenmez. Dikilen bir yemiş ağacının dördüncü yıl olan yemişi tanrıya sunulur, beşinci yıl ile ondan sonraki yıllardaki yemişleri yenebilir.

Her yedinci yılda tarlaları ekmek, bağları, ağaçları budamak yasaklanmıştır. Bu yıl içinde bağda yetişen üzümler, kendiliğinden biten ekinler, yemişler tabudur.

İki türlü bitki yanyana dikilmemelidir. Bu kural sebzelerle, yemiş ağaçları için de geçerlidir.

Eti tereyağında pişirmek, bir sofrada etle tereyağını birlikte bulundurmak yasaktır.

İki ayrı türden dokunmuş giysiler de yasaktır. Sözgelişi yünle keten karışımı giysiler giyilemez.

c — Tapınma türleri: Tanrının buyurduğu bütün tapınma türleri (Tevrat'ta geçen) dışında kalan dinsel eylemler yasaktır. Yalnız Kutsal Kitap'ın uygun gördüğü işlemler yapılacaktır.

ç — Kurban: Sığır, dana, keçi, kumru, güvercin, koç gibi Kutsal Kitap'ta bildirilen, kurban edilmeleri uygun görülen hayvanlar dışında kurban kesilemez. Hiç bir insan kurban edilemez.

d — Hastalıklar: Tevrat'ın birçok yerinde hastalıkların tanrının suçlu insanlara verdiği birer yıkım, birer ceza olduğu söylenir. Adı geçen hastalıklar sıtma, veba, uyuz, körlük, delilik, ur, mısır çıbanı, verem vb. dir. Bunlarla ilgili tabular yoktur. Yalnız «cüzzam»la ilgili tabular vardır. Cüzzama yakalanan, onun belirtileri olan kızıllığın göründüğü kimselerin, kâhinlere başvurması gerekir. Bu konuda Levililer kitabında (13.47-52) kesin buyruklar vardır.

Cüzzama yakalanan bir kimseye uygulanacak sağaltma yöntemi, kullanılacak ilaçlar, hastanın izleyeceği yol açıkça gösterilmiştir. Bu hastalığa tutulana yanaşmak, dokunmak kesinlikle yasaktır.

e — «Murdar» kavramı. İnsan bedeniyle bağlantılı durumların başında akıntılar gelir. Gövdesinden akıntı gelen bir kimse «murdar» olduğundan dolayı onun yattığı yatağın, oturduğu minderin, örtünün, iskemlenin ve onlara dokunanların da murdar sayılması gerekir. Bilmeden böyle murdar bir nesneye dokunan kimsenin akar suya iyice dalması, yıkanması, arınması zorunludur. Akıntılı insanın bindiği hayvan, tuttuğu eyer, dokunduğu eşya da murdar olur. Böyle kimsenin ellerini iyice yıkamadan birine dokunması, eşyaya el sürmesi doğru değildir.

Murdar sayılan insanın kullandığı kap topraktan yapılmışsa hemen bir kıyıda kırılması gerekir.

Akıntılı kimsenin akıntısı kesilince yedi gün bekledikten sonra akar suya dalıp yıkanması, arınması, giysilerini de yıkaması gereği vardır. Yedi gün bekledikten sonra sekizinci günde iki güvercin yada iki kumruyu kâhine götürür, kâhin bunlardan birini suç kurbanı, birini de sungu olarak tanrıya sunar.

Cinsel ilişkide bulunan kimselerin murdarlığı bütün gün boyunca sürer. Sonra yıkanır, giysilerini yıkarsa murdarlıkları gider.

Kan gelen (aybaşı olan) kadınla yatan erkek yedi gün boyunca murdardır. Üzerinde yattığı ne varsa onlar da murdar sayılır.

Böyle bir kadının yattığı yatak, üzerinde oturduğu her nesne, tuttuğu her şey murdardır. Onlara dokunanların da bütün gün murdarlığı sürer, yıkanıp arınmaları gerekir.

Kanı kesilen bir kadının iki gü-

Hz. Süleyman adaletiyle ünlüdür. Resimde Hz. Süleyman aynı çocuk üzerinde hak iddia eden iki kadının davasına bakıyor (Giorgione'nin tablosu).

Davud'un Kudüs'e girişi (Raffaello'nun freski).

verçin yada iki kumruyu kurban diye sunma gereği vardır. Kurbanları sunmadan önce iyice yıkanıp arınması zorunludur.

Çocuk doğuran bir kadının doğurduğu çocuk erkek olursa murdarlığı yedi gün sürer, doğan çocuk kız olursa bu murdarlık yedi günün bitiminden sonra altmış gün daha sürer. Doğan erkek çocuğun, sekizinci günü sünnet edilmesi gerekir.

Çocuk doğuran kadının arınıp yıkanarak murdarlık süresinden sonra kâhine gidip bir yıllık bir kuzu ile güvercin yada kumru yavrusu vermesi gerekir. Kadının gücü kuzu kesmeye elverişli değilse, iki güvercin palazı yeter. Bunlar birer sungudur, kâhin gereğini yapar.

f — Ölüler: Musa'nın getirdiği inanç düzenine göre, insan bir ruh varlığıdır. Önemli, değerli olan ruhtur. Ruh gövdeden ayrıldıktan sonra bedenin değeri azalır.

İnsan ölüsünün, öteki canlıların ölüsünden ayrılır bir yanı yoktur. İnsan ölüsü de murdardır. Bu nedenle ona dokunulmaz. Ölen bir insana dokunan kimse yedi gün murdar olur. Böyle bir kimsenin üçüncü ile yedinci günlerde yıkanıp arınması gerekir. Bunu yapmayan bir kimse hep murdar kalır.

Bir ölüye dokunup da murdar olan kimse, kendini yıkayıp arındırması, İsrail topluluğundan atılması gerekir.

Ölünün bulunduğu çadıra giren, insan ölürken çadırda olan herkesin murdarlığı yedi gün boyunca sürer. Çadırda üzeri örtülü olmayan bütün kapkacak da murdar sayılır.

Mezara, insan kemiğine dokunan her insanın murdarlık süresi yedi gündür. Böyle bir kimse gerekli arınmayı, yıkanmayı zamanında yapmalıdır.

İster kılıçla, ister kendiliğinden olsun kırda, çayırda, ovada bulunan bir insan ölüsüne dokunan kimse yedi gün murdar kalır.

Murdar insanların arınması, yıkanması sırasında üzerlerine murdarlık suyu döken görevlinin de murdar olacağı açıktır. Bundan dolayı onun kendini, giysilerini yıkayıp arıtması gereği vardır.

Başkâhin ne anasının, ne de babasının ölüsünün yanısıra gidebilir, yoksa onun murdarlığı daha ağır bir suç olur.

insan eylemlerine ilişkin yargılar

2 — Bu bölümde genellikle eylemlerle ilgili yargılar yer alır. Bir insanın toplum düzeni içinde davranışlarının ne gibi karşılık göreceği, nasıl cezalandırılacağı bu bölümde belli bir kurala bağlanmıştır. Musa yasasına göre, insan toplum içinde yaşayan, çevresiyle ilişkileri olan, komşuluk, aile bağları ile sınırlanan bir varlıktır. Toplumda yapması ve yapmaması gereken işler vardır. Genel yargılarla belirlenen bu eylemler şöyle sıralanabilir:

a — Miras; b — Adam öldürme; c — Yoksullar; ç — Dullar; d — Kimsesizler, öksüzler; e — Hırsızlık, f — Zina; g — Evlenme; h — Tanıklık; i — Yargıçlar; k — Boşanma; l — Köleler.

Bu konularla ilgili kesin yargı-

Musa «Yasa Levhalarını» alıyor (Ghiberti'nin alçak kabartması).

lar, buyruklar vardır. Bunları kim olursa olsun, nerede, hangi koşullar altında bulunursa bulunsun herkes yerine getirmelidir.

a — Miras. Ölen bir kimsenin oğlu yoksa, bıraktıkları kızına (varsa) kalır. Kızı da olmayan bir kimsenin mirası kardeşlerine, kardeşleri yoksa babasının kardeşlerine, babasının kardeşleri de yoksa sopundan (aşiretinden) kendisine en yakın olana verilir. Miras ölenin geride kalan bütün malı, mülkü parası, eşyasıdır (Sayılar 27.8.11).

İsrailoğulları topluluğunda bireyler kendi atalarının **sıpt**'ından (oniki kabilenin her biri) gelen mirası aldıklarından dolayı, mirasın sıpttan sıpta geçmesi gereği vardır. Evlenme sıptlar arasında değil de bir sıpttan gelenler arasında olduğu için miras konusunda sıpt değiştirme yoktur. Bir sıptın mirası bir başka sıpta geçemez. İsrailoğullarının sopları (sıptları) kendi miraslarına bağlı kalırlar (Sayılar 36.7.9).

Bir erkeğin sevilen ve sevilmeyen iki karısı varsa ve sevilmeyen kadından oğulları olmuşsa, ilk doğan oğlu bu sevilmeyen kadından ise, mirasını oğullarına böldüğünde **«nefret olunan kadından olan oğlu üzerine, sevilen kadından olan oğluna ilk oğulluk hakkını veremez, fakat kendisinde olan bütün malın iki payını nefret olunan kadından olan oğluna vermekle ilk doğan olarak onu tanıyacaktır, çünkü o kuvvetinin başlangıcıdır, ilk doğanın hakkı onundur.»** (Tesniye 21.16.17).

İlk dönemlerde İsrailoğullarında miras, yalnız oğullara kalıyordu. Sonraları bu kural değişti. Bu kuralın değişmesi **Mahla, Noa, Hogla, Milka, Tirtsa** adlı kızların direnişi sonucu değişmiştir. Bunlar **Tselofhad** adlı bir Yahudinin kızları idiler. Bu konuda Tevrat'ta şunlar vardır:

«Tselofhad'ın kızları yaklaştılar, ve kızlarının adları şunlardır: Mahle, Noa, ve Hogla, ve Milka, ve Tirtsa. Ve Musa'nın önünde ve kâhin Eleazarın önünde, ve beylerle bütün cemaatin önünde, toplanma çadırının kapısında durup dediler: Babamız çölde öldü, ve Korah cemaatinde Rab'be karşı toplanan cemaatin içinde değildi, fakat kendi suçundan öldü ve oğulları yoktu. Oğlu yoktu diye babamızın adı kendi aşiretinin arasından niçin kaldırılsın? Babamızın kardeşleri arasında bize bir mülk verin. Ve Musa onların davasını Rab'bın önüne götürdü.

«Ve Rab Musa'ya söyleyip dedi: Tselofhad'ın kızları doğru söylüyorlar, mutlaka onlara babalarının kardeşleri arasında mülk olarak miras vereceksin, ve babalarının mirasını kendilerine geçireceksin.» (Sayılar 27.1-7).

b — Adam öldürme. İbranilerde adam öldürme, kesinlikle yasaktır. Eski dinlerde, özellikle çoktanrıcı dinlerde görülen tanrılara insan kurban etme gibi, birisini bilerek öldürme de dinle bağdaşmaz. İbrani yasalarına göre adam öldüren mutlaka öldürülür. Tevrat'ın özellikle, **Çıkış, Levililer, Tesniye** gibi bölümlerinde bu konuda çok açık yargılar, buyruklar vardır. Adam öldüren bir kimsenin ölümle cezalandırılması için «bilerek», «düşünüp tasarlayarak davranma» gereği vardır.

Michelangelo'nun Musa heykeli.

«Bir adam, vurduğu ölürse, mutlaka öldürülecektir.» (Çıkış 21-12)

«Eğer bir adam, hile ile öldürmek için komşusuna mağrurane gelirse, onu öldürmek için benim mezbahımdan bile alacaksın.» (Çıkış 21.14).

«Ve Rabbın ismine küfreden mutlaka öldürülecektir, bütün cemaat mutlaka onu taşlayacak, garip olsun, yerli olsun, Rabbın ismine küfrettiği zaman öldürülecektir. Ve bir kimse bir adamı vurursa mutlaka öldürülecektir.» (Levililer 24.16-17).

«Ve hayvanı vuran onu ödeyecek, ve adamı vuran öldürülecektir.» (Levililer 24.21).

Adam öldürmek yasaklandığı için, Musa yasasında «öldüren öldürülür» **(Lex Talionis)** ilkesi genel geçerlik kazanır. Ancak bu ilkenin daha eski çağlardan kaldığı, özellikle Hammurabi yasasının etkisi altında geliştiği açıktır.

İbrani dininde adam öldürme, suçluyu cezalandırma konusunda en ilginç olan ölçü «kısas»tır. Kısas bu dinde bir temel ilkedir, genel geçerlik taşıyan kuraldır.

«Ve eğer adamlar kavga edip bir gebe kadına çarparlar, ve onun çocuğu düşerse, ve bir zarar olmazsa, kocasının kendi üzerine tayin edeceği gibi tazmin edecek, ve hâkimler vasıtasiyle verecektir. Fakat zarar olursa, o zaman can yerine, can göz yerine göz, diş yerine diş, el yerine el, ayak yerine ayak, yanık yerine yanık, yara yerine yara, bere yerine bere vereceksin.» (Çıkış 21.22-25).

«Ve gözün acımayacak, can yerine can, göz yerine göz, diş yerine diş, el yerine el, ayak yerine ayak.» (Tesniye 19.21).

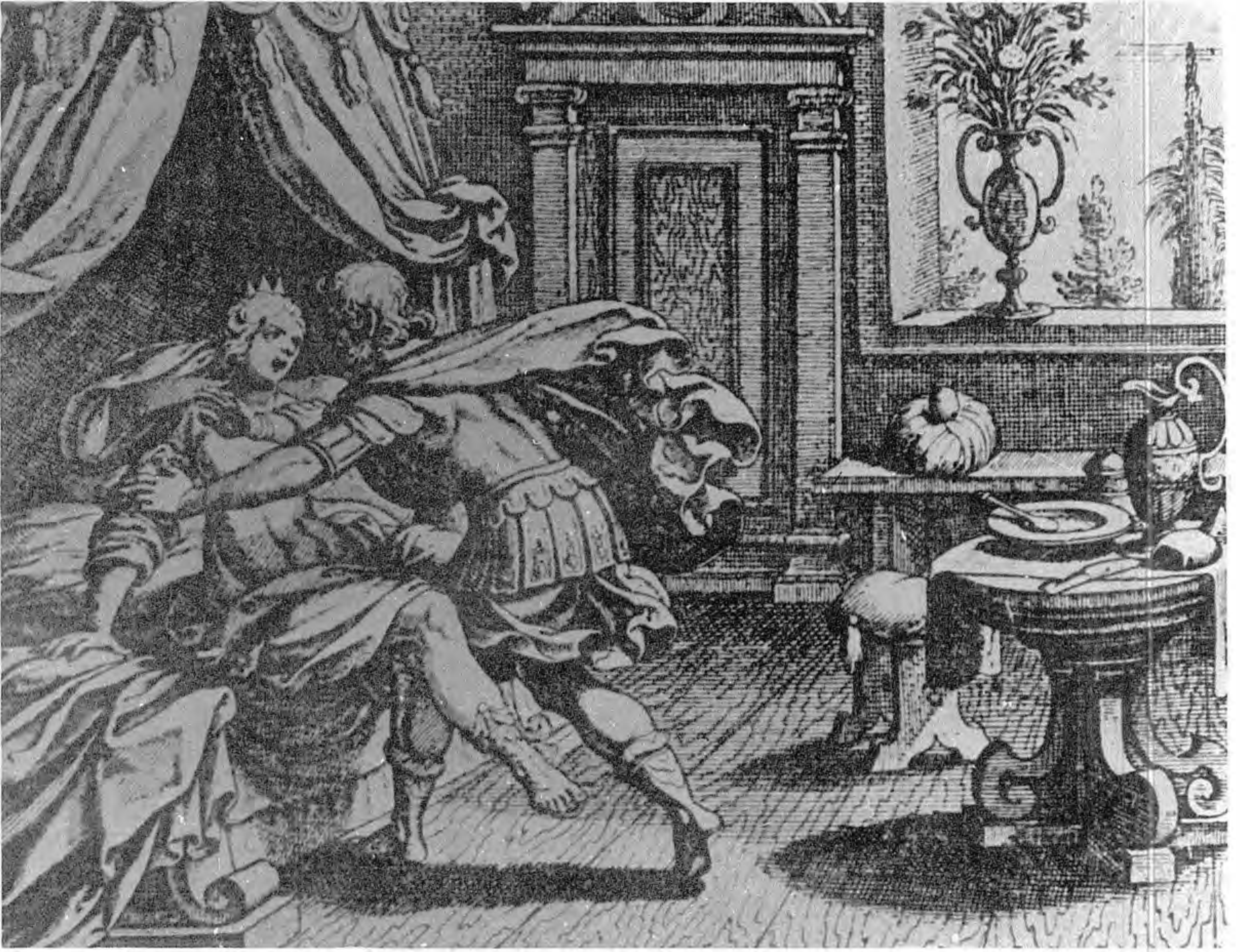
c — Yoksullar. Tevrat, tanrının yoksulların yardımcısı, koruyucusu olduğunu ileri sürer. Ellerinden tutmak gerektiğini savunur:

«Çünkü Allahımız Rab... ve garibe ekmek ve esvap vermekle onu sever. Siz de garibi sevin, çünkü Mısır diyarında gariptiniz.» (Tesniye 10.18-19).

«Bir fakire ödünç para verirsen ona murabahacı olmayacaksın, onun üzerine faiz koymayacaksın.» (Çıkış 22.25).

ç — Dullar. Yahudilikte dullar ile öksüzler, kimsesizler için önemli olan, onları korumak, onlara yardımcı olmaktır. Bu bir tanrı buyruğudur. Tevrat'ın değişik yerlerinde bu konularla ilgili buyruklar vardır:

«Hiç bir dul kadını... incitme-

Davut peygamberin kızı Tamar ve üvey kardeşi Ammon.

yeceksiniz.» (Çıkış 22.22). Dulların korunması, onlara karşı iyi davranılması, onların hakkının yenmemesi gereklidir.

d — Kimsesizler, Öksüzler. Tevrat'ta öksüzler, kimsesizler, yoksullar, dullar, garipler için belli buyruklar, onlara karşı nasıl davranılması gerektiğini gösteren yargılar vardır. Bunlar birer genel kural niteliğindedir. Bunlarla ilgili ayetler birbirini izler.

«Hiçbir dul kadını ve öksüzü incitmeyeceksiniz. Eğer onları incitirsen, ve bir yolla bana feryad ederlerse, onların feryadını mutlaka işiteceğim, ve öfkem alevlenip sizi kılıçla öldüreceğim, ve kadınlarınız dul, ve çocuklarınız öksüz olacaklar.» (Çıkış 22.23-24).

«Kardeşlerinden olsun, yahut memleketinde şehirlerinin içinde olan kendi gariplerinden olsun, düşkün ve fakir ücretliyi sıkıştırmayacaksın, onun ücretini gününde güneş batmadan vereceksin... Garip ve öksüz hakkında hüküm değiştirmeyeceksin, ve dul kadının esvabını rehin olarak almayacaksın.. Ağaçlarını dövüp zeytin topladığın zaman, arta kalanı devşirmek için dönmeyeceksin, garibin, öksüzün, ve dul kadının olacaktır.» (Tesniye 24.14-20).

e — Hırsızlık. Yahudilikte en ağır cezayı gerektiren olaylardan biri de hırsızlıktır. Hırsızlara uygulanması gereken yasalar kesindir, yorumu bile gerektirmez. Hırsızlık, İbranilerde üçe ayrılır. Biri, insan çalıp satmakla, kaçırmakla; ikincisi, hayvan çalmakla; üçüncüsü değişik nesnelerin çalınmasıyla ilgilidir. Adam çalmakla ilgili hırsızlığın cezası kesinlikle ölümdür.

«Ve adam çalan, onu satmış olsun yahut kendi elinde bulundursun, mutlaka öldürülecektir.» (Çıkış 21.15).

«Eğer bir adam öküz yahut koyun çalarsa, ve onu boğazlar yahut satarsa, bir öküz yerine beş öküz, ve bir koyun yerine dört koyun ödeyecektir. Eğer hırsız duvar delerken yakalanırsa, ve vurulup ölürse, onun için kan hakkı yoktur... Eğer çaldığı şey öküz olsun, eşek olsun, yahut koyun olsun, diri olarak elinde bulunursa, iki kat ödeyecektir.» (Çıkış 22.1-4).

«Eğer İsrailoğullarından, kendi kardeşlerinden biri canı çalan adam bulunursa, ve ona köle gibi davranır, yahut onu satarsa, o zaman o hırsız ölecektir ve aranızdan kötülüğü kaldıracaksınız.» (Tesniye 24.7).

f — Zina. Tevrat'ın «zina» ile ilgili yargıları, olayın türüne, bu işi yapanların yakınlık oranına göre değişir. Genellikle zina konusunda verilen ceza, ölüm cezasıdır. Öteki ceza konularında olduğu gibi bu konuda da Yahudi dininin, Hammurabi yasalarının geniş ölçüde etkisi altında kaldığı görülür. Ancak cezanın uygulama biçimi değişir.

On Buyruk'tan biri zinanın kesinlikle yasaklandığını gösteriyordu. Tevrat bu işin cezasını kesinlikle belirlemiştir.

Musa mucize göstererek topraklardan su fışkırtıyor.

«Bir kâhinin kızı fahişelik ederek kendini bozarsa, babasını bozmuş olur, ateşte yakılacaktır.» (Levililer 21.9).

«Ve başka birinin karısı ile zina eden, komşunun karısı ile zina eden adam, hem o, hem kadın mutlaka öldürülecektir. Ve babasının karısı ile yatan, babasının çıplaklığını açmıştır, ikisi de mutlaka öldürüleceklerdir, kanları kendi üzerlerine olacaktır. Ve bir adam kadınla yatar gibi erkekle yatarsa, ikisi menfur şey yapmışlardır, mutlaka öldürüleceklerdir. Ve bir adam bir kadınla beraber anasını alırsa, alçaklıktır, aranızda alçaklık olmasın diye kendisi ve kadınlar ateşte yakılacaktır.» (Levililer 20.10-14).

«Ve bir kadın bir hayvana yaklaşmak üzere onun yanına giderse, kadını ve hayvanı öldüreceksin, mutlaka öldürülecekler» (Levililer 20.16)

«Ve bir hayvanla yatan adam mutlaka öldürülecektir, hayvanı da öldüreceksiniz.» (Levililer 20.15).

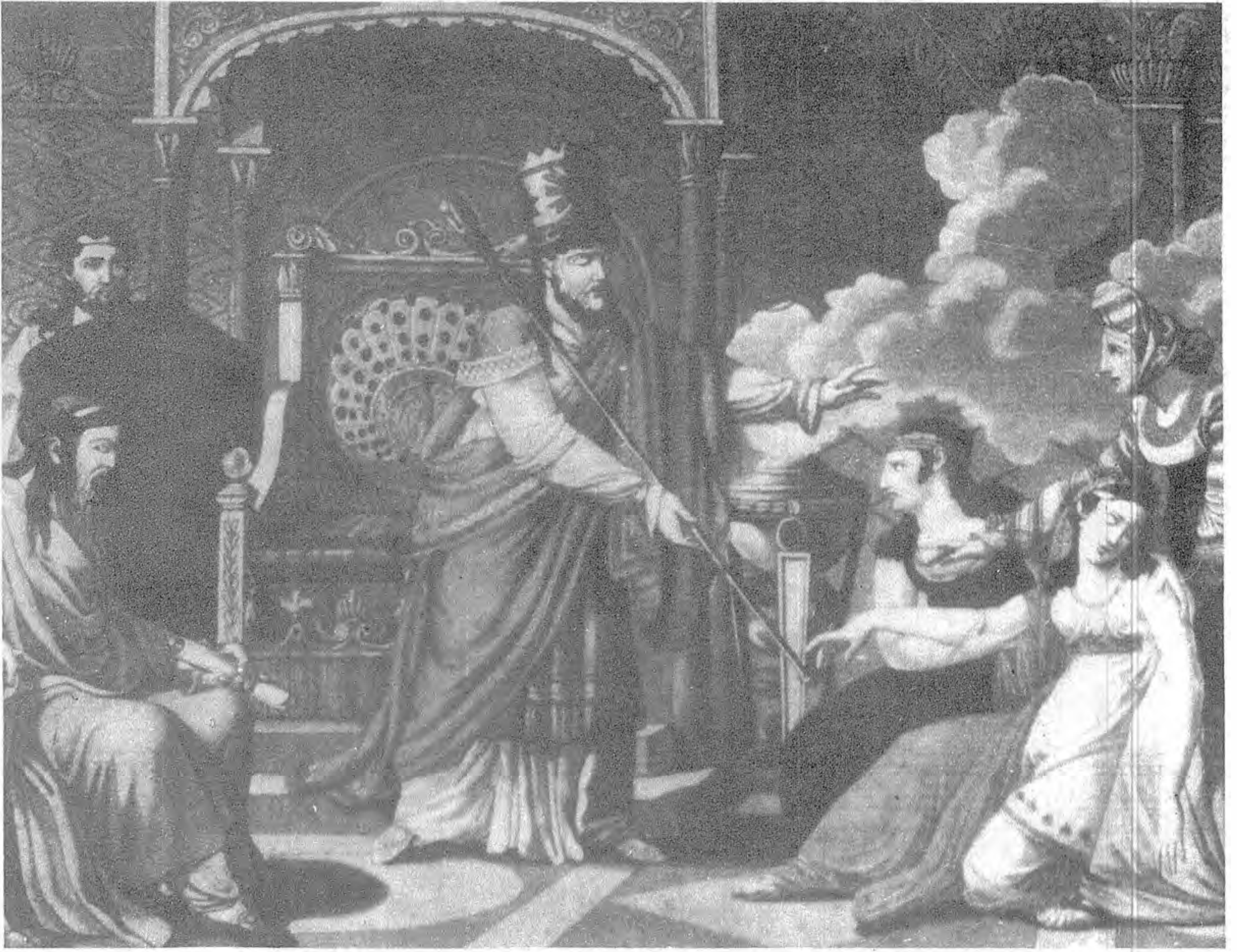
«Eğer bir adam başka bir adamın karısı olan bir kadınla yatmakta olarak bulunursa, o zaman kadınla yatan ve kadın, onların ikisi de öleceklerdir.» (Tesniye 22.22).

g — Evlenme. Musa şeriatı, bütün öteki toplumsal kurumlar gibi, evlenmeyi, yuva kurmayı da belli, kesin koşullarla, yasalarla sınırlandırmış, düzenlemiştir. Evlilik kutsal bir kurumdur, bir tanrı buyruğudur, yalnız insanların isteklerine, dileklerine bağlı bir kurum değildir. Bu nedenle Kutsal Kitap onu da kapsamı içine almıştır. Evlenme ile bağlantılı yargılar Tevrat'ın, daha çok, «Tesniye» adlı bölümünde bulunur.

Evlilikte yapılması gereken hazırlık, süslenme, kıza, geline verilecek eşya, nişan, nikah, bu iki bağlantı arasındaki ilişkiler ayrı ayrı ele alınıp incelenmiş, yargıya bağlanmıştır. Kimlerin kimlerle evlenebileceği, kimlerin evlenmelerinin yasaklandığı, uygun görülmediği belirtilmiştir.

Kan birliği bulunan kimseler arasında evlenme olamaz. Kardeşler, bir ana-babadan olan aile yakınları, yengeler, sütanneler, babanın kardeşleri ile evlenme yasaktır. İnsanın kızı, oğlu ile de evlenmesi suçtur:

«Sizden hiç biri kendi yakın akrabasından birine onun çıplaklığını açmak için yaklaşmayacaktır, ben Rabbım. Kendi babanın çıplaklığını, ve ananın çıplaklığını açmayacaksın, senin anandır, onun çıplaklığını açmayacaksın. Babanın karısının çıplaklığını açmayacaksın, o senin babanın çıplaklığıdır. Kendi kızkardeşlerinin, babanın kızının, yahut ananın kızının çıplaklığını, evde doğmuş olan yahut dışarda doğmuş olsun, onların çıplaklığını açmayacaksın. Senin oğlunun kızının, yahut kendi kızının kızının çıplaklığını, onların çıplaklığını açmayacaksın, babandan olan senin kızkardeşindir, onun çıplaklığını açmayacaksın. Babanın kızkardeşinin çıplaklığını açmayacaksın, o senin

Benyamin kabilesinin en güzel kızlarından «Esther'in bayılması».

babanın yakın akrabasıdır. Kardeşinin çıplaklığını açmayacaksın, onun karısına yaklaşmayacaksın o senin yengendir. Kendi gelinin çıplaklığını açmayacaksın, oğlunun karısıdır, onun çıplaklığını açmayacaksın. Kardeşinin karısının çıplaklığını açmayacaksın, kardeşinin çıplaklığıdır. Bir kadınla onun kızının çıplaklığını açmayacaksın, onun oğlunun kızını, yahut kızının kızını onun çıplaklığını açmak için almayacaksın, onlar yakın akrabadır, alçaklıktır. Bir kadını kendi kızkardeşi üzerine, onu kıskandırmak, o hayatta iken kendi yanında çıplaklığını açmak için almayacaksın.» (Levililer 18.6-18).

Tevrat'ın bu sözlerinde, evlenme konusunda konan, kesin yasakların kimlere uygulanacağı açıkça gösterilmiştir.

Evlenme dışında kalan kadın erkek ilişkileri de belli kurallara bağlanmıştır. Bir erkeğin evlenmemiş, nişanlanmamış bir kıza yaklaşması, onunla sevişmesi yasaktır:

«Eğer bir adam, kız olan nişanlanmamış genç bir kadın bulursa, ve onu tutup onunla yatarsa, ve onlar bulunurlarsa, o zaman onunla yatmış olan adam genç kadının babasına elli şekel gümüş verecektir, ve kadın karısı olacaktır, çünkü onu alçaltmıştır, bütün ömrünce onu boşayamayacaktır.» (Tesniye 22.28-30).

h — Tanıklık. Tevrat, insanların yargıçlar önünde değişik nedenlerle birbirleri için tanık olmalarını da belli kurallara bağlamıştır. Bunlar, temel olan doğruluk, hakka saygı, yalandan, kötülükten kaçınmadır. Ölümü gerektiren yalancılık için bir değil en azından üç tanığın bulunması gerekir.

«Yalan haber taşımayacaksın, haksız şahit olmak için kötüye el vermeyeceksin. Kötülük için çokluğun peşinde olmayacaksın (...).

«Yalan şeyden uzak ol, ve suçsuzu ve salihi öldürme, çünkü ben kötüyü suçsuz saymam. Ve rüşvet almayacaksın, çünkü rüşvet, görenlerin gözlerini kör eder, ve salihlerin sözlerini döndürür.» (Çıkış 23. 1-8).

«Bir adama karşı, işlediği her türlü suçta, her türlü fesat yahut suç için bir şahit kalkmayacak, iki şahidin sözü ile veya üç şahidin sözü ile bir şey sabit olacaktır. Eğer bir adama karşı kötülük hakkında şehadet etmek üzere, ona karşı yalancı bir şahit kalkarsa, o zaman aralarında dava olan iki adam, Rabbın önünde, o günlerde olan kâhinler ve hâkimler önünde duracaklar, ve hâkimler iyice araştıracaklar, ve işte, eğer şahit yalancı şahitse, ve kardeşine karşı yalan yere şahadet etmişse, o zaman kardeşine yapmayı düşündüğü ne ise kendisine yapacaksın, ve aranızda kötülüğü kaldıracaksın.» (Tesniye 19.15-19).

i — Yargıçlar. Yahudilikte yargıç, tanrı adına, peygamberler adına, Tevrat'ın kurallarını uygulamakla görevli, davaları dinin buyurduğu ilkelere göre yürüten kimse-

İsrailli kahraman kadın Yudit, Asur komutanı Holofernes'in kafasını kesmiş geri dönüyor.

dir. Yargıçların doğru, gönülden arınmış, erdemli, iyi düşünen kimseler olması gerekir.

Yargıçlarla ilgili buyrukların, tanıklarla ilgili olanlarla eş düzeyde olduğu görülür. Tanıklıkla ilgili yargı, tanrısal buyruklar, yargıçlar için de geçerlidir. Bu nedenle tanıklar için söylenenler, yargıçlar için de söylenir:

«Ve o vakit hâkimlerine emredip dedim: kardeşleriniz arasındaki davaları dinleyin ve bir adamla kardeşi, ve yanında olan misafir arasında hak ile hükmedin. Hükümde şahıslara itibar etmeyeceksiniz, küçüğü de büyüğü gibi dinleyeceksiniz, insan yüzünden yılmayacaksınız, çünkü Hüküm Allahındır, ve sizin için güç olan işi bana getireceksiniz ve ben onu dinleyeceğim.» (Tesniye 1.16-17).

«Eğer adamlar arasında bir çekişme olup muhakemeye gelirler, ve hâkimler onlara hükmederlerse, o zaman salihi suçsuz ve kötüyü suçlu çıkaracaklardır. Ve vaki olacak ki, kötü adam dövülmeğe müstahak ise, hâkim onu yatırtacak, ve kendi önünde onun kötülüğüne göre sayı ile onu dövdürecek. Ona kırk değnek vurdurabilir..» (Tesniye 25. 1-3)

Yargıçların tanrının buyruğunu en ince ayrıntısına değin yerine getirmeleri buyurulmuştur. Bu buyrukları olduğu gibi uygulamayan yargıçların yargıları geçerli değildir.

Tevrat'a göre yargıcın acıma duygusu, yumuşaklığı etkili olamaz. Onun kimseye acımaması, yumuşak yüzlülük, yumuşak yüreklilik göstermemesi gereği vardır. Bu nitelikleri olmayan bir yargıç sağlam değildir.

k — Boşanma. Yahudi dinine göre boşanma hakkı yalnız kocanındır, kadının böyle bir hakkı yoktur. Erkek gerektiğinde, Kutsal Kitap'ın bildirdiği koşullar altında karısını boşayabilir; kadın ise hangi koşullar altında olursa olsun boşanma yetkisini kullanamaz. Birçok konuda Hammurabi yasalarına benzer nitelikler taşıyan, kimi maddelerini ondan olduğu gibi alan Yahudi dini yasası, boşanma konusunda ondan ayrılır. Hammurabi yasasında koca gibi, kadının da, gerektiğinde kocasından ayrılma hakkı vardır.

Tevrat'ın boşanma ile ilgili bölümleri şunlardır:

«Bir adam bir kadın alıp onunla evlendiği zaman vaki olacak ki onda utanılacak bir şey bulduğu için, kadın onun gözünde lütuf bulmazsa, onun için boş kâğıdını yazacak, ve onun eline verecek ve onu evinden gönderecektir. Ve evinden ayrıldıktan sonra kadın gidip başka bir erkeğin karısı olabilir. Ve sonraki adam da ondan nefret ederse, ve onun için boş kâğıdını yazarsa, ve onun eline verip onu evinden gönderirse, yahut onu kendisine karı olarak almış olan sonraki adam ölürse, onu göndermiş olan evvelki kocası, kadın murdar edildikten sonra onu kendisine karı olarak tekrar alamaz, çünkü Rabbın önünde bu mekruh bir şeydir,» (Tesniye 24. 1-4).

Tevrat'ta boşanma pek sınırlıdır. Bu nedenle onunla ilgili kutsal sözler de azdır. Öte yandan Tevrat, yeni evlenen kadınlar açısından da erkeklere sorumluluklar yüklemiştir.

«Bir adam yeni bir kadın aldığı zaman cenge çıkmayacak, ve onun üzerine hiç bir iş yükletilmeyecek, bir yıl evinde serbest olacak ve aldığı kadını sevindirecektir.» (Tesniye 24.5)

1 — **Köleler.** İbrani dininde kölelerin ayrı bir hukuku vardır. Bu

Hz. Yakub karısı ile kuyu başında.

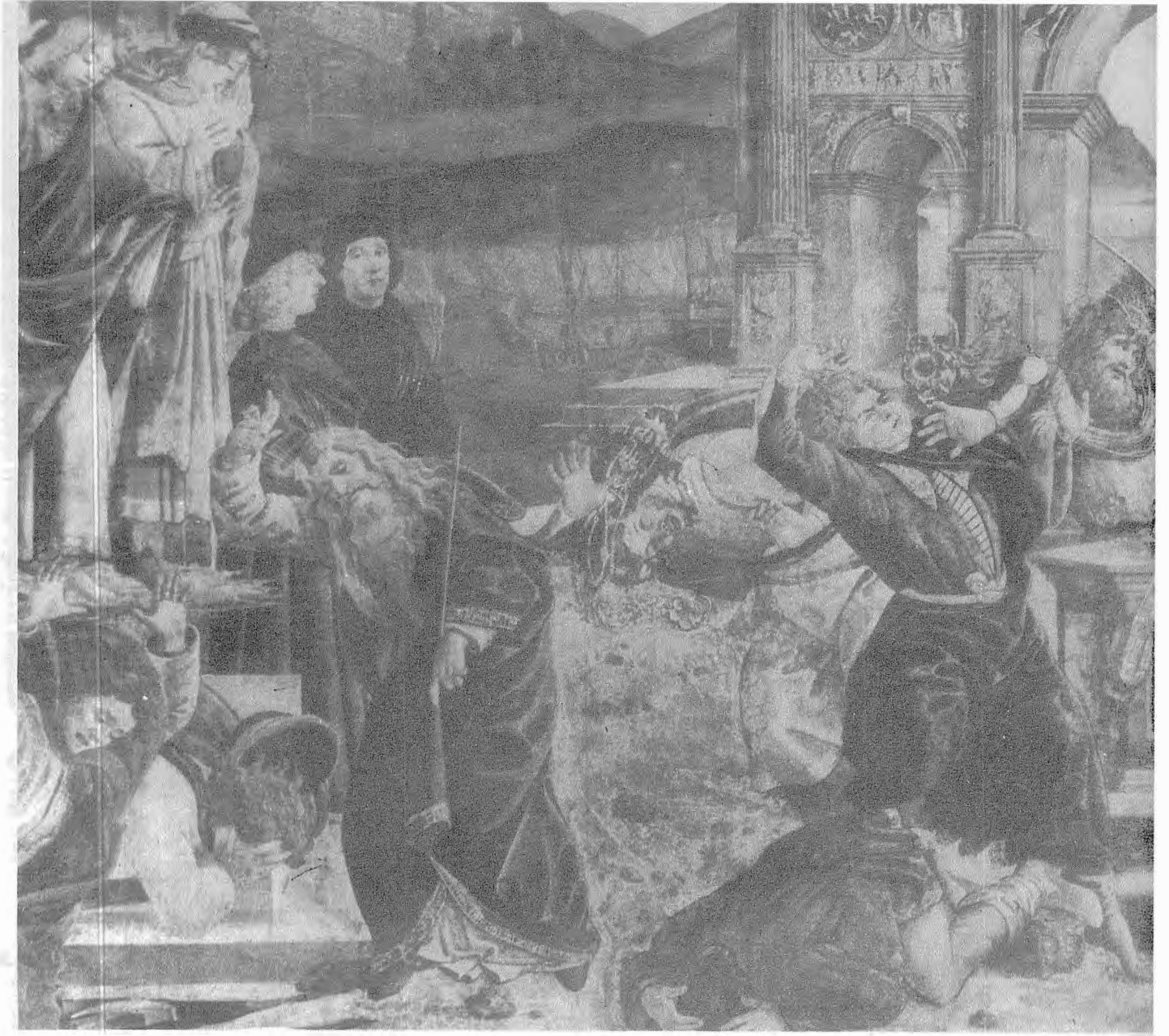
konuda ileri sürülen bütün buyruklar, kölenin belli bir süre sonra, genellikle altı yıl bitiminde, salıverilmesini gerekli kılar. Bir efendi hangi koşullar altında olursa olsun kölesinin hakkını yiyemez, ona acı çektiremez, ona gücünü aşan bir yükümlülük veremez:

«Eğer İbrani bir köle satın alırsa, altı yıl hizmet edecek ve yedincide hür olarak meccanen çıkacaktır. Eğer yalnız geldi ise yalnız çıkacaktır, eğer karısı ile geldi ise o zaman karısı kendisiyle beraber çıkacaktır. Eğer efendisi ona bir kadın verir, ve o kendisine oğullar yahut kızlar doğurursa, kadın ve çocuklar efendisinin olacak ve kendisi yalnız çıkacaktır. Fakat eğer köle açıkça: efendimi ve karımı ve çocuklarımı seviyorum, hür çıkmayacağım, derse, efendisi onu Allaha yaklaştıracak ve onu kapıya yahut kapının süvesine yaklaştıracak, ve onun kulağını biz ile delecek, ve kendisine ebediyen hizmet edecektir.» (Çıkış 21.2-6).

Burada geçen «Allaha yaklaştıracak» sözü, efendi köleyi tapınağa götürecek, orada gerekli işlemi yapacaktır anlamına gelir. Kölelere, efendilerinin yanlarında kalma hakkı verilmekte, ancak efendinin yanında evlenip doğan çocuklara, analarına bu hak tanınmamaktadır.

Kölelerin salıverildikleri zaman haklarının verilmesi, gönüllerinin alınması, onlara güleryüz, tatlı dille davranılması gereği de vardır. Bu konuda Tevrat'ta değişik buyruklar bulunur. Ancak kölenin İbrani olması gerekir.

«Eğer kardeşin, İbrani bir erkek, yahut İbrani bir kadın satın alır, ve altı yıl sana kölelik ederse,

Botticelli'nin Vatikan'da Capella Sistina'daki bir tablosu.

o zaman yedinci yılda onu yanından hür olarak salıvereceksin. Ve hür olarak onu yanından salıverdiğin zaman, onu eli boş salıvermeyeceksin, kendi süründen ve harmanından, ve mâsarandan ona cömertçe vereceksin, Allahın Rab sana nasıl bereket verdi ise, ona öyle vereceksin. Ve Mısır diyarında bir köle olduğunu, ve Allahın Rabbın seni kurtardığını hatırlayacaksın, bunun için sana bugün bu şeyi emrediyorum.» (Tesniye 15.12-15).

Burada ilginç olan, Tevrat'ın bütün kölelere değil de, yalnız Yahudi soyundan gelen kölelere ayrıcalıklı davrandığıdır. İbrani dininin yalnız Yahudileri koruyucu bir nitelik taşıdığı bu sözlerden de açıkça anlaşılıyor.

m — Ana-baba ile çocuklararası ilişkiler. Musa şeriatının önemli bölümlerinden biri de, ana-baba ile çocuklar arasındaki karşılıklı ilişkileri düzenlemesi, bunda da eski İbrani geleneklerine bağlı kalmasıdır.

Tevrat'ta ana-babaya kesin, sınırsız bir saygı gösterilmesi önerilir. Anaya, babaya karşı gelinmez, direnilmez, onların sözleri dinlenir, yerine getirilir. Anasına, babasına vuran, onları döven bir kimse gözünün yaşına bakılmadan, haklılığı haksızlığı aranmadan öldürülür. Tevrat bu konuda şöyle der:

«Ve babasına, yahut anasına vuran mutlaka öldürülecektir.» (Çıkış 21.15).

Ana-baba gibi, yakınlarına, büyüklerine, küçüklere, eli ayağı tutmayanlara iyi davranmak, iyilik etmek, güleryüz göstermek de Tevrat'ın önerdiği genel ahlâk davranışları arasında yer alır.

n — Faiz, ödünç verme. Bütün toplumlarda olduğu gibi İbrani toplumunda da faiz, ödünç para verme gibi ilişkilerin belli bir kurala bağlandığı görülür. İbranilerde faizle para verilebilir. Ancak verilen paranın getireceği faiz konusunda borçlunun ödeme gücü göz önünde bulundurulur; aşırı ölçüde faiz alınması yasaklanmıştır. Bu konu ile ilgili olarak Tevrat'ın değişik bölümlerinde ayrı ayrı buyruklar vardır:

«Para faizi olsun, zahire faizi olsun ödünç verilen her şeyin faizi

olsun, faizle kardeşine ödünç vermeyeceksin. Yabancıya faizle ödünç verebilirsin, fakat kardeşine faizle ödünç vermeyeceksin, ta ki, mülk olarak almak üzere gitmekte olduğun diyarda elini atacağın her şeyde Allahın Rab seni mübarek kılsın.» (Tesniye 23.19-20).

Bu bölümden kardeşler arasında faizin kesinlikle yasaklandığı, ancak yabancılar arasında geçerli olduğu açıkça anlaşılıyor. Ödünç verme konusunda ise belli bir ölçüye göre davranma gereği vardır:

«Komşuna bir şey ödünç verdiğin zaman onun rehinini almak için evine girmeyeceksin. Dışarda duracaksın ve kendisine ödünç verdiğin adam rehini sana dışarıya çıkaracak. Ve eğer o adam düşkünse, onun rehine ile yatmayacaksın, güneş battığı zaman rehini mutlaka kendisine geri vereceksin, ve esvabında yatacak, ve sana hayır dua edecek,» (Tesniye 24.10-13).

«Eğer bir adam komşusundan ödünç bir şey alırsa, ve sahibi, kendisiyle beraber olmadığı halde sakatlanır, yahut ölürse mutlaka ödeyecektir. Ve eğer sahibi beraberse ödemeyecektir, eğer o kiralanmışsa kirasına sayılacaktır.» (Çıkış 22.14-15).

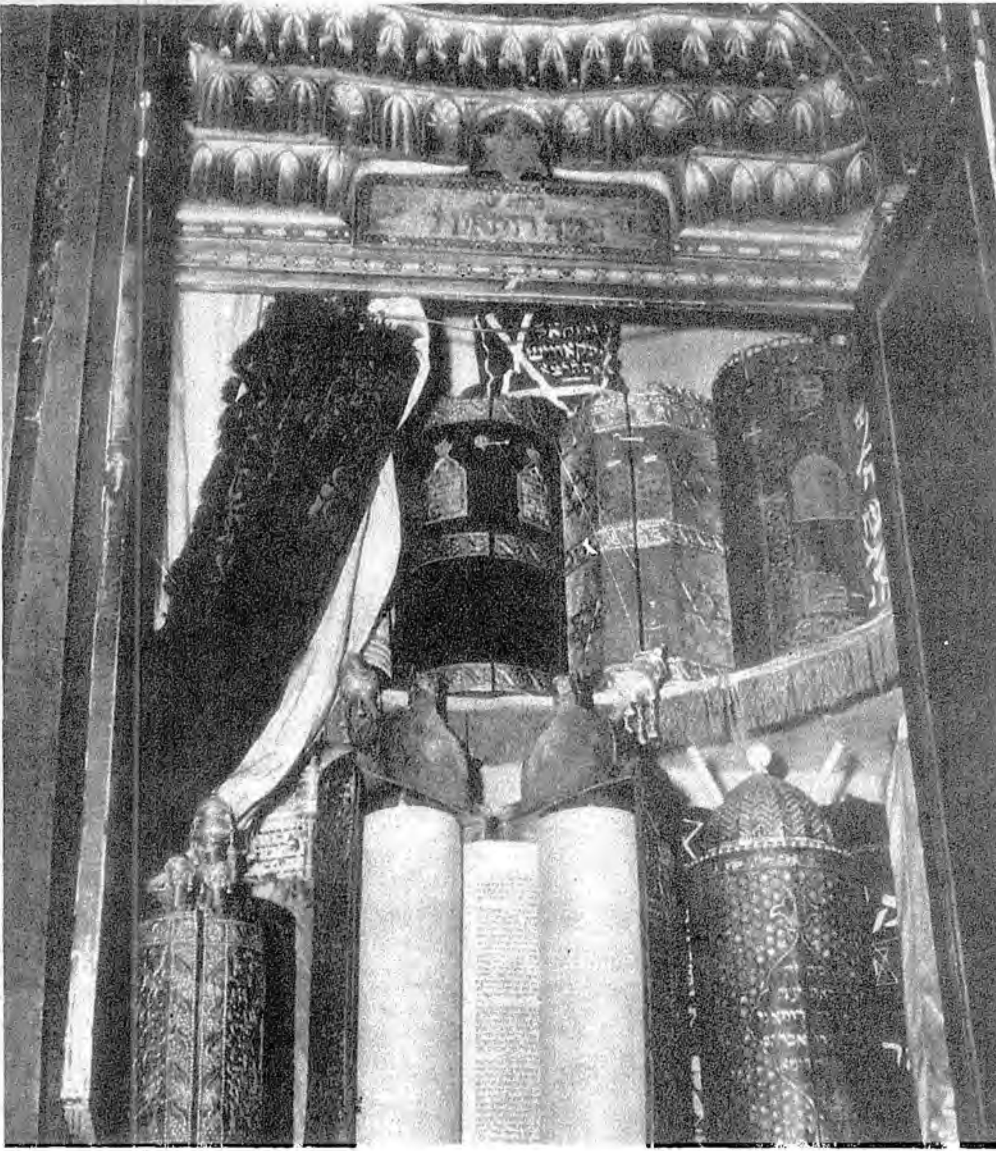
o — Fuhuş. İbrani ulusu, İbrani soyundan gelen bir kimse için fuhuş, ve bu yoldan kazanılan para kesinlikle haramdır. Böyle paraların tanrı yolunda tüketilmesi, onlarla adak sunulması da yasaktır.

«İsrail kızlarından ve İsrail oğullarından kendilerini fuhşa vakf etmiş kimse olmayacaktır. Kadın fuhşunun kazancını, yahut erkek fuhşunun ücretini, herhangi bir adak için Rabbın mabedine getirmeyeceksin, çünkü bunların ikisi de Rabbe mekruh şeylerdir.» (Tesniye 23.17-18).

p — Afsunculuk, büyücülük. İbrani inançlarına göre gerek afsun, gerek büyü gibi daha eski, çoktanrıcı dinlerden kalan işlemler, sapkınların işidir. Bunlar tanrının istemine, dileğine karşı yasak eylemlerdir. Bundan dolayı da suçtur:

«Afsuncu kadını yaşatmayacaksın.» (Çıkış 22.18).

İbrani dininde bu gibi işlerin yasaklanması, Mısır'da, tutsaklık döneminde, öğrenilen, uygulanan

Kahire sinagogundaki kutsal eşyaların bazıları.

büyücülük yüzündendir. Nitekim Firavun, Musa'nın tektanrıcı düşüncelerini, tanrının ona verdiği «mucize gösterme gücü»nü bir büyü, bir afsun olarak nitelemiş, onu sınava çağırmış, büyücülerle, afsuncularla yarışmaya sokmuştur. Musa'nın gösterdiği bütün olağanüstü başarıları birer göz boyama, aldatmaca diye niteleyen Firavun, onun tektanrıcı görüşü ile de alay etmiştir.

r — Adaklar. İbrani inançlarına göre, insanın alnının teri, elinin emeği ile kazandıklarından tanrıya adak sunma gereği vardır. İsrailoğulları için bunun dışında kalan ve «halâl» sayılmayan kazançlarla adak sunma yasaklanmıştır. Adaklarla ilgili ayetlerin daha çok, Musa'nın dördüncü kitabı olan **Sayılar**'da toplandığı görülür.

Adakların nasıl, nerede, hangi günlerde sunulacağı, bu adakları kimlerin sunabileceği de belli kurallara bağlanmıştır. Bu kurallar dışında adak sunulamaz, saçı saçılamaz, sungu verilemez. Adakların çoğu «kutsal gün» denen bayramlarla ilgilidir. Tevrat hangi türden hayvanların adak (kurban) olarak tanrıya sunulacağını açıkça belirlemiştir. Bunlar Yahudi dinine göre «arınmış» sayılan hayvanlar arasından seçilir: Genellikle boğa, koç, kuzu gibi hayvanlar. Kurban kesilerek sunulan adaklar arasında, tanrıya **«takdime»** adı altında ateşte yakılan kuzu eti, ekmek, un başta gelir.

«Ve Rab Musa'ya söyleyip dedi: İsrailoğullarına emret, ve onlara de: Bana olan takdimeyi, bana hoş kokulu olarak, ateşle yapılan takdimeler yiyeceğimi, muayyen vakitlerinde bana takdim etmeğe dikkat edeceksiniz. Ve onlara diyeceksin: Rabbe arzedeceğiniz ateşle yapılan takdime şudur: daimi yakılan takdime olarak, her gün iki baş olmak üzere birer yıllık kusursuz erkek kuzular... ve ekmek takdimesi olarak hinin dörtte biri döğülmüş zeytinin yağı ile yoğurulmuş efanın onda biri ince un arzedeceksin.» (Sayılar 28.1-5).

Tevrat'ın **Sayılar** bölümünde kurbanların, sunguların, adakların ayın hangi günlerinde yapılacağı, bu sırada düzenlenecek törenler açıkça gösterilmiştir. Burada ilginç olan durumlardan biri de adakların, sunguların yedi sayısı ile bağlantılı oluşudur. Sayılar'ın 28. bölümünden başlayarak 30. bölüme kadar süren ayetler bu konuyu içerir. Özellikle «yedi kuzu» üzerinde çok durulur. Buna karşılık yedinin iki katı olarak «ondört erkek kuzu» da sık sık geçer. Kurbanların genellikle erkek hayvanlardan seçilmesi, sağlam, güçlü olması gereği de vardır (boğa gibi).

s — Toplantılara katılmak. Yahudi inançlarına göre din törenlerine, tapınaklarda düzenlenen kutsal toplantılara, adak sunma, kurban kesme, saçı saçma günlerinde yapılan toplantılara girecek kimseler bellidir. Bu konuda Tevrat'ın koyduğu açık yasaklar, belirlemeler vardır.

«Husyesi ezilmiş, yahut uzvu kesilmiş olan adam Rabbın cemaatine girmeyecektir.

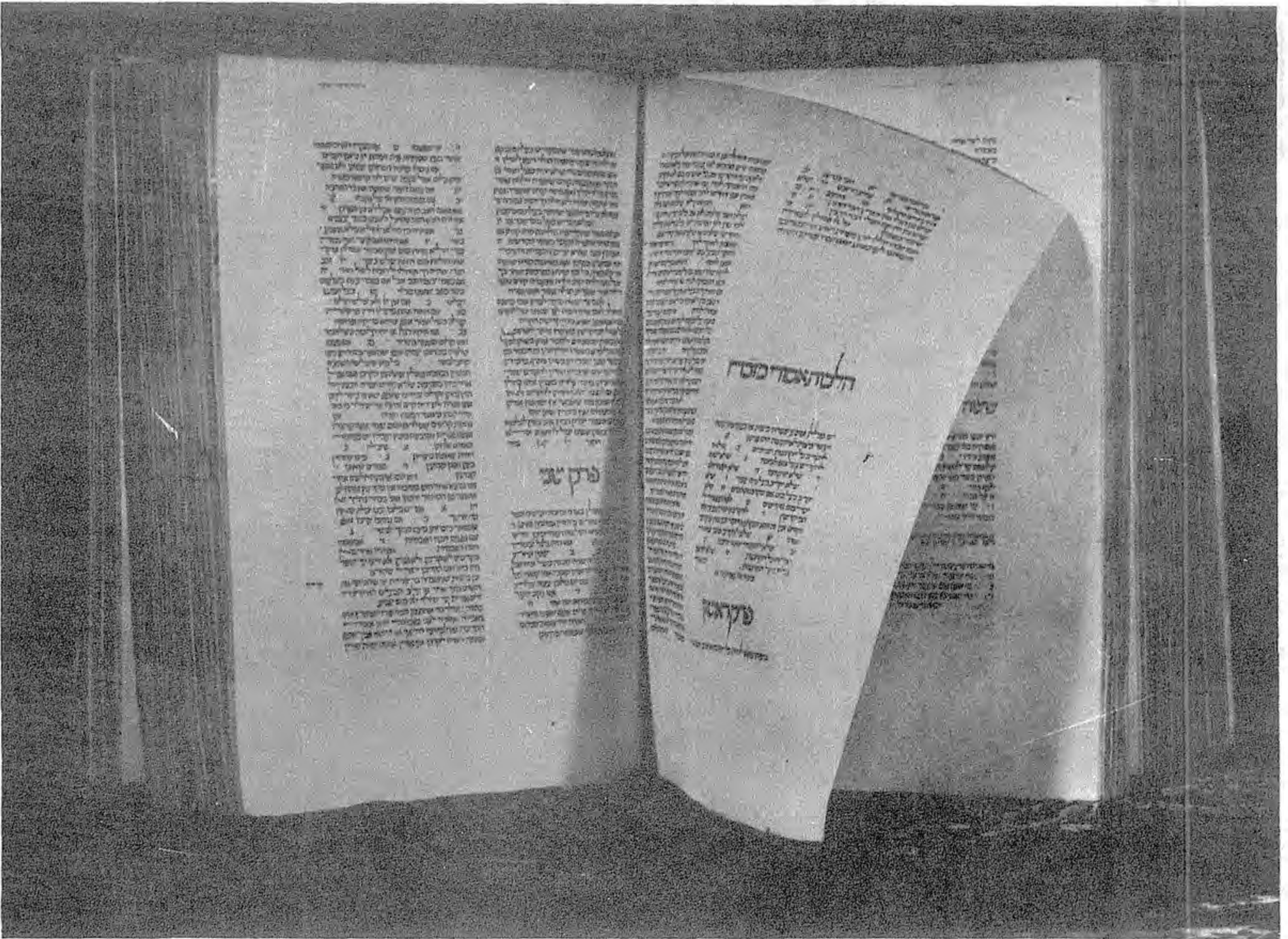
Nameşru çocuk Rabbın cemaatine girmeyecektir, kendinden olanlardan hiç biri, hattâ onuncu nesle kadar, Rabbın cemaatine girmeyecektir.

Bir Ammonî, yahut bir Moabî Allahın cemaatine girmeyecek, onlardan hiç biri, hattâ onuncu nesle kadar, Rabbın cemaatine asla girmeyecektir, çünkü Mısır'dan çıktığınız zaman, sizin önünüze ekmekle ve su ile çıkmadılar, ve çünkü sana karşı Mezopotamya'nın Petor şehrinden Beor oğlu Balami, sana lânet etmek için ücrette tuttular.» (Tesniye 23.1-4).

Bu ayetlerden, İbranilerin, Mısır'dan kovuluşları sırasında kendilerine iyilik etmeyen, yardımcı olmayan kimselere karşı duydukları hınç açıkça anlaşılıyor. Bundan dolayı İbrani dininde suçluyu uzun süre bağışlamamanın, suçun sonradan doğanlara bile uygulanmasını gerektiren bir inanç niteliği kazandığı görülüyor.

t — Adak yeri (Mezbah). Kurban kesilerek sunulan adakların belli bir yerde belli bir düzene göre yapılması gerekir. «Mezbah» denen kurban kesme yerinin yapılması, boyutları da belli bir düzene göredir:

«Ve mezbahı akasya ağacından, uzunluğu beş arşın, ve eni beş arşın olarak yapacaksın. Mezbah murabba olacak, ve yüksekliği üç arşın olacak... ve kül kaldıracak kaplarını, ve küreklerini, ve leğenlerini, ve et kancalarını, ve ateş kaplarını yapacaksın, bütün takım-

Elyazması bir Kutsal Kitap.

larını tunçtan yapacaksın.» (Çıkış 27.1-3).

zebur

Yahudi dininin iki Kutsal Kitap'ı vardır. Biri daha önceki bölümde görülen, peygamber Musa'ya indirildiği söylenen **Tevrat**, ikincisi ise peygamber Davud'a indirildiğine inanılan **Zebur**'dur.

Zebur, şiir türünde olup, **«mezmur»** adı verilen bölümlerden oluşur. Davud'a indirildiğine göre M. Ö. 1025-974 yılları arasında derlenip düzenlenmiş olması gerekir. Ancak bu dönemde, böyle bir kitabın bütünlüğe ulaştığını gösteren kesin belgeler yoktur. Tevrat'ın bile Musa'dan çok sonra derlendiği, başka başka olayları anlatan bölümlerden oluştuğu, Musa'dan sonra ortaya çıkan olayları anlattığı göz önünde tutulursa, **Zebur** için de bunların geçerli olduğu anlaşılır. Beş kitapta toplanan Mezmurların sayısı 150'dir. Her mezmur, aşağı yukarı, öğüt niteliğinde olup ayrı bir konuyu içerir.

Zebur'da, Tevrat'ta olduğu gibi, Yahudiliğin kurallarıyla, inançlarıyla, tapınma koşullarıyla, kurumlarla, onların yönetimiyle ilgili buyruklar yoktur. Zebur'da yer alan mezmurlar, birer ahlâk özdeyişi, insanlara iyiliğin, doğruluğun, erdemli olmanın, güzelliğin, gönül arınmışlığının yararlarını bildiren, öğütleyen birer güzel sözdür:

Ne mutludur o adam ki, kötülerin öğüdü ile yürümez,
Ve günahkârların yolunda durmaz,
Ve müstehzilerin derneğinde oturmaz,
Ancak zevki Rabbın şeriatındadır.
Ve gece gündüz onun şeriatını derin düşünür.
Akar sular kenarına dikilmiş ağaç gibidir,
Meyvasını mevsiminde verir,
Ve yaprağı solmaz,
Yaptığı her iş de iyi gider. (Mezmurlar 1).

Bu dizelerde peygamber Davud'un bir din kurucusu, bir güçlü kral değil de bir ahlâk insanı, bir iyilik öğütçüsü olduğu görülür.

Zebur'a göre tanrı, yalnız iyilikleri, güzellikleri, doğrulukları sever, kötüleri, kötülükleri, yalancıları, eğrileri sevmez.

Ya Rab, sabahleyin sesimi işiteceksin,
Sabahleyin sana yönelip bekleyeceğim.
Çünkü sen kötülükten hoşlanan Allah değilsin,
Senin yanında şer konmaz.
Kibirliler senin gözün önünde durmaz,
Bütün fesat işleyenlerden nefret edersin. (Mezmur 5).

Zebur'da katı, korkutucu buyruklar yoktur. Bu da, daha önce Musa'ya indirilen Tevrat'ta bir din için gereken bütün kuralların, genel geçerlik taşıyan yasaların, kurumların buyurulmuş olmasından ileri gelir.

Tevrat bir yasadır; Yahudiliğin bütün inançlarını, toplum düzeni içindeki aşamaları, bir insan topluluğunun yaşama ilkelerini, sıralar, yasaklar koyar, ceza verir. Onun

bütün buyruklarının yerine getirilmesi gerekir. Bu buyruklar Yahudinin toplum içindeki davranışlarının bütünüdür. Toplum içinde yaşamak demek Tevrat'a uymak demektir. Buna karşılık Zebur bu nitelikte değildir. O bir yakarış, bir dua derlemesidir. Ancak din tarihi onun da, tarının, bir peygamber olarak gönderdiği Davud'a indirdiği bir kutsal kitap olduğunu ileri sürer.

Tanrı insanın gücü, dayanağı, sığınağı, kurtarıcısıdır. Zebur insan için başka bir yüce kurtarıcının, koruyucunun olmadığını söyler:

Seni severim, ya Rab, ey kuvvetim.
Rab benim kayam, hisarım ve kurtarıcımdır,
Allahım, sığındığını kayam,
Kalkanım, kurtuluşumun kuvveti,
Yüksek kulem,
Hamde lâyık olan Rabbı çağıracağım,
Ve düşmanlarımdan kurtulacağım. (Mezmur 18).

Burada insanla tanrısı arasındaki bağlantı Tevrat'ta görüldüğü gibi buyruklara, yasalara dayanmıyor, daha çok, insan duyguları bir yakarış niteliğinde dile getiriliyor. Oysa tarih, Davud'un en güçlü İsrail krallarından biri olduğunu, İsrail devletinin en parlak çağında kral olduğunu bildiriyor.

Kötülüğün sonu. Zebur'a göre insanın ne kötülükler karşısında yıkılması, ne acılardan, sıkıntılardan dolayı sarsılması, ne de ortalığı karıştırıp kazanç sağlayanlara imrenmesi gerekir. Tanrı doğruların, iyilerin, erdemlilerin yanındadır, onların yardımcısıdır. Herkes günün birinde ettiğini ~~bulacak, karşılığını~~ görecektir:

Kötülük edenler için üzülme,
Ne de fesat işleyenlerin haline imren.
Zira onlar ot gibi çabuk biçilecekler,

Ve yeşil sebze gibi solacaklardır.
Rabbe güven ve iyilik et,
Memlekette otur ve onun sadakati ile beslen.
Rabden de lezzet al,
O da sana yüreğinin dileklerini verecektir. (Mezmur 37).

Kutsal Kitap'ın öteki bölümleri.

Yahudiliğin biri Tevrat, öteki Zebur olmak üzere Musa ile Davud'a indirilen iki kitabı olduğunu söylemiştik. Ancak, Kutsal Kitap bu iki bölümden oluşmaz. Eski Ahid adı altında anılan Kutsal Kitap'ın daha başka bölümleri vardır. Bunlar İsrailoğullarının başından geçen olayları konu edinen, yazılış yılları kesinlikle bilinmeyen, çoğunlukla peygamberlerin özdeyişleri, buyrukları olduğu söylenen birer derleme niteliğindedir.

Musa'ya indirilen beş kitaptan sonra gelen, Kutsal Kitap'ta, altıncı sırayı alan **Yeşu** adlı bölümün ilk sözlerinden anlaşıldığına göre tanrı, Musa'nın ölümünden sonra, başka görevliler seçmiş, onlara nebilik (peygamberlik) vermiş, vahyler göndermiştir. Nitekim Yeşu bölümünün ilk sözleri şöyledir:

«Ve vaki oldu ki, Rabbin kulu Musa'nın ölümünden sonra, Rab Musa'nın hizmetçisi Nuh oğlu Yeşua söyleyip dedi: Kulum Musa öldü, ve şimdi kalk, sen ve bütün bu kavim, onlara, İsrailoğullarına, vermekte olduğum diyara bu Erdenden geçin.» (Yeşu 1-2).

Bu sözlerden tanrısal bildirilerin (vahylerin) kesilmediği, Musa'nın ölümünden sonra da yerine başkalarının gönderildiği anlaşılıyor.

Kutsal Kitap'ın Tevrat ile Zebur (Mezmurlar) dışında kalan otuz bölümü vardır. Bunlar Eski Ahid denen bölümün içinde yer alır.

Bu bölümler Kutsal Kitap'taki diziliş sırasına göre şöyledir:

Yeşu, Hâkimler, Rut, Samuel (iki bölüm), **Krallar** (iki bölüm), **Tarihler** (iki bölüm), **Ezra, Nehemya, Ester, Eyub, Süleymanın Meselleri, Vaiz, Neşideler Neşidesi, İşaya, Yeremya, Yeremyanın Mersiyeleri, Hezekiel, Daniel, Hoşea, Yoel, Amos, Obadya, Yunus, Mika, Nahum, Habakkuk, Tsefanya, Haggay, Zekarya, Malaki.**

Kimi İsrailoğullarının Musa'dan sonra başından geçen olayları, kimi öğütleri, kimi masalları içeren bu bölümler, Kutsal Kitap'ın bütünü içinde yer alır. Bunlardan hiçbiri Kutsal Kitap'ın dışında bırakılamaz. Ancak yazılış biçimlerinden, dil ayrılıklarından, anlatılan olaylardan bunların çoğunun çok sonraki dönemlerde düzenlendiği, bilinmeyen bir zamanda Kutsal Kitap'a eklendiği anlaşılıyor.

Bu bölümler içinde Yeşu, Nehemya, Eyub, Süleymanın Meselleri, İşaya, Yeremya, Hezekiel, Daniel, Hoşea, Yoel, Amos, Yunus, Tsefanya, Zekarya gibilerin, daha sonraki bölümlerde görüleceği üzere, birer «nebi» sözü olduğu, tanrısal nitelik taşıdığı söylenir. Kutsal Kitap, bunların İsrailoğullarını uyarmak, aydınlatmak için görevlendirilmiş kimselerin sözleri olduğu kanısındadır.

Perugino'nun sibyllaları.

yahudilikte dinsel görevliler

Tevrat'ın aşağı yukarı ilk beş kitabında (Musa'nın beş kitabında), öteki bölümlerin de kimisinde dinle ilgili görevlerin yapılması, bu konuda bilgi edinilmesi için başvurulan bir görevliden söz edilir. Bu görevli halkın karşılaştığı güçlükleri

çözümleyen, onlara yol gösteren kimsedir. İbrani dilinde buna **kohen** denir ki «kâhin» anlamına gelir.

Kâhin (Kohen). Tanrının Musa'ya gönderdiği buyruklarda sık sık anılan **kâhin,** özel bilgilerle, özel yeteneklerle donatılmış, gizlilikleri bilen, tanrının yolunu gösteren kimsedir. İsrailoğullarından birinin başı dara düşerse, bir güçlükle karşılaşırsa başvuracağı tek yetkili bu kâhindir.

«Ve Rab Musa'ya ve Harun'a söyleyip dedi: Size mülk olarak vereceğim Kenân diyarına girdiğiniz zaman, mülkünüz diyarının bir evine cüzzam hastalığı korsam, o zaman ev sahibi gelecek, ve kâhine bildirip diyecek: Bana görünüyorki, evde hastalık gibi bir şey var. Ve kâhin emredecek, ve evde olanların hepsi murdar olmasın diye, kâhin hastalığı görmeğe gitmezden evvel evi boşaltacaklar, ve ondan sonra kâhin evi görmek için girecek, ve hastalığa bakacak... O zaman kâhin evden evin kapısına çıkacak, ve evi yedi gün kapayacak.» (Levililer 14. 33-38).

Burada kâhinin bir hastalık sağıltıcı olduğu, öyle görevlendirildiği, peygamber Musa ile Harun'a en yakın kimse olduğu anlaşılıyor.

«Ve Rab Musa'ya ve Harun'a söyleyip dedi: Bir adamda, bedeni-

lum içinde nasıl yönetici bir topluluk oluşturdukları anlatılır. Kâhinler zamanla mutlu azınlık, çalışmadan yiyen, halkın sırtından geçinen bir topluluk niteliği kazanmıştır.

«Ve Eli'nin oğulları alçak adamlardı, Rabbı tanımıyorlardı. Ve kâhinlerin kavmle olan adeti şu idi: bir kimse kurban arzettiği zaman, et haşlanırken, kâhinin hizmetçisi elinde üç dişli bir çatalla gelirdi. Ve leğene, yahut lengere, yahut kazana, yahut tencereye daldırırdı, çatalın çıkardığı her şeyi kâhin onunla alırdı. Oraya gelen bütün İsraillilere Şilo'da böyle yaparlardı. İçyağını yakmazdan evvel de kâhinin hizmetçisi gelirdi, ve kurban takdim eden adama derdi: kâhine kızartmalık et ver, çünkü senden haşlanmış et değil, ancak çiğ et alacaktır.» (Samuel 1. Bab, 2.12-15).

Kutsal Kitap'ta geçen bu sözlerden kâhinlerin din görevleri arkasında halkı nasıl sömürdükleri açıkça anlaşılıyor. Kâhinler daha Mısır'da, İsrailoğullarının acılar içinde yaşadıkları söylenen dönemlerde de vardı.

Musa'nın doğumu olayında anlatılan öykülerde geçen **«Levi»** adı, bu kâhin soyunun başlangıcıdır. Yalnız Levi'lerden gelen kimse kâhin olabiliyordu. Nitekim Musa da

Bacchiacca'nın Habil ile Kabil'i.

ibrani peygamberleri

İbrani dininin doğuşunda, bir kurucu olarak, Musa'nın adı başta gelir. Ancak, Kutsal Kitap'a göre, İbrani ulusunun inançları daha eski dönemlere gider. Musa, İsrailoğulları tarihinde, peygamberler zincirinin bir halkası olarak görülür.

İbrani peygamberlerinin sayısı oldukça kabarıktır. Bunlar birinci dizide yer alan büyük peygamberler, ikinci sıraya giren küçük peygamberler olmak üzere ikiye ayrılır. Küçük peygamberlerin sayısı 12 olup büyüklerinin yardımcıları durumundadır.

Kutsal Kitap'ın, peygamberlerin soy kütüğü niteliğinde olan **Tarihler** 1 adlı bölümün ilk sekiz bâb'ı bütün peygamberleri, atalarını, analarını, kardeşlerini, yakınlarını sıralar. Böyle bir tarih çizgisi üzerinde yürüyen Kutsal Kitap, ilk insan olarak Adem'in, ikinci insan olarak onun eşi, Havvaînın yaratıldığını söyler. Bütün insan soyu bu ilk yaratılan iki insandan türemiştir. Bu ilk insanlar içinde, Kutsal Kitap'a göre, tanrının özel görevler verdiği, «kitap indirdiği» kimseler vardır. İbrani dininde bu özel görevlilere ayrı bir önem verilir, saygı gösterilir. Bunlar İbranilerin kurtarıcıları, yöneticileri, uyarıcıları durumundadır.

Adem ile Havva'nın çocukları olan Habil ile Kain'den sonra türeyiş sürüp gitti. Kain kıskançlığa kapılıp Habil'i öldürdüğü için yalnız kendi soyu kaldı. Kain'in oğlu Hanok, onun oğlu İrad, onun oğlu Mehuyaelin, onun oğlu Metuşael, onun oğlu Lamek, onun oğlu Yabal ile Yubal doğdu. Bu soy böyle sürüp giderken, Adem'in üçüncü oğlu olan Şit doğdu. İşte peygamberler zincirinin ikinci halkası bu Şit'tir. Üçüncü peygamber Kain'in soyundan gelen Nuh'tur. Nuh'un üç oğlu oldu. Ham, Sam, Yafet. İbrani dinine, Kutsal Kitap'a göre Yahudi soyunun atası bu Sam'dır. **(Tekvin. Bab 4,5).**

İçlerinde Yahudilerin de bulunduğu birçok ulusun atası olan Sam'ın torunlarına, onlardan oluşan insan topluluklarına **Samiler** denmesinin nedeni budur. Sam'ın yedinci gökten torunu olan **Terah**'ın oğlu **Abram** ile karısı **Sara**'nın soyundan gelen insanlar Yahudilerdir. **(Tekvin, Bab 10, 11, 12).**

Tevrat, Abram ile kardeşi Lut'-

Heli ve Samuel (H. Robinson'un gravürü). Heli, tanrıya sunulan hediyeleri çalanlarla mücadele eden İsrailli bir rahiptir.

un, kıtlık yüzünden, ülkeleri Haran'dan göçmeleri için tanrıdan buyruk aldıklarını bildirir. **(Tekvin, Bab 12).**

Abram, oğlu İsmail doğduktan sonra, adının «yüce baba» anlamına gelen **İbrahim**'e çevrilmesi buyruldu: **«Ve artık adın Abram çağrılmayacak, fakat adın İbrahim olacak, çünkü seni birçok milletlerin babası kıldım.»** (Tekvin 17.5.).

İbrahim'in öteki oğlu İshak'ın oğlu Yakub'un, onun oğlu Yusuf... İşte İsrailoğullarının Mısır'da yerleşmesini sağlayan, onlara orada mutlu bir yaşama olanağı bulan peygamber budur. Yusuf'tan sonra kimin oğlu olduğu kesinlikle bilinmeyen Musa gelir. İsrailoğullarının kendisine kitap indirilen ilk peygamber de, Musa olarak bilinir.

Eyyub. Kutsal Kitap'ın **24** bâb tutan 18. bölümü, **Eyyub** adını taşır. Bu bölümün kimi yeri manzum, kimi yeri düz yazıdır.

Eyyub'un bir peygamber olarak gönderilmesinin nedeni, iyi insanların mutlu olmaları, dünyanın geçiciliği, kötülüklerin giderilmesi, insanlar arasında sürekli bir kardeşliğin kurulması, alınyazısına bağlanma, bütün taşkınlıklardan kaçınma, acıya, sıkıntıya katlanmadır. Eyyub, bu nedenle, İbrani dininde «sabr»ın en yüce örneği sayılır.

Eski İbrani inançlarına göre cennet, cehennem yoktu; ne varsa bu yeryüzündendi. Eyyub, bu eski inançları değiştirdi. Yahudiliğe yeni bir anlayış, yeni bir görüş getirdi. Bu nedenle kimi din tarihçileri, Kutsal Kitap'ta **Eyyub** adıyla anılan bölümün bir başka elden çıktığını, kimi de bu bölümü Yeremya'nın yazdığını söyler. Bu bölümün Musa'dan kaldığını ileri sürenler de vardır. Ancak bu düşünceler Eyyub'un varlığına, peygamberliğine, kendi adı ile anılan bölümün başkasının olduğuna kimseyi inandıramamıştır.

Eyyub bölümü, Kutsal Kitap'ın ahlâk, edebiyat, duyuş, dil, yazış biçimi bakımından, en olgun, en güzel başarılı bölümü sayılır.

Eyyub, tanrı korkusunun, kötülükten kaçınmanın, iyiliğin örneği olarak görülür!

«Uts diyarında bir adam vardı, dı Eyyub idi, ve bu adam kâmil ve doğru idi. Allahtan korkar ve kötülükten çekinirdi.» (Eyyub 1.1).

Eyyub'un tanrıdan aldığı **«vahy»** ler manzumdur ve karşılıklı konuşma biçimindedir. Bu konuşmalar, Eyyub'un arkadaşları ile kendi arasında geçer. Tanrı, buyruklarını Eyyub'a bildirmiş, bu tanrısal bildiriler korkunç bir kasırganın ortalığı allak bullak ettiği sırada inmiştir:

«O zaman Rab kasırganın içinden Eyyub'a cevap verip dedi:
Bilgisizce sözlerle,
Takdiri karartan bu adam kim?
Şimdi kuşağını beline vur, erkek gibi,
Sana sorayım da, bana anlat.
Ben dünyanın temellerini korken, sen nerede idin?
Bildir, eğer sende anlayış varsa.»

(Eyyub 38.1-4).

Eyyub bölümünde evrenin yaratılışı, düzeni, insanların geleceği, suçların, iyiliklerin karşılığı, tanrının adaleti, yüceliği, erdemi, mutluluk, insanın yaratılışı, ana karnında biçimlenişi, doğumu anlatılır.

Musa'nın kardeşi **Harun** da bir peygamber olarak kutlanır. Kutsal Kitap'ın Musa'ya indirilen ilk beş bölümünden başlayarak son bölümüne kadar adı geçen peygamberler dizisine göre İsmail (Samuel), Yakub, Yusuf, az önce anılan Musa ile Harun zincirinden sonra, sıra ile Eyyub gelir. Bu peygamberlere kitap gönderilmemiştir (Musa'dan başka). Tanrının İsrailoğullarını korumak, uyarmak, yönetmek, aydınlatmak için seçtiği, görevlendirdiği bu kimseler birer **Nebi** (haberci) durumundadır.

Davud. Kendisine tanrıdan kitap indirilen bir peygamber olan **Davud** bir yandan da devlet kurucu, yönetici niteliklerle donatılmıştır. Ona indirilen kitabın **Zebur** olduğunu daha önce gördük. **Davud** sözü, bu peygamberin gerçek adı

değil, niteliğidir. İbrani dilinde Davud sözünün anlamı, **yöneten** (kumandan), yada **savaş önderi** demektir. Ancak Davud'a indirildiği söylenen **Zebur**'da onun bu savaşçı, ezici, yıldırıcı gücünden pek söz edilmez. Onun sözleri yumuşak, öğütleyici, uzlaştırıcı bir özellik taşır.

Davud'un İsrailoğullarının kralı olarak görev başında bulunduğu dönem, devletin en güçlü çağlarından biridir. Kutsal Kitap'ın **Samuel II** bölümünde bütün yüceliğine, güçlülüğüne karşılık Davud'un tanrı katında kötü, suç sayılabilecek işler yaptığı da anlatılır. Özellikle bir Hitit kadını olan **Uriya**'ya göz koyması, onunla sevişip kadını gebe bırakması iyi karşılanmaz. **(Samuel, Bâb 11.1-27)**.

Davud, bir peygamber, kral olarak İsrailoğulları devletini otuz yıl yönetti. Bu süre içinde devleti güçlendirdi, İsrailoğullarının gücünü komşu ülkelere gösterdi. Kudüs ilini düşman elinden alarak kendisine başkent yaptı, kaleler, surlar kurdurdu, Kudüs'e daha sonra **Yeruşalayim** (Yeruşalim) adı verilmiştir. İbranilerce pek kutsal sayılan **«Ahid Sandığı»**nı Kudüs'e getiren de Davud'tur. **(Samuel 11. Bab 6.2-5)**.

Süleyman. Peygamber-kral Davud'dan sonra İsrailoğullarının en güçlü peygamber-kralı sayılır. M. Ö. 970-931 yılları arasında krallık ettiği söylenir. Kutsal Kitap'ta onun olduğu söylenen **«Süleymanın Meselleri»** adlı 31 bâb tutarında manzum bir bölüm vardır. Bir peygamber olmasına karşılık Süleyman'a tanrının kitap göndermediği, «Meseller»i kendiliğinden söylediği, ancak tanrıya yakınlığı dolayısiyle ondan esinlendiği anlatılır. Süleyman, Davud'un düzene koyduğu, sınırlarını genişlettiği, temellendirdiği İsrailoğulları devletini daha da güçlendirmiş, genişletmiş, pekiştirmiştir.

Kutsal Kitap'a göre Süleyman'ın iki ayrı özelliği vardır. Biri bilgeliği, olağanüstü başarılar göstermesi, yetenekler taşıması, öteki devlet adamlığı, yöneticiliği. Kutsal Kitap'ın daha çok bu olağanüstü nitelikleri, masallara karışan kişiliği üzerinde durduğu, ona önem verdiği görülür. İbrani dilinde adı **Şelomoh** (barışsever) olan Süleyman çağında en çok gelişen, İsrail edebiyatıdır.

Süleyman, bütün canlı varlıklarla ilgili bilgileri edinmiş, onların özlerini, niteliklerini öğrenmişti. **«Üçbin mesel söyledi, ve ilâhileri binbeşti. Ve Lübnan'da olan erz ağacından duvarda biten zufa otuna kadar ağaçlar hakkında söyledi, hayvanlar, ve kuşlar, ve sürünen şeyler, ve balıklar hakkında söyledi. Ve Süleyman'ın hikmetini dinlemek için bütün kavimlerden, onun hikmeti hakkında işitmiş olan bütün dünya krallarından adamlar gelirlerdi.»** (Krallar 1. Bab 4.32-34).

Tintoretto'nun Venedik'teki Scuola di S. Rocco için yaptığı tavan resmi.

Bu sözlerin yanlış bir yorumu sonucu Süleyman'ın bütün hayvanların dilinden anladığı, onlarla konuştuğu yargısına varıldı. Gerçekte Kutsal Kitap'ta onun böyle bir niteliği anlatılmaz.

Kutsal Kitap'ta, kral Süleyman'ın yönetimi elinde bulundurduğu sürece yaptığı işler anlatılırken, onu kötüleyici nitelikte sözler bulmak da kolaydır: **«Ve kral Süleyman bütün İsrail'den angaryacılar topladı, ve angaryacılar otuzbin adamdı. Ayda onbin adamı olmak üzere bunları Libnan'a (Lübnan'a) gönderdi, bir ay Libnan'da ve iki ay evde kalırlardı, ve angaryacıların başında Adoniram vardı. Ve Süleyman'ın yük taşıyan yetmişbin, ve dağlarda taş kesen seksenbin adamı, bunlardan başka Süleyman'ın işte çalışan kavmin üzerine hükmeden, işin başında bulunan üçbin üçyüz baş kâhyası vardı.»** (Krallar 1. Bab 5.13-16).

Bu sözlerden çıkan sonuca göre kral Süleyman'ın buyruğu altında yaşayan İsrailoğulları ile Mısır'da, daha önceleri yaşamış İsrailoğullarının durumu arasında, ezilme bakımından bir değişiklik yoktur.

Süleyman'ın adına söylenen **«Meseller»**in çoğu birer öğüt, birer

Raffaello'nun bugün Floransa'daki Galleria Palatina'da bulunan bir tablosu.

özdeyiş niteliğindedir.

«Yarınki günle övünme,

Çünkü gün ne doğuracak bilmezsin.

Kendi ağzın değil, seni başkası övsün». (Meseller Bâb 27.1-2).

Elia. İbrani dilinde **Eliyyah, İlya** gibi değişik adlarla anılan bu peygamberin M.Ö. IX.yy.'da yaşadığı ileri sürülür. Yaşayış çağı, davranışları konusunda kesin bilgi yoktur. Kutsal Kitap'ta adının geçmesine karşılık kendisine kitap indirildiğini, tanrının ona ne türden bir görev verdiğini bildirir nitelikte açıklamalar da yoktur.

Masallaşan yaşayışına göre İsrailoğullarının ahlâksızlığı, kötülüğü, dinsizliği yüzünden devamlı tanrıya yakarır, durumun düzelmesi, tanrısal yasaların yürütülmesini dilermiş.

Kutsal Kitap'ın «Krallar» bölümünde tanrının onu nasıl göklere çağırdığı, ona buyruklar verip Yahudileri aydınlatmakla görevlendirdiği konusunda değişik ayetler vardır:

«Ve vaki oldu ki, Rab İlya'yı kasırga ile göklere çağıracağı zaman, İlya ile Elişa Gılgaldan giderlerken, İlya Elişa'ya dedi: Rica ederim, burada kal, çünkü Rab seni Beytele kadar gönderdi. ...... Ve vaki oldu ki, onlar yürüyüp konuşurlarken, işte, ateşten araba ve ateşten atlar, ve ikisini birbirinden ayırdılar, ve İlya kasırgada göklere çıktı.» (Krallar 11/2.1-11).

Kutsal Kitap'da İlya adı Elişa ile yanyana anılır. Tanrı onlara ortaklaşa görev verir. Bu nedenle İlya'nın en yakın yardımcısı, Elişa sayılır.

Elişa. M.Ö. IX.yy.'da yaşadığı söylenen Elişa bağımsız bir peygamber değildir. İlya'nın yardımcısı, yoldaşı durumundadır. **Krallar II** adlı bölümde adı çok geçer. Kendisine birçok olağanüstü güçlerin verildiği, mucizeler gösterdiği söylenen Elişa, İsrailoğulları arasında puta tapıcılığın yayılmasını önlemek, tektanrıcı düşüncenin yerleşmesini sağlamak için çok çalışmış, bu yüzden sıkıntılara katlanmış, acılar çekmiştir. Din tarihlerine göre Yahudiliğin kurucularından sayılır.

Yoksulların, dulların, öksüzlerin koruyucusu olan Elişa, yaşadığı çağda halkı ezenlere, soyanlara, tefecilere, faizcilere karşı direnmiş, halkı uyarmıştır. **(Krallar 11. Bab 4 ile ondan sonraki bölümler).**

İşaya. Adı, **«Yahova'nın kurtuluşu»** anlamına gelen bu peygamberin yaşadığı dönemin M.Ö. VIII.

Tanrı Musa ile konuşuyor (Cristoforo de Predis'in minyatürü).

yy. olduğu söylenir. Kutsal Kitap'ta onun adını taşıyan 66 babtan oluşan bir bölüm vardır. Yahudi dininin bütün çoktanrıcı dinlerin etkisinden arınması yolunda çalışan, bu yüzden Yahudilerin başka uluslarla karışıp kaynaşmasını önlemeye çalışan İşaya, tanrının kutsallığı yüzünden İsrailoğullarının da kutsal oldukları görüşünü savunmuştur. Ona göre İsrailoğulları tanrının kutsal ulusudur, tanrı soyundandır.

İşaya'ya göre, günün birinde bu dünya devleti yıkılacak, doğruluğa, hakka, erdeme, güzelliğe dayanan tanrı devleti kurulacaktır. İnsanların ahlâkı bozulmuş, dolandırıcılık, soysuzluk, rüşvet, haksızlık, yalancılık alıp yürümüştür. Bu yüzden tanrı Yahve öcünü alacak, insanların başına bir yıkım getirecektir.

«İşte, bir kral doğrulukla krallık edecek, ve reisler adaletle hükmedecekler. Ve insan yelden saklanacak bir yer gibi, ve sağanağa karşı örtülü bir yer gibi, çorak yerde akar sular gibi, yorucu diyarda büyük kaya gölgesi gibi olacak. Ve görenlerin gözleri yumulmayacak, ve işitenlerin kulakları dikkatli olacak. Ve tez canlıların yüreği bilgiyi anlayacak, ve pelteklerin dili açıkça söylemekte tez olacak. Artık ahmağa asîl ve cimriye cömert denilmeyecek. Çünkü ahmak, fesat işlemek, ve Rabbe karşı sapık sözler söylemek, açın karnını boş bırakmak, ve susamışa içeceği esirgemek için ahmakça söyleyecek, ve yüreği kötülük işleyecek.....

Ey kadınlar, rahat içinde yaşayanlar, kalkın, sesimi işitin, ey kaygısız kızlar, sözüme kulak verin. Yılın üzerine günler geçecek ve siz titreyeceksiniz, ey kaygısız kadınlar, çünkü bağ bozumu sona erecek, yemiş devşirimi gelmeyecek... Çünkü saray ıssız kalacak, kalabalıklı şehir bırakılacak, Ofel ile gözcü ku-

Musa ile Aron (VII.yy. Alman gravürü).

lesi adedi canavar inleri, yaban eşeklerinin sevindiği yer, sürülerin otlağı olacak... üzerimize yukardan Ruh dökülecek, ve çöl semereli tarla olacak, ve semereli tarla orman sayılacak.» (İşaya 32.1-15).

Bu sözlerden, İşaya'nın, yeni bir sarsıntının geleceğini, haksızlıklar, yalanlar, kötülükler yüzünden yeryüzünün allak bullak olacağını bildirdiği anlaşılıyor. İşaya, İsrailoğullarına yeni bir ahlâk düzeni, yeni bir yaşama kuralı getirmek istemiştir.

«Ey milletler, işitmek için yaklaşın, ve ey kavimler, iyi dinleyin, dünya ve onun içindekiler, yer ve ondan çıkanların hepsi işitsin. Çünkü Rabbın bütün milletlere öfkesi, bütün onların ordusuna kızgınlığı var, onları bütün bütün yok etti, onları boğazlanmaya verdi.» (İşaya 24.1-2).

Savunduğu ahlâk anlayışı, kurmak istediği devlet düzeni, geliştirmeye çalıştığı insan ilişkileri bakımından İşaya peygamber, İbrani ulusunun büyük peygamberlerinden sayılır.

Yeremya. Kutsal Kitap'ta 52 bablık öğütleri, 5 bablık da manzum meselleri vardır. Tarih açısından, İsrailoğullarının dört büyük peygamberinden biri olarak benimsenir ve M.Ö. VII.yy.'da yaşadığı söylenir. Çağının ahlâksızlığını, İsrailoğullarının başına yıkım geleceğini, doğrulukla, iyilikle, erdemle davranmalarını öğütledi. Babillilere, Kaldelilere karşı öğütler söyledi. Onun çağında Babilliler ve Kaldeliler İsrailoğulları ülkesine saldırdı, tapınaklarını, kutsal yapılarını yıkıp yerle bir ettiler.

Yeremya, başlangıçta, İsrailoğullarınca pek sevilmedi, ona karşı direnmeler, saldırılar oldu. Tarihin bildirdiğine göre sonunda ülkesinden ayrılarak Mısır'a gitti ve orada kendisini sevmeyen Yahudilerce öldürüldü.

Yeremya, ülkesini ele geçiren ulusların acımasız kıyımlarını, İsrailoğullarını çoluk çocuk, kadın erkek ayırmaksızın kılıçtan geçirmelerini gördü. Bu konuda çok içli, duygulu özdeyişler söyledi:

«Keşke, başım sular, ve gözlerim yaş pınarı olsa da, kavmim kızının öldürülmüş olanlarına gece gündüz ağlasam. Keşke bana çölde bir yolcular konağı olsa da, kavmimi bırakmasam, ve yanlarından gitsem, çünkü onların hepsi zina ediciler, hain alayı. Ve sanki yayları imiş gibi dillerini yalan için kurarlar, ve memlekette kuvvetlendiler, ancak hakikat için değil, çünkü kötülükten kötülüğe gidiyorlar, ve beni tanımıyorlar, Rab diyor. Herkes komşusundan sakınsın, ve hiç bir kardeşe güvenmeyin, çünkü her kardeş çok aldatacak, ve her komşu söz taşıyıp gezecek... Bundan dolayı orduların Rabbı şöyle diyor: İşte ben onları eriteceğim, ve onları deneyeceğim,......... bundan dolayı İsrailin Allahı, orduların Rabbı şöyle diyor: İşte, onlara, bu kavme, pelin otu yedireceğim, ve onlara öd suyu içireceğim.» (Yeremya 9.1-15)

İshak ile Yakub (Raffaello ile G. Romano'nun freski).

Hezekiel. Kutsal Kitap'ta 48 babtan oluşan bir bölüme adı verilen bu peygamberin M.Ö. VII.yy.'da yaşadığı söylenir. Onun döneminde İsrailoğulları düşman saldırılarına uğramış, geniş ölçüde bir tutsaklık başlamış, ortalık bozulmuştur. Hezekiel işte bu karışık ortamda, tanrının görevlendirdiği bir kimse olduğunu, bozuk düzeni onarmak, ahlâksızlığı gidermek için gönderildiğini ileri sürerek ortaya çıkmıştır:

«Ve bana Rabbın sözü geldi: Adem oğlu, yüzünü İsrail dağlarına çevir, ve onlara peygamberlik et, ve de: İsrail dağları, Rab Yehova'nın sözünü dinleyin.» (Hezekiel 6.1-2).

Hezekiel, peygamberlik görevini alır almaz İsrailoğullarının sapkınlıktan kurtulmaları için çalışmaya koyulmuş, halkı uyarmaya, ahlâksızlıklara bir son verilmesini öğütlemeye, tanrının bu yüzden başlarına büyük bir yıkım getireceğini söylemeye başlamıştır.

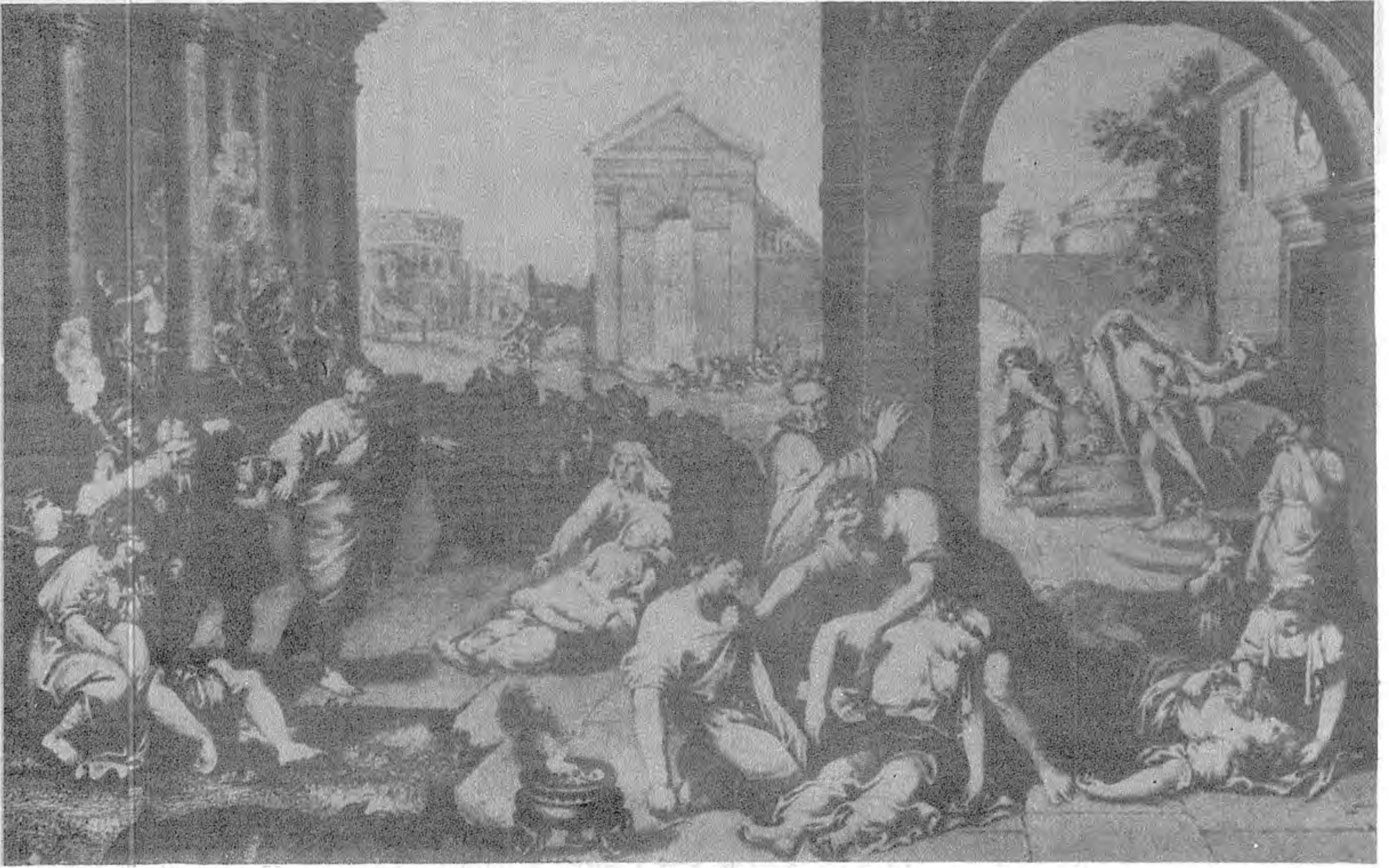
«Vc bana Rabbın şu sozü geldi: Adem oğlu, ekmeğini titreyerek ye, ve suyunu çarpıntı ve korku ile iç, memleket kavmına de: Yeruşalimde oturanlar için ve İsrail diyarı için Rab Yehova şöyle diyor: Bütün onda oturanların zorbalığı yüzünden, onu dolduran şeylerden memleketi ıssız kalsın diye, ekmeklerini korku ile yiyecekler, ve sularını şaşkınlıkla içecekler.» (Hezekiel 12. 17-19).

Kutsal Kitap'a göre Hezekiel'in gelmesi İbrani ulusuna tanrının bir uyarısıdır. Ancak ulus onun sözlerini dinlemeyince, sapkınlıklarını sürdürünce İsrailoğulları ülkesi düşman saldırılarına uğradı, yakılıp yıkıldı, halkın kimi tutsak edildi, kimi kılıçtan geçirildi.

Yahudiliğin sapkınlık dönemlerine uygun gelen bu olaylar tarih bakımından da doğrudur. Bu dönemde komşu uluslar İsrail ülkesine saldırmış, Yahudi dinini ortadan kaldırmak istemişlerdir.

Daniel. Kutsal Kitap'ın 12 bâblık bir bölümüne adını veren Daniel, İsrailoğullarının, özellikle düş yormada, büyük saygı gösterdikleri, yücelttikleri ulularдан biridir. Yaşadığı sürece birçok acıya, sıkıntıya katlanan, düşmanların eline geçince arslanların içine atılan, bütün bu ölüm-kalım olaylarından sağ çıkan Daniel'in çağı, İsrailoğullarının gerileme, düşman saldırıları karşısında yıkıma sürüklenme dönemidir. O çağda İsrailoğullarının ülkesi, bir yanda Perslerin, bir yandan da Mezopotamya'daki komşu ulusların saldırılarına uğruyordu.

Daniel, Babil kralı Nabukadnazar çağında yaşadığı için Nabukadnazar'ın Yeruşalim'e girişini, Yahudileri ezişini gördü. Bu saldırıların arkasında İsrailoğullarının doğruluktan, tanrı buyruklarından ayrıldıkları, sapıttıkları düşüncesi saklıdır. Daniel'e tanrısal bildiriler, çoğunlukla uyurken, birer düş niteliğinde gelmiştir. O, bu düşleri yo-

Lighfoot'un, Tanrı'nın Davud'u cezalandırmak için İsrailoğulları arasında cıkardığı üç günlük veba salgınını konu alan gravürü.

rumlayarak anlam çıkarır, İsrailoğullarına bildirirdi. Bu nedenle Daniel, peygamberler içinde en büyük «düş yorumcusu» olarak saygı görür. Daniel'in yorumladığı düşler içinde en ilginci, kral Nabukadnazar'ın onun önünde çökmesine yol açanıdır. Daniel'in ülkesini ele geçiren Nabukadnazar bir düş görür, Daniel'i yanına çağırır, gördüğü düşün yorumlanmasını ister.

Bu düş başı altın, göğsü gümüş, ayakları demir, parmakları balçık bir heykelle ilgilidir. Daniel, bu düşün kralın ülkesinin günün birinde yıkılacağı, ondan dört imparatorluk doğacağı, dördüncü imparatorluğun bütün yeryüzünü kaplayacağı anlamına geldiğini söyler. Daniel'in bu yorumu karşısında kral Nabukadnazar şaşırır, diz çöker, bayılıp düşer. Kendine gelen kral, Daniel'e büyük saygı gösterir, Yahudileri bağışlar, tutsakları salıverir.

«O zaman kral Nabukadnazar yüz üstü düştü, ve Daniel'e secde kıldı, ve ona takdime ve hoş kokular arz etsinler diye emretti. Kral Daniel'e cevap verip dedi: Madem ki sen bu sırrı açabildin, gerçek sizin Allahınız, İlahların Allahı, ve kralların Rabbıdır, ve sırlar açan odur.» (Daniel 2.46-47).

Hoşea. Kutsal Kitap'ta Daniel'den sonra gelen, 14 bablık bir bölüme adı verilen **Hoşea,** tarih kaynaklarına göre, M.Ö. VIII.yy. (750 dolaylarında) yaşamıştır. İsrailoğulları devletinin çöküşünü görmüş, tutsaklık dönemini yaşamıştır. Hoşea'nın dilinde suçlu olduğunu bildiren, inancına, tanrısına, dinine gönülden bağlı kalan bir kimsenin anlatışı sezilir. Suçluyu bağışlamayı, başkalarının eksiklerine göz yummayı önerir. Tarihçiler, onun bu alçak gönüllülüğünü, çok sevdiği karısının kendisini aldatışına bağlarlar. Gerçekten de Hoşea kendisini aldatan karısını gene sevmiş, bağışlamıştır.

Hoşea'ya bildirilen tanrı sözlerinin böyle zina ile, aldatma ile bağlantılı oluşu onun yaşamı ile ilgili olsa gerektir:

«Rabbın, Hoşea vasıtasiyle, söylediği sözün başlangıcıdır. Rab Hoşea'ya dedi: Git kendine bir kötü kadın, ve zina çocukları al, çünkü memleket Rabbın ardından ayrılarak çok zina ediyor. Ve gitti, ve Diblaim'in kızı Gomer'i aldı, ve kadın gebe kalıp ona bir oğul doğurdu. Ve Rab ona dedi: Adını Yizreel koy, çünkü Yizreelde dökülen kanın öcünü çok geçmeden Yehu evinden alacağım, ve İsrail evi krallığının sonunu getireceğim.» (Hoşea 1.2-4).

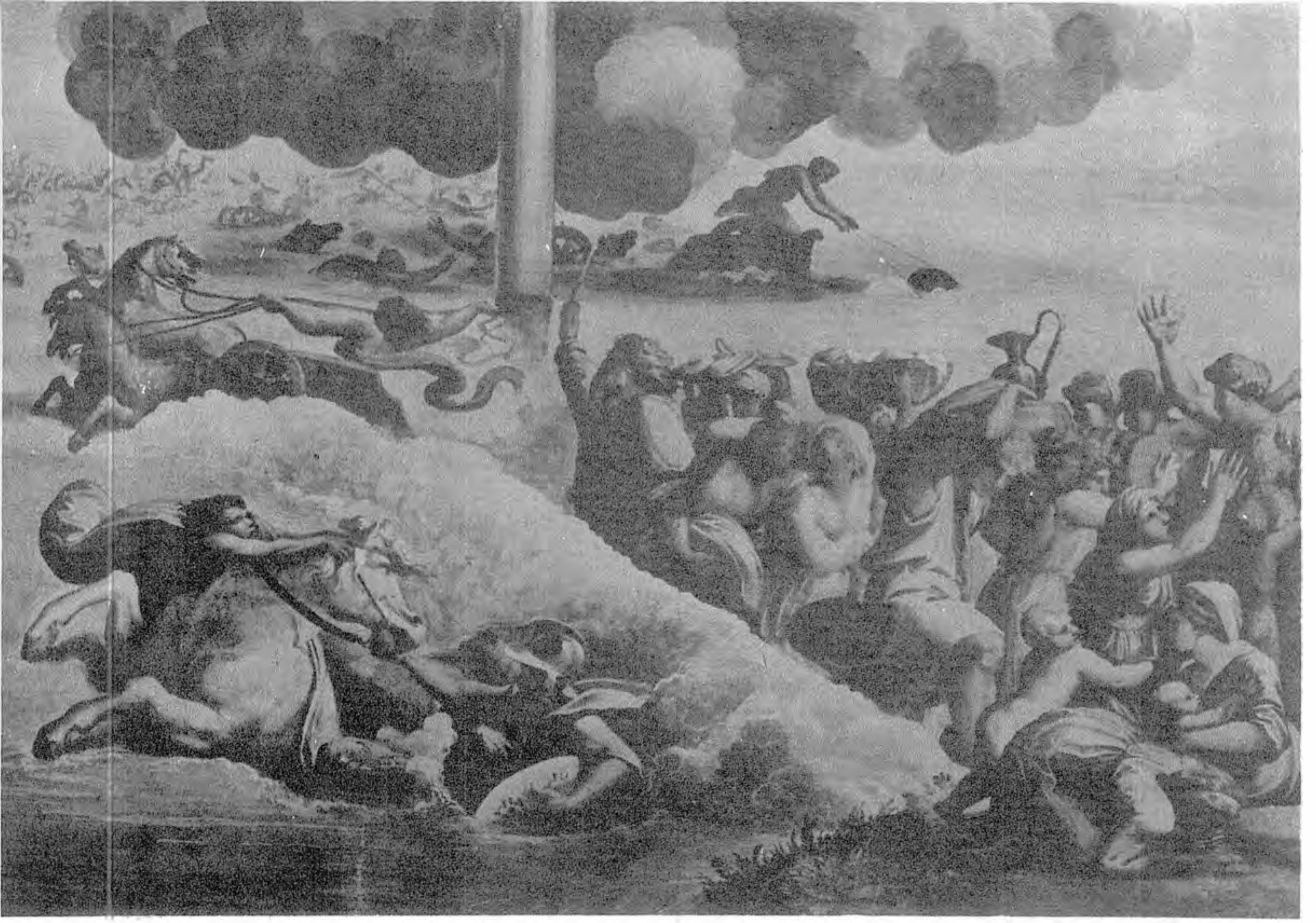
İsrailoğulları arasında, özellikle Mezopotamya'nın komşu ulusları ile yakın ilişkilerin kurulması sonucu, en yaygın olan suçun zina olduğu, tarih belgelerinden öğreniliyor. Bu dönemde eski çoktanrıcı dinlerin kalıntısı olan kardeşin kardeşle, ananın oğlu, babanın kızı ile sevişmesinin kimi yerlerde sürüp gittiği biliniyor. İsrail devletinin, dininin kurucusu sayılan Musa çağında da bu yasak birleşme yaygındı.

Musa'nın getirdiği din bu tür birleşmeleri kesinlikle yasaklamış, bu gibi suçları işleyenlerin öldürülmesini buyurmuştu. Durum Hoşea'nın yaşadığı çağda da değişmemiş, bu nedenle Hoşea İsrailoğullarını uyarmak, sapıklıktan kurtarmak işini üzerine almıştır.

«Kendiniz için doğrulukla ekin, iyiliğe göre biçin, işletilmeyen toprağınızı nadas edin, çünkü Rab gelip üzerinize doğruluk yağdırıncaya kadar onu aramak vaktidir. Kötülük ektiniz, fesat biçtiniz, yalanın meyvasını yediniz, çünkü kendi yolunaşyiğitlerinin çokluğuna güvendin... Ana çocukları ile yere çalınıp

İsrailoğulları çölden geçerken Tanrı'nın kendilerine yolladığı yiyeceklerle karınlarını doyuruyorlar (Bachiacca'nın tablosu).

Israiloğulları Kızıldeniz'i geçiyor (Raffaello ile Raffaellino del Colle'nin freski).

parçalandı... İsrail kralı... helak edilecek.» (Hoşea 10.12-15).

Amos. Kutsal Kitap'ta dokuz bablık bir bölüme adı verilen Amos, din tarihine göre, İsrailoğullarının oniki büyük peygamberinden biri sayılır. Onun M.Ö. VIII.yy. ortalarında yaşadığı, İsrailoğullarının tanrısal devletinin yıkılmadığına, sürüp gittiğine Yahudi ulusunu inandırmak, bu inancı yaymak için çalıştığı, kendisini tanrının bu nedenle görevlendirdiği iddiası ile ortaya çıktığı söylenir.

Amos, bir peygamber olarak, İsrailoğullarının eski inançlarının birer kalıntısı olan kanlı kurbanlara karşı çıkmıştır. Toplum içindeki haksızlıklara, vurgunlara, yoksulların ezilmesine, baskıya karşı direnmeyi öneren Amos, bir çobandı.

«...Ben peygamber değildim, peygamber oğlu da değildim, ancak ben sığır çobanı idim, ve ceviz ağaçları tımar ederdim, ve Rab beni sürünün arkasından aldı, ve Rab bana dedi: Git, kavmim İsrail'e peygamberlik et.» (Amos 7.14-15).

Bu sözlerden, Amos'un, bir çobanken tanrının sevgisini kazanıp peygamberlikle görevlendirildiği, vahyler aldığı anlaşılıyor. Onun peygamberlik dönemi, çağdaşlarında olduğu gibi, İsrailoğullarının yıkıma sürüklendiği dönemdir. Nitekim İsrailoğullarını kurtarmak için en çok peygamber de bu dönemde, M.Ö. VIII.yy.'da ortaya çıkmıştır.

Amos'un adını taşıyan bölüm, Kutsal Kitap'ta dokuz bablık küçük bir bölümdür, ancak buyruklar oldukça ağır ve ezicidir. Bunun da nedeni, bu çağda, zinanın artması, kadınların alabildiğine fahişelik etmesidir.

«Ey sizler, Samiriye dağındaki Başan inekleri, fakirleri sıkıştıran, yoksulları ezen, efendilerine: Getir de içelim, diyen kadınlar, şu sözü dinleyin: Rab Yahova kudsiyeti üzerine and etti ki, işte, üzerinize o günler geliyor ki, sizi çengeller ile, ve geri kalanlarını balık oltaları ile çekip götürecekler. Ve gediklerden çıkacaksınız, her kadın karşısındakinden çıkacak, ve kendinizi Harmona atacaksınız, Rabbin sözü.» (Amos 4.1-3).

Amos, yoksulları, düşkünleri, kimsesizleri ezen, soyan, haksızlık eden, öksüzlerin hakkını yiyen kimselere karşı toplumu uyaran bir önder durumundadır.

«...dinleyin, sizler ki, yoksulu yutmak istiyorsunuz, ve memleketin fakirlerini helâk ediyorsunuz ve diyorsunuz: Ne vakit ay başı geçecek ki zahire satalım? ve ne vakit sebt günü geçecek ki satılığa buğday çıkaralım? (...) Ve hileli teraziler kullanalım da fakirleri gümüşe, ve yoksulları bir çift çarığa satın alalım, ve buğdayın süprüntüsünü satalım?» (Amos 8.4-6).

Yunus. Kutsal Kitap'ta dört bablık, çok küçük bir bölüme adı verilen Yunus, İbrani peygamberleri içinde, adı en az anılanıdır. Buna karşılık İbrani edebiyatında onunla ilgili yaygın, uzun bir masal vardır.

Tanrı dinsizleri, sapkınları yola getirmek, onlara öğütler vermek için, Yunus peygamberi görevlendirip Ninova'ya gitmesini buyurur. Yunus bu görevi yerine getirmek istemez, bir gemiye binerek Tarşış'a

Musa yasa levhalarını alıyor (Raffaello ile Raffaelline del Colle'nin freski).

kaçmaya kalkar. Buna kızan tanrı Yahve, büyük bir fırtına çıkarıp denizi allak bullak eder, gemi yalpalar. Gemidekiler korkuya kapılınca içlerinde bir günahkârın bulunduğu sanısına kapılırlar. Bu sırada Yunus gemide uyumaktadır. Kaptan yanına gelip onu uyandırır; tanrıya yalvarmasını, belki onun tanrısının yardıma geleceğini, batmaktan kurtulacaklarını söyler. Ancak fırtına daha da azar. Bunun üzerine halk Yunus'u sıkıştırır, onun İbrani olduğu, tanrıdan korkup kaçtığı ortaya çıkar. Bunun üzerine Yunus kendi isteğiyle denize atlar. Bu sırada bir balık Yunus'u yutar. Yunus üç gün üç gece balığın karnında kalır. Tanrıya yakarır, duası yerine gelip balık onu deniz kıyısında karaya «kusar».

Yunus, tanrının bu yüceliği karşısında utanır, suçundan dolayı yakarır. Sonra Ninova'ya giderek halka tanrının dilediği nitelikte öğütler verir, onları aydınlatmaya, doğru yola getirmeye çalışır. Bütün Ninova ulusu, kralları Yunus'a inanıp imana gelir, tanrı da Ninova'yı yerle bir etmekten vazgeçer.

Kutsal Kitap'ta Yunus'la ilgili olay böyledir. Bu olay, tanrının suçluları bağışlamak için gösterdiği yüceliği anlatmak, tanrının önünden kaçmanın olanak dışı olduğunu göstermek içindir.

«Ve Amittayın oğlu Yunus'a Rabbin şu sözü geldi: Kalk, Nineveye o büyük şehre, git, ve ona karşı çağır, çünkü onların kötülüğü benim önüme kadar çıktı. Fakat Yunus Rabbin önünden Tarşişe kaçmağa kalktı.» (Yunus 1.1).

«Ve Yunus balığın karnından Allaha Rabbe dua etti. Ve dedi:

Sıkıntım içinden Rabbi çağırdım, ve bana cevap verdi,

Ölüler diyarının bağrındanimdada çağırdım,

Ve sen benim sesimi işittin.» (Yunus 2.1-2).

Tanrı yaptığından dolayı ilkin Yunus'u cezalandırır, sonra tövbe edince bağışlar.

Nahum. Kutsal Kitap'ta adı geçen küçük peygamberlerden biri. Dinler Tarihi, Nahum'un oniki küçük peygamberin yedincisi olduğunu bildirir. Kimi din tarihçileri ise onun bir «ermiş» olduğu görüşünü savunur. Kutsal Kitap'ta Nahum adına iki sayfa tutarında üç bablık küçük bir bölüm vardır.

«Avutucu, öğüt verici» anlamına gelen Nahum sözünden, onun İsrail halkına öğüt vermek, onları aydınlatmakla görevli bir kimse olduğu anlaşılıyor. Nahum M.Ö. VII. yy. ortalarında yaşamış olduğu ve Ninova kentinin halkın işlediği günahlar yüzünden yıkılacağını önceden bildirdiği söylenir.

Habakkuk. Kutsal Kitap'ta üç bablık küçük bir bölüme adı verilen Habakkuk İsrailoğullarının küçük peygamberlerinden biridir.

Kötülüğün, sapkınlığın alıp yürüdüğü bir dönemde İsrailoğullarını uyarmaya çalışan Habakkuk, tanrının sevgilisi sayılan bir ulusun, Yahudilerin, düşmanların saldırılarına uğrayıp yenilmelerini, yurtlarının yağmalanmasını tanrının adaleti ile bağdaşmaz bir durum olarak görür. Bu nedenle tanrı öfkesinin böyle azgınlaşınasını haksızlıkların, günahların, baskıların sınırsızlığında,

Musa'nın tercümanı (Giovanni Strazza'nın heykeli). Musa kekeme olduğundan tanrı ona tercüman kullanmasını buyurmuştu.

İsrailoğullarının tanrı tanımazlığında bulur.

«Ya Rab, ne vakte kadar imdada çağıracağım da sen işitmeyeceksin? Sana zorbalık diye feryat ediyorum, ve sen kurtarmıyorsun. Niçin fesadı bana gösteriyorsun, kendin de sapıklığa bakıyorsun? Çünkü soygunculuk ve zorbalık karşımdadır, ve kavga oluyor ve çekişmeler çıkıyor. Bundan ötürü şeriatın kuvveti yok, ve hak hiç ortaya çıkmıyor, çünkü kötü adam sahilin etrafını sarıyor, bunun için hak sapık çıkıyor.» (Habakkuk 1.2-4).

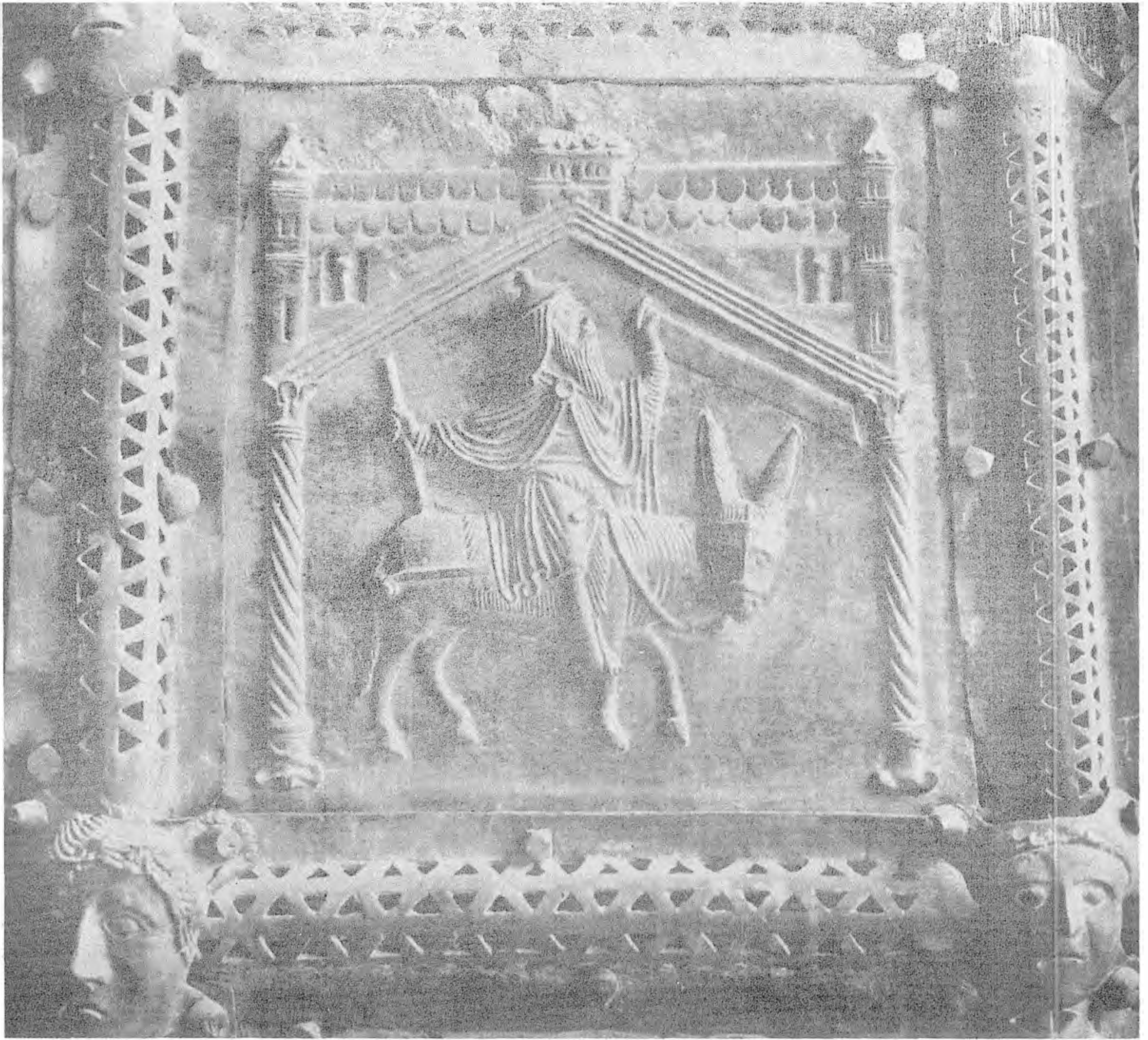
Tsefanya. Alçakgönüllülüğü, ağırbaşlılığı öğütleyen, insanların birbirlerine karşı yumuşak davranmalarını isteyen Tsefanya, İsrailoğullarının ikinci dizide yer alan küçük peygamberlerindendir. Kutsal Kitap'ta onun adını taşıyan üç bablık küçük bir bölüm vardır. M. Ö. VII.yy. bitiminde yaşadığı söylenir.

Tsefanya, **«Yahve'nin günü»** denen yeryüzü yıkımının (kıyametin) yakın olduğunu; insanların azıttıklarını, doğruluktan, imandan ayrıldıklarını, bu nedenle suç işlediklerini, başlarına gelecekleri gösteren belirtilerin bulunduğunu ileri sürdü!

«Bir araya gelin ey utanmaz millet, ve ferman çıkmadan önce, gün saman ufağı gibi geçip gitmeden önce, Rabbin kızgın öfkesi üzerinize gelmeden önce, Rabbin öfkesi günü üzerinize gelmeden önce, toplanın. Rabbin hükümlerini yapmış olan dünyanın bütün alçakgönüllüleri, Rabbi sayın, salâhı arayın, alçakgönüllülüğü arayın, Rabbin öfkesi gününde belki örtülürsünüz. ...... ey Kenan, Filistîler diyarı, Rabbin sözü size karşıdır, seni yok edeceğim, öyle ki artık sende oturan kimse olmayacak. Ve çoban mağaraları ile ve sürü ağılları ile deniz kıyısı otlaklar olacak.» (Tsefanya 2.1-6).

Bu sözler İsrailoğulları ülkesinin, Kenan yurdunun sapkınlığı yüzünden ne denli bir yıkıma doğru gittiğini bildiren açıklamalardır. Nitekim tarih bu olayın doğruluğunu, İsrailoğulları ülkesinin düşman saldırıları sonucu yakılıp yıkıldığını gösteriyor. Tsefanya bu tarih olaylarını önceden gören, İsrailoğullarının sarsıntı geçirmekte olduğunu iyi bilen, bunun bir yıkıma varacağını gören bir kimsedir.

Tsefanya, daha sonra İsrailoğullarının bağışlandığını, bundan sonra daha suç işlememeleri, sapkınlıklara kapılmamaları gerektiği-

S. Zeno'nun Verona'da bulunan alçak kabartması.

ni söyler.

«Ey Sion kızı, terennüm et, ey İsrail, bağır, bütün yürekle sevin ve coş, ey Yeruşalim kızı. Senin için olan hükümleri Rab kaldırdı, senin düşmanını kovdu. İsrailin kralı, Rab, senin içinde, artık kötülükten korkmayacaksın.» (Tsefanya 3.14-15).

Zekarya (Zekeriya). İbrani peygamberlerinin küçüklerinden sayılan Zekarya'nın adını taşıyan bölüm 14 bablıktır. Kutsal Kitap'ta onun, Berekya'nın oğlu olduğu bildirilir.

Yaşayışı konusunda kesin bilgi olmayan Zekarya ile ilgili değişik masallar vardır. Ancak bunların gerçekle bağlantısı yoktur.

Zekarya'nın peygamberlikle görevlendirilmesinde değişik nedenler söz konusudur. Kitap'ın bildirdiğine göre, Yahudi ulusu doğruluktan ayrılmış, tanrıyı, onun buyruklarını dinlemez olmuş, sapkınlığa yönelmiş, bundan dolayı tanrı onlara kızmış, öfkelenmiştir:

«...Zekarya peygambere Rabbin şu sözü geldi: Rab atalarınıza çok öfkelendi. Ve onlara de: orduların Rabbi şöyle diyor: Bana dönün, ordular Rabbinin sözü, ben de size dönerim, orduların Rabbi diyor. Atalarınız gibi olmayın.» (Zekarya 1.1-4).

Zekeriya peygamberin gelişi, Yahudi ulusunun son bunalım dönemine raslar. Atalardan kalma inançların yeniden ortaya çıktığı, yayıldığı, tektanrıcı görüşün bir yana atıldığı bir dönemdir bu. Özellikle komşu ulusların İsrailoğulları devletini ele geçirmeleri, halkın tutsak olup göç edişi, komşu ülkelerde yerleşme gibi durumlar Musa'nın getirdiği din anlayışını sarsmış, yeniden eski pagan çağına dönüş başlamıştır. İşte bu çağda Zekarya ortaya çıkıyor. Tanrının ona «atalarınıza öfkem var» demesi bu nedenledir.

Haggay. Kutsal Kitap'ta iki bablık bir bölümün adı, Haggay adını taşır. Bu bölümün daha ilk cümlesinden [**«...peygamber Haggay eliyle Rabbin şu sözü geldi.»** (Haggay 1.1)], onun bir peygamber olarak görevlendirildiği anlaşılıyor. Haggay, İsrailoğullarının tapınaklarını kurmaları, onarmaları, tanrının buyruklarını yerine getirmelerini öneren bir misyon adamıdır. Yahudiler doğru yoldan sapmış, tapınaklar bakımsız, yıkılmış, bozulmuş bir durumdadır. Tanrının öfkesi artmıştır; Yahudi ulusunun

Meleklerin İbrahim'e görünüşü (Tiepolo'nun tablosu).

başına gelecek vardır. **«Ve ayın yirmi dördüncü gününde ikinci kere olarak Haggaya Rabbin şu sözü geldi: Yahuda valisi Zerubbabele söyleyip de: Ben gökleri ve yeri sarsacağım, ve krallıkların tahtını alt üst edeceğim, ve milletlerin ülkelerinin kuvvetlerini harap edeceğim, ve cenk arabaları ile binicilerini alt üst edeceğim, ve atlarla biniciler düşecekler, herkes kardeşinin kılıcı ile düşecek.»** (Haggay 2.20-22).

Bu sözler, İsrailoğulları devletinin geleceğini belirleyen, tanrısal bildirilerdir. İşte Haggay, böyle bir çöküş çağının gelip çattığını ulusuna anlatmakla görevlendirilmiş bir peygamberdir.

babil egemenliği altında

İsrailoğullarının tarih alanına çıkıp tektanrıcı inancı benimsemeye başlamalarından sonra, üzerinde uzun süre bağımsız yaşadıkları bir yurtları olmadı. Peygamber Davud ile Süleyman'dan sonra Yahudi ulusu için yeni bir tutsaklık dönemi başladı. Hızla gelişen Mezopotamya uluslarından Babilliler, kısa bir süre içinde bütün komşu ülkeleri egemenlikleri altına aldılar.

Özellikle M.Ö. 926 yılından sonra, kral-peygamber Süleyman'ın ölmesi üzerine, yerine geçen oğlu yönetimi sürdürememiş, birliği sağlayamamış, karışıklıkların çıkmasını önleyememişti. İşte bu dönemde İsrailoğulları devleti ikiye bölündü. Kuzeyde kurulan İsrailoğulları devletinin başkenti Pehuel, güneydeki İsrailoğulları devletinin başkenti de eskiden beri kutsal sayılan Yeruşalim oldu. Kutsal Kitap'ın Krallar 1 bölümünde anlatıldığı gibi, peygamber Süleyman'ın krallığı süresince İsrailoğullarının atalardan kalma inanç düzeni bozulmuş, peygamber Süleyman'ın çapkınlığı, yabancı kadınlara düşkünlüğü, yabancı tanrılara karşı eğilimi, aşırı tüketimleri devlet içinde tedirginlik yaratmıştı. Bu durum, Süleyman'ın ölümünden sonra devletin bölünmesini kolaylaştırdı.

İsrailoğullarında eski inançlara, çoktanrıcılığa bir dönüş vardır. Özellikle Altın Buzağı'ya tapma, tanrı Baal'e sungular, adaklar sunma, onun yıkılmış tapınaklarını onarma, onun adına yeni tapınaklar yapma olayları hızlanmıştır. İşte bu dönem, peygamber Süleyman'dan sonra birçok peygamberin geldiği çağdır. Özellikle İlya ile Elişa peygamberlerin yaşadıkları çağ, İsrailoğulları devletlerinin yıkıma sürüklendiği ve tanrının gökten ateş yağdırarak dinsiz kralların adamlarını, halkın gözü önünde, tapınaklarda yaktığı söylenen dönemdir.

Gene bu dönemde tanrı Baal'e insan kurban etme geleneği başlamış, başta bulunan krallar, din görevlilerinin aracılığı ile sevmedikleri, kızdıkları kimseleri, din buyruklarını yerine getirir görünerek, Baal'e kurban etmeye koyulmuşlardır.

Bu sırada peygamber Elişa, tanrının buyruğuna uyarak, Yehu adlı birini kutlayıp kral seçmiş, sonra onun kan dökücülüğünden yararla-

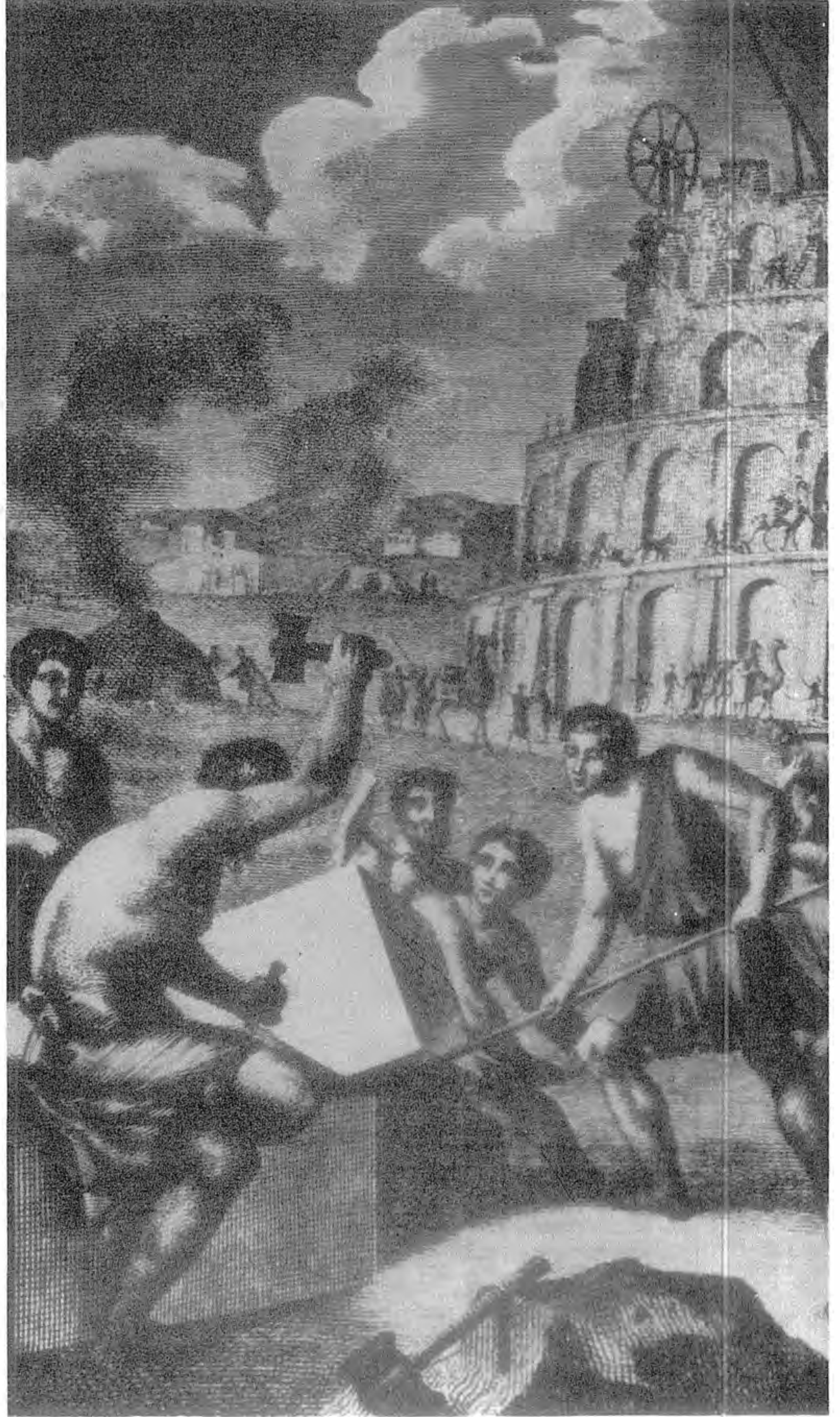
narak tanrı Baal ile eski Kenan tanrılarına tapan papazları bir baskınla ele geçirtip öldürtmüş, tapınaklarını yakıp yıktırmıştır.

Bu çağda İsraillilerin komşuları olan Asurlular ve Mısırlılar oldukça gelişmiş, güçlü birer devlet olmuş, sınırlarını hızla genişletmeye başlamışlardı. İsrailoğullarının dağınıklığından, halkın tanrılar kavgasına düşmesinden yararlanan Asur kralı Salmanassar, birden İsrail üzerine saldırdı, Samariya ilini alıp yağmaladı (M.Ö. 721). Halkı başka illere sürdü, kimini de kılıçtan geçirdi. Böylece İsrail devleti ortadan kalktığı gibi, İsrailoğullarının bu bölgede oturan bütün halkı da yokedildi (Krallar 1). Kendisine ilk doğan çocukların kurban edilmesi geleneğini sürdüren tanrı Maloh ile ilgili inançlar yeniden yayıldı, Astarte'ye tapan kadınlar arasında, bir din geleneği sayılan fuhuş aldı yürüdü. Kuzey İsrail krallığının yıkılışından sonra bir süre daha ayakta kalan Güney İsrail krallığı da sarsılmaya başladı. Kral Ahas o dönemde çok güçlü bir durumda olan Asur kralı Sargon II'nin boyunduruğu altına girerek krallığını bir süre korudu (M.Ö. 735), ancak bu sığınma Yahudi devletini uzun süre ayakta tutamadı.

Babil kralı Nebukadnetsar (Nabukadnezar), büyük bir ordu ile Yeruşalim ilini kuşattı, kenti aldı, halkının çoğunu sürdü (M.Ö. 597). Bir süre sonra Yeruşalim yeniden saldırıya uğradı, tapınaklar yakılıp yıkıldı, halk sürüldü, yada kılıçtan geçirildi (M. Ö. 587). İsrailoğulları peygamberlerinden kiminin de tutsak olarak götürüldüğü bu dönemden sonra, Yahudi ulusunun bitmeyen tutsaklığı başladı.

Bir süre sonra Yahudi ulusu için, başka bir devletin egemenliği altına girme dönemi başladı. Bu da M.Ö. 530 dolaylarında, Babil devletini yıkan İranlılar dönemidir. İranlı kral Kyros (Kurus) büyük bir ordu ile Babil'e girdi. Yahudilerin onu bir kurtarıcı, bir koruyucu gibi karşıladıkları, onun kenti alması için ona casusluk bile ettikleri söylenir.

İran kralı Yahudilerin bu tutumu üzerine, onların Babil tutsaklığına son verip yurtlarına dönmelerini, eski dinlerine bağlanmalarını, tapınaklarını onarmalarını sağladı, onlara yardım etti. Ayrıca Babil tanrısı Marduk'a adaklar sundu, kurbanlar kesti. İran kralının bu davranışı üzerine Yahudilerin sağ kalanları yurtlarına döndüler. Bu özgürlük, görünüşte, yüzeysel bir özgürlüktü, gerçekte Yahudiler efendi değiştirmiş oldular.

Babil kulesinin yapımı (C. Schneid'in deseni).

Babil'den topluca çıkıp Yeruşalim'e gelen Yahudiler, ilk iş olarak Süleyman tapınağını onarmaya koyuldular. İranlıların yardımı ile eski tapınakların çoğu yapıldı. Ancak uzun yıllar süren tutsaklık döneminden sonra İsrail topraklarının çoraklaştığı, kuruduğu, yoksulluğun, açlığın yayıldığı görüldü.

Yahudiler inançlarında, tapınmalarında, bütün din törenlerinde bağımsız olarak uzun yıllar İran egemenliği altında kaldılar. Ancak İran egemenliğinin ortadan kalkması üzerine başka bir devletin e-

Eyyub'un evinde devrem (Bartolo di Fredi'nin freski).

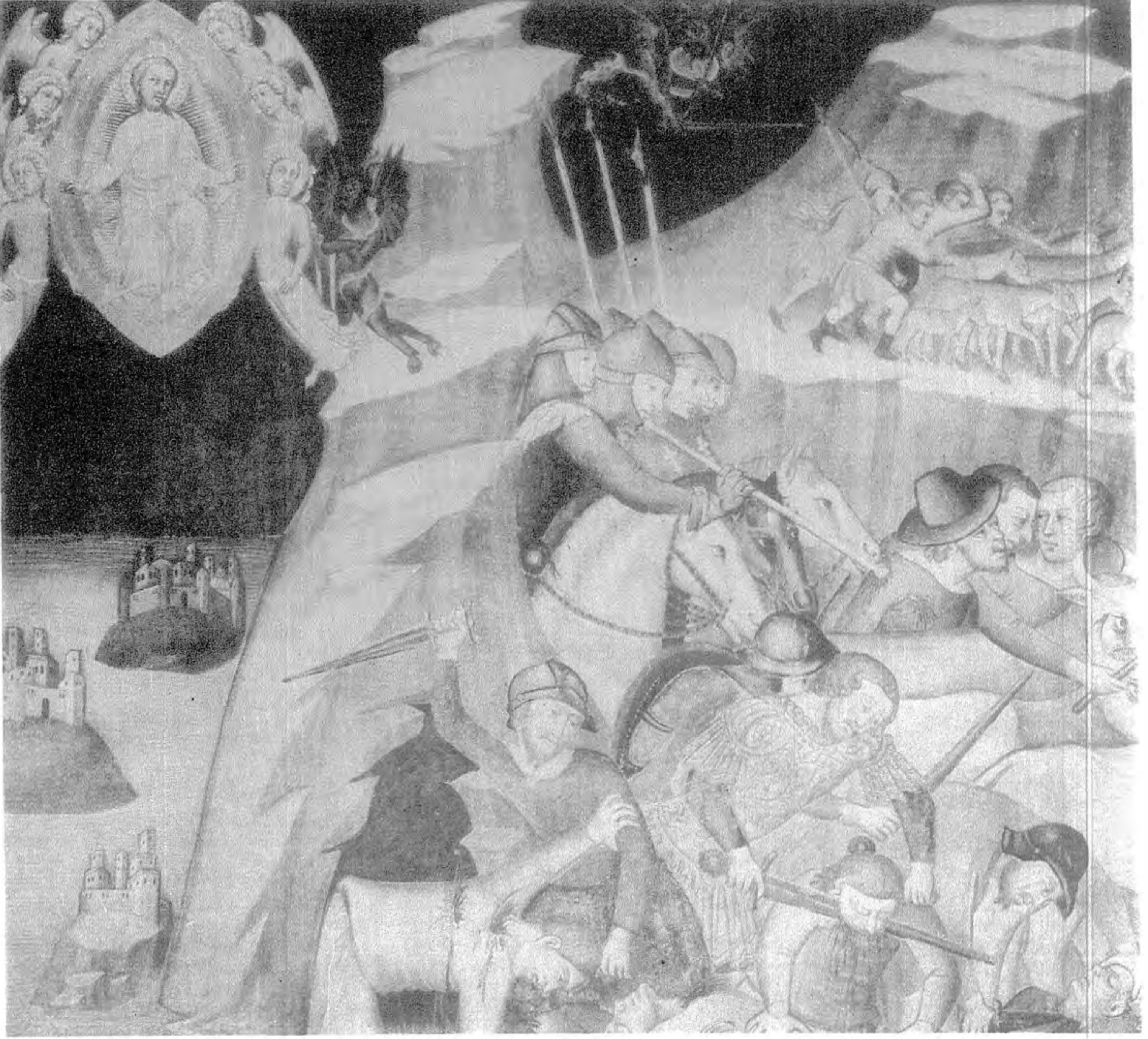
gemenliği altına girme dönemi başladı. Bu da, İranlıları yenen, Anadolu, Mezopotamya ülkelerini ele geçiren Makedonyalı İskender'in (Büyük İskender) yönetimi altına giriştir.

İsrailoğulları ülkesinin, bu sürekli yabancı egemenliği altında bulunuşu, halkının sürülüşü, kılıçtan geçirilişi sonucu büyük değişikliklere uğradığı, halkının eski özelliklerini yitirdiği bir gerçektir. Bu dönemlerde Yahudi soyunda olduğu gibi, Musa'nın getirdiği dinde de dış etkiler yüzünden köklü değişmeler, başkalaşmalar olmuştur. Komşu uluslardan gelen, Kutsal Kitap'ta bulunmayan, inançlar, gelenekler, görenekler Yahudi dinini sürekli olarak etkilemiştir. Bunun en açık örneğini tapınaklarda, din görevlerini yerine getiren belli bir topluluğun oluşmasında görürüz.

Eski dinlerde rahipler ayrı, kutsal bir topluluktu. Onlar, tanrının yakınları; tanrının ayrıcalıklar bağışladığı kimselerdi. Oysa Musa'nın getirdiği dinde bu yoktu. **«Kohen»** denen rahipler, çoktanrıcı dönemlerden kalmış din görevlileriydi. Babil tutsaklığından, İran, Makedonya, Hellen yönetimi altına giriş dönemlerine kadar geçen süre içinde Yahudi dinine, Kutsal Kitap'ta olmayan inançların karıştığı ortaya çıktı. Özellikle tanrılara yapılan adaklarda, sunuşlarda, kurbanlarda bu eski, çoktanrıcı dinlerin izleri açıkça görülür. Bu tutsaklık dönemlerinde Baal'e, kutsal sayılan Altın Buzağı'ya tapmalar, eski gelenekleri sürdürmeler bunun açık örnekleridir.

yahudilikte din devleti

Yahudi ulusunun, bir topluluk düzeni içinde tarih alanına çıktığı çağdan beri tanrı adına konuşan, yöneten bir peygamberler dizisinin buyruğu altında bulunduğu görülür. Kutsal Kitap'ın ilk sözlerinden son sözlerine kadar bütün buyrukların yalnız İsrailoğulları için gön-

Eyyub'un ordusu bozguna uğruyor (Bartolo di Fredi'nin başka bir freski).

derildiği, peygamberlerin yalnız İsrailoğullarının mutluluğu, sağlığı, esenliği için görevlendirildiği anlatılır.

İsrailoğullarının gerçekleştirmek istedikleri devlet, bir din devletidir. Onun yönetim doruğunda, din adamlarının en büyüğü sayılan peygamberler bulunur. Peygamber, Israiloğulları inancına göre, yalnız tanrı elçisi değil, bir devlet yöneticisi; bir kral yada bir devlet kurucusudur. Bunu Kutsal Kitap'ta adı peygamberlerin, özellikle oniki büyük peygamberin, birer kral oluşundan anlıyoruz. Musa'nın, bir yandan peygamber, bir yandan da Yahudi devletinin kurulması için dağınık bir durumda yaşayan İsrailoğullarını bir araya toplamakla görevlendirilmesi, onun böyle bir görevle ortaya atılması, kendinden sonra gelen bütün peygamberlerce de sürdürülmüştür.

Kuruluşundan yıkılışına, Roma İmparatorluğunun yönetimi altına girişine kadar İbrani devletini din adamları yönetmiştir. Bu yönetim biçimi Roma döneminde de, daha sonraki çağlarda da sürdü. Yahudi ulusunu yöneten, din adamlarından oluşan kuruluşa **Sanhedrin** denirdi; bunun 72 yönetici üyesi vardı. Bu kurul başlangıçta Yeruşalim'de, sonra Yamnia ilinde görev yaptı. Yahudi devletini yöneten din adamlarının birer gerçek bilgin olduğu söylenemez; çünkü bunların bütün bildikleri Kutsal Kitap'ın içinde bulunuyordu. Kutsal Kitap'ın dışında bir ilke tanımayan, bütün yasaları, onun âyetlerini yorumlayarak yürürlüğe koyan bu topluluk zamanla gelişti; Yahudi devletinin dağılmasından sonra, İsrailoğulları arasındaki ilişkilerin sürüp gitmesini sağladı. **Sanhedrin** bir buyruk çıkarma, Yahudi ulusu nerede olursa olsun, onu din bakımından aydınlatmakla görevli bir kurul niteliğindeydi. Bu yüzden Filistin toprakları dışında yaşayan Yahudilerle de, din görevlileri aracılığı ile, bağlantı kuruyor, birliğin sürmesini sağlıyordu. Bu kurulun başında **Rabbi** (yönetici) yada **Nasi** (prens) bulunurdu. Devletin en büyüğünden en küçüğüne kadar, bütün kurumları din kurallarına göre düzenlenirdi.

Musevilerin evlenme mukavelelerinden bir örnek.

yahudi yasası: talmud

İsrailoğullarının Filistin'de yerleşip, bir devlet düzeni içinde yaşamaya başladıkları dönemde, bu devletin kurucusu sayılan peygamber Musa'nın beş kitabı vardı. Bunlar Kutsal Kitap'ın (Eski Ahid'in) ilk beş bölümüdür. O dönemde Yahudi toplumu bu din kitaplarının buyruklarına, oluşturdukları toplum düzenine göre yönetiliyor, toplum kurumları onlara dayandırılıyordu. Ancak toplum yönetimi ile ilgili sözler Kutsal Kitap'ın içinde dağınık durumdaydı, belli bir yerde, düzenlenmiş, derlenmiş değildi.

Sanhedrin'in en güçlü çağı olan Nasi Yuda (M.S. 125-217) döneminde, Filistin'in Galilea kentinde Yahudi toplumunun gelenekleri, görenekleri, inançları, Kutsal Kitap'ta bunlarla ilgili sözler yeniden gözden geçirildi. Nasi Yuda (Rabbi Yuda da denir), Eski Ahid'de yönetimle ilgili bütün buyrukları, hükümleri seçip biraraya topladı, onlara kendi çağında söylenen, İbrani geleneklerine, göreneklerine dayandığı için kutsal nitelik taşıdığına inanılan özdeyişleri de ekledi. **Mişna** (öğreti) adı verilen bu derleme, bir yasa (Yahudi yasası) niteliği taşıyordu. Ancak bu derleme, başlangıçta, toplum yasası olarak değil de, okullarda bir ders kitabı olarak kullanılıyordu.

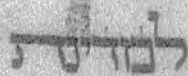
Bu derlemede bulunan yazılar iki ana bölüme ayrılır: biri Eski Ahid'de geçen yasa yada buyruk niteliği taşıyan; ikincisi ise Kutsal Kitap'a girmemiş, ancak Yahudi toplumunun geleneklerine, göreneklerine göre biçimlenmiş, genel geçerlik kazanmış alışkanlıklar.

«Mişna» nın okullarda bir öğrenim kitabı olarak okutulmaya başlaması sonucu geniş bir yorumculuk doğdu. Onda bulunan eski çağlardan, Kutsal Kitap'tan alınma sözler, çağın anlayışına göre açıklanıp yorumlandı. Bu nedenle kitap gün geçtikçe büyüdü. Daha sonraki dönemlerde Mişna'ya yeni yeni eklemeler yapıldı.

Rabbi Yuda'nın düzenlediği ilk Mişna, altı büyük bölümden oluşmuştu. Bütün bölümler Kutsal Kitap'ta geçen yargılara yada buyruklara dayanır. Onlarla bağdaşmayan, onlara karşıt düşen sözler Mişna'ya alınmamıştır. Bu altı bölüm, genellikle, toplumsal ilişkileri, bir de üretim-tüketim kurumlarını kapsar. Mişna'nın bölümleri şöyledir:

Zeraim (tohum). Kutsal Kitap'ta geçen yoksullarla, kâhinlerle, Levililerin tarım ürünlerinden alacakları haklarla ilgili yargılar, buyruklar bu bölümde toplanır. Bu bölüm, Kutsal Kitap'ın tarım işleriyle ilgili bölümüdür.

Moel (belirli zaman kesimleri). Kutsal sayılan günlerle ilgili yargılar, buyruklar, Kutsal Kitap'ın (Eski Ahid) dışında kalan gelenekler, görenekler (kutsal olaylarla ilgili olanlar), bu bölümde toplanır. Bun-

Venedik Musevi Topluluğu'nun düzenlediği bir evlenme mukavelesi.

Picart'ın Musevilerin kutsal yemeğini konu alan gravürü.

lar da bayram günleri, Sabbat, oruçlar, Yahudi takvimini oluşturan hükümlerdir.

Nahsim (kadınlar). Kadın-erkek ilişkileri, evlenme, boşanma, eşlerin birbirlerine karşı tutumları, davranışları bu bölümün içinde sıralanır.

Nezikin (zarar). Yahudiler arasında geçen olaylar sonucu ortaya çıkan hukuksal durumları çözümlemeye yarayan hükümler (ödetme, ceza, zararın giderilmesi, borç işlemleri gibi), bu bölümde yer alır.

Kadoşin (Kutsal işler). Kâhinlerin görevleri, tapınaklarla ilgili ödevler, işler, kurbanlar bu bölümün kapsamına girer.

Taharoth (arınma - temizlik). Dinle ilgili bütün arınma (temizlenme) işlemleri, din bakımından «murdar» sayılan durumlar, nesneler, tapınmalarla ilgili temizlikler bu bölümde söz konusu edilir.

Rabbi Yuda'nın düzenlediği, Kutsal Kitap'a dayalı Mişna, kısa bir süre içinde bir yandan Filistin'de, bir yandan Babil'de geniş bir ilgi topladı, okullarda okutulan tek kaynak kitap oldu.

Gerek Filistin'de, gerekse Babil'de okutulan Mişna'ya, zaman zaman geniş yorumlar, açıklamalar eklendi. Böylece öz bakımından bir, açıklamalar, yorumlar yönünden ayrıntılı iki büyük kitap ortaya çıktı. Birine **Babil Talmudu**, ötekine **Filistin Talmudu** dendi. «Çalışma, araştırma» anlamlarına gelen Talmud'un içerdiği konular, tarih bakımından, M.Ö. III.yy.'dan başlayıp M.S. V.yy. kadar sürer. Bundan sonra Talmud'a bir ekleme, bir açıklama yapılmamış, Talmud, İbrani dilinde «töre, türe» anlamına gelen «tora» («Tevrat» sözünün kökü de budur) niteliğinde değişmez bir yaşa olarak kalmıştır:

Talmud iki ana bölümden oluşur. Biri Rabbi Yuda elinden çıkan «Mişna», öteki de «Gamera» (araştırma) adını taşır. Bu ikinci bölümü Talmud'dan saymayanlar da vardır.

Talmud üzerinde incelemeler yapanlara göre, Kudüs Talmudu da denen Filistin Talmudu Seforis, Taberiye, Kayseriye gibi din merkezlerinde düzenlenmiş, sonradan bütünlüğe kavuşturulmuştur. Babil Talmudu ise Nehardea, Sura, Muhaza, Pumpedita'da, okullarda derlenip düzenlenmiştir.

Yahudilikte Bayramlar, Törenler. Yahudi dininde bayramlar, din törenleri, kaynağını Tevrat'ta bulan özel Yahudi Takvimi'ne göre düzenlenir. Bunların belli günleri, belli uygulama düzenleri vardır. Yahudi bayramları, törenleri genellikle iki ayrı kaynaklıdır; biri Kutsal Kitap (Eski Ahid), öteki eski çağlardan kalma gelenekler, görenekler. Kimi din tarihçilerine göre Eski Ahid'de geçen bütün bayramların, törenlerin kaynağı da hangi çağda doğduğu bilinemeyen gelenekler, alışkanlıklar, göreneklerdir. Yahudi Takvimine göre bu törenler, bayramlar belli aylarda yapılır.

Yahudi Takvimi, bir yıl oniki aydır. Her ay 29,5 (yirmidokuz buçuk) gündür. Böylece bir yıl 354 günlük bir süredir. Bu takvim güneş yılına göre düzenlenmiştir. Ancak güneşin yörüngesi üzerindeki dönme süresine uyularak ondokuz yılda bir aylar yeniden düzenlenir, böylece eksik yıllar sonucu ortaya çıkan zaman boşluğu giderilir.

Yahudi takviminde aylar, Babil mitolojisinden alınan sözlerle şöyle adlandırılır: **Tişri, Beşvan, Kislev, Tebet, Şebat, Adar, Nisan, İyyar, Sivan, Tammuz, Ab, Elul.** Ondokuz yılda bir eksik yıla eklenen aya (Adar ile Nisan arasına) **İkinci Adar** denir. Yahudilerde biri bayram, tören günlerinin saptanması, bir kralın yöneticilik süresinin başlangıcı olarak alınan ve nisan ayının birinde başlayan yılbaşı; öteki de her yedi yıllık dönemin sonu olan Sabbat yılı ile ellinci yıl olan Yoel yılının başlangıcı sayılan Tişri ayının birinde başlayan yılbaşı olmak üzere iki yılbaşı vardır.

Yahudiler, tarih başlangıcı olarak, ya Mısır'dan çıkışı yada dün-

yanın yaratılış yılını alırlar. Bu da (dünyanın yaratılışı) günümüzden geriye doğru gidilirse 5737 eder.

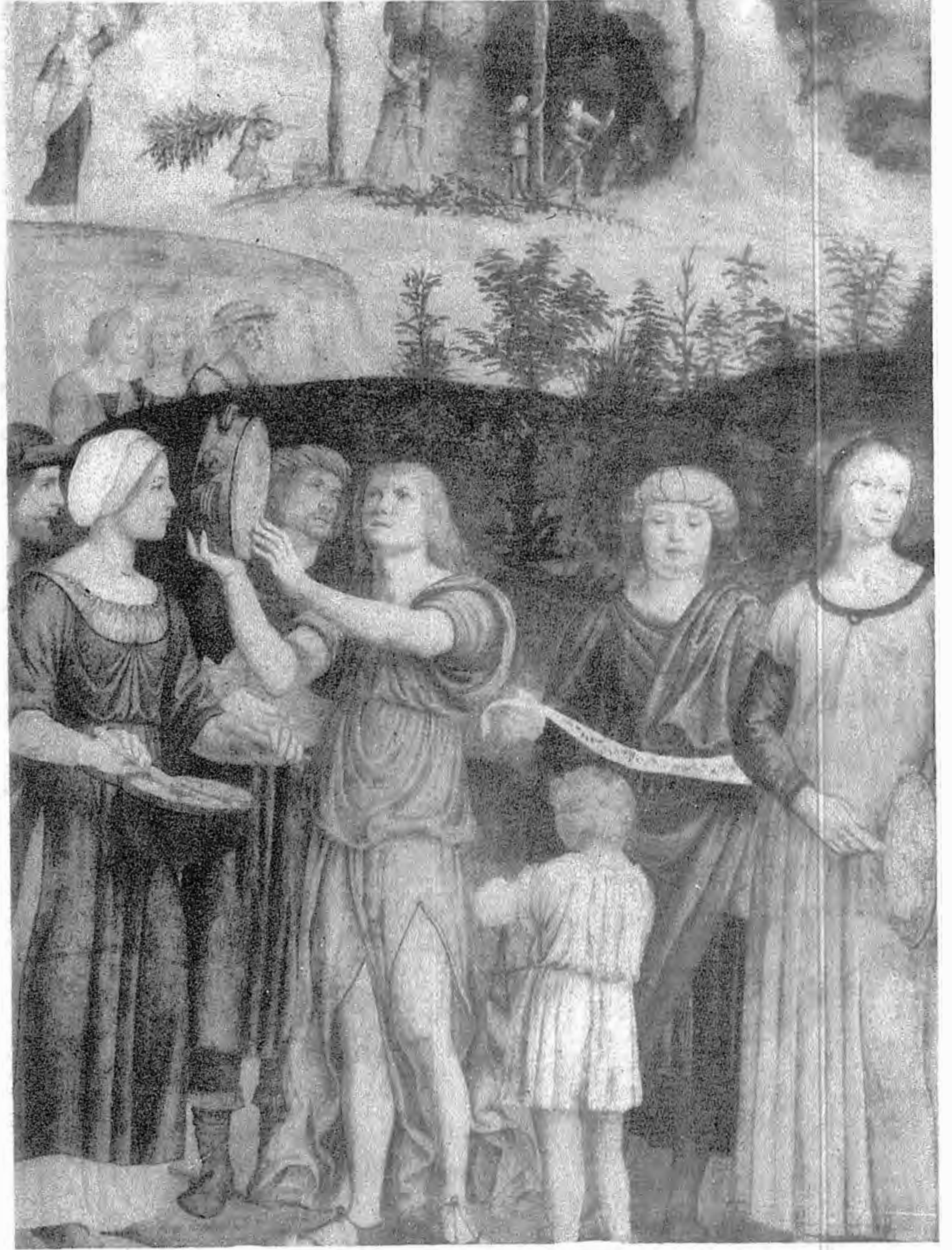
Yahudilerde yalnız Sabbat denen, cumartesiye denk gelen günün adı vardır. Öteki günler Sabbat'tan başlayarak birinci, ikinci... diye anılır. Sabbat günü cuma öğleden sonra başlar, cumartesi akşamına kadar sürer. Sabbat günü kutsaldır; tanrının evreni yarattıktan sonra dinlendiği gündür; O gün iş yapılmaz; en güzel, en iyi giysiler giyilir. Sabbat günü bir ev kadını yemek pişirmez, yemekler bir gün önceden hazırlanır. Doğu Yahudileri Sabbat günü balık yemeyi bir gelenek olarak benimsemiştir (oysa Eskiçağ Yahudilerinde balık yemek yasaktı). Sabbat'ın başladığı cuma günü öğleden sonra kadın evde yalnız kalır, koca ile çocuklar sinagoga giderler. Kadın evde mumları yakar, dua eder, dua bitince Sabbat başlamış sayılır, bundan sonra ışık yakılmaz. Sabbat günü sofranın başı babaya ayrılır, önünde bir tasta kutsanmış şarap (**kidduş**) bulunur, iki yanında üzerleri bezle örtülü iki üç parça, **halles** denen Sabbat ekmeği olur. Ekmekle şarap kutsaldır, Sabbat töreninin iki önemli ögesidir.

Sofrayı bu biçimde düzenleyen anne, erkeklerin Sinagog'dan gelmelerini bekler. Tören, evde güneş batınca başlar, sofranın başında oturan baba, Kidduş denen kutsama duasını okur. Sinagogda okunan dualar ya eski İbrani dilinde, yada Arami dilindedir. Sabbat töreninin İsrailoğullarının Mısır'dan çıkışları yüzünden düzenlendiği söylenir.

Kidduş (kutsama) duasından sonra çokluk bir ilahi okunur, sonra anne, baba ile çocukların süsledikleri bir iskemleye oturur, baba duadan sonra, Süleyman'ın Meselleri arasından 31. bölümü okur, Yahudi kadınını, özellikle anneyi över.

Sabbat gününün belli yasaklarından biri de bütün eğlence yerlerinin kapalı oluşu, çalgı çalmanın yasaklanışıdır. Bu günde yapılacak en güzel iş, Kutsal Kitap'ı okumak, öğle yemeğinden sonra uyumaktır. Sabbat günü bütün yeryüzü Yahudilerince dinlenme, tören, tapınma günü olarak benimsenmiş, genel geçerliği olan bir kuralla pekiştirilmiştir.

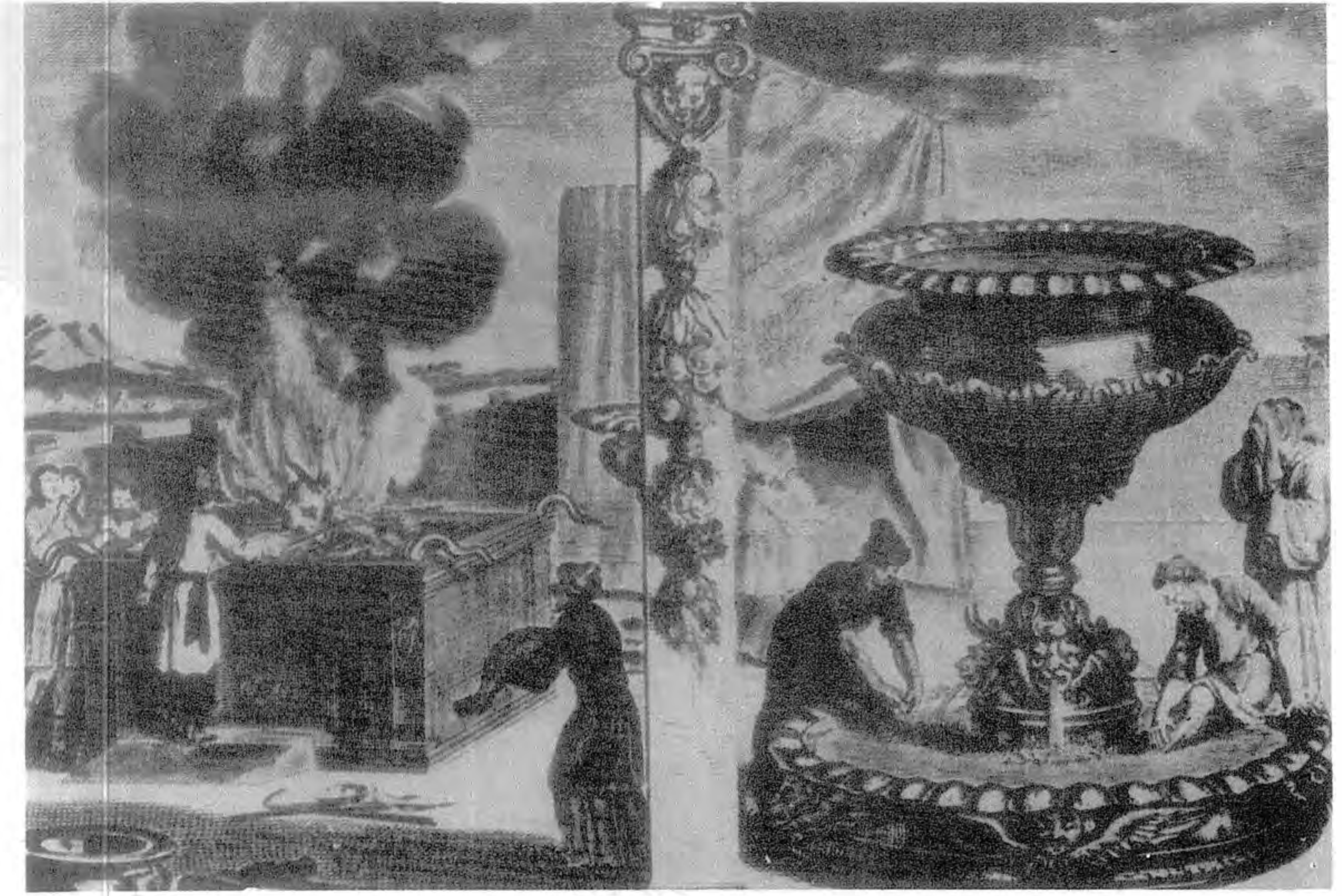
Ulusal Yas Günü, Sabbat günü gibi bir gelenek niteliği kazanmış gündür. İsrailoğullarının tapınaklarının yıkılışı (M.Ö. 586, 570) dolayısiyle bu gün bir yas günü olarak benimsendi. Bu gün, Ab (Temmuz-Ağustos) ayının 9. günü güneşin batışı ile başlar. Ertesi gün gökte üç yıldızın görünüşüne kadar sürer. Bu süre içinde yenmez, içilmez. Yalnız yerde oturulup Yeremya'dan ağıtlar okunur. Koyu gelenekçi çevrelerde oruca üç hafta önceden başlandığı da olur. Bu, Kudüs'ün düşman eline geçmeden üç hafta önce onu çevreleyen surda açılmış bir gedik yüzündendir. Sinagoglarda genellikle Tevrat'ın **Eyyub** bölümü okunur. Bu üç hafta içinde evlenme, düğün dernek, eğlence gibi törenler yapılmaz. Son dokuz gün içinde ne et yenir, ne şarap içilir.

İsrailoğulları Kızıldeniz'i aştıktan sonra Tanrı'ya şükrediyorlar (Luini'nin freski).

Yedi Sayım Haftası, Tevrat'ın Tesniye bölümünde buyrulan işlerden biridir. Babil tutsaklığından sonra kurulan din yönetimine dayalı Yahudi devletinde ürünlerden alınan ondalık verginin (öşür'ün), hesaplanması günü, bu **Yedi Sayım Haftası**dır. Kimi Yahudilerce kutsal sayılır, ancak bunun son dönemlerde uygulanır bir yanı kalmamıştır.

Yeni Yıl Bayramı (Roş Ha Şana), Yahudi takvimine göre yeni yıl Tirşi ayının birinde yapılan bayramla başlar. On kefaret gününün birincisi sayılan bu gün, on gün sürer. Son güne Büyük Kefaret Günü (**Yom Kippur**) denir. Yılbaşı bayramı Yahudi inancına göre, evrenin yaratıldığı ilk güne denk gelir. Eski Babil inançlarından arta kalan bu bayram gününde, İsrailoğulları ile öteki insanların tanrının önünde yargılandığına inanılır. O gün aile sinagoga gider,

Picart'ın iki gravürü «adak tası» (solda) ve «bronz denizi» (sağda).

dönünce baba evde, «kidduş» okur, dua edilir, bala batırılmış ekmek, bir tatlı elma yenir. Öğleyin yıkanılır (gusl edilir), Tevrat'tan ayetler okunur.

Büyük Kefaret Bayramı. Yom Kippur denen bu bayram, Yeruşalim tapınağında yapılan töreni sürdüren, onu anısına düzenlenen bir bayram olarak kutlanır. Sinagog beyazlarla donatılır, Haham eski dönemlerde başkâhinin oturduğu söylenen yere oturur. Tören sabahtan başlar. Cemaatin birlikte ettiği duayı haham bir sözünü bile değiştirmeden yeniden okumaya başlar, ancak YHVH(**Yahve**) sözünün söyleneceği yere gelince, cemaat diz çöker. Bu sözün söylenmesi yasaktır. Bu sırada Levililer bölümünden okunması gelenek niteliği kazanan parçalar okunur (özellikle 16.9-10 parçadan).

Büyük Kefaret Bayramının kutlanma günü Tişri ayının 10. günüdür. O gün bütün Yahudilerin oruç tutmaları gerekir. Oruç, kefaret gününden önceki akşam güneş batarken başlar. O sırada gereken yemekler yenir, ertesi gün güneş batıncaya kadar yenilip içilmez. Bu oruç süresi Yahudi takvimine göre 25 saattir. Yom Kippur başlarken (arefe yemeği yendikten sonra) sinagoga gidilir. Ancak evden çıkmadan ölülerin ruhları adına büyük bir mum yakılır, mumun o gece, bir de ertesi gün boyunca sürekli yanması gerekir. Bütün gün sinagogda tören (ayin) yapılır.

Bütün bu törenleri haham yönetir. Gerekli yerlerde haham cemaatin yapması gereken işleri söyler. Törenler başlarken söylenen sözler, okunan dualar pek değişmez. Oruç gününe güneş batarken yapılan bir törende, bir ağızdan söylenen **«Yahve tanrıdır, Yahve tanrıdır»**, sözleri, bir de Krallar 1. bölümünden okunan bir iki ayetle son verilir.

Çardak Bayramı. Büyük Kefaret Bayramı bittikten birkaç gün sonra, Tişri ayının 15'inde bütün Yahudiler, içi gölgelik olabilecek nitelikte kulübeler yaparlar. Daha önceden yapılan bu kulübelerin son eksikleri, bayramın başlayacağı günden önceki akşam (arife akşamı) giderilir.

İsrailoğullarının Mısır'dan çıkışlarını anma niteliğinde olan bu Çardak, yada Çadır bayramı daha eski çağlardan, çoktanrıcı dönemlerden kalmadır. Özellikle eski Anadolu uluslarının Bağbozumu törenlerini andırır. Çardak bayramı bir hafta (yedi gün) sürer. Bu bayram kutlanırken hurma, söğüt, mersin, limon dalları dört yana sallanır, bunlar sallanırken ilahiler okunur. Bu dört bitki kutsal sayıldığından dalları alınır. Daha sonra bu dallar tanrıya sunulmak üzere bir tören alayıyla sinagoga götürülür.

Yahudi inançlarına göre bu dört bitki, aralarında işbirliği kuran insanları simgeler. Bayram için toplanan dallar, yapılan kulübeler samanla örtülür. Yedi günlük bayram süresince bu çardaklarda yenen yemek bir tür tapınma sayılır.

Kimi yorumculara göre İsrailoğulları Mısır'dan göçerken tanrı onlara yardımcı olmuş, onların yanına gelmiştir. İşte bu çardak, o günkü kutsal birliği gösterir. Kimilerine göre de bütün Yahudilerin gelecekte Ahid Sandığının çevresinde toplanacaklarının simgesidir.

Hanukka Bayramı. Daha çok ulusal bir nitelik taşıyan Hanukka bayramı, Kislev ayının 25. günü başlayıp, bir hafta sürer. İlk ge-

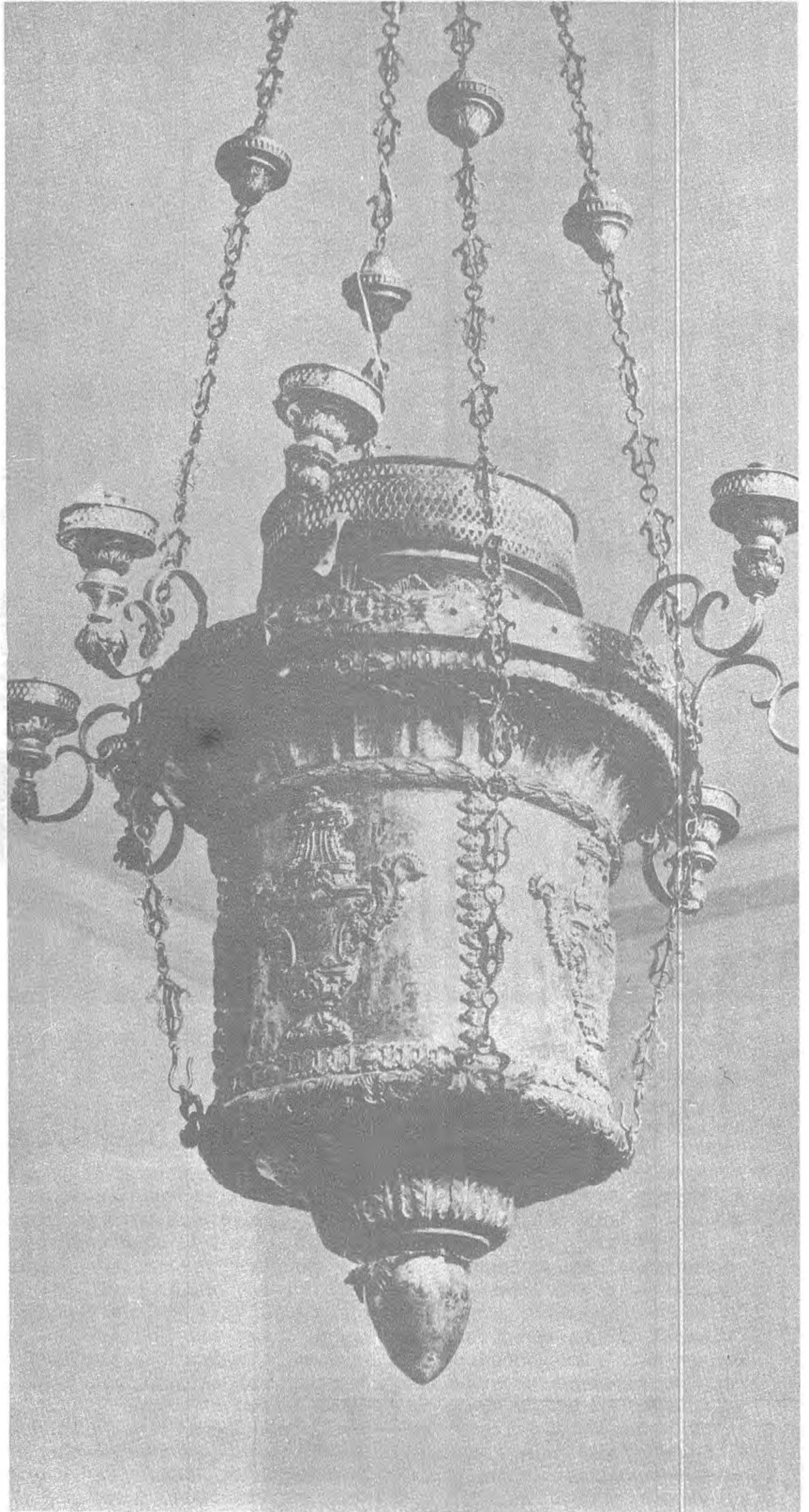
ce bir mum yakılır, sonra her gece için bir mum arttırılır. Sekiz kollu Hanukka şamdanı böylece dolar. Sekiz mumu yakmak için dokuzuncu bir mum kullanılır. Mumlar geceleri yanar, bu süre içinde iş görülmez, yalnız oyun oynanır, dinle ilgili masallar anlatılır. Koruyucu kaya **(Maoz sur)** adı verilen ilahi okunur.

Hanukka bayramı Yudas Makkabeus adlı Yahudi ermişinin, Yeruşalim tapınağını onarıp tapınmaya elverişli duruma getirmeye çalıştığı yedi günlük süre adına düzenlenmiştir. Bayramın yedi gün sürmesi de bundan dolayıdır. Hanukka Bayramı tapınaklarda değil, yalnız evlerde kutlanır. Bu bayramın Filistin'i egemenliği altında bulunduran **Selefkoslar** çağında düzenlenmeye başlandığı biliniyor. Yahudiliğe sonraları giren bayramlar arasında sayılmasının, dinle ilgili olmadığının ileri sürülmesinin nedeni de budur.

Purim Bayramı. Adar ayının 14. günü kutlanır; büyük bayramlardan sayılmaz. Bu bayramın Yahudilerin kurtuluş bayramı olduğuna inanılır. İranlıların, Filistin'i ele geçirdikten sonra bütün Yahudileri öldürmek için toplamaya başladıkları bir sırada **Ester** adlı bir Yahudi kızı, bir yolunu bularak, kralın yanına varır. Tevrat bu kralın Ahasverus olduğunu söyler. Tarihçelere göre bu kral **Kserkses'**-in Yahudi dilindeki adıdır, olay da M. Ö. 480 yılında geçmiştir.

Kralın yanına varan Ester, ona İranlı vezir Haman'ın bütün Yahudileri kılıçtan geçirmek için toplamaya başladığını, çoluk çocuk kimseye acımadığını belirterek, halkın bağışlanmasını diler. Vezirin tutumunu öğrenen kral işe el koyar, Yahudilerin öldürülmelerini önler. İşte bu olayı anmak için Purim Bayramı düzenlenmiştir. Bu bayramda sinagoga gidilir, Kutsal Kitap'ın **Ester** bölümü okunur. Bu bayramda Yahudiler değişik kılıklara girerler, çocuklar Haman'ın adı geçtikçe gürültü ederler. Evlerde şölen düzenlenir, tanıdıklara güzel yemekler gönderilir, yoksullara bağışlarda bulunur, bol bol içki içilir..

Passah Bayramı. Nisan ayının 19'unda başlayıp bir hafta süren Passah Bayramı, İsrailoğullarının Mısır'dan çıkışı dolayısiyle düzenlenir. Kimi araştırıcılar bunun eski çağlardan kalma bir ilkbahar bayramı olduğu kanısındadır. Türkçede **«Hamursuz»** diye anılan bu bay-

Venedik'te. İbrani Sanatı müzesinde bulunan bir lamba.

Alman Musevileri ayinde (Picart'ın eseri).

ramda mayalı ekmek yenmez. Maya ile ilgili bütün nesnelerin yenmesi yasaktır. Passah başlamadan önce en küçük ölçüde bile mayalı nesnenin bulundurulmaması gerekir. Passah günü gelince, akşam yemeğinde babanın önüne üst üste üç sahan yerleştirilir, her sahanın içinde **massot** adı verilen birer dilim mayasız ekmek konur. En üste de üzerinde küçük bir parça et bulunan kavrulmuş kemik, kızartılmış yumurta, turp kökü, içinde tuzlu su olan bir kap, maydanoz, bahar sebzeleri, tatlı bulamaç (haroset) konur, Yahudiler bu bayram akşamına «seder» adını verirler ki «düzen» anlamındadır. Bu yemekte iskemle üzerine oturulmaz, sol kol üzerine dayanılarak (yatarak) yenir.

yahudilikte tapınma (ibadet)

Yahudilikte tapınma ve bunu gerektiren din törenleri, öteki tektanrıcı dinlerden büsbütün ayrıdır. Tapınma belli bir düzene, belli bir yönetime göre değildir. Sinagoga gidenler, orada, kendi evlerindeymiş gibi gönülleri uyarınca davranır, kimse kimseyi baskı altına alamaz; törenlere katılma, söylenenleri dinleme gereğinde bırakamaz.

Sinagoglarda tören sırasında genellikle Eski Ahid'ten ilahiler okunur, halkın ilgisini çekmek için bunları okuyanların güzel sesli olmasına önem verilir. Bütün ilahiler, dualar İbrani dilinde olduğundan halkın çoğu bunları anlamaz. İlahiler tanrının birliğini, evrenin yaratıcısı olduğunu, ona inanmanın, bağlanmanın gerektiğini bildiren sözlerden oluşur.

Yahudilerde dualar sabah, öğle, akşam olmak üzere üç kere okunur. Dua ederken, geleneklere çok bağlı kalan Yahudilerde, özel giysiler giyme alışkanlığı da vardır. Sabah töreni yapılıp dua okunurken **tallit** denen bir dua örtüsü örtünme geleneği sürdürülür. Bu örtü ya ipek, ya yünden, kenarları püsküllü, dörtgen biçiminde bir kumaştır. **Arba kanfot** denen ve giysinin altında taşınan küçük bir kumaş parçası da örtü görevini görür. Sabah duası sırasında biri alına, öteki de yüreğe karşı gelecek biçimde sol kola (dirsekle omuz arasına)

Bir havranın içi.

bağlanan iki kayış vardır, buna «dua kayışı» denir. Bu kayışlara, içindeki kâğıdın üzerine Tevrat'ın Tesniye'den iki, Çıkış'tan da iki olmak üzere dört bölüm yazılı birer küçük kutu takılır.

Duaların en önemlileri sayılan onaltısı ayakta yapılır, ötekiler okunurken secde etme, gövdeyi sallama, diz çökme gibi durumlara geçilebilir. Erkeklerin tapınma sırasında başlarını örtmeleri gerekir. Tapınırken Kudüs yönüne dönülür. Buna **misrah** (Doğu yönü) denir.

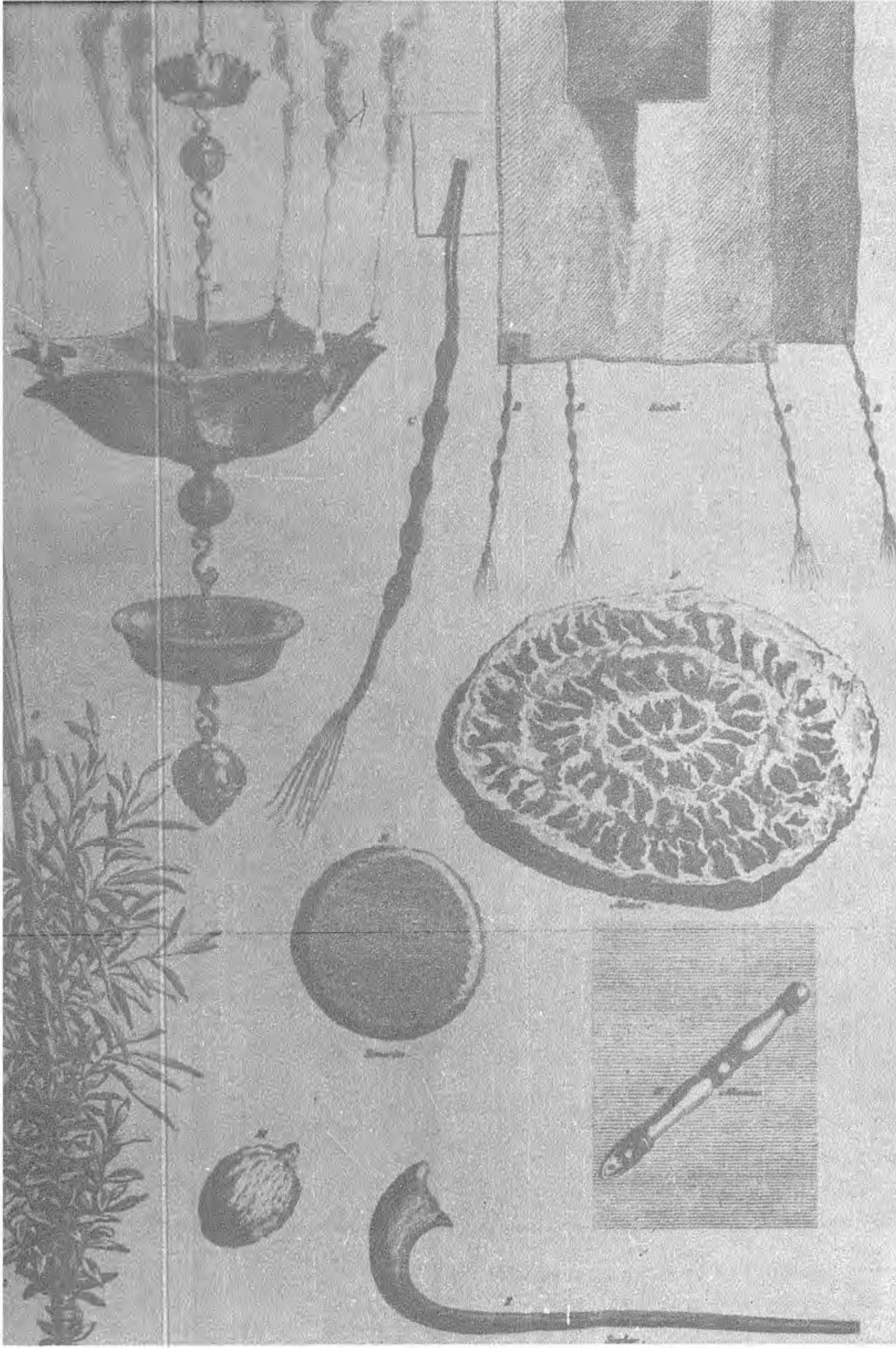
Sinagog. Yahudilerde tapınağa bilindiği gibi, Sinagog denir. Gerçek anlamı «toplanma yeri» demektir. Eskiden Sinagoglara İbrani dilinden alınma bir sözle **Bet Keneset** denirdi; zamanla bunun yerini Sinagog aldı. Buna **Havra** da deniyor. Sinagogta yapılan din törenlerini haham yönetir, başka bir işe karışmaz. Yahudi inancına göre kul ile tanrı arasına kimsenin girme yetkisi yoktur. Sinagogta yalnız Tevrat okunur, ilahiler okunup dua edilir, kurban kesme geleneği yoktur.

ortaçağda yahudilik

Başlangıçta, değişik, ulusların yönetimi altında yaşayan Yahudiler, zamanla Batı krallarının, özellikle Yunan, Roma İmparatorlarının egemenliği altına girip inançlarını eskisi gibi koruyamaz olmuşlardı. Özellikle yeni gelişmeye başlayan felsefe Yahudi inançlarını, az da olsa, sarsıcı nitelikteydi. Hıristiyanlığın Doğu'da yayılışı, Kudüs'ün Hıristiyanlarca da kutsal bir il olarak saygı görmesi Yahudileri baskı altına almanın nedenlerinden biriydi.

Filistin'de, genellikle, Yahudilerin inanç konusunda özgür oldukları bu yüzden birçok büyük din bilgini yetiştirdikleri söylenebilir. Ancak öteki bölgelerde, özellikle İskenderiye yörelerinde, Yunan, Roma bilgisinin egemen olduğu yerlerde durum böyle değildi. Yunanca konuşulan yörelerde Yahudilerin hıristiyanlaşmaları daha kolay, daha hızlı olmaktaydı.

Talmud'un bir yasa derlemesi olarak düzenlenmesinden sonra Yahudi toplumu, yavaş yavaş içine

Musevilerin ibadet sırasında kullandıkları çeşitli eşyalar.

kapalı bir düzene girdi; yalnız kendi inançlarıyla yetinmeye, başka uluslarla inanç bakımından ilişki kurmaktan kaçınmaya başladı. Ancak bu içe kapanış pek uzun sürmedi, islam dininin çevre ülkelere yayılmaya başlaması sonucu, Yahudilik de yeni din olaylarından etkilendi. Hahamların sıkı, ezici tutumlarına karşı direnmeler, ağır eleştiriler, dinde bir yumuşama eğilimi belirdi.

Babil'de birtakım gizli toplantıların düzenlenmesi sonucu yeni bir düşünce gelişip yayılmaya başladı. Nitekim M.S. 767 yılı dolaylarında Hanan ben David adlı bir Yahudi, «kitaba bağlananlar» anlamına gelen «Karaim» mezhebini kurdu. Bu mezhep Tevrat'tan başka kural, yasa tanımıyor; Talmud'u, Mişna'yı kutsal saymıyordu. Tevrat'ı (Eski Ahid'i) kendi anlayışına göre yorumlayıp açıklayan Hanan, Yahudiliğe yeni bir içerik kazandırmak istedi; ancak kendisine bağlı kalanları, kendi düşüncelerini benimsesinler diye, baskı altına almadı. Bu mezhep yavaş yavaş gelişmeye, yayılmaya başladı. Böylece Yahudi Ortaçağı, Kutsal Kitap'ın (Eski Ahid'in) çağına göre yorumu ile başladı. Bu olgunun bir yönü daha vardı ki o da Yunan, Roma egemenliğinde altında Yahudileri etkilemeye başlayan Hellenistik düşünce, dünya görüşü idi. M. S. I. yy.'da Yahudilerin ağır baskılar altına alınması, Yeruşalim ilinin yakılıp yıkılması, halkının kılıçtan geçirilmesi sonucu Yahudilerde Yunan-Roma düşüncesine, inançlarına karşı bir tiksinme, bir korku doğdu. Bu korku Yahudilerin kendi kutsal kitapları olan Eski Ahid'e daha sıkı bağlanmalarını sağladı. Artık Yahudiliğin yaşaması için tek dayanak tanrı Yahve'nin kitabına dört elle sarılmak, Yahudi ulusunu bir inanç çevresinde toplayıp dağılmaktan, bölünmekten kurtarmaktı. Bu nedenle Yahudi Ortaçağı bir bakıma Yahudilerin Tevrat'a sarılma, kendi inanç dünyalarına çekilip, öteki dinlerden uzak kalma dönemidir. Bütün Yahudi toplumunun birleşmesi, bütünleşmesi Eski Ahid'e bağlanmakla olur türünden bir inancın, bu dönemde doğduğu görülür. Yahudi Ortaçağı, bu yüzden, birleşme, bütünleşme dönemidir.

İşte bu içe kapanış, Eski Ahid'e sarılma döneminde yeni yorumlar, Yahudi toplumunu aydınlatmak için yeni açıklamalar başladı. Bunlar kısa bir süre içinde Yahudi tanrıbiliminin (teolojisinin) doğmasını sağladı. Yahudi Ortaçağının belli başlı düşünce ürünü bu dine dayanan ve Eski Ahid'i yorumlamakla işe başlayan, tanrıbilimdir. Bunun dışında, özellikle İslâm dininin etkisi altında gelişen ikinci bir akım vardı. Eflâtun, Aristoteles gibi Yunan bilgelerinin o çağlarda bilinen yazılarını Arapçaya çevirenler yeni bir düşüncenin İbrani dünyasında yayılmasına, benimsenmesine yardımcı oldular. Bu çeviri çalışmaları yüzünden Yahudilik, felsefe ile karşı karşıya geldi. Bundan da dinle felsefeyi uzlaştırmaya çalışan bir Yahudi tanrıbilimciliği doğdu.

Yahudi teolojisi diyebileceğimiz dinle felsefe karışımı akımın iki ana kaynağı vardır: biri Kutsal Kitap (Eski Ahid), öteki Yunan felsefesi. Yahudi tanrıbilimcileri Kutsal Kitap'la Yunan düşüncesini belli konularda, uzlaştırma yolunu tuttular. Bu alanda, Kutsal Kitap'ta geçen konularla, Yunan düşüncesinin içerdiği sorunların açıklanışı, yorumu önem kazandı. Yaratılış, Tanrının varlığı, İnsanın oluşu, ruh, ötedünya, ölümden sonraki durum, Tanrı ile insan arasındaki bağlantı, alınyazısı, evrenin oluşu bu yeni düşüncenin (tanrıbilimin) ana konuları olarak işlenir oldu.

Lut ve iki kızı çölde (Carianı'nın eseri).

Metafizik konuları içeren bu sorunların işlenmesinde ise mantık, özellikle Aristoteles mantığı geçerlik kazandı.

Yahudi bilgelerinin çoğu, yazılarını o çağın bilim, felsefe dili olarak hızla gelişen Arapça ile yazmışlardır. Bu yüzden Yahudilik kendinden sonra doğan Hıristiyanlıkla, İslâmlık gibi iki tektanrıcı dinle ortak bir felsefe görüşünü benimsemiş sayılır.

Yahudi ulusunun bu çağda en büyük kelamcısı sayılan Mose Ben Maimon (1135-1204), Arapça yazdığı kitaplarında Eski Ahid ile felsefeyi uzlaştırma yolunu tuttu. Felsefe ile İbrani şeriatını belli bir düzeyde birleştirdi. Yahudi inançlarına genel geçerlik kazandırdı. Maimon (Arap dilinde Meymun), Yahudilikte imanı belli kurallara bağladı, onları açıkladı, tanımladı. Maimon'a göre bir Yahudinin uyması gereken iman kuralları şunlardır: Tanrıya inanmak, Tanrının önsüzsonsuz (ezeli-ebedi) olduğunu benimsemek, Tanrının gövdesi olmadığına inanmak, Tanrının tek olduğuna inanmak, Tanrıdan başka tapılması gereken bir varlık olmadığına inanmak, Tanrının gönderdiği peygamberlerin bütün sözlerine inanıp bağlanmak, En büyük peygamberin Musa olduğuna inanmak, Sina dağında Tevrat'ın Musa'ya vahyedildiğine inanmak, Tevratın değişmezliğini benimsemek, Tanrının en yüce bilgin olduğunu benimsemek, Ölümden sonra dirilmenin gerçekliğine inanmak, Ödül - ceza olayının gerçekliğini kavramak (Mükâfat - ceza gününe inanmak), Gerek dünyada, gerekse ahrette yapılan her işin karşılığını bulacağına inanmak, ve Yargı gününe (Dies İrae) inanmak.

Bu konular Ortaçağ boyunca Yahudiliğin de, öteki tektanrıcı dinlerin de üzerinde durduğu ana konular olmuştur. Ortaçağ'da Tev-

İbrahim ve Hacer (Bernardo Fabritius'un tablosu).

rat bir din kitabı olduğu gibi, üzerinde durulması gereken bütün konuları içeren bir «Bütün» olarak da benimsenmişti, Yahudiliğe bağlı bütün düşünürler bu konu üzerinde birleşiyorlardı.

Yahudilik, başlangıçta olduğu gibi Ortaçağ'da da, Tanrının kutsal bir ulusu olduğu görüşünü savundu. Bu düşünceye göre tanrı, yalnız Yahudi ulusunun tanrısıdır, yalnız Musa'ya indirilen kitap «hak»tır, yalnız Musa'nın yolu doğrudur, yalnız Yahudi ulusu mutlu olacaktır, yalnız Yahudi ulusu efendidir, bağımsızdır. Bu düşünceler yüzünden Yahudi ulusu yalnız yönetim değil, düşünce alanında da komşu ulusların hıncını, öfkesini üzerine çekti. Başka ulusların Filistin'i ele geçirmeleriyle başlayan Yahudi tutsaklığı, Yahudileri sürme olayları bu bencil inanç yüzünden Yahudileri yoketme, kılıçtan geçirme eylemine dönüştü. Sonradan doğan tektanrıcı dinlerin bütün Yahudi inançlarını geçersiz, saçma sayması da bu yüzdendir.

Mesih. İbrani dilinde «yağ sürülmüş, kutsanmış» anlamına gelen **«maşiah»** sözünden türeyen «Mesih», Yahudi inancına göre, bilinmeyen bir çağda Yahudileri mutluluğa ulaştırmak için gelecek bir kurtarıcının adıdır. Bu kurtarıcı, bu yüce kişi, bu tanrısal varlık peygamber Davud'un soyundandır, günün birinde dünyaya gelip görevini yapacaktır.

İsrailoğullarında «mesih» düşüncesinin Babil tutsaklığı yıllarında doğduğu, bunun da eski İran'da ortaya çıkan Zerdüşt diniyle, o dini oluşturan inançlarla bağlantılı olduğu ileri sürülür. Mesih, dünyanın sonuna doğru ortaya çıkacak, bütün kötülüklerin kökünü kazıyacak, İbranileri yüceltecektir. Zerdüşt dininde bu görevi yapacak olan da, Ahura Mazda'nın (en büyük tanrının) görevlendirdiği peygamber Zaratustra (Zerdüşt) soyundan gelecek birisidir. Bu konuda İran inançları ile Yahudi inançlarının ne denli birbirine karıştığı açıktır.

Mesih inancı, ulusların çöküş dönemlerinde, tanrısal başka sığınacak bir koruyucu bulamadıkları sürelerde ortaya çıkar. Yahudilerin de tutsaklık çağlarında böyle inanca kapılmaları olağandı.

Mesih sözü, ilkin, Talmud'ta geçer (Talmud, Sanhedrin 97). O gelip yeryüzünde **«Tanrı Devleti»**ni kuracak, Yahudi ulusunun mutlu yaşayışı da böyle başlayacaktır. Eski Ahid'in **Zekarya** (6.12-13), **İşaya** (14.27), **Yeremya** (23.5-6) gibi bölümlerinde Mesih adı geçmeden bir

Musevilerin kutsal yemeklerini yedikleri kulübe.

Davud dağa tırmanıyor.

kurtarıcının geleceği, günün birinde İsrailoğullarının bu kötülüklerden, baskılardan, tutsaklıklardan kurtarılacağı konusunda söylenmiş sözler vardır. Sonraları bunların yorumundan «Mesih» kavramı oluşmuştur. Ancak bu kavram daha çok Ortaçağ'da geliştirilmiş, gerçekle bağlantısı olmayan bir masal varlığı niteliğine bürünmüştür. Yahudilerin bu konuda sık sık yaptıkları dualar içinde şöyle sözler geçer:

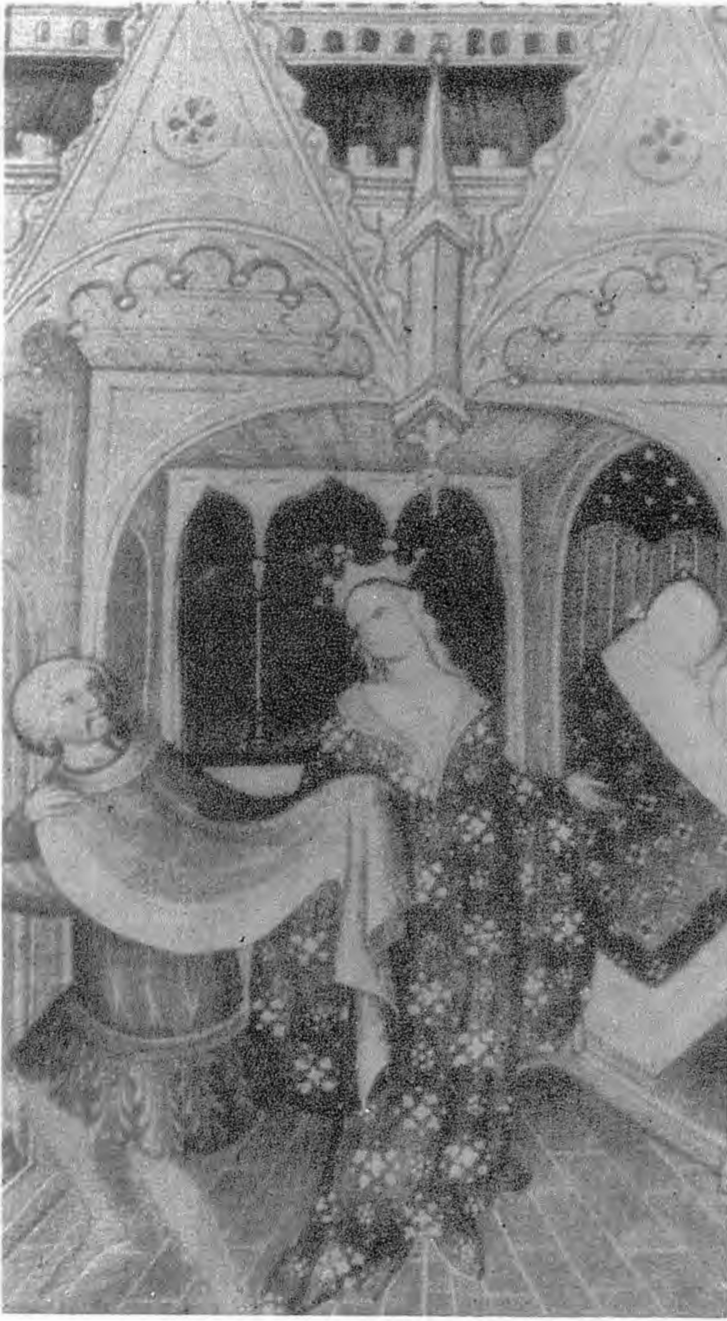
Acı Yahve, Tanrımız, Yeruşalim'e, kendi kentine,
Ve Siyon'a, yüceliğinin yuvasına,
Ve Davud soyunun krallığına,
Gönder artık adaletinin Mesih'ini.

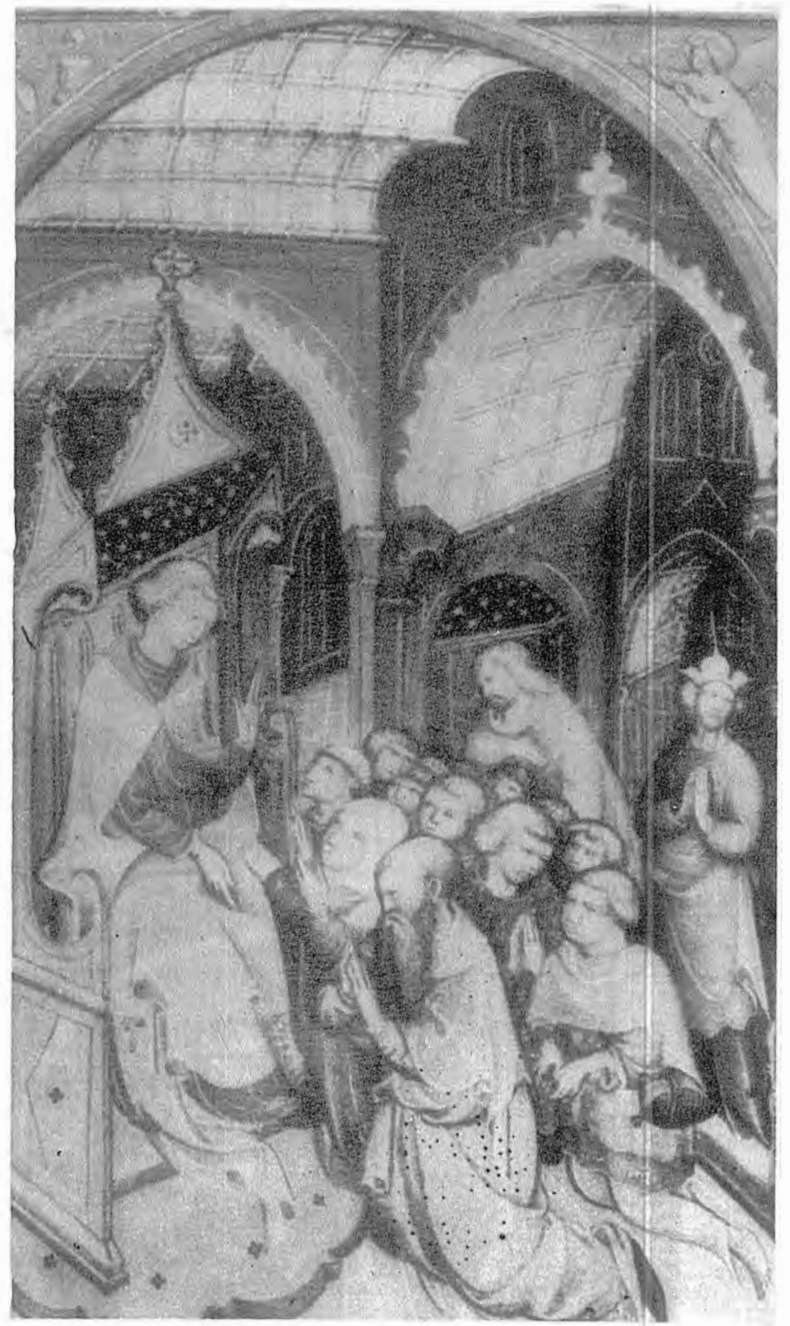
Bu sözlerden, Yahudi ulusunun, nasıl bir Mesih beklediği, buna yürekten inandığı açıkça anlaşılıyor. İbrani ulusu saldırıya uğradıkça, başı dara düştükçe, tutsak oldukça bu Mesih inancı güçlenmiş, yaygınlaşmıştır. Bu yüzden, zaman zaman, İsrailoğulları içinden halkı kurtarmak, yeryüzünden kötülüğü kaldırmak için Mesihler çıkmış, ortalığı karıştırmış, Yahudilerin başına yeni yeni yıkımlar getirmiştir.

musevilikte yalancı mesihler

Eski Ahid'te geçen kimi sözlerin yorumlanışı sonucu, bir kurtarıcının günün birinde geleceği inancı hızla yayıldı. Daha M.S. I. ve II. yy.'larda, Mısır'da, Mesih adı altında ortaya çıkan kurtarıcılar görülmeye başladı. Bunlar kendilerinin Mesih olduklarını, İsrailoğullarını kurtarmak için tanrısal görevlerle dünyaya geldiklerini ileri sürdüler, halkı ayaklandırdılar. Bu ilk yalancı Mesihler arasında adı en yaygın olanı Mısırlı Menahim adını taşıyandır. M.S. 66-70 arasında ortaya çıkan Menahim halkı ayaklandırdı; sonunda Yahudilerin başına ağır yıkımlar getirdi. Bundan bir süre sonra da Kudüs'te, Bar Kohba adlı birisi ortaya çıkıp Mesih olduğunu ileri sürdü, halkı ayaklandırdı (M. S. 132-135), birçok kimseyi canından, birçoğunu da yurdundan etti.

Yahudi toplumu içinde, yalancı Mesihlerin en çok olduğu dönem, Ortaçağdır. Bu çağda Yahudi ulusu dağılmış, sürülmüş topluluktan yoksun, başka ulusların egemenliği altında kalmıştır. Bu nedenle kendini Yahudi ulusunun kurtarıcısı sayan Mesihlere sık sık raslanırdı. Bunlar, Yahudi azınlığının toplu, kalabalık olduğu bölgelerde daha çok görülürdü.

Yusuf ile Züleyha (solda). Annesi, babası ve kardeşleri Yusuf'tan özür diliyor (sağda).

M.S. I.yy. ortalarından başlayarak, aşağı yukarı, her yüzyılda bir Mesih'in ortaya çıktığı görülür. İspanya'da, Polonya'da görülen bu yalancı Mesih olayları yüzünden onbinlerce Yahudi öldürüldü, kalanları sürüldü, tutsak olarak satıldı. Tarihte adı geçen yalancı Mesihlerin önemlileri şunlardır:

Giritli Moşe. M.S. V. yy. dolaylarında ortaya çıktı, Kudüs'te kutsal Yahudi devletinin kurulacağını, Yahudi halkının yabancı ülkelerden Kudüs'e göçmeleri gereğini ileri sürdü, sonu boş çıktı.

Ebu Musa İsfahanî. Müslüman kılığına bürünmüş bir Yahudi olan İsfahanlı Musa'nın hangi düşünceyi benimsediği kesinlikle bilinmiyorsa da, Yahudi soyunu kurtarmak, İslamın yayılışını önlemek ereğini güttüğü sanılıyor. Ebu Musa, Müslümanlara karşı ayaklandı, sonunda kendine de, ulusuna da yıkım getirdi.

Şarinî. M.S. VIII. yy.'da ortaya çıktı, çevresine epey Yahudi toplandı, ancak düşüncesini uzun süre canlı tutamadı.

Yemenî. Adı kesinlikle bilinmiyor, ancak XII. yy.'da Yemen'de ortaya çıktığı için «Yemenî» diye anılır.

David Alroy, XII. yy.'da ortaya çıktı, Mesih olduğunu, bütün Yahudileri kurtaracağını ileri sürdü, ancak etkili olamadı.

Abraham Abulafya, tarihlere göre XIII.yy.'da Mesih olduğunu söyleyerek ortaya çıkmış, Yahudileri kandırıp astırmaktan başka bir iş yapamamış.

Aşer Lemmlein, XIV.yy.'da kalabalık bir Yahudi topluluğunu ardından sürükledi, sonra ortadan kaldırıldı.

Samuel Molto, XVI.yy.'da Mesihliğini ileri sürdü, sonu yıkım oldu.

Bu yalancı Mesihlerin ortaya çıkışı sonucu Yahudi toplumunda başlayan kaynaşma, özellikle Avrupa'da, Engizisyon örgütünün en güçlü olduğu dönemde, yığın yığın Yahudiyi ölüme sürükledi. Bu Mesihlerin çoğundan, günümüze yazılı belge, onların olduğu bilinen özdeyiş kalmamıştır. İspanya'da acımak bilmez bir tutumla işe koyulan Engizisyon örgütü Yahudilere «domuz» anlamında **«maranos»** der, onları bulduğu yerde öldürürdü.

Sabbatay Zvi. Osmanlı egemenliği altında bulunan topraklar üzerinde yaşayan Yahudileri kurtarma düşüncesiyle ortaya çıkan Sabbatay

Davud heykeli (Floransa, Ulusal müze).

Zvi (1626-1676) ilk yıllarında geniş bir ilgi topladı; Yahudi toplumunda büyük bir kaynaşma başladı. Bütün Yahudi mistikleri, Kutsal Devlet'in kuruluşunun kesinleştiği inancına vardılar. Bu yüzden Kudüs'te kurulacak Kutsal Devlet'in uyruğu olmak için Avrupa'da bütün malını, varlığını satıp göçe kalkan Yahudiler bile görüldü. Sabbatay Zvi, Batı Anadolu'nun İzmir ilindenmiş. Mesih olduğunu ileri sürüp birtakım din görüşleri ortaya atınca, bütün Yahudi dünyası çalkalandı. Sabbatay, bir aralık Kudüs'e gitti, orada Gazalı bilge Nathan (1644-1680) ile görüştü. Nathan, onun gerçekten Mesih olduğuna inandığını açıkladı, bunun üzerine Avrupa'da, Kudüs'e göçmek için hazırlıklara girişenler oldu. Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde oluşan bu olay ilkin önemsiz sayıldı, sonraları bir din çalkanışına yol açacağı gerekçesi ile üzerinde duruldu. Osmanlı tarihlerinde **«Zuhur-ı Haham»** olarak geçen bu olay üzerine Sabbatay, düzenlenen bir kurulda sorguya çekildi. İlkin Mesih olduğunu, Yahudi ulusunu kurtarmakla görevlendirildiğini ileri sürdüyse de, sonunda İslam dinine girdi, el altından gene Yahudilerle ilişkilerini sürdürdü, ancak eski gücü kalmadı.

Sabbatay'ın ölümünden sonra onun düşüncelerini benimseyenler Avrupa'nın kimi bölgelerinde çalışmalarını sürdürdüler, görüşlerini yaymaya koyuldular. Bunlar belli bir sabah duası yapar, Sabbatay'ın ilkelerini değiştirmeden uygularlardı. Bu dua genellikle şu görüşleri içerir: Sabbatay Zvi'nin kesinlikle Mesih olduğuna inanma, gerçek tanrı olan İsrail'in tanrısına inanma, Tevrat'ın Musa'nın elinden çıktığı gibi olduğuna inanma, Mesih Sabbatay Zvi'nin İsrailoğullarını biraraya toplayacağına, Kutsal devleti onun gerçekleştireceğine inanma da söz konusudur. Dua, bu nitelikte onüç küçük bölümden oluşur. Bu bugün bile onun izinden gidenlerce uygulanmaktadır.

yahudi tarikatları

Yahudilikte, öteki tektanrıcı dinlerde görülen tarikat düşüncesi başlangıçta yoktu. Ancak Ortaçağda kaynağını Kutsal Kitap'ta bulan, değişik inançları içeren tarikatlar doğmaya başladı. Bu tarikatlar Yahudilikteki kutsal devlet inan-

Samuel ile Davud (Steinbacher'in kabartması)

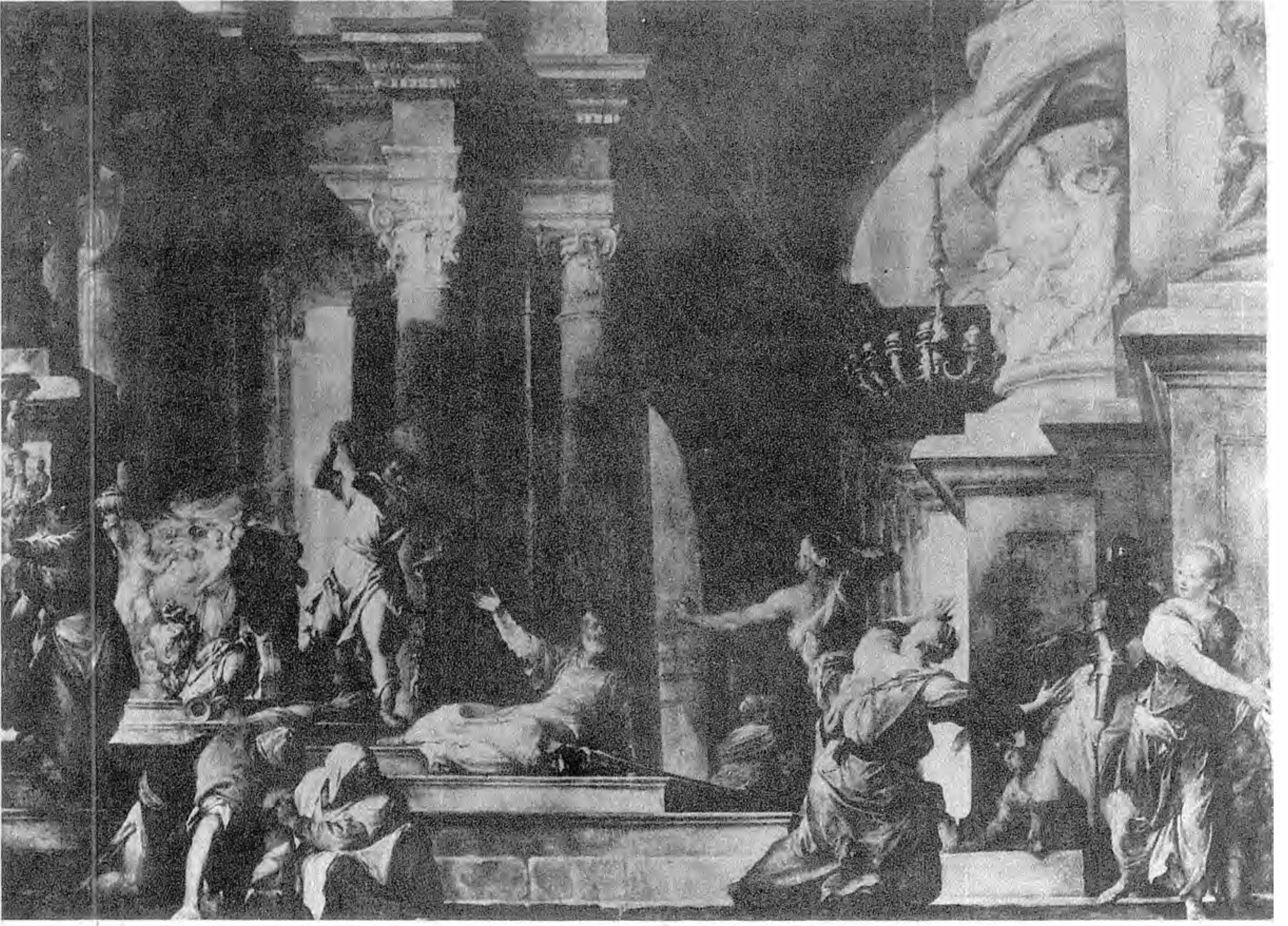
cının gerçekleşmesi için yeterince gücün bulunmadığı, Yahudi toplumunun pek dağınık olduğu dönemlerde ortaya çıkmıştır.

Yahudilikte, tarikata **«hassidim»** denir. Bu da **Hassid** (Khassid) adlı bir Yahudinin adından türemiştir. Hassidim tarikatının tek kaynağı bir Ukrayna Yahudisi olup, XIII.yy. başlarında ölen, o çağın pek ünlü bir Kabbalacısı sayılan Yuda Ha Khassid'in yazdığı **Sefer Khassidim** (Hassidimlerin Kitabı) adlı yapıtıdır. Ancak Hassidim tarikatının geçmişi, öyle pek eskilere çıkmaz. İspanya'da, İtalya'da, Engizisyonun baskısından kaçan Yahudiler, daha Doğuya göçerek Polonya, Ukrayna, Rusya ülkelerinde yerleşmeye koyuldular. İlk dönemlerde pek tedirgin edilmediler. Ancak XVII.yy.'da Kazaklar birdenbire Yahudilere karşı acımasız bir saldırıya geçtiler. Onların inançlarına, dinlerine, geleneklerine aşırı bir öfke duyan Kazaklar, önlerine çıkan Yahudileri kılıçtan geçirdiler, evlerini yıktılar, mallarını yağmaladılar, bütün sinagoglar, okullar, tapınak niteliği taşıyan bütün yapılar yerle bir edildi. İşte bu durumda tek çıkar yolu, birtakım bilgisiz din görevlilerinin etkisine kapılarak, mistik bir yaşayışı benimsemede buldular. Böylece Yahudiler arasında tek inanç kaynağı, yukarda adı geçen kitap oldu. Ukrayna'da başlayan bu Hassidim inancı, kısa bir sürede Alman Yahudilerini de etkiledi.

Hassidim tarikatının ana ilkesi, tanrının birliği, yüceliği, insan aklını aşan bir ululuk taşıdığı inancıdır. Tevrat'ın tanrıyı insana benzetişinin gerçek anlamını onu övmek, ona saygı göstermek, yüceltmek diye benimsemelidir. O yüce, tükenmez bir «nur»dur. Tanrının yücelik ışığı daha önce, peygamberle «vahy edilmiş»tir. Onları insan kavrayamaz, ancak, varlığını düşünebilir.

İbrani dilinde **«kabhod»** denen bu tanrısal ışık, insan için bir erektir. Onu gören mutluluğa ulaşır. Ancak bu ışığı görmenin türlü yolları vardır. Özel bir yaşamı, özel çalışmaları gerektirir. İlkin insanın kendini tanrı katında duyması, böyle bir düşünce akışı içinde yaşaması gereği vardır. Bu tür yaşama biçiminin ilkeleri de alçakgönüllülük, bulunanla yetinme, sürekli dua, dine bağlılık, her türlü suçtan arınmış olma, kötülüklerden kaçınma, iyiliklere yönelme, başa gelenlere katlanmadır (sabır).

Hassidim tarikatında insanın kendi içine kapanması, derin bir düşünceye dalması da yararlıdır. İn-

Giannantonio Fumiani'nin bir tablosu (Floransa, Uffizi).

san tanrısal düzeye ancak böyle yükselebilir. Bu tarikata bağlı kimselerin dünya işlerinden el etek çekmeleri, insanlardan, toplumdan uzak kalmaları doğru değildir. Tarikata giren herkesin, yaşadığı toplum içinde soydaşlarına (yalnız Yahudilere) karşı birtakım görevleri vardır; onları yerine getirecek, soydaşlarını iyilik, doğruluk, kurtuluş, din, iman yolunda aydınlatacaktır.

Hassidim tarikatının ikinci kurucusu sayılan Ukraynalı **İsrael Baal Şemtob** (öl. 1760), kısa bir süre içinde bir masal varlığı, bir ermiş olarak saygı gördü. Başlangıçta Yuda Ha Khassid'in düşüncelerini, okumuş yada okumamış her Yahudinin anlayabileceği bir dille açıkladı; tarikatın güç anlaşılır ilahilerini, dualarını kolaylaştırdı. Ancak bunlar onun Karpat dağlarının arkasında tanrı ile görüştüğü masalının doğmasını önleyemedi. **Baal Şemtob'un** düşüncesine göre tanrı iyi, erdemli insana görünür, onun her işte yardımcısı olur. Şemtob, Kutsal Kitap'tan aldığı ve sık sık andığı **«Rabbi daima önüme koydum, o benim sağımda olduğu için sarsılmam.»** (Mezmurlar 16.8) sözünü halkı uyarmak için eski İbrani diliyle değil, halkın günlük konuşma diliyle anlattığı için etkisi kolay oluyordu.

Baal Şemtob'a göre insan günlük eylemlerinde, din görevlerinde, tapınmalarda, tarikat işlerinde ölçülü olmalı, aşırılığa kaçmamalıdır. İnsanın kendi özünü ağır baskılar altında bulundurması, sözgelişi az yemesi, yarı aç yarı tok gezmesi, sürekli olarak tapınması, toplumdan uzaklaşıp süreklice kendi içine kapanması doğru değildir.

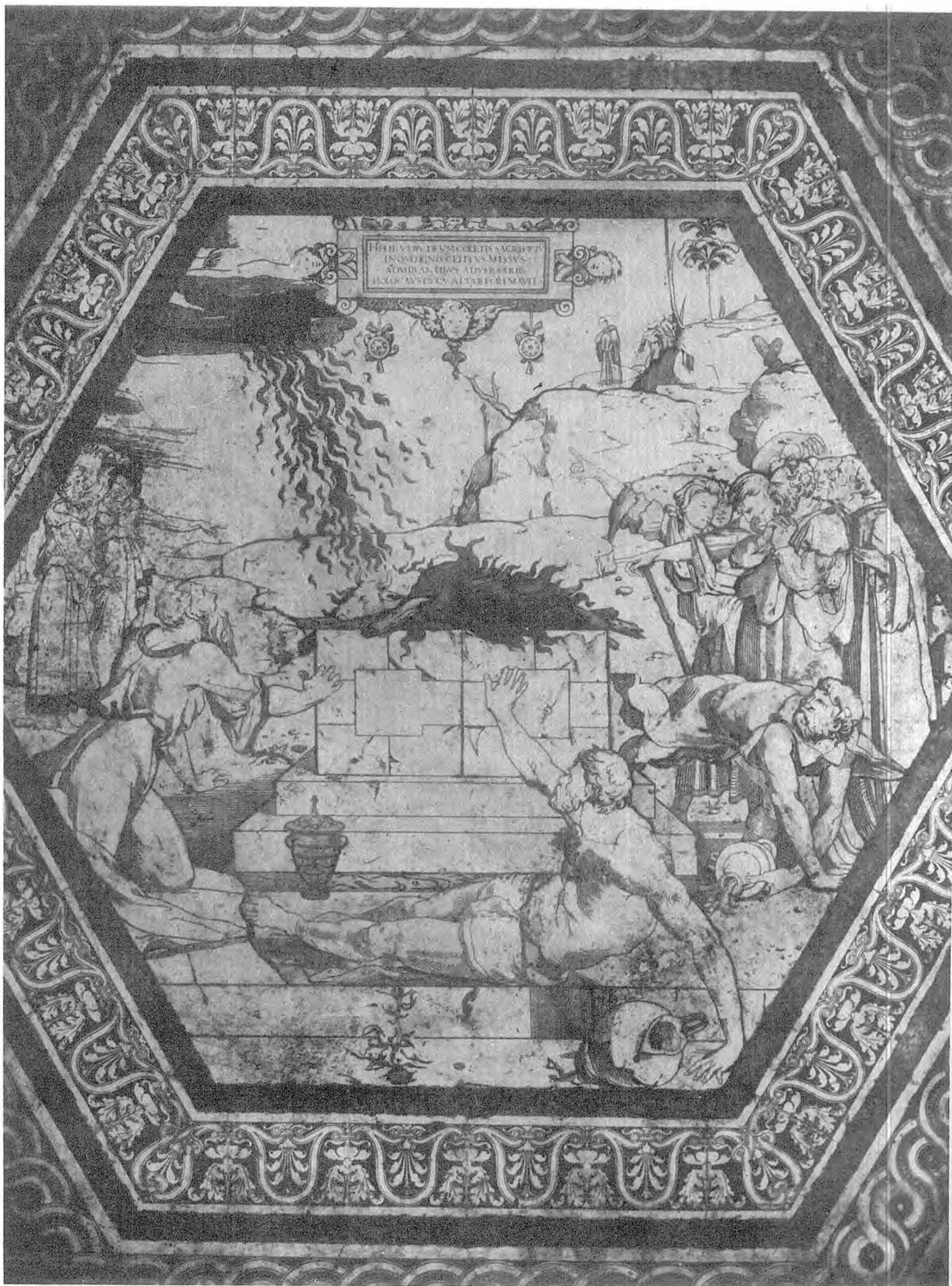
Hassidim tarikatında ilahi okumak, dua etmek, tanrıya yalvarıp yakarmak, derin düşüncelere dalarak arınmaya, kötülüklerden sıyrılmaya çalışmak olduğu gibi «raks» diyebileceğimiz bir işlem de vardır. İslam tasavvufunda «devr» denen ilahi okuyarak dönme, bu tarikatta değişik biçimde görülür. Bu tarikata bağlananlara göre gövde, raks ederek ruh gibi tanrıya yakarır; İsrael'in, Yahudi ulusunun, dünyanın kurtuluşu, kötülüklerin ortadan kalkması, mutluluğun sağlanması için dileklerde bulunur.

Hassidim Tarikatında toplantı yeri. Hassidimler belli günlerde, özellikle kutsal sayılan günlerde, kendi aralarında toplanır, dualarını, zikirlerini birlikte yaparlar. Bu toplantı yerlerinde **Zaddik** adı verilen görevliler vardır. Zaddik'ler İslam tarikatlarındaki «şeyhler»e benzerler.

«Doğum», «tanrıya bağlı» anlamına gelen **«zaddik»** sözü, tarikatın belli bir düzene kavuşup topluca zikirlere başlamasından sonra doğmuştur. Zaddikler'in, tanrı ile insanlar arasında birer aracı, birer kutlu kişi oldukları inancı yaygındır. Zaddik'lik görevi babadan oğula geçer.

Tarikata girenler bütün düşüncelerini, dileklerini onlara söyler, onlardan el alır, yardım görür, tanrı yoluna girer. Zaddikler, tarikata girmek isteyenlerin sayısını çoğaltmak için çalışır, tarikatın insanı çekici özelliklerini açıklarlar.

Zaddikler törenleri yönetir; okunacak duaları, ilahileri seçer;

Havrada kurban töreni (Siena katedrali).

İlyas ateş arabasıyla göğe çıkıyor (Francesco Palazzo'nun tuvali).

törene katılanlara yol gösterir, bütün müritlerle topluca yemek yerler. Tarikata girmek isteyenlere önce, tarikat kurucusunun yaşam öyküsü anlatılır, Kutsal Kitap'tan insanı sevindirecek, ona mutluluk verecek bölümler okunur, törenler öğretilir.

Hassidim tarikatının en önemli töreni **Sabbat** günü yapılanıdır. Bu törende yenen «Üçüncü Yemek»in ayrı bir önemi, başka bir kutsallığı vardır; öyle inanılır. Bu törende Zaddik, insana dokunan, acındırmalı bir sesle mistik bir şiir okur, törene katılan her hassidim bu şiiri dize dize söyler. Özellikle **Kippur** bayramında tarikata bağlı bütün üyelerin, ne kadar uzakta olurlarsa olsunlar, Zaddik'i gelip görmeleri gerekir. O günde tarikatçılar arasında büyük coşkunluk, sevinç, kaynaşma başlar. Birbirleriyle görüşür, söyleşirler. Bütün gün törenle geçer, dualar okunur, raks edilir, bütün tarikatçıların kardeşçe kaynaştıklarına, böylece birliğe ulaştıklarına inanılır.

Hassidim tarikatının özde değil de, görünüşte önemsiz ayrılıklar gösteren kolları vardır. Ancak bunların adları yoktur. Bu ayrılıklar daha çok Zaddiklerin tutumlarından, davranışlarından dolayıdır.

Yahudilikte kimine göre mezhep, kimine göre tarikat adı altında toplanan, gene Tevrat'ın, değişik açıdan yorumuna dayanan başka topluluklar da vardır. Bunlar Yahudilerin yaşadıkları ülkelere göre ayrı ayrı kuruluşlardır. Çoğu, Hıristiyan dininin doğuşundan sonra ortaya çıkmış, ondan etkilenmiş, Yahudilerin yaşadıkları ülke halkının gelenekleriyle karışmış durumdadır.

Samrî tarikatı. İsrailoğulları devletini kuranların soyundan geldiklerini söyleyenlerin bağlı olduğu birliktir. Tevrat'a bağlıdırlar. Garizim dağında bir tapınakları vardır.

Hahamî tarikatı. Musa'nın ahir zamanda yeniden dünyaya geleceğine, dünyayı düzelteceğine inananlardan oluşan bir topluluktur. İbadete çok bağlı olduklarından bu konuda suç işleyenleri cezalandırır, bağışlamazlar.

Aseyi tarikatı, evlenmeyi, savaşmayı yasaklayan bir tarikattır. Lut gölü kıyılarında yaşayan bu topluluk, tarlaları ortaklaşa işler, sürekli ibadet ederler, bütün malları ortaktır. Bu tarikat M.S. 150'de kurulmuştur.

Karayı tarikatı, Lehistan'da kurulmuştur. Bu tarikata bağlı olanlar Tevrat'ta geçen kimi inançları benimsemezler.

Furusinı tarikatı, M.S. 180'de kurulan bu tarikata göre Tevrat'ın buyruklarına uymayan, ibadeti aksatan kimselere ağır cezalar verilmelidir.

Suduki tarikatı, M.S. 248'de kurulduğu söylenen bu tarikata göre Tanrıya bir karşılık beklemeden tapılır, bir kazanç umarak yapılan ibadetin yararı yoktur. Bu tarikata girenler ruhun ölümsüzlüğüne, meleklerin varlığına inanmazlar.

Reşabit tarikatı, M.S. 860'da kurulmuştur. Tarımı, mülk edinmeyi yasaklayan, yalnız ibadetle gün geçirmeyi öneren katı bir tarikattır.

Taraput tarikatı. İskenderiye'de kurulan bu tarikata göre evlen-

mek, çok yemek yemek doğru değildir. Bunlar derin düşünceye dalınayı, sessiz yaşamayı öngörürler.

Şazdım tarikatı, aşırı ölçüde dine bağlı bir topluluktur. Musa buyruklarında öngörülen ibadetlerin sayısını arttırır, sürekli olarak tapınırlar.

Bunların dışında **Semani, Abyonit, Marmon, Martinist** adları altında kurulmuş birçok tarikat vardır. Günümüzde Avrupa'nın değişik bölgelerinde varlığını sürdüren bu tarikatlar, zamanla değişip başka tarikatların doğmasını sağlamaktadır.

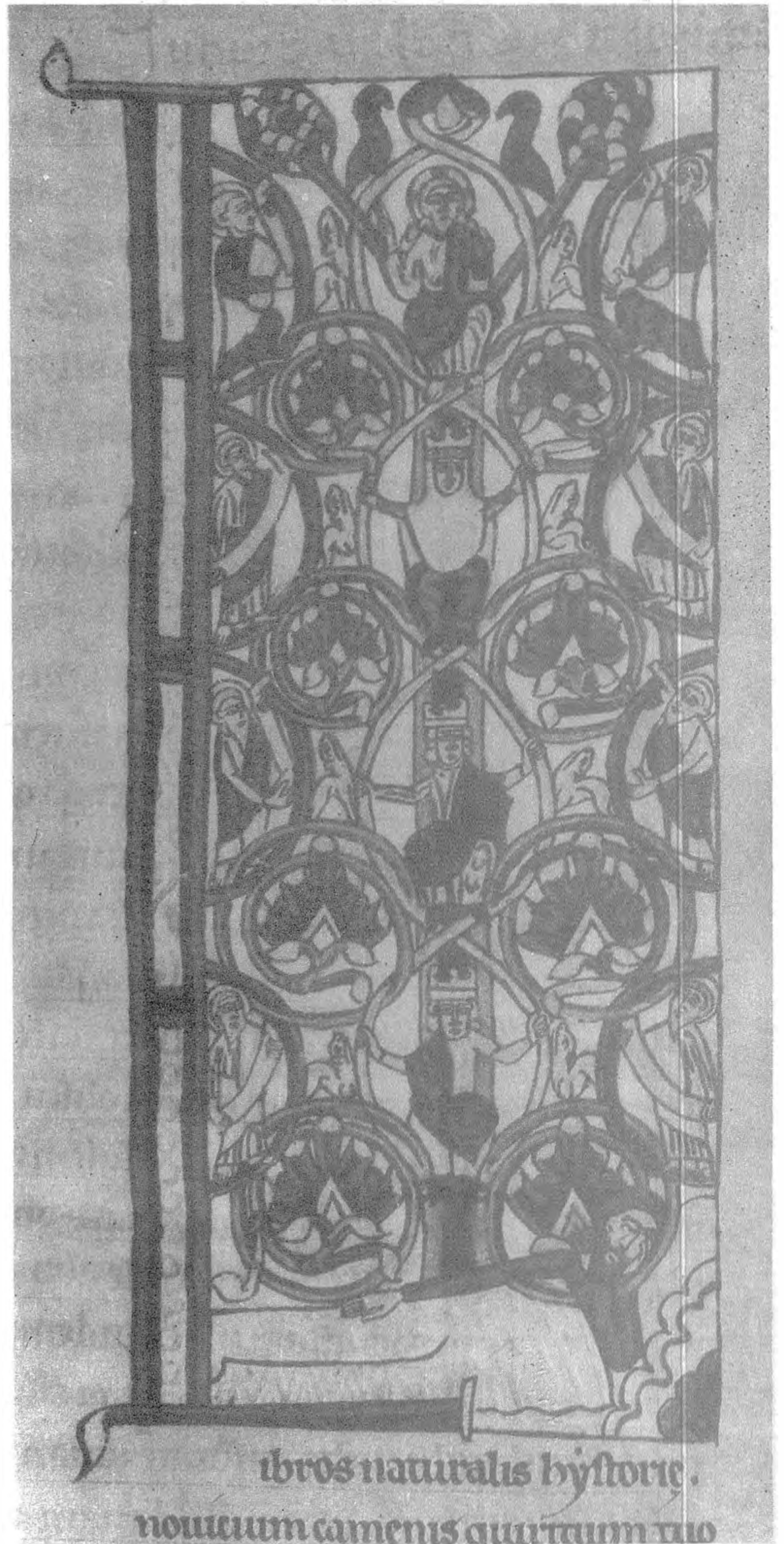
hahamlar, zaddikler

Hahamlar, her bakımdan, Kutsal Kitap'ın öngördüğü kurallara, ilkelere bağlı kimselerdir, başka bir deyimle «şeriat adamları» dırlar. Buna karşılık Zaddikler şeriat kurallarına öyle sıkı sıkıya bağlı değildir. Bu nedenle Hahamlarla Zaddikler arasında sürekli bir çekişme, bir anlaşmazlık vardır. Hahamlar onları sapkınlıkla, halkı aldatıcılıkla, dini yozlaştırmakla suçlar; Zaddikler de Hahamları bağnazlıkla, katılıkla, gericilikle nitelerler.

Özellikle XVIII.yy.'dan başlayan bu geçimsizlik, zaman zaman, bir savaş, bir toplu döğüş niteliğine bürünmüş, iki topluluk birbirinin kanını amansızca dökmekten kaçınmamıştır. Zaddikler arasında içten bir kardeşlik, bir bağlılık olduğu söylenir. Hassidim tarikatının ereğinin de bu kardeşliği bütün tarikata girenler arasında yaymak, öteki Yahudilere aşılamak olduğu ileri sürülür.

Hassidim tarikatına Yahudi olmayan kimseler giremez. Yahudilikten çıkıp başka bir dine girdikten sonra eski dinine dönmek isteyen bir kimse de tarikata giremez. Gerçekte Yahudi dininde, hangi nedenlerle olursa olsun, «dönme» olayı yoktur. Ne dininden çıkan bir kimse tarikata girebilir, ne de Yahudi dinine geçmeyi dileyen bir yabancı tarikata alınabilir. Tarikattan kovulan bir kimse bir daha tarikata giremez. Tarikata giren bir Yahudinin, tarikatın bütün isteklerine uyması, onlara göre davranması gerekir.

Öteki tektanrıcı dinlerin tarikatlarında olduğu gibi Hassidim tarikatında da zamanla yoldan sapmalar, erekten uzaklaşmalar olmuş,

Piero di Slagosia'nın bir minyatürü (Floransa, Laurenziana Kütüphanesi).

Michel Wolgemut'un bazı din büyüklerini gösteren kabartması.

bir sürü bilgisiz, dolandırıcı, soyguncu Zaddikler türemiştir. Bunlar arasında eski İbrani dili şöyle dursun, konuşulan Yahudi dilini bile bütün incelikleri ile bilemeyen, buna karşılık bilgin geçinen Zaddikler vardır. Hahamlar, bu nedenle Zaddiklerin sinagoglara girmelerini, din törenlerine katılmalarını istemezler. Durum Hahamlar için de böyledir. Zaddikler de Hahamları kendi toplantı yerlerine (bir bakıma tekkelerine) sokmazlar.

kabbala

Yahudi mistisizminin kaynağı sayılan **kabbala** sözü İbrani dilinde «gelenek» anlamına gelen **«kabbalah»**tan türemiştir. Bu kavramın M. Ö. II.yy.'da ortaya çıktığı, M.S. XI.yy.'da geniş bir alana yayıldığı görülür. Kabbala Eski Ahid'e dayanan, onun gerçek anlamını araştırmayı konu edinen akımdır. Kimi araştırıcılara göre kabbalanın kaynağı **iyi** ile **kötü** arasında savaşın sürdüğüne inanan eski İran'ın Zerdüşt dinidir. Onun Hint inançlarından, Mısır geleneklerinden beslendiğini, Babil büyücülerinin etkisi altında kaldığını söyleyenler de vardır.

Kabbala yazılara, sayılara inanan, onların birtakım gizli güçler taşıdığını, anlamın görünüşte değil içte, özde saklı olduğunu ileri süren bir inanç düzeni olduğundan dolayı, mistik bir yapı taşır. Varlık, biri görünen, öteki görünmeyen olmak üzere iki yanlıdır. Görünen yanın tanrısal gerçeklerle ilgisi yoktur. Onun özüne, gerçek anlamının saklı olduğu köke inmek gerekir. Görünüşün arkasında saklı olan gerçeği bulmak için derine inmeli, özü bulmalı. Bu da ancak gönül gözüyle, içe bakışla olabilir.

Kabbalanın görüşlerini Tevrat'ın Hezekiel bölümünde de buluruz. Nitekim peygamber Hezekiel de tanrısal anlamı, varlık türlerinin özünü, gerçeği görünen değil ancak düşünülen, saklı kalan yönlerini anlamakla kavramıştır. M.Ö. I. yy.'dan sonra açık bir akım, daha doğrusu mistik bir tarikat gibi gelişmeye başlayan **Kabbala** düşüncesi, bütün Ortaçağ boyunca sürüp gitti. Yahudi ulusunun yoğun olduğu ülkelerde hızla yayıldı. Kabbala öğretisi yalnız inanmakla, Kutsal Kitap'a bağlanmakla kalmaz, yaratılışın, oluşun nedenlerini araştırır, onlara birtakım çözüm yolları bulur. Bu çözüm yollarının ana ilkeleri de harflerle sayılardır. M. S. 1200 yıllarında İspanya toprakları üzerinde yaşadığı söylenen **Mose Ben Nahman** adlı düşünür, **Kabbala** öğretisinin Ortaçağda en büyük kurucusu sayılır. Harflere, sayılara dayanarak bütün evren sorunlarını çözmeye çalışan Moşe Ben Nahman kısa bir süre içinde geniş bir ün kazandı, öğretinin en büyük yetkilisi olarak saygı gördü. Ona göre Tevrat bizim sandığımız gibi bir kitap değil, tanrının gerçek adıdır. Tanrı adı Tevrat kavramında saklıdır. Tevrat'ta geçen bütün sözler de tanrı adıdır. Bunların birleştirilmesi tanrının özünü anlamayı, kavramayı sağlar. Ayrı ayrı imiş gibi görünen harfler gerçekte

Tintoretto'nun Davud'u (Viyana, Kunsthistorisches müzesi).

İki minyatür: dua okuyan iki haham (solda) ve hamursuz ekmeği simgeleyen bir daire taşıyan iki musevi (sağda).

birdir, Tevrat kavramı altında toplanmıştır. Tevrat'ı bilmek tanrıyı bilmektir.

Kabbalaya göre oluşun, yaratılışın özünü kuran öğeler 22 harfe dayanır. Bunlar da İbrani alfabesini oluşturan harflerdir. Evrende varolan bütün varlık türleri bu harflerin değişik düzende, değişik oranda birleşmesinden doğmuştur. Varlığın, oluşun özü harftir. Bütün harfler 231 kapılı bir kürenin üzerine yazılmıştır, bütün varlıklar, bütün düşünceler bu yazılı kürede bir bütünlük içinde dile gelir, açıklanır. Tanrı sözü (kelâm), yaratıcı özü gereği yokluktan var etmeyi (yaratmayı) böyle bir harfler bütünü içinde biraraya toplayarak sağlamıştır. Var olmak bu kürede, bu yazılı harfler düzeninde bulunmaktır. Harflerin görünüşlerine bakarak, okunuş biçimlerine dayanarak anlam çıkarma doğru değildir. Doğru olan harfin içerdiği gizemi (sırrı) çözmektir. Sözgelişi, Ibrani alfabesinin ilk harfi olan **«alef»**in gerçek anlamı «hava»dır. Ondan sonra **«mem»** (arapların mim dediği) «su», **«şin»** ise «ateş» anlamına gelir. Böylece üç harfin **su, hava, ateş** gibi üç doğa varlığına karşılık oldugu, o varlıkların bu harflerden oluştuğu sonucu çıkar. **Kabbala** öğretisi, bu üç harfin altın bir mühürün altında üç büyük sır sakladığı inancındadır. Evrende görülen üçüzlü oluşun kaynağı da bu üç harftir.

Bu üç harfin dışında kalan, alfabenin öteki yedi harfinden her biri, gene böyle üçlü bir gizem saklar. Bunlar da madde, cisim, zaman ile bağlantılıdır. Bu harfler uzayda altı bölgeyi, merkezlerini, gezegenleri, burçları, yeryüzünde kurulmuş olan tapınağın en kutsal sayılan yerini, bunların dışında gövde yapısı bakımından evrene en uygun olan, onunla özdeş bir uyum içinde bulunan insanı açıklar, ona varlık bütünlüğünü kazandırır. Gerek gövdenin, gerekse ruhun görevlerini, eylemlerini sağlayan harfler ise, onikidir, yukarda geçen on harften sonra gelirler.

Başlangıçta tek doğrultulu olan Kabbala inancı, sonradan, bu yola girenlerin tutumları, yorumları yüzünden ikiye ayrıldı. Birinciler daha çok inanç konusunda belli bir düşünceye bağlanıp kaldılar, ikinci yolu seçenler ise Tevrat'ın birçok gizli güçlerle donandığını, bunların anlamının gerektiği görüşünü benimsediler. Böylece biri Tevrat'a, öteki inanca bağlı kalan iki yol belirdi.

Kabbalacılar işi daha geliştirerek bilim alanına da uyguladılar. Sayılara, harflere dayanarak «hayat iksiri» denen ölümsüzlük suyunu bulmaya çalıştılar.

Kabbalanın böyle doğa-dışı varlıkları bulmaya, türetmeye kalkması Ortaçağda «simya» denen araştırma alanının doğmasına yol açtı. Değişik bitkilerden, köklerden, madenlerden okuyup üflemelerle altın yapma yoluna gidildi, büyücülük, gözbağcılık, falcılık aldı yürüdü.

Kabbala inancına göre harflerin, sayıların sırrına eren bir insan, birtakım tanrısal güçler kazanır, doğa üstü bir varlık olur. Bu tanrısal güçlerin yardımı ile, **«golen»**

İşaya peygamber (Raffaello'nun tablosu).

denen bir insan türü bile yaratabilir. Ancak, canlı olabilen bu yaratıkta, İbrani dilinde ruh anlamına gelen, «ruah» bulunmaz. Bu konuda, koyu gelenekçi Yahudiler arasında söylene gelen, pek çok masallar vardır. Praglı Rabbi Löv adlı birinin (XVI.yy.) yarattığı bir «Golem»in bir süre yaşadığına bile inanılırdı.

Kabbala inançlarının en yaygın olduğu, bu konuda en çok yazılı ürünün verildiği dönem XII.yy. sonları İspanyası'dır. Kabbala inancına göre insan ruhunun, üç ayrı niteliği gösteren üç adı vardır. Birincisi **nefes** (can), ikincisi **ruah** (ruh), üçüncüsü **neşama** (üstün ruh, iç ruh). Birbirinin içinde olan bu üç ruhun özelliklerini gösterdiği üç ayrı yer vardır.

A — **Nefeş.** Ölen insanın gövdesi çürüyüp toprak olduğunda bile gene mezarda kalır, dirilerin arasına karışarak onların acılarının, sıkıntılarının giderilmesi için dünyayı dolaşır, onlar adına yardım diler. B — **Ruah.** İnsan ölünce **Adn** denen cennete gider, bu dünyada bulunduğu gövdeye eş (biçim, yapılış bakımından) bir gövdeye girer, cennetin tadını çıkarır. Sabbat günlerinde, yeni aylarda daha yüce katlara çıkar, daha üstün bir mutluluğa ulaşır, yerine döner. C — **Neşama** yolunu ışıklar aydınlatır. Onun için bir daha yeryüzüne inmek yoktur. Bütünlüğe ulaşan ne varsa onda kendini bulur, bütünlüğe onda varır.

İnsanlar acılar, üzüntüler, sıkıntılar içinde mezarları gezer, dolaşırlarsa Nefeş uyanıverir, Ruah'ın yanına varır, soyun bütün atalarını, Neşama'yı birden uyandırır, bunun üzerine «Kutsallar kutsalı» denen tanrı insanlara acır, yardımlarına gelir.

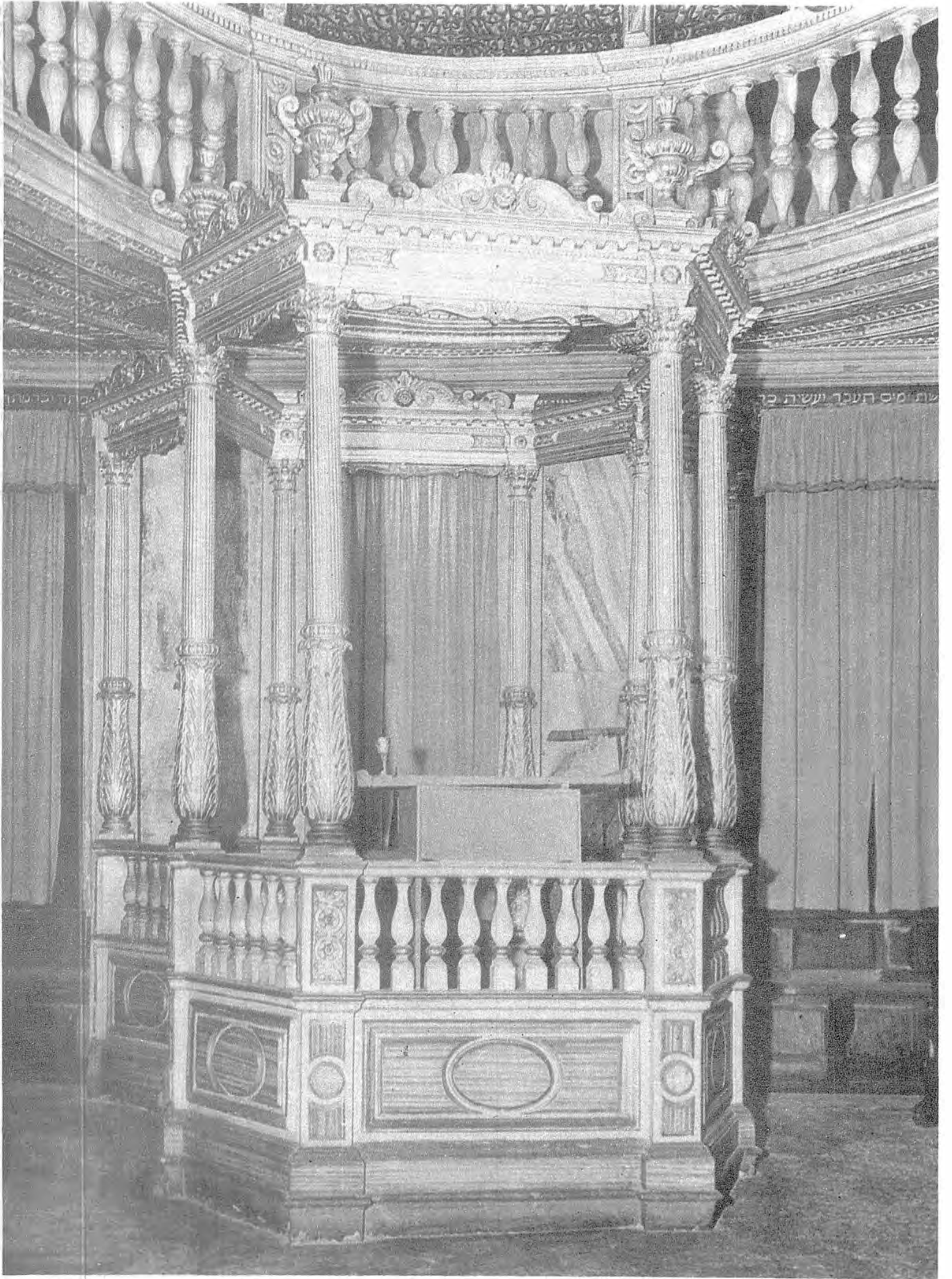
Kabbalacıların görüşlerini açıklayan, inançlarını sıralayan ana kitaplarından biri de **«Sohar»** adlı yapıttır. Bu kitabı, uzun süre Yemen'de yaşadığı söylenen Yahudilerin İsrail'e göçerken getirdikleri söylenir. Tevrat'a inanmak, ona bağlanmak Kabbalacılar için gereklidir. Onu değişik biçimde yorumlamak, dışına değil özüne bakmak kimilerin ileri sürdüğü gibi ona karşı çıkmak anlamına gelmez. Kabbalacılar böyle bir görüşe karşı çıkarlar.

kutsal kitap'ta kıssalar

Eski Ahid'te geçen konuların ikiye ayrıldığını, bunlardan birincilerin yalnız din konularını, ikincilerin de İsrailoğulları ile ilgili tarih olaylarını içerdiğini daha önce, değişik konuların işlenmesi sırasında az çok gördük.

Tevrat, yalnız bir din kitabı değildir, belli anlamda bir İsrailoğulları tarihidir de. Bu bakımdan gerek İsrailoğullarının tarihini, gerekse İbrani dininin gelişimini öğrenmek için başvurulacak ilk kaynak olarak ele alınması doğaldır. Tevrat'ta din konuları dışında geçen, tarih biliminin alanı içine giren olaylar ikiye ayrılır. Biri komşu ulusların Yahudilere, Filistin'e yaptıkları saldırılar; Yahudilerin sürülmeleri, tutsaklıkları, yurtlarının yağmalanması gibi daha çok savaş türünden olan olaylar; öteki ise gene İsrailoğullarının yaşamları ile bağlantılı olan, savaş dışında kalan toplum olayları.

Din konularını içeren olaylar

Venedik'teki Büyük Alman Okulu'nun ici.

da biri doğrudan doğruya tanrı buyrukları, öteki imanla, dinle ilgili öğütler, öykülerdir. Ancak bu olaylar, Eski Ahid'te, belli bir sıraya göre anlatılmaz, bütün kitabın içine serpiştirilmiş durumdadır. Sözgelişi insanın türeyişini, Yaratılış olayını, Evrenin oluşunu konu edinen birinci kitap, yani Tekvin, tarih alanına giren olayları da, dinsel öğütler niteliğinde olan olayları da içerir.

A — Kutsal Kitap'ta geçen tarih olayları. İsrailoğullarının ortaya çıkışı ile başlayan bu olay, «Tekvin» bölümünde geçer; İsrail sözünün doğuşundan, içerdiği anlamdan, Filistin'e yerleşmeden sözeder. Bir masal niteliğinde olmasına karşılık tarih gerçeklerini din açısından dile getirdiği görülür. Tekvin'de uzun uzun, değişik biçimlerde, anlatılan bu olayın ardından Musa'nın ortaya çıkışı, Mısır'dan göçüş, Firavunla ilgili olaylar, çölde geçen çarpışmalar, İsrailoğullarının düzenli bir topluluk olarak yaşaması, ayaklanmalar, küçük kabile çarpışmaları gibi olaylar Eski Ahid'in «Çıkış» bölümünde, biraz da «Hoşea» bölümünde ele alınır. «Tesniye», «Sayılar» adlı bölümlerde de Adanmış Topraklar'a geliş, orada yerleşme olayları sıralanır. Tarih açısından bakılınca bu olayların din duygularıyla karışıp kaynaştığı, ancak birçok gerçekleri de içerdiği görülür.

İsrailoğullarının komşu uluslarca saldırılara uğramaları, tutsak edilmeleri, yurtlarından sürülmeleri gibi konuların da Tevrat'ın birçok yerinde geçtiği görülür. Bunlar içinde, Mısır'dan dönüp Filistin'e yerleştikten sonra geçenleri tarih açısından bakılınca doğrudur, ancak kimi yerlerde aşırı bir duyarlılık, duygusal bir eğilimin ağır bastığı sezilir. Filistin'e yerleşme, Midyaniler göçü, Filistîlerle savaşma, Yahudi devletinin kuruluşu, Yahudi kralları, Babillilerin saldırıları, Babil tutsaklığı, daha önce Hititlerin saldırıları, sonra İran saldırıları Yahudi devletinin ikiye bölünmesi, yeniden komşu saldırılara uğrayıp yağmalanma gibi olayların «Yeşu», «Hâkimler», «Hezekiel», «Samuel I.», «Samuel II.», «Krallar I.», «Krallar II.», «İşaya», «Yeremya», «Haggay», «Nehemya», gibi bölümlerde açık açık anlatılır. Kutsal Kitap'ın bu bölümlerinde dinle tarih birbirine karışır, din tarih olayları içinde özünden uzaklaşır, tarih din konuları arasında yolunu şaşırır. Ancak olayların anlatılışı daha çok bir din sorununu açıklamak,

Kızıldeniz'den geçiş (Venedik, Musevi Dinsel Sanat Müzesi).

Yahudi ulusunun hangi koşullar altında tanrının sevgili varlığı olduğunu göstermek içindir.

Kutsal Kitap'ta anlatılan tarih olaylarının özünde İsrailoğullarının genel bir savunması, uğradıkları haksızlıklar karşısında suçtan arınma duygusu saklıdır. İnsan, başlangıçta suç işlemiş, cennetten kovulmuştur, bu suçu Adem ile Havva'nın soyundan gelen bütün insanlar çekecektir. Yahudi ulusunun başına gelen de budur. Ancak, Kutsal Kitap, bu olayı böylesine açık bir biçimde anlatmaz. Sürekli olarak Yahudi ulusunun ezilmişliğini, acı çektiğini, sıkıntılar içinde yaşadığını, kılıçtan geçirildiğini söyler, ama bunu, açık bir dille, başlangıçta işlenen «günah»a, cennetten kovulma olayına bağlamaz.

Tarih olaylarının anlatılışı sırasında saldırgan ulusların özellikleri, neden saldırdıkları anlatılmaz; yalnız Yahudi ulusunun haksızlığa uğradığı, baskı altına alındığı, dayanılmaz acılara itildiği, bunun üzerine tanrının kral - peygamberler

Tanrı ile İbrahim (Predis'in minyatürü).

gönderdiği söylenir. Tanrı bütün toplumsal suçlar, günahlar, ahlâksızlıklar karşısında etkin değil, uzaktan bakıcı bir durumdadır; yalnız öğütçüler, uyarıcılar göndermekle yetinir.

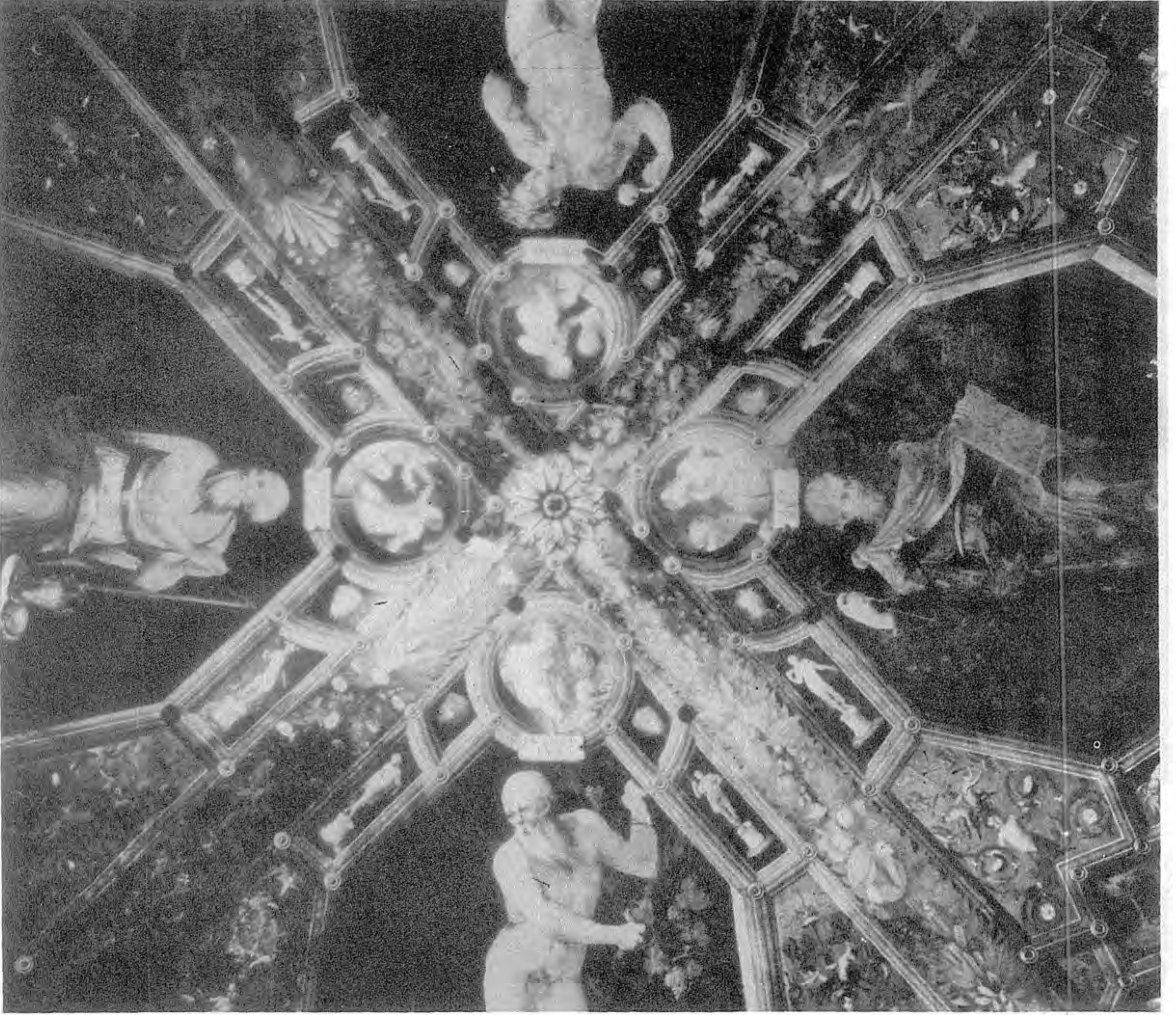
Bütün bu olayların özünde tanrının sevgili Yahudilerle onlara karşı olanların çatışmaları dile getirilirken Yahudilerin bir kez başarıya ulaştıkları açıklanmaz. Yalnız Davud ile Süleyman peygamberlerin krallık dönemleri Yahudilerin tek mutlu çağı olarak gösterilir. Oysa Süleyman döneminde de din yasalarının yeterince uygulanmadığı görülür.

B — Toplum olayları. Kutsal Kitap'ın (Eski Ahid'in) aşağı yukarı bütün bölümlerinde toplum olaylarına, değişik nedenlerle, geniş bir yer verilir. Bu olaylar içinde en ilginçleri Yahudilerin birbirlerine karşı tutumları, davranışları yüzünden doğan sarsıntılar, çalkantılardır.

Yahudi ulusu içinde peygamberlerin sözlerini, buyruklarını dinlemeyen, eski inançların etkisi altında kalarak puta tapıcılıktan, çoktanrıcılıktan bir türlü vazgeçemeyen topluluklar arasında sürekli çekişmeler olur. Peygamber-krallar bile bu durum karşısında tanrıya sığınır, ondan yardım dilerler. Halk ayaklanır, kıtlık, açlık yüzünden kardeş kardeşe düşman kesilir.

Yahudi topluluğunun başlangıçta Harran'dan kutsal topraklara göçüşünü, Filistin'de yerleşme gereğini anlatan bölümler (Tekvin) bu toplumsal olayları içerir. Toplumsal olayların ortaya çıkışında başlıca neden, ahlâk kurallarına uymayış, yoldan azıtma gösterilir.

Din Konularını İçeren Kıssalar. Bunlar, Yahudilere bir ahlâk öğüdü vermek için, tanrı buyruğunu bir olaylar dizisi içinde bildirmek için düzenlenen kıssalardır. Kutsal Kitap'ın bütün bölümlerinde bu tür kıssalar vardır. Bunlar iyilik, erdem, yardım, karşılıklı bağlılık, doğruluk, karşılıklı sevgi, dine bağlılık, tapınmalar, tapınaklara, din görevlilerine karşı saygı türünden «iyi» kavramı altında toplanan olaylarla hırsızlık, haksızlık, adam öldürme, zina, saygısızlık gibi «kötü» kavramı ile sınırlanan olaylar toplamıdır. Süleyman'ın Meselleri, Mezmurlar, Ester, Yeremya, Eyyub, Yunus, Tsefanya, Amos, Habakkuk vb. bölümlerde, kimi yerde kısa, kimi yerde uzun uzun anlatılır.

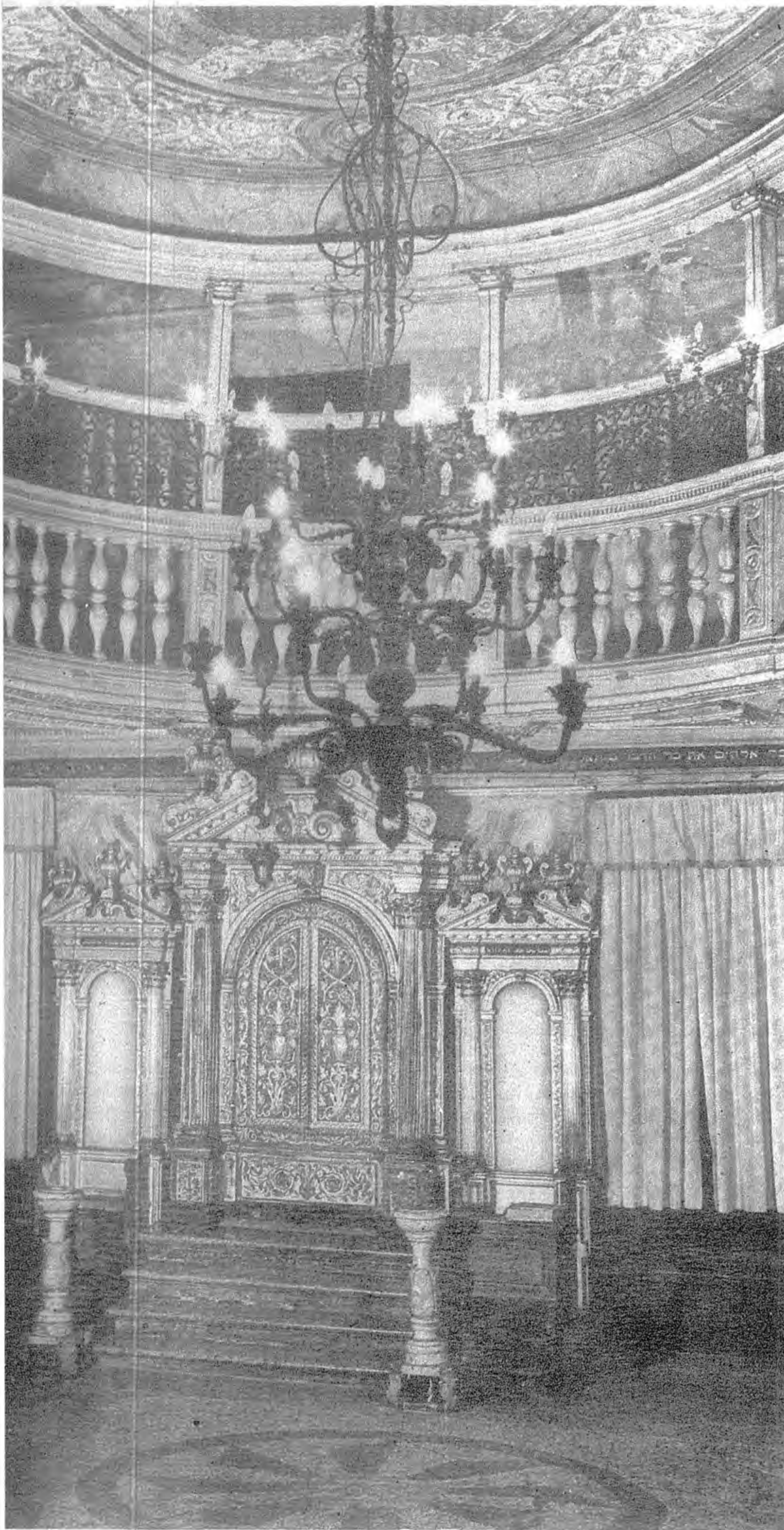
Nuh, Adem ve Musa (L. Torresani'nin freski).

A — Genellikle tanrısal buyruk niteliğinde olan düşünceleri içeren olaylar dizisinde, daha çok, yasaklar görülür. Bunlar Yahudi diniyle bağdaşmayan, eski çağlardan kalma gelenekler, görenekler, inançlar, alışkanlıklar, sapıklıklar olarak sıralanır. Bunların yapılması, uygulanması kesinlikle yasaklanmıştır. Yusuf kıssası, Firavunun çölde batışı, erkeklerin birbirleriyle sevişmeleri, kardeşlerin kendi aralarında evlenmeleri bu türden yasakların uygulandığı olaylardır. Bunlar kötüdür, bunları işlemek açıkça suçtur, karşılığı cezadır, suçun türüne göre ölümdür. Kutsal Kitap, böyle kesin yasakları içeren olayları bir kıssa ile açıklar; önce kötülüğe yolaçan olayı anlatır, sonra gereken karşılığı vermek için tanrının tutumunu dile getirir. Tanrının yasakladığı bir olayın yapılmasında nasıl bir sonuçla karşılaşılacağını örnek vererek gösterir. Kıssanın özündeki mesaj, bir örnekle biçimlenir. Şöyle yapıldı şu karşılık görüldü, gibi.

B — **İyi sayıldığından yapılması gereken işler.** Bu türden kıssaların insanların «iyi» birer varlık olmaları, tanrı katında iyi karşılanmalarını gerektiren olayları, daha doğrusu güzel öğütleri kapsadığı görülür. Tevrat'ın «Yeşu» bölümünde görülen savaşlar, adam öldürmeler, acı çektirmeler (işkenceler), sürgünler, baskılar kesinlikle yasaklanmıştır. Onların, onlarla ilgili olayların bu bölümde yeri yoktur. Bu bölüme giren konuların daha çok, Kutsal Kitap'ın manzum parçalarında sıralandığı biliniyor. Özellikle Mezmurlar, bütün gönlüyle tanrıya bağlanan bir insanın yakarışları, yalvarışları, acımaklı duaları ile doludur. Süleyman'ın Meselleri adlı bölümde de insanın «iyi» olması; güzel, sevilir işler yapması, komşuları, yakınları ile tatlı tatlı geçinmesi önerilir.

İyi davranışları içeren, buyuran özdeyişlere Kutsal Kitap'ın bütün bölümlerinde raslanır; savaşları içeren bölümlerde bile! İyi sayılan bu davranışlar arasında tapınaklara saygı göstermek, oraları temiz tutmak, tapınmayı gününde yapmak; adaklar, sungular sunmak, saçılar saçmak, kutsal günlerde gerekenleri yapmak önemli konular olarak geçer. Bunlarla ilgili küçük kıssalar öteye beriye serpiştirilmiş, örnek olay olarak gösterilmiştir.

Bu kıssaların çoğu, tanrı ile onun görevlendirdiği peygamber a-

Venedik'teki havranın içi.

rasındaki konuşmadan oluşur. Sözgelişi Sina Dağı'nda Musa ile tanrının konuşması, tanrının ona bir ışık, bir ateş olarak görünmesi gibi... Yunus peygamberin balığın karnında kalması, Yakub'un gözlerinin kör olup açılması, Yusuf ile Firavun, arasında geçen olaylar, İsrail'in tanrı ile görüşmesi, Eyyub peygamberin bütün acılara, sıkıntılara katlanması gibi doğaüstü, insanüstü nitelik taşıyan kıssalar, birer ahlâk öğüdü, iyi davranmanın hangi yollarla, hangi koşullar altında gerektiğini gösteren olaylardır.

Dinine bağlı bir Yahudi için bunlar gerçektir, tanrı buyruğu, peygamber bildirisidir.

Yahudiler, Kutsal Kitap'ta bildirilen bütün buyrukları, yargıları her zaman yerine getirmezler. Sözgelişi, bütün tektanrıcı dinlerde bir peygamber olarak geçen, Kutsal Kitap'da adını taşıyan özel bir bölüm bulunan, kendisine tanrıdan doğrudan doğruya vahy gelen Daniel'in peygamberliği konusunda Yahudiler kuşkuludurlar, onu peygamber olarak tanımak istemeyenler çoktur.

çağımızda yahudilik

Yahudi toplumu Kutsal Kitap'a çok bağlandığı için, zamanla, değişmemiş, elden geldiğince eski bütünlüğünü, inanç düzenini korumuştur. Ancak uygarlıkların ilerlemesi, yeni yeni buluşlar, yaratmalar, yaşamın kendiliğinden değişmesi Yahudilerde de özde olmayan, yüzde birtakım değişikleri gerektirmiştir.

Kutsal Kitap olduğu gibi kalmış; içerdiği yasalar, buyruklar en küçük bir değişikliğe uğramadan saklanmış, uygulanmıştır. Yalnız çağımız Yahudilerinde eski İsrailoğullarının tutumunu, dine bağlılığını aramak, binlerce yıl önceki toplum düzeninin sürdüğünü sanmak insanı yanıltır. Çağımızda Yahudiliğin, genellikle, değişmeyen; ancak sırası düştükçe zamana, zamanın sağladığı olanaklara göre yorumlanan kurumları sıra ile aşağıda gösterilerek açıklanmıştır; bunlar Yahudiliğin ana konuları, temel ilkeleridir:

Tanrı. Günümüz Yahudiliğinde, eski İsrailoğullarında olduğu gibi, tanrı tektir, yaratılmamıştır, önü-sonu yoktur, yücedir, bilgindir,

«Ebedî Baba» ve melekler (Anovelo da Imbonate'nin minyatürü).

Musa kuzu pişirme töreninde. İbranilerin çoğu çoban olduğundan kuzu kutsal sayılıyordu.

bilgedir, bütün evrenin, varlık türlerinin Rabbi'dir. Tanrının en sevgili ulusu Yahudilerdir; bu nedenle bütün insanlığı aydınlatmak, uyarmak, mutlu kılmak için onları seçmiştir. İsrailoğulları tanrının en sevgili ulusu olduğundan bütün peygamberler de onun için çıkmış, seçilmiştir.

Tanrının insanları aydınlatmak için seçtiği görevliye **«nebi»** denir. Bu söz Akad dilinde «söyleyen, çağıran, ses veren, bildiren» anlamında «nabu» sözünden türemiştir. Ancak anlamı biraz değişmiş, İbrani dininde «kendisine görev verilen, çağrılan kimse» karşılığında söylenir olmuştur.

Tanrı sürekli olarak evreni yönetir, onu bıraktığı gün evrenin sonu gelmiş, yıkılıp gitmiş demektir. Tanrının gücü sınırsızdır, sonsuzdur, onun elinden gelmeyen iş yoktur, bütün oluşmalara, varlıklara egemendir (kaadir-i mutlak). Evrende tanrı istemi dışında bir varlık, bir oluş yoktur.

Tanrı, günün birinde, bir görevli göndererek bütün haksızlıkların, baskıların ortadan kalktığı evrensel bir devlet kuracaktır. Bu devlet yeryüzünde biçimlenecek, somut bir nitelik taşıyacaktır. İnsanların kurdukları devletler geçicidir. Tanrının kuracağı devlet ise kalıcıdır, geneldir. Ancak bu tanrısal devlet de tanrının sevgili ulusu olan Yahudi topluluğu içindir. Günümüzde bile Yahudiler arasında yaygın olan bu inanç, bütün tutsaklıklara, sürgünlere, kıyımlara rağmen Yahudi topluluğunu dağıtmaktan, yokolmaktan kurtarmıştır. Yahudiler arasındaki birliği, yaşama direncini kimi tarihçiler bu eski inançlara olan bağlılıklarla açıklama eğilimindedir.

Kutsal Kitap'a inanç. Yahudiler, günümüzde, Tevrat'ın «Tekvin», «Çıkış», Levililer», «Sayılar», «Tesniye» adı verilen ilk beş bölümünün Musa'nın elinden çıktığına, onun eliyle yazıldığına, ancak bunun tanrının vahyi ile gerçekleştiğine kesinlikle inanırlar. Musa'nın nasıl ölüp, nasıl gömüldüğünü anlatan «Tesniye»nin son bölümünü bile tanrının vahyi ile gene Musa'nın yazdığına inanırlar.

«Ve Rabbin sözüne göre, Rabbin kulu Musa orada, Moab diyarında öldü. Ve Moab diyarında Beytpeor karşısındaki derede onu gömdü, fakat bugüne kadar kimse onun kabrini bilmez.» (Tesniye 34.5-6). Yahudiler bu sözlerin geçtiği bölümün bile Musa eliyle yazıl-

Eyyub peygamberin kitabından bir sayfa.

dığına inanırlar. Tevrat'ın bütünlüğüne, vahy edildiğine inanan Yahudiler onda adı geçen bütün peygamberlere inanmazlar. Daha önce de belirttiğimiz gibi, sözgelişi bütün tektanrıcı dinlerin peygamber saydığı Daniel, Yahudilerce peygamber sayılmaz, bunun gibi bütün tektanrıcı dinlerce Davud peygambere indirildiği söylenen, buna kesinlikle inanılan, tanrının Tevrat'tan sonra indirdiği ikinci kitap olarak saygı gören Zebur (Mezmurlar) ayrı bir kitap sayılmaz.

Peygamberler. Çağımızda yaşayan Yahudiler en büyük peygamber olarak Musa'yı bilir. Yahudi peygamberleri onikisi büyük, onikisi küçük olmak üzere 24'tür. Bunlara genellikle «Nebi» denir ki, «çağrılan» anlamına gelir. Tanrı gerekli gördüğü dönemlerde görevlendirmek için İsrailoğulları içinden sevdiği kimseleri seçmiş, çağırmış, buyruklarını onlara bildirmiştir. Peygamberler kutsal varlıklardır, tanrının sevgili kulları, yakın adamlarıdır.

Eskiden olduğu gibi günümüzde de Yahudiler bir peygamberin ancak İsrailoğulları soyundan geleceğine, o ulusun dışında peygamberlik etmeye değer bir insanın bulunmadığına inanırlar. Bu nedenle Hıristiyan ve İslam peygamberlerini, kesinlikle peygamber olarak görmezler. Kutsal Kitap'ta adları geçen Davud, Süleyman gibi peygamberleri «nebi» saymazlar bile; yalnız onların sözlerinin Yahudi şeriatı için birer kanıt olduğuna inanırlar. Bu konuda Yahudilerin Tevrat'la bağdaşmayan, ona aykırı yorumlara yol açan tutumları görülür. Bu, Yahudi düşüncesine, dinine karışan yabancı kaynaklı inançların etkisi yüzündendir.

Alınyazısı. Yahudilerde, öteki tektanrıcı dinlerin anladığı biçimde, bir alınyazısı inancı yoktur. Onların inandığı alınyazısı da kendi düşünce düzenlerine, kendi yaşama koşullarına göredir. Yahudi alınyazısına göre bütün olaylar tanrının çizdiği, belirlediği bir doğrultuda yürür. Tanrı olayların ereğini, yolunu belirlemiştir, onların bunun dışında gerçekleşme olanağı yoktur. İnsanın yapacağı tek iş, bu olayların hızla gerçekleşmesi için elinden geldiğince çalışmak, emek tüketmektir. Bu da, Kutsal Kitap'ın öngördüğü koşullara uygun olarak yaşamakla gerçekleşir. İnsanın davranma türlerini, ilişkilerini, yaşama biçimini Kutsal Kitap göstermiş, belirlemiştir. İnsan bir canlı, düşünen varlık olduğundan Kutsal Kitap'ın buyrukları ile sınırlanmıştır, bunların dışına çıkamaz. İnsan öldükten sonra gittiği Aden'de bile Kutsal Kitap'ın gösterdiği yolda gitme, onun buyruklarına göre davranma gereğindedir.

İyi de, kötü de tanrıdan gelir. Ancak iyi (hayır) insanlara davranışları yüzünden ödül (mükâfat), kötü (şer) ise ceza (mücazat) olarak verilir. İyi insanlar başlarına gelen acılara, sıkıntılara, kötülüklere bakıp da imandan ayrılmamalıdır; çünkü bunlar tanrının birer sınavıdır. Yahudi inançlarına göre bunun en açık örneği Eyyub pey-

Yunus peygamber (Giacomo Sunter'in freski).

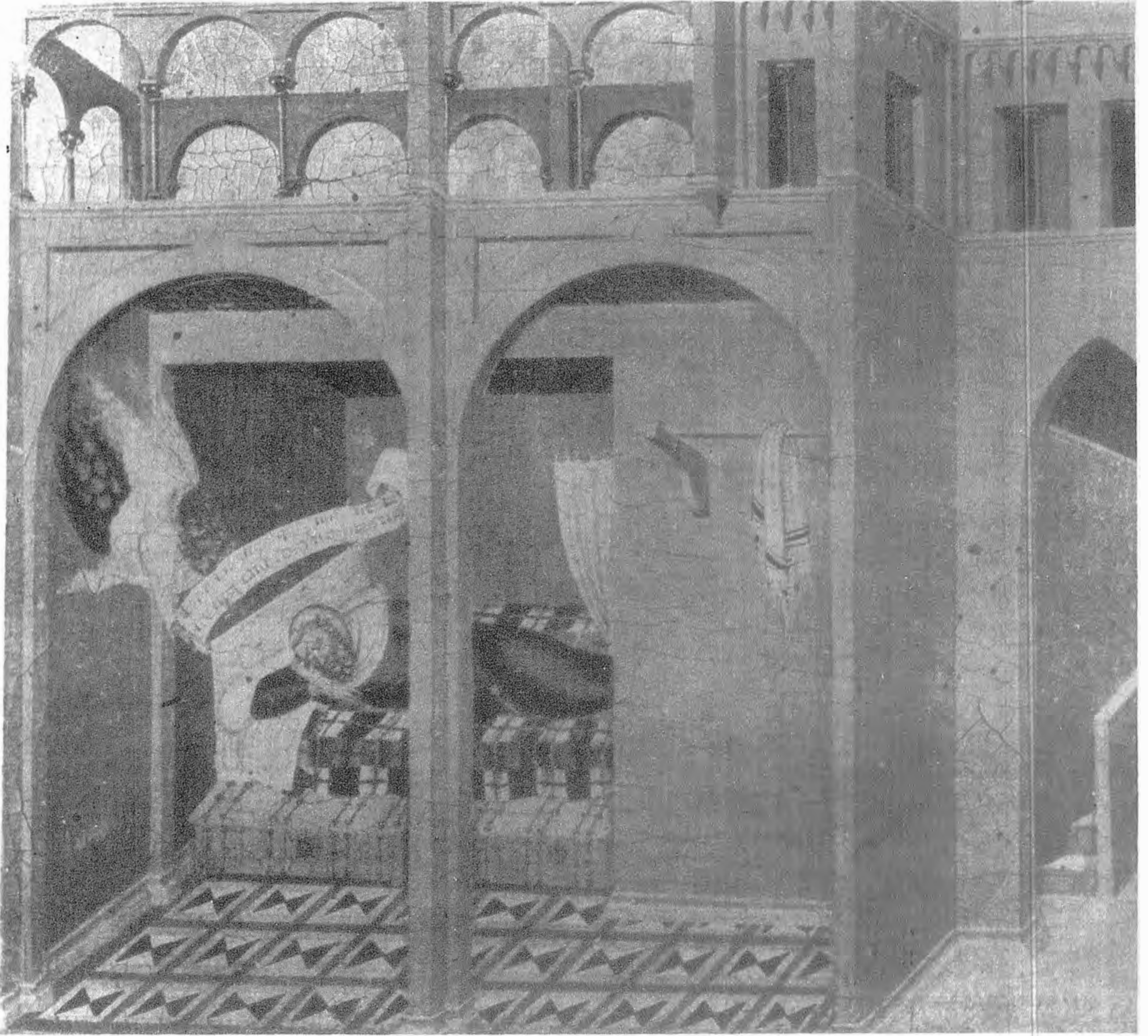
gamberin başına gelenlerdir. Tanrı onu iyi, güzel, erdemli davranışlarından dolayı acılar, sıkıntılar vererek güçlü bir sınavdan geçirmiştir.

Ahret günü. Yahudilikte «ahret» inancı yaygındır. Ancak öteki tektanrıcı dinlerden ayrılan yanları vardır. Kutsal Kitap'a göre, ölen insanların iyisi de, kötüsü de **«Şeol»** denen bir yerde toplanacaklardır. Bunun dışında ruhların mezarda kalacağı inancı da vardır. Ancak, daha sonraları, Yahudiliğe komşu uluslardan gelen etkiyle, biraz değişik nitelikte, bir «ahret» inancı girmiştir. Bu inanca göre, bir yargı günü sözkonusudur. İyi insanlar yargılanıp aklandıktan sonra **Aden** yada **Eden** adı verilen yere, cennete gidecekler. Aden, Eden sözleri Yahudi diline -sonradan, Babil dilinde «bahçe» anlamına gelen **«edinu»** yada **«adenu»** sözünden geçmiştir.

Kötüler ise cehenneme gidip cezalarını çekeceklerdir. Cehennem sözü de İbrani dilinde **«ge bne hinnom»** denen «Hinnon oğullarının vadisi» anlamındaki sözden türemiştir. Burası Filistin'de kızgın güneşli, yakıcı, çorak, bitkisiz bir bölgedir. Sonra söz değişikliğe uğrayıp ilkin **«Gehenna»**, daha sonra da komşu dillerde **«cehennem»** biçimine girmiştir. Bu vadide eskiden Kenâniler, tanrıları Baal'e kurban ettikleri çocukları yakarlardı.

Yahudilikte böyle cennet, cehennem, yargı günü ile ilgili buyrukların, açıklamaların toplandığı kitap **«Talmud»**tur. Talmud'un bildirdiğine göre kötü insanlar arasında cehennemde kalacak olanlar çok azdır, insanların (suçluların) çoğu Gehenna'da (cehennemde) oniki aylık bir ceza çektikten sonra cennete, Aden'e gideceklerdir.

Melekler. Yahudiliğin başlangıç döneminde meleklere inanıldığını gösteren belgeler, kanıtlar yoktur. Ancak Kutsal Kitap'ın «İşaya» bölümünde birtakım kanatlı varlıklardan sözedilir; yorumcular bunların melek olduğunu ileri sürerler. Yahudiliğe «melek» inancının eski İran'dan, Babil'den geldiği söylenir. «Melek» inancı M.Ö. VIII.yy.'dan sonra ortaya çıkmış, Ortaçağ'da iyice gelişmiştir. Özel-

İlyas peygamberin babasının rüyası (Siena Pinacoteca'sı).

likle **Mose ben Maimon,** meleklerin yalnız göklerde yaşayan, yeryüzüne inmeyen birer varlık olduğu görüşünü savunmuştur.

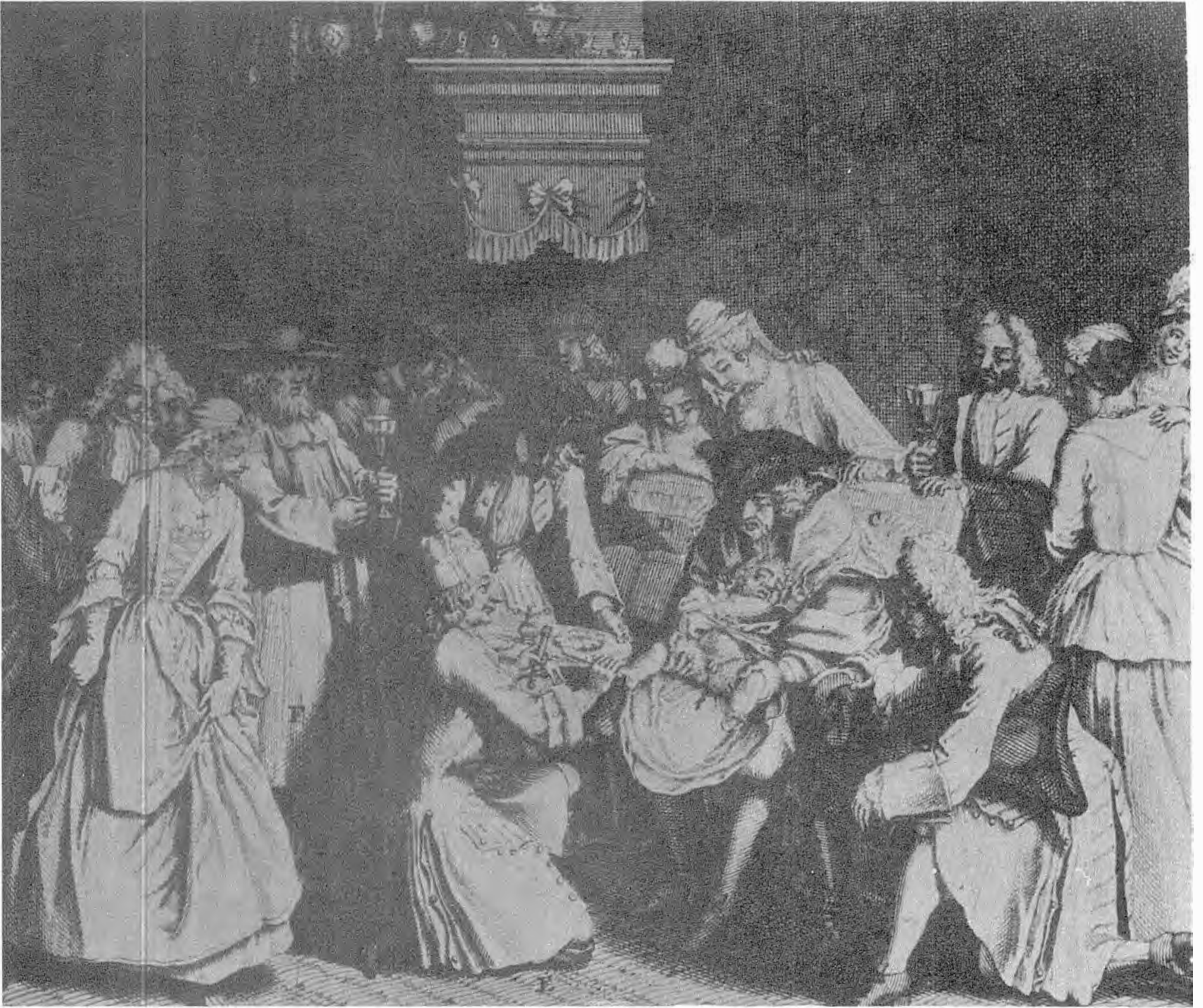
İbrani dilinde «melek» sözünün karşılığı **«malah»tır.** Bu sözün de Sanskrit, Habeş dillerinde geçen **«malaka»** sözüyle kökdeş olduğu ileri sürülür. İbrani dininde yüce tanrı Yahve'nin buyruğu altında birtakım doğaüstü güçlerle donanmış varlıkların bulunduğu inancı yerleştikten sonra, melekler arasında bir sıralanma, bir aşama düzeni de doğmuştur. Melekler tanrıya olan yakınlıklarına, görevlerine göre adlandırılır.

Yahudilikte büyük meleklerin sayısı dörttür. Bunlar da **Mihael, Gabriel, Uriel, Rafael** adlarını taşır. Bunların dışında elinde bir kılıçla cennetin kapısını bekleyen **Kerubim** ile **Serafim** denen bir melek vardır. İnsanların başına kötülükler getiren şeytan da bir melektir, İbrani dilinde buna **Samael** denir. Meleklerin ayrı ayrı görevleri vardır.

Mihael, İsrailoğullarının koruyucu meleğidir; bu nedenle dört büyük melek içinde tanrıya en yakın olan odur, bütün gök katlarını o yönetir. **Uriel** yıldızların yöneticisidir; hava değişmeleri, hava olayları onun buyruğu altındadır. **Rafael** ise hastaları iyileştirir, acıları, sızıları giderir. **Gabriel** de tanrının vahylerini getirir, görevli peygambere bildirir, ateş onun denetimi altındadır.

Yahudilikte meleklerin kanatlı, insan biçimli varlıklar olduğuna inanılır. Bu inanç, İbrani inançlarına M.Ö. IV.yy. dolaylarında, Yunan etkisi altında girmiştir. Bu dönemden önce Yahudi dininde kanatlı insan inancı yoktu. İbraniler daha önce kanatlı insan kabartmaları yapan Hititlerle, Mezopotamya uluslari ile ilişkiler kurmuşlardı, ancak o dönemlerde onlarda bu tür melek inancı doğmamıştı.

Çağdaş Yahudilikte Görevler. Yahudiliğin çok eski dönemlere uzanan bir geçmişi olduğu, onu oluşturan inançların çağların içinden süzülüp geldiği, zamanla biçimlendiği, kimi yerde değişikliklere uğradığı biliniyor. Bu değişmeler toplum oluşmalarının gereği sonucu-

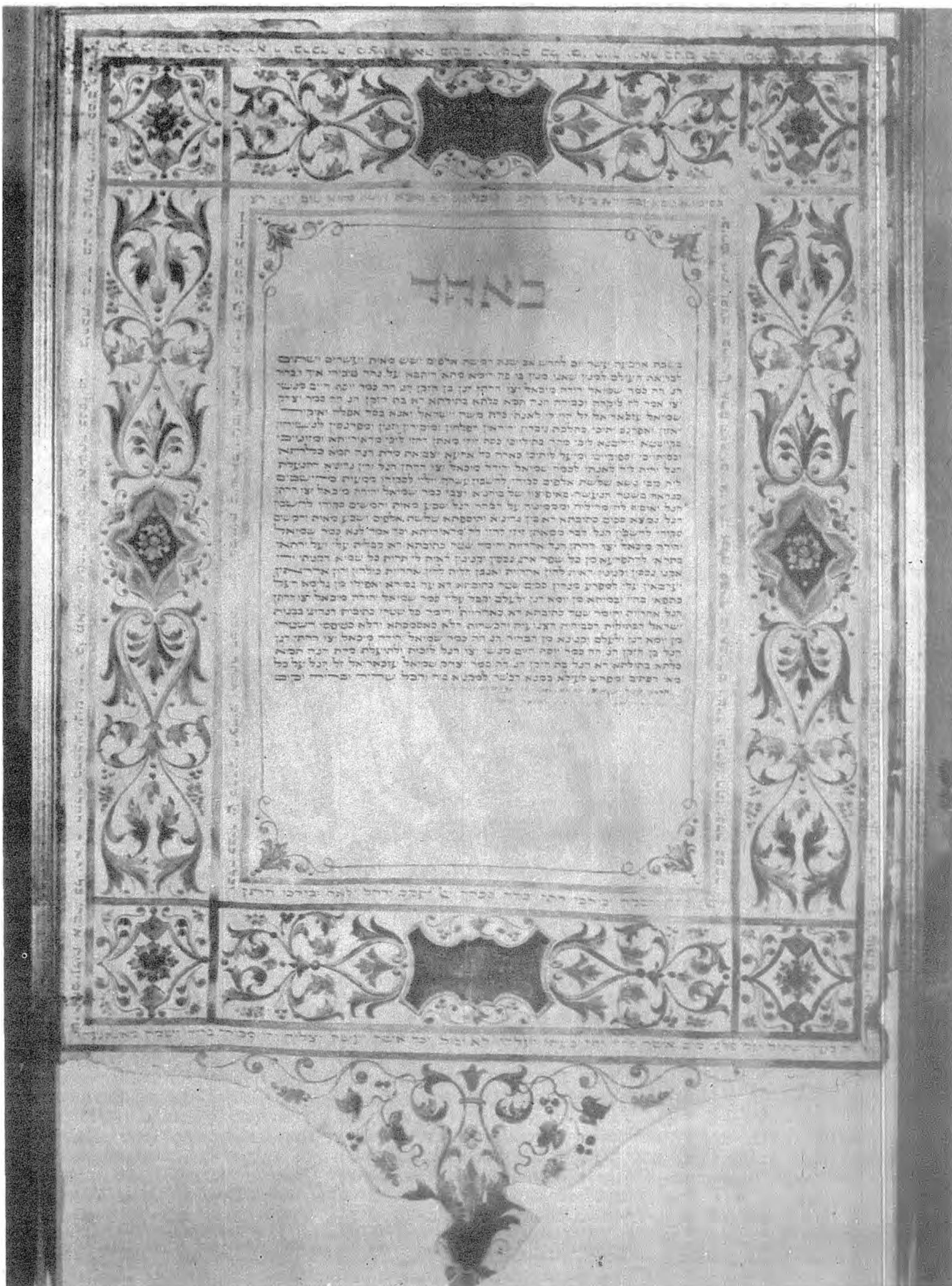
Portekizli Musevilerin sünnet töreni (Picart'ın baskı eseri).

dur.

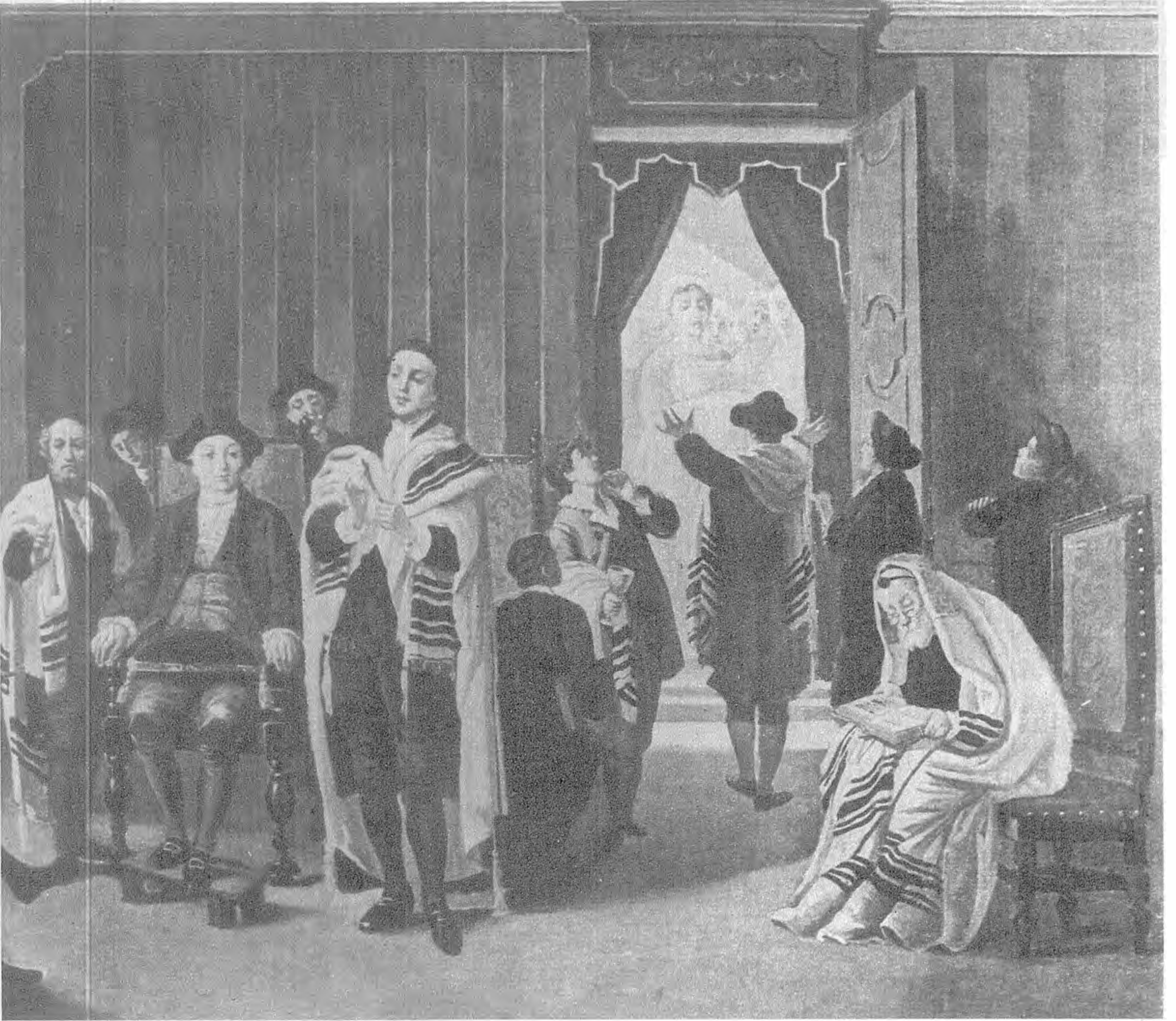
Yahudilikte bir insanın doğduğu günden öleceği güne kadar birtakım görevlerinin bulunduğu, Musa dininden olanların bunları yapmakla yükümlü olduğu inancı çağımızda çok yaygındır. Bu ödevler beşikte başlar. Bu ödevleri ilkin beşikteki çocuğun yakınları yerine getirir, çocuk sorumluluk çağına gelince kendi görevlerini yapmakla yükümlü kılınır.

A — Çocuk. Yahudi toplumunda bir ailenin çocuğu doğduğunda, bütün yakınlar, tanıdıklar ana ile babayı kutlar, onlara mutluluklar diler. Yahudi dilinde buna **«mazaltob»** denir. Yeni doğan çocuk erkekse, onun belli bir süre içinde sünnet edilmesi gerekir. Sünnet işlemi çocuğun Yahudi toplumuna alındığını, onun toplumun gerçek bir üyesi olduğunu gösteren ilk din törenidir. Sünnet sekizinci günde yapılır. Bu da Yahudilerde günün akşamdan akşama sayılması geleneğine göre yapılması gerekir. Sünnet eskiden sinagoglarda **«mohel»** denen görevlilerce (sünnetçilerce) yapılırdı. Çağımızda hastahanelerde de sünnet yapılmaktadır, ancak gene geleneklere uyulur. Sünnet için özel, geleneklere uygun törenler yapılır, bunu yalnız hahamın duası ile gerçekleştiren aileler de vardır. Sünnet edilecek çocuğu, bu işlem sırasında tutan görevliye **«sandek»** denir ki, bu **«kirve»** anlamına gelir. «Sandek» in din konularını, gelenekleri iyi bilmesi gerekir. Sünnet edilen çocuğun oturtulduğu özel iskemleye **»peygamber İlya'nın kürsüsü»** denir.

B — Ad koyma. Yeni doğan çocuğa, gene belli bir süre içinde ad koyma geleneği vardır. Bu da kutsal bir işlem sayılır, ananın yada babanın yaşamında geçen bir olayı yansıtan bir kavramı ad olarak seçme, ona tanrı adını ekleme bir gelenektir. Bu adlar Tevrat'ta geçen adlardan biri de olabilir. Genellikle sonu «il», «el» ekleriyle biten adlar tanrı adından oluşur. İbrani dilinde «il», «el» sözlerinin «tanrı» anlamına geldiği düşünülürse bu daha kolay anlaşılır. Eski dönemlerde adlara çok ilgi gösterilir, ataların, büyüklerin adları çocuklara verilerek soyun sürdürülmesine çalışılırdı. Kızlara verilen adların pek azı Tevrat'tan alınırdı. Zamanla ad verme geleneği değişti. Yahudilerin Yunan-Lâtin etkisi altında kalarak o dillerden gelen adlar aldıkları görüldü.

Tevrat'tan bir sayfa.

Musevilerde sünnet töreni (M. Openheim'ın tablosu).

Yahudiler yerleştikleri ülkelerin geleneklerine uyarak yeni yeni adlar almaya başladılar. Özellikle Avrupa ülkelerinde yaşayan Yahudilerin çoğunun adının İbrani diliyle, İbrani gelenekleriyle bir bağlantısı yoktur. Bütün bunlara rağmen Yahudilikte ad koyma din gereği köklü bir gelenek, bir görev sayılır.

C — Din değiştirme. Yahudilikte din değiştirme, çağımızda bile yoktur. Dininden çıkan, başka dine giren bir Yahudi hemen Yahudi topluluğundan (din topluluğundan) kovulur, ona iyi gözle bakılmaz. Başka dinden bir kimseyi de Yahudi topluluğu içine almaz. Yahudi dini yalnız İsrailoğullarının, Yahudi ulusunundur. Bu nedenle bir kimse din değiştirerek musevi olamaz.

Ç — Bohor (ilk doğan oğul). Yahudilikte ilk oğulun, eski çağlardan kalan acıklı olayların izleri nedeniyle, ayrı bir önemi vardır. Eskiçağın çoktanrıcı dinlerinde ilk doğan oğul tanrılara kurban edilirdi. Bunu ilk önleyen de, oğlu İzak'ı kurban etmeye kalkışı sırasında tanrının kendisine bir koç gönderdiğine inanılan peygamber Abraham'dır. İsrailoğullarının geleneklerine, inançlarına göre Bohor'un birtakım kutsal görevleri, ödevleri vardır. Eski dönemlerde bunlar tanrıya adanır, **«kohen»** olarak görev alırlardı. Tapınaklarda bütün törenleri bunlar yönetirlerdi.

Çağımız Yahudiliğinde bu gelenek ortadan kalkmıştır. İlk doğan çocuk için, ailesi, tanrı adına bağışta bulunur, adaklar, sungular sunar, böylece çocuğun «fidye»sini öder. Bu, eski geleneklere dayanan bir törenle yapılır. Büyük bir tepsinin içine çocuk, yanına da evde bulunan değerli takılar (altın, elmas, zümrüt vb.) konur. Bununla çocuğun değerinin ölçüsü belirtilir. Buna **«Pidyon Ha Ben»** töreni denir. Bu tören de çocuk doğduktan sonraki 31 gün içinde düzenlenir.

Günümüz Yahudilerinde bu tören eski çağlardaki önemini yitirmiştir denebilir. Ancak çocuğun «fidye»sinin verilmesi gereklidir, zamanında verilmeyen «fidye» sonradan da ödenebilir. Fidye verme yalnız babanın yetkisi altındadır.

D — Yahudilikte Lohusalık. İsrailoğullarının en eski geleneklerinden, bir din kurumu olarak, bir bütünlük içinde yaşatılan toplumsal varlıklarından biri de lohusalıktır.

Bir musevi düğünü (Picart'ın eseri).

Eskiçağ Yahudilerinde doğum, korkulur türden bir olay diye yorumlanırdı. Tevrat'ın **Çıkış** bölümünde İbrani kadınlarının çok güçlü oldukları, ebesiz doğurdukları söyleniyorsa da (1.19) genellikle doğum korkunç sayılırdı. Özellikle Mısır'da doğumun bu korkulu durumu yüzünden sayısız ebe vardı, ebelik bir din görevi niteliğindeydi. Bir aralık bu korku azaldı, Yahudi kadınları doğumdan korkmaz oldu. Ancak İsrailoğullarının Filistin'de yerleşmelerinden, toplum yaşamına alışıp göçebelikten kurtuluşlarından sonra durum değişti. Doğum kadın için bir yıkım sayıldı.

Bir Yahudi yasası niteliği taşıyan Talmud'a göre kadınların çocuk doğururken, yada lohusalık süresi içinde ölmelerinin üç ayrı nedeni vardır. 1 — Aybaşlarına aldırmayış, 2 — Sabbat kandilinin yakılmasında suç işleme, 3 — Hamur ayırmada suç, **(Mişna Şabbat 11,6)**. Yahudilikte kadının uyması gereken bütün koşullar dinle belirlenmiş, sınırlanmıştır. Bu nedenle doğum çağında ortaya çıkacak her kötülüğün, yıkımın arkasında dinle bağlantılı bir etken aranır. Kutsal Kitap'a göre tanrı ilkin **Adem**'i, sonra **Havva**'yı yaratmıştır. Ancak Havva'dan önce Adem'in **Lilith** denen bir eşi vardı. Lilith sözü Asurluların fırtınayı yöneten cinlerinden yada tanrıçalarından biri olan **Lilitu** sözünden türemiştir. Lilith, cennette Adem'in sözünü dinlemediği, ona karşı çıktığı için tanrının gazabına uğramış ve tanrı onu yılan biçiminde şeytana dönüştürmüştür. İşte bütün kadınların başına yıkım getiren, Adem ile Havva'yı cennetten sürdüren bu kıskanç kadın, yani Lilith'tir.

Yahudilikte lohusalığa verilen önem, onun bir din kurumu olarak yaşatılması, çocuk doğuran kadınların din geleneklerine, yasaklara, buyruklara kılı kılına uymaları gereği bundan dolayıdır.

E — Lohusalık muskası. Yahudilikte Lilith bekâr erkekleri, doğum yapan kadınları baştan çıkaran, onları yıkıma sürükleyen işler görürmüş. Bunları önlemek, kadını yıkımdan, ölümden kurtarmak için birtakım muskalar yapılır. Lilith kadınları kıskanır, çocukları lohusaları öldürmek ister. Bunun nedeni de Adem'in Havva ile evlenmesi, Lilith'in gözden düşmesidir. Yahudi masallarına göre bir gün İlya peygamber Lilith'i yakalayıp kurban etmeğe kalkmış. Lilith ona yalvarmış, «beni bırakırsan sana

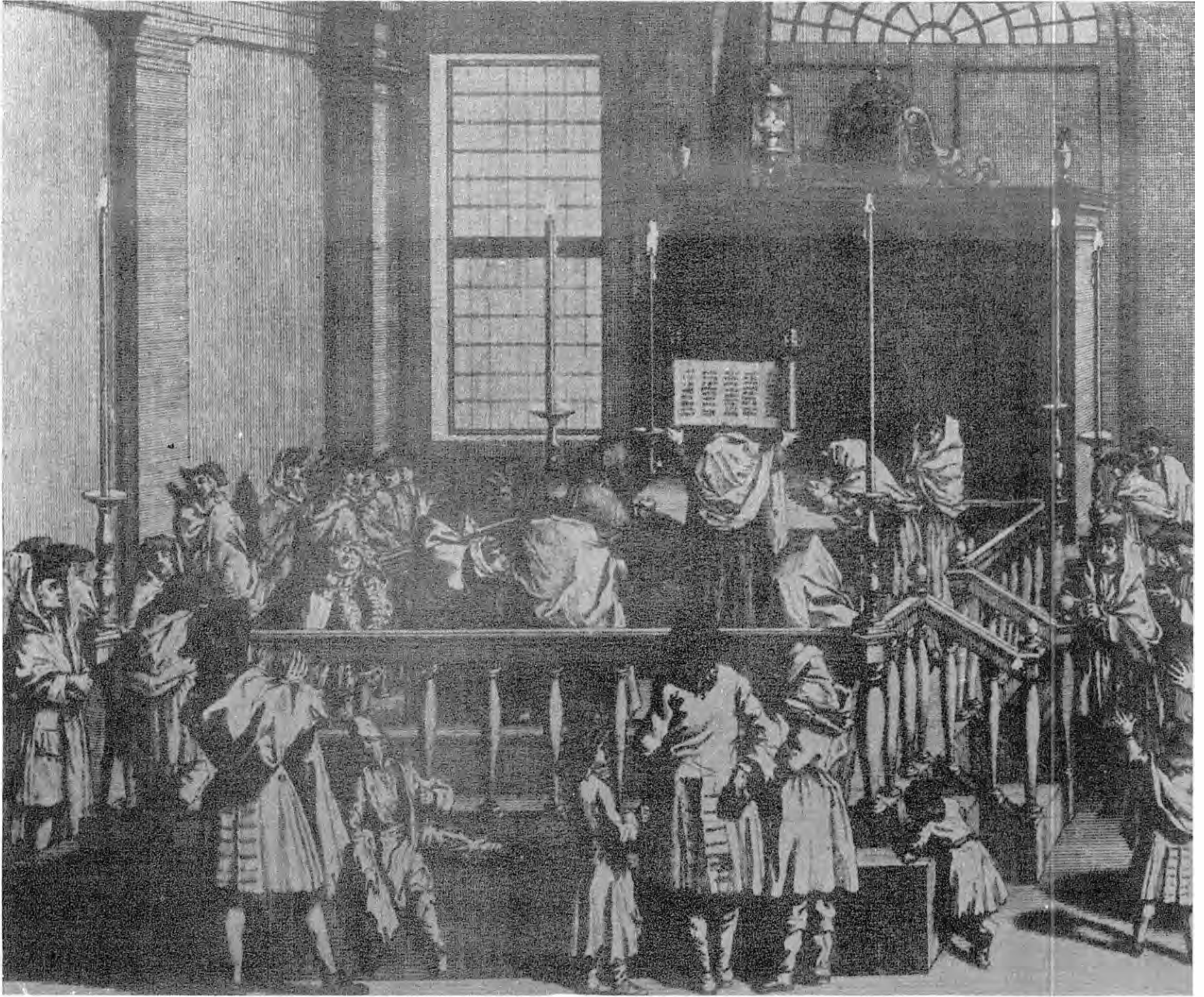
Musevilikte, insanlar, ancak 13 yaşından sonraki eylemlerinden sorumlu tutulabilirler ve 13 yaşına giriş törenlerle kutlanır.

kötü ruhlardan kurtulmayı öğretirim» demiş, bunun üzerine peygamber onu bırakmış. Lilith bunun üzerine İlya'ya büyüyü öğretmiş. Büyü şöyleymiş: bir kâğıda Lilith'in onsekiz adı altalta yazılır, doğum yapmakta olan kadının yada lohusanın odasına asılır. Bu yazı orada bulunduğu sürece Lilith odaya girip kadına kötülük edemezmiş. Bundan başka bir masal daha vardır: Lilith'in yakalanması için tanrı üç melek görevlendirir, Lilith yakalanır. Bu yakalanma olayından sonra üç meleğin adının yazılıp konduğu herhangi bir yere Lilith'in girmeyeceğine inanılır.

Yahudilikte Lilith, İlya peygamber, bir de üç melek adı ile yapılan korunma muskaları vardır. Bunlar çağımız Yahudilerinde bile geçerlik taşıyan bir gelenek olarak uygulanır.

F — Okul çağına kadar çocuk. Başlangıçta Yahudilikte «Beşik Töreni» denen bir tören düzenlenirdi. Sünnetten sonra çocuğun baş ucuna bir Tevrat, mürekkep ve kalem konur; Tevrat bir süre çocuğun başı üstünde gezdirilirdi. Sonra çocuğun Tevrat'ı öğrenmesi, okuması, onu yayması, yazması yolunda dualar edilir, ilahiler okunurdu. Bu törende beşiğe şeker, yemiş koyan Yahudi toplulukları da vardır. Çocuğun göz değmesinden (nazardan), kötü ruhlardan korunması için muskalar yazılır, dualar okunur. Çocukların üzerlerinde bulundurmaları için İbranilerin **«het»** harfi ile uğurlu sayılan ve «mezzel» denen David burcunun adı yazılı muskalar düzenlenir. Kötü ruhların insana sataşma yerleri sayılan tırnaklar, saçlar kesilir. Bu sırada da özel törenler düzenlenir. Geleneklere çok bağlı olan Doğu Yahudileri sayım haftası denen **«Omer»** den 33 gün sonra **Rabbi Şimon Ben Yohai** denen ermişin mezarına gider, çocuğun saçını ilkin orada keserler. Ancak çocukların yanaklara inen saçları (zülüfleri) kesilmez.

G — Okul Dönemi. Çocukluk çağını aşan bir Yahudi için ikinci kutsal dönem, okula başlama yılıdır. Çocuk okula başlamadan önce dininin gerektirdiği ilkel bilgileri evde öğrenir. Bir sabah, bir de akşam duası öğrenme gereği vardır. Okula törene gidilir, haham bu konuda bir konuşma yaparak öğretimi açar. Eskiden Tevrat, Talmud ve onların yorumları ilk bilgiler olarak okullarda öğretilirdi, zamanla bu gelenek değişti. Ancak bütün

Kutsal metin rulosunun ayinden önce acılışı (Picart'ın baskısı).

Yahudi topluluklarında din bilgisi önemli bir yer tutar. Geleneklere bağlı Yahudilere göre okul, çocuğa dini, Yahudiliği öğretmekle görevlidir. Eskiden öğretim **«heder»** denen küçük dersliklerde (hücrelerde) yapılır, yalnız din öğretilirdi, günümüzde kimi ülkelerde din bilgisi yalnız ailelerce verilmektedir.

H — Bar Misva. Bir Yahudi çocuğu oniki yaşını bir ay geçtikten sonra «şeriatın oğlu» anlamına gelen **«bar misva»** adını alır. Bu dönemden sonra Yahudiliğin gerektirdiği bütün kurallara uymakla yükümlü sayılır. Bu yaştan sonra dinin gerekli kıldığı bütün sorumluluklar kendine yüklenir, baba oğulun sorumluluklarını taşımaz artık. Sinagoga gider (Sabbat günü), orada kendisine «bar misva» denir. Sinagoga gidince Tevrat'tan bir sure yada bir dua okur. Surenin bütününü okuma gereği yoktur. Bütün ailenin de bulunduğu bu törende çocuk din bakımından kimliğini, kişiliğini kazanır.

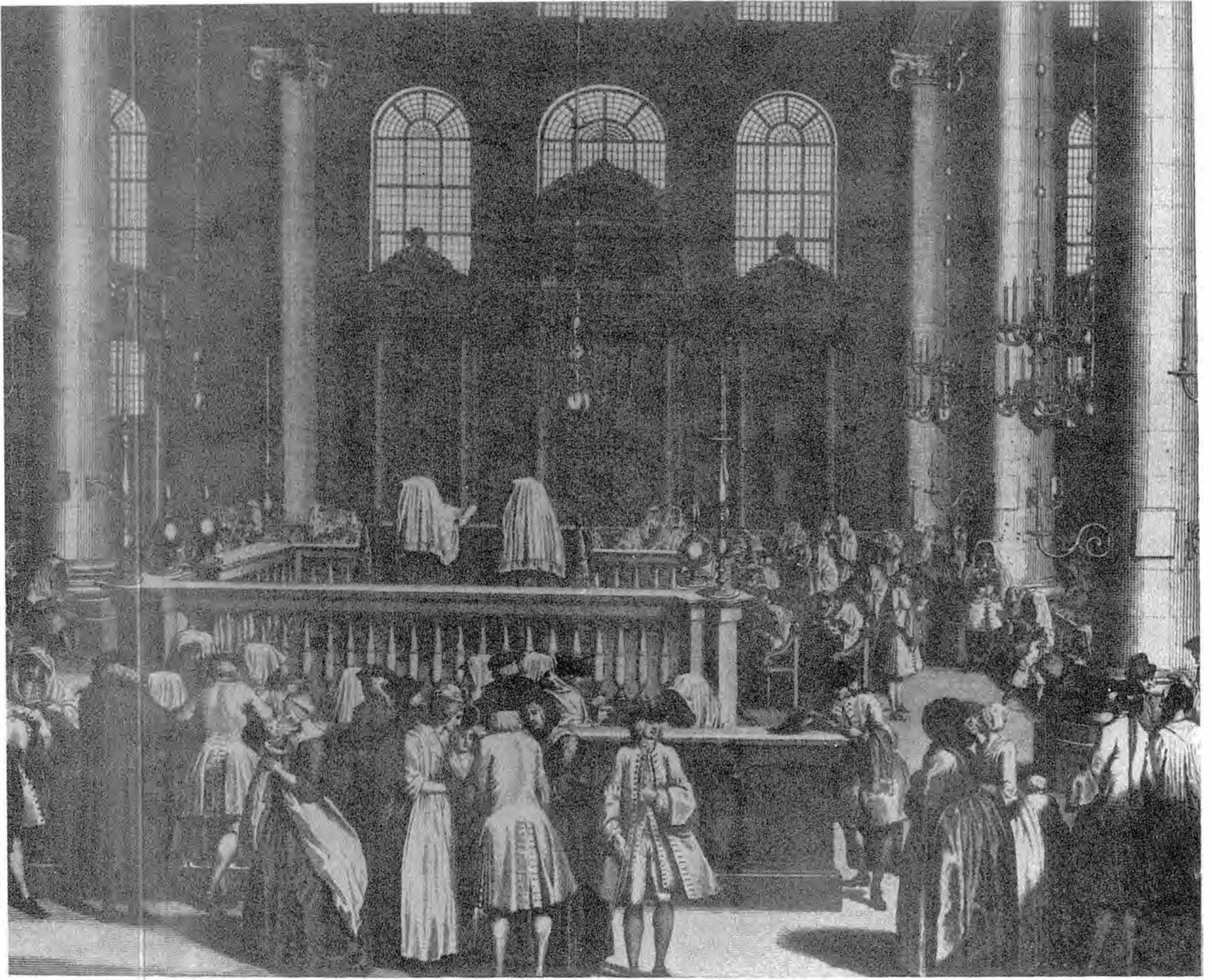
Bar Misva durumu İbrani dinine eski inançlardan, totem değiştirme törenlerinin yapıldığı çoktanrıcı dinlerden kalmıştır. Bu, bir çocuğun doğal bakımdan yetişkinliği ile bağlantılı bir durumdur. Nitekim eski dönemlerde Yahudilikte buna **«gadol»** denirdi ki bu «yetişkin» anlamına gelir. Bunun gibi gene **bar misva** durumuna gelen çocuğa «sorumluluk taşıyan» anlamında **Bar Onuşin** de denirdi ki, durum günümüzde de öyledir.

Bar Misva sözünü bugünkü anlamda Yahudi dinine sokan, daha doğrusu eski İbrani geleneğini, bu doğrultuda yorumlayan ilk Yahudi yazarı, Haham Mordehay Ben Hillel'dir (öl. 1298).

Çağımızda bu tören biraz değişmiştir. 12 yaşını bir ay geçen bir çocuk küçük bir din töreniyle Yahudi toplumuna (din cemaatine) katılır, her sabah **«talit»** denen dua atkısını örtünür, **«tefillin»** denen ve tapınmada kullanılan kayışı takınır, duasını yapar.

Ancak dinde, çağımıza göre birtakım düzenlemeler (reformlar) yapan Yahudi topluluklarında ister kız olsun, ister erkek ilkin iyi bir din öğrenimi görür, sonra 15-19 yaşları arasında «cemaate» alınır. Buna rağmen çok eski bir geleneği olan bu **Bar Misva** törenini yapmaktan da geri kalmazlar.

I — Evlenme. Çağımızda Yahudiliğin büyük önem verdiği dine dayalı törenlerinden biri de evlen-

Bir musevi ayini (Picart'ın oyması).

medir. Talmud'un değişik yerlerinde evlenme için gerekli işlemler konmuş, belli bir kurala bağlanmıştır. Evlenme bir tanrı buyruğu niteliğindedir, onun yerine getirilmesi, Yahudilerin çoğalması için bir yuva kurulması gerekir. Nitekim bu konuda Tevrat; **«çoğalıp yeryüzünü doldurunuz»** diyor. Yahudilikte bir insanın evlenmemesi, bile bile çocuksuz kalması, gücü, durumu elverişliyken çoğalmaması suç sayılır.

Yahudi dinine göre evlenme, Yahudi topluluğunun geleceğini sağlamak, yok olmasını önlemek içindir.

Evlenmek isteyen kız yada erkek nikâh gününden bir süre önce, onların nikâhlarını kıyacak olan hahamı görmeye giderler. Haham, gençlere bu konuda Yahudi dininin gereklerini anlatır. Evlilik kurumunun bütün ayrıntılarını, anlamını, önemini, Yahudi toplumu için taşıdığı değeri uzun boylu açıklar. Onlardan bu dinsel gerekleri ve evliliğin bütün koşullarını yerine getirecekleri konusunda söz alır.

Evlenme konusunda hahama tanınan yetkiler geniştir. Haham, yasaların uygun gördüğü evliliklerin kimini bozabilir, onların gerçekleşmesini önleyebilir. Sözgelişi İbrani geleneklerine göre bir Kohen'in, boşanmış bir kadınla evlenme olanağı yoktur. Evlenmek için anlaşmaya varan çiftin bunu bilmemesi, sonucu değiştirmez, haham anlaşmayı bozar. Bundan başka her hahamın bir yetki çevresi vardır. Bir haham kendi yetki çevresinin sınırları dısında kalan bir çifti evlendiremez. Her evlenme işlemi evleneceklerin bağlı oldukları hahamın bulunduğu yerde yapılabilir.

Bir Yahudi başka dinden olan bir kimseyle evlenemez, bu kutsal kitaplara aykırıdır. Ancak çağımız Yahudilerinde bunun önüne pek geçilemiyor. Yabancı kadınla evlenen bir Yahudinin nikâhı kıyılırken doğacak çocukların Yahudi geleneklerine göre yetiştirilmesi için hahama söz verilir.

Evlenmeyi gerçekleştiren işlem «nikâh»tır. Yahudilikte bunun da özel törenleri, özel işlemleri vardır. Nikâh iki bölümdür. İlk bölümüne **«erusin»** denir. Bu daha çok evlenme konusunda kesin bir anlaşma, söz kesme niteliğindedir. Bunda boşanma, sözden dönme olanağı vardır. Ancak bu nikâh çifti bir araya getirmeye, gerdeğe girmeye el-

H.J. Nuscler'in vitrayı: tanrıya sunulan kurban.

Yusuf rüyaları kardeşlerine anlatıyor (Rafaello ile Giulio Romano'nun eseri).

verişli değildir. Bundan sonra düğünün yapılması ile ikinci nikâh başlar. Buna **«kiddușin»** denir ki iki törenin bir arada yapılması ile bütünleşir. Evlenme iki tanık önünde olur. Nikâhta **«sen benimle, Musa ve İsrail yasalarına göre, bu yüzükle evlendin»** sözleri söylenir. Çift, bir odada yalnız bırakılır. Evlenmede belirli bir paranın, başlığın verilmesi gerekir. Kadın da erkek de böyle bir parayı bulma gereğindedir. Bu tür evlenme de çağımızda epey değişikliklere uğramış, evlenme bir zenginlik işi durumuna sokulmuştur.

İ — Hahamın evlenmede görevi. Haham evlenmenin, daha çok Yahudi geleneklerine, din yasalarına göre yapılmasını sağlar, denetler. Nikâhı onun denetimi altında, «nikâh kıyıcı» anlamına gelen **mesadder kiddușin** denen görevli kıyar. Haham, tanıkların sözüne güvenilir kimseler olduklarını anladıktan sonra nikâh kıymayı denetler, evlenenleri kutlar, gerekli duaları yapar.

J — Sinagogda tören. Bir tapınma yeri olan sinagogda yapılan din törenleri arasında evlenmenin de yer aldığı görülür. Evlenecekler sinagoga oruçlu olarak giderler. Tören tanrıya yakarma biçiminde, öğle üstü düzenlenir. Gerçekte bu tören bir «kefaret», «günahların söylenmesi» niteliğindedir. Sinagogda gelinle güvey ayrı yerlerde otururlar, gelin yakınlarının yanında durur. Gelin bir gün önce kadınlarla hahama gider, buna **«mikve»** denir, orada suya dalarak yıkanır. Bir tür «gusl» olan bu yıkanma Musa şeriatının önemli bölümlerinden biridir. Bu tür yıkanma üç türlü su ile olur. Yağmur suyu, pınar yada bir suya dalmak (biri yeter, üçüne ayrı ayrı girilmez). Gelinle güveyin sinagogda buluştukları yere **«huppa»** denir. Güveyin yanında babası, gelinin yanında anası durur. Bu sırada topluca «mezmur» okunur. Daha sonra yeni evlilere mutluluk dileğinde bulunan bir ilâhî söylenir. Haham bu konuda birkaç söz söyler. Sonra haham tanrıya şükr ederek aldığı bir bardak şarabı gelinle güveye içirir. Bu törenden sonra gelinle güvey oradan çıkarak kendi başlarına yemek yemek için bir odaya çekilirler, bunu düğün töreni izler.

Bu türlü evlenme İbrani dininin temel ilkelerinden biridir, bütün Yahudi toplulukları değişik biçimlerde de olsa bunu uygular.

Bir musevi cenaze töreni: törene katılanlar tabut üzerine toprak atıyor (Picart'ın baskısı).

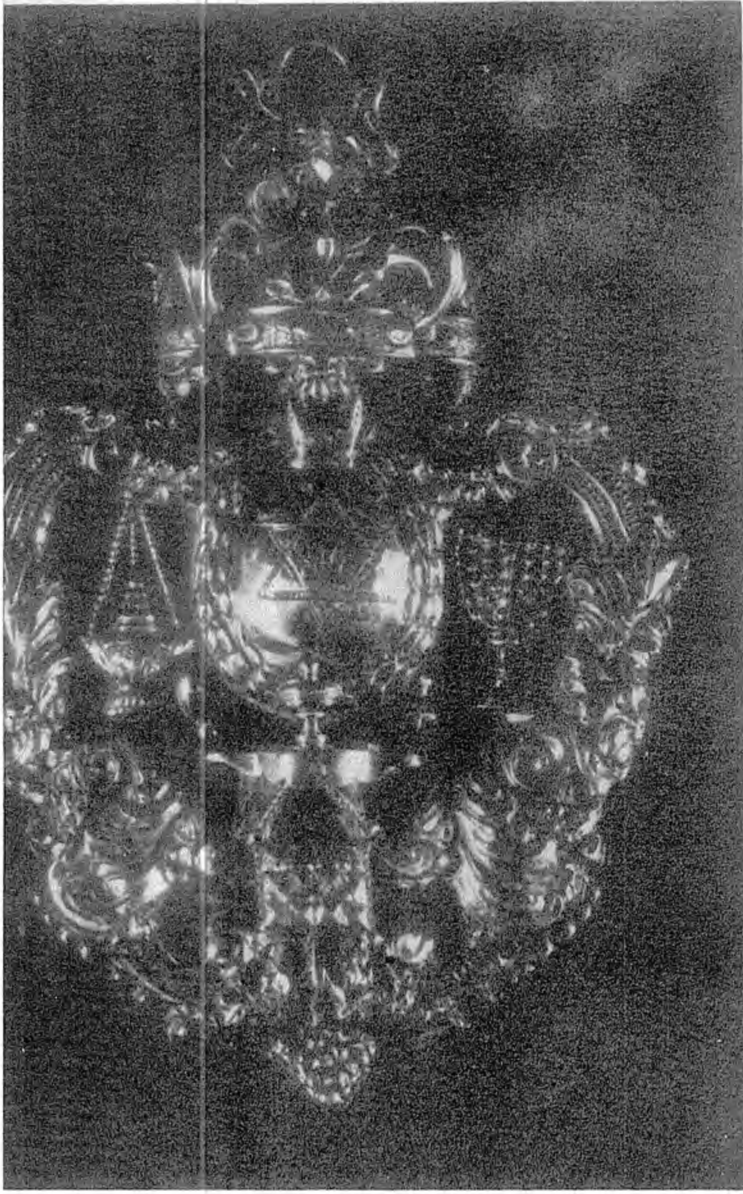
K — Boşanma. Başlangıçta Yahudilikte boşanmak yok gibiydi, ortaya konan kurallar uygulama olanağından yoksundu. Ancak çağımızda bu da, gene Yahudiliğe uygun olarak bir kurala bağlanmıştır. Eskiden, nikâhlarını hahamlara kıydıran Yahudiler, boşanma konularındaki işlemleri de gene hahamlardan (üç kişiden) oluşan bir kurulda çözdürürlerdi, günümüzde bu gelenek değişmiştir. Yahudiler yaşadıkları toplumun genel yasalarına uyma gereğinde kalmışlardır.

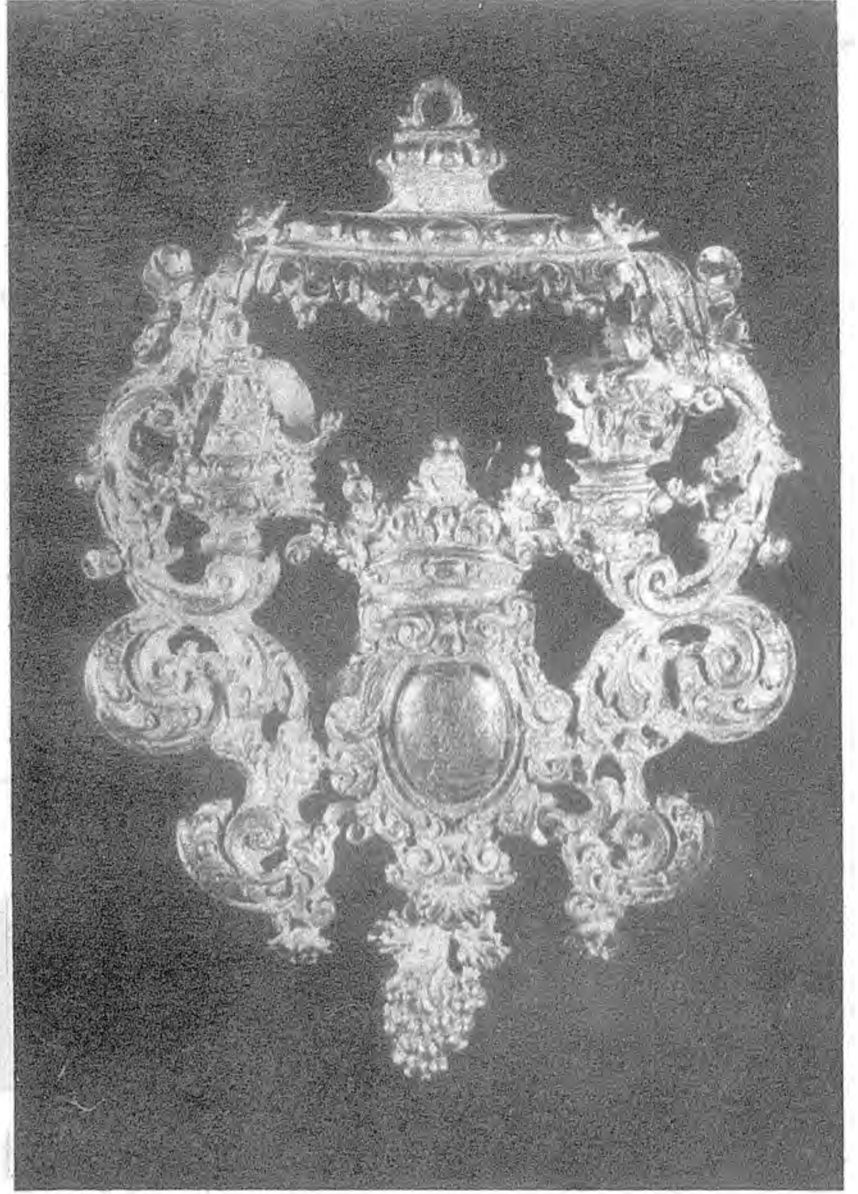
L — Yakınlar arasında evlenme. Eskiden Tevrat'ın buyruklarına uyarak uygun durumda yenge ile kayın evlenebilir (ikisi de bekârsa). Bu gelenek günümüz Yahudilerinde vardır. Bu inanç İsrailoğullarında mirasın aile dışında kimseye kalmaması, soyun sopun bozulmadan sürüp gitmesi içindir **(Tesniye 25. 5-10)**.

M — Hayvan kesimi. Yahudilikte en ilginç konulardan, çağlar boyunca değişmeyen, olduğu gibi kalan geleneklerden biri de eti yenecek hayvanların kesimidir. Başka dinlerde bu görülmez. Hangi hayvanların etlerinin yeneceğini Tevrat belirlemiştir. Bunların kesimine gelince; hangi türden olursa olsun hayvanın yemek borusu, nefes borusu kesilecektir. Kanın iyice akması gerekir. İlkin nefes borusu kesilir. Hayvanın acı çekmemesi için çaba gösterilir. Hayvan elden geldiğince hızlı kesilmeli; bıçakta kertik, çentik olmamalıdır. Kesimde bıçak hiç durmayacak, bir ileri bir geri gidip gelmekle hayvan kesilmiş olacaktır. Keserken durma, bıçağı fazla sürtme, derinin altına kadar gömme yasaktır. Kesimi hahamların görevlendirdiği «kesici» anlamına gelen **«şohet»** yapar. Hasta, sakat, özürlü hayvanın eti yenmez. Kan yenmez, etin en küçük kan damlasından bile arıtılması gerekir. Yenmeyen ete «paralanmış» anlamında **«terefa»** denir. Bu yırtıcı hayvanların parçaladığı, leş denen etlerdir. Kesilen hayvanın göğüs boşlukları incelenir, hastalık belirtileri varsa eti yenmez. Hayvanın uyluk etleri de yenmez.

Bu konudaki gelenekler İsrailoğullarının ortaya çıkışından kalmadır. Tevrat'ta kesimle ilgili bütün buyruklar olduğu gibi uygulanır.

N — Yemek pişirme. Yemek pişirmenin de ayrı kuralları, ayrı bir geleneği vardır. Bir Yahudi evinde iki tencere, tava, kap, bula-

XVIII.yy.'dan kalma iki güzel şamdan.

şık bezi bulunması gerekir. Bu konuda da Tevrat'ın **«ananın sütüyle yavruyu pişirmeyeceksin»** buyruğuna uyulur. Bu nedenle Yahudi sofrasında etle tereyağı yanyana bulunmaz, et yağda pişirilmez, bunlardan birinin konduğu, yıkandığı kaba öteki konmaz, yıkanmaz. Yahudi mutfağı ile Yahudi dini birbirini gerekli kılan iki kurumdur, her Yahudi kadını mutfağını bir tapınak gibi yasaklardan arındırmak gereğindedir.

Yahudi dininde şarap yasak değildir; ancak bu konuda, özellikle şarabın yapımında birtakım koşullar vardır. Yahudinin içeceği şarabı gene dinibütün bir Yahudi denetlemelidir. Ayrıca şarabın konduğu şişenin açılması, doldurulması gene Yahudilerin denetimi altında olmalıdır, bunun dışında kalan şarap «terefa» sayılır, dolayısıyla haramdır. Günümüz Yahudiliğinde bu yasaklara uyanlar daha çok eski geleneklere çok bağlı, aşırı şeriat yanlısı kimselerdir. Çağın uygarlık ortamına uygun bir yaşamı benimseyen Yahudiler bu tür yasaklara pek uymamaktadırlar.

N — Ölüm, Ölümle İlgili Törenler. İbrani dininde ölümle, ölüyü gömmekle ilgili törenlerin çoktanrıcı dönemlerden, eski Mezopotamya uluslarından kaldığı ileri sürülür. Nitekim Musa'nın ilk bes kitabı sayılan Tevrat'ta bu konuda kesin buyruklar, ruhun geleceğini bildiren açık seçik yargılar yoktur. Ancak sonraki bölümlerde, özellikle bir Yahudi yasası niteliği taşıyan Talmud'ta bu konuya değinen yargılar vardır.

Yahudilikte ölüm durumuna gelmiş bir kimsenin yanına yaklaşma belli kurallara bağlıdır. Ölüm döşeğinde yatan bir hastanın yanına ilkin en yakınları, sevdiği kimseler, bir de haham gelir. İsrailoğullarının kutsal saydıkları bir **«Şema İsrael»** duası okunur. Bu dua şöyledir: **«Şema İsrael, Adonai Elohinu, Adondi ehad»** (Dinle ey İsrael, tanrımız Rab, bir olan Rab'dır). Duayı yöneten kimsenin söylediği bu sözlerden sonra hastanın yanında bulunanlar üç kez «saltanatının görkemliliğe sonsuzca hamd olsun» anlamında İbranice bir dua söylerler. Bunun ardından yedi kez: «Yahve tanrıdır, Yahve tanrıdır» denir. Ölmekte olan kimsenin bilinci yerindeyse bu sözleri o da söyler. Burnunun altına küçük bir tüy konarak hastanın soluğunun tükenip tükenmediği öğrenilir. Yaşarken sevilen bir insanın ölümsüz, arınmış canını sakladığı inancından dolayı ölüye karşı büyük bir saygı gösterilir. Ancak canın çıkışından sonra geride kalan gövdenin diriler arasında yeri yoktur, o da öteki kötü nesneler gibi «murdar»dır. Tevrat'ta ölüden **«tame»** diye söz edilir ki bu da **«murdarın murdarı»** anlamına gelir. Ölüm bütün Yahudiler için eşittir. Eski geleneklere çok bağlı kalan, **Konahim** diye anılan ve kâhinler soyundan geldiklerine inanan kimseler, ölü olan eve bir süre girmezler, iyice yıkanıp arın-

xvltate deo ad
iutori nr̄o iubi
late deo ẏacob.
umite psal
mum & date
tẏmpanū psal

Jacob.

Yusuf ve kardeşleri.

Musevi dinsel törenini konu alan XVI.yy. freski.

masını sağlarlar, bunun için de bir arınma töreni yaparlar.

Kimi ülkelerde Yahudiler ölüyü bekletmeden gömerler, ölen kimsenin çok yakınları ölü ile ilgili işlere, görevlere katılamazlar. Talmud'un koyduğu kurala göre ölü tabutta bulunduğu sürece kimseye başsağlığı dilenmez. Ölülerle ilgilenen, gömülmek işine kadar gerekli bütün işlemleri yapanlara **«Hebra kaddişa»** denir. Bu, «kutsal birlikten olan» anlamına gelir. Ölüler **«Bet hammetaher»** denen **arındırma evi'**nde yıkanır. Yıkanırken ölünün üstüne bir örtü çekilir, görevliler ılık su döker, sonra Hebra Kaddişa üyeleri daha bol su ile ikinci kez ölüyü yıkar, kurulayıp kefeni giydirirler. Bu sırada konuşulmaz (ölüler konuşamadığı için). Bütün bu işlemlerden sonra ölü ak tahtadan tabuta konur. Bu, sonradan edinilmiş bir gelenektir, eskiden ölüler toprağa konurdu, tabut yoktu. Hahamların ölüsünden başka ölü sinagoga alınmaz. Olü yüzü doğuya gelecek durumda gömülür, üstüne toprak örtülür. Kadınlar toprak atamaz. Ölüye çelenk gönderilmez, çiçek gönderilebilir. Gömme töreninden sonra cemaate yemek verilir. Törenlerde «mezmur» okunur. Yahudilikte ölü ile ilgili geleneklerin çevreden çevreye göre, zamanla, değişmekte olduğu görülüyor.

Ölünün ardından onbir ay süreyle, ölenin oğulları, «Kaddiş duası» okurlar. Bu törene yakınlar, tanıdıklar da katılabilirler.

O — Ruh. İbrani dininde ölülerin yeniden dirileceği inancı Daniel kitabında görülür. Ondan önce bu konuda açık, kesin bir yargı yok-

tu. Sonraları Yahudilikte ruhun ölümsüzlüğü, yeniden dirilme, ruhun gövdeden gövdeye geçmesi (**gilgul**), yargılanma, cennet, cehennem inançları ortaya çıkmıştır. Bunların da İran, Hint etkisiyle geldiği, onlarla kurulan sıkı ilişkilerden sonra Yahudiler arasında bu inançların yayıldığı anlaşılıyor. Çağımız Yahudiliğinde ruhun ölümsüzlüğü inancı kesin bir nitelik taşır.

yahudi felsefesi

Kutsal Kitap'ın son biçimini alışından sonra Yahudi inançlarının belli bir nitelik kazandığı, açık ölçülere kavuştuğu görülür. Bir din kitabı olan Kutsal Kitap (Eski Ahid) Yahudi topluluğu için, bu dünyada, yapılması, düşünülmesi gereken bütün konuları içeriyor, onların korunmasını, onlara uyulmasını tanrısal bir görev sayıyordu.

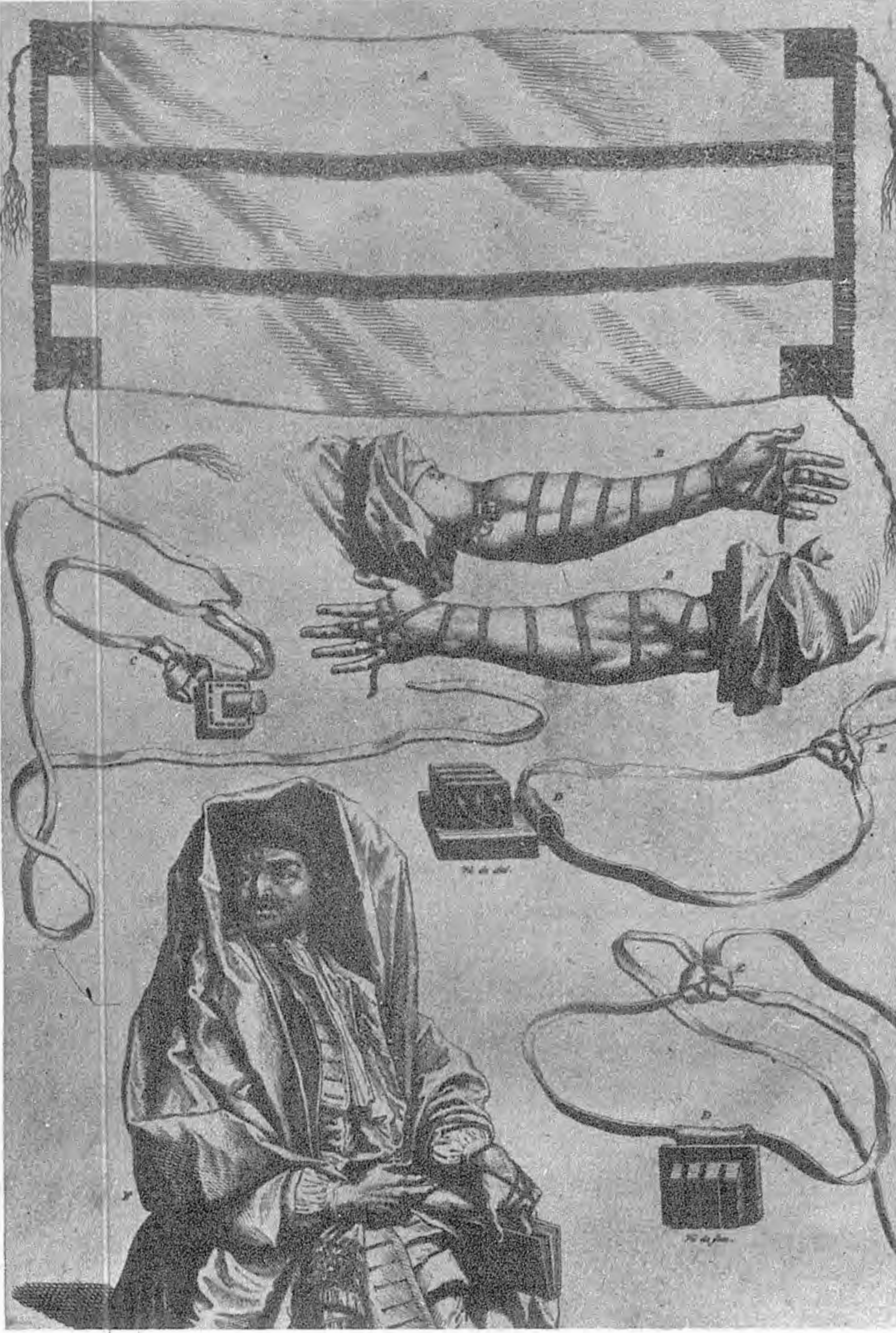
Kitabına, geleneklerine, inançlarına bağlı bir Yahudi için yapılacak tek iş Eski Ahid'in buyruklarına göre davranmak, düşünmekti. Ancak, zamanla, komşu ülkeler arasında kurulan sürekli ilişkiler birtakım düşünce alışverişlerinin gerçekleşmesini sağladı. Yahudi insanı için yalnız kitaba bağlanmak, onun verileriyle yetinmek pek uzun sürmedi. Özellikle komşu ülkelerde gelişen değişik düşünce akımlarının Filistin ülkesine sokuluşu yeni yeni sorunlar yarattı. O güne kadarki tarihi boyunca sürekli bir devlet kuramayan, boyuna komşu ulusların saldırılarına uğrayıp onların egemenliği altında yaşayan Yahudi toplumu düşünce alanında da yabancı baskılar, dış etkiler altında kaldı. Bunun en belirgin örneğini Büyük İskender'in Doğu ülkelerini ele geçirmesinden sonra Anadolu, Mezopotamya, Mısır ülkelerinde görüyoruz.

Haham Muttatias Makkabi'nin soy kütüğü (Michel Wolgemut'un eseri).

M.Ö. IV.yy. bitimlerine doğru Batı egemenliği altına giren Doğu ülkeleri, özellikle Mezopotamya yöreleri yeni bir düşünce akımı ile karşı karşıya geldi. Daha önceleri Anadolu'da gelişen bu düşünce akımı başlangıçta Mezopotamya uluslarını derinlemesine pek etkilemedi. Mezopotamya'da egemen olan Eskiçağ inançları bütün diriliğini, genel geçerliğini koruyordu. Ancak yönetici gücün Batı'nın eline geçmesi sonucu toplum kurumlarında köklü değişmeler oldu. Yönetici, egemen topluluk ister istemez kendi düşünce kurumlarını yaymaya, geliştirmeye başladı. Bunun sonucu Doğu düşüncesi ile Batı düşüncesi, daha doğrusu akla dayanan düşünce ile inanca dayanan düşünce arasında bir yakınlaşma başladı. Doğu'da inanç, Batı'daysa akla dayanan düşünce egemendi. İşte bu iki ayrı doğrultuda gelişen düşünce akımlarının oluşturduğu birlikten, kaynaşmadan sonraları «Hellenizm düşüncesi» denen akım doğdu. Bu akım dinle felsefenin, imanla akla dayanan düşüncenin, az da olsa kaynaşmasıdır.

Batı düşüncesinin genel geçerlik kazanan dili (ilk dönemlerde) Yunan diliydi. Bütün düşünce ürünleri bununla ortaya konuyordu. Öyle ki Yunan soyundan olmayan yazarlar, ozanlar, düşünürler, aydınlar bile yazılarını çağın kültür dili olan Yunanca ile yazıyorlardı. Bundan bağımsız kalan, başka bir dille yazmayı göze alan aydın pek yoktu. İşte bu nedenle Anadolu - Mezopotamya uluslarının, sonradan felsefe alanına sokulan düşünce ürünleri Yunanca yazılmıştır.

Musevilerin kutsal gereçleri (Picart'ın deseni).

M.Ö. IV.yy. bitiminde başlayan bu Yunanca yazma akımına Yahudi aydınlarının da, ister istemez katıldıklarını günümüze kalan yazılarından öğreniyoruz.

Yazılan yapıtlarda kullanılan dilin Yunanca olmasına karşılık, Yahudi felsefesinin kaynağı Tevrat'tır. Tevrat'ta geçen konular bir din çerçevesi içinde sıralanmıştır. Ancak İbrani ülkesinde yayılan Yunan düşüncesi bu din konularının felsefe açısından ele alınıp yorumlanmasına yol açtı. Tevrat'ta sıralanan konular bellidir. Tanrı, evren, yaratılış, insan, insan özgürlüğü (irade bakımından), insanla tanrı arasındaki varlık bağlantısı, insanın bilme, öğrenme yeteneği, insan aklının kavrama gücü, aklın yetki alanı, ruh, ölümsüzlük, bilgi, ahlâk vb. Bütün bu konular daha önceki çağlarda gelişen Anadolu - Yunan felsefesinde tek tek ele alınmış, onlarla ilgili açıklamalar, çözümler, yorumlar ortaya atılmıştır.

Yahudi felsefesi, daha çok, Yunan düşüncesinin etkisi altında doğup gelişti. İşlenen konular, daha önce de belirtildiği gibi, Tevrat'tan alındı, ancak açıklamalar Yunan felsefesinin ilkeleri doğrultusunda yapıldı.

Felsefe tarihinde Yahudi felsefesinin bütün özellikleri ile ortaya çıktığı dönem M.Ö. I.yy.'dır. Bu çağda Yunan düşüncesi sözlü olarak İbrani topluluğunca biliniyordu. Anadolu, Mısır, Mezopotamya ulusları Yunan düşüncesini, o çağdaki olanaklar oranında, tanıyordu. M.Ö. I.yy.'da Plato (Eflâtun), Aristoteles gibi Yunan bilgelerinin yazıları Mezopotamya'da, Mısır'da okunup yorumlanmaya başladı. Yahudi soyundan gelen Philon (M. Ö. 13-M.S. 54) ilk olarak Eflâtun, Aristoteles felsefesini, bir bütün olarak inceleme olanağı buldu. Philon'un düşüncelerinin temel ereği, Tevrat ile Eflâtun'un görüşlerini bağdaştırmak, Yunanlı bilgenin «İdea» öğretisini Tevrat'ın getirdiği din ilkeleri ile uzlaştırmaktı. Philon dinle felsefeyi uzlaştırma konusunda Aristoteles mantığından yararlanır. Önermeler arasında kurulan inandırıcı bağlantıdan kalkarak din sorunlarını saptamaya çalışır.

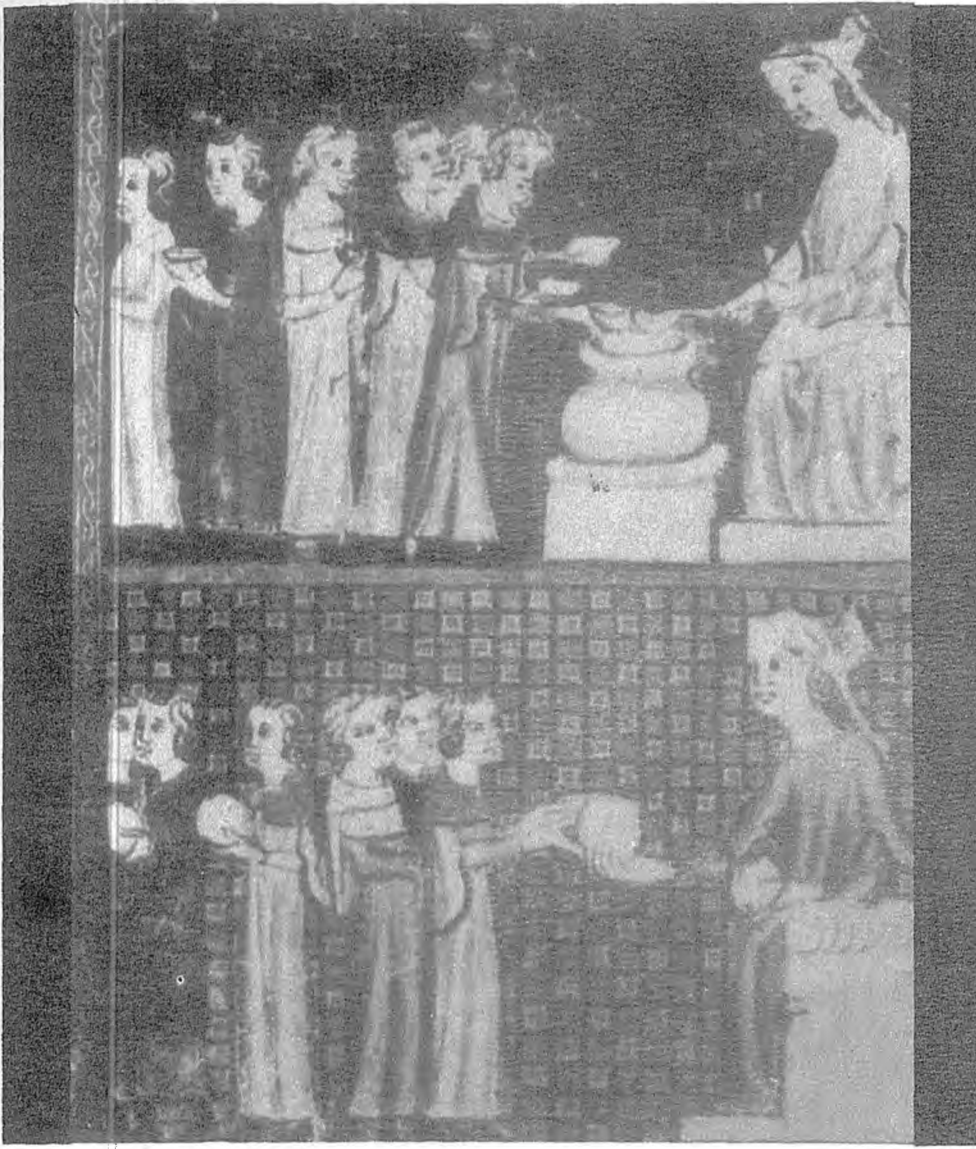
Philon'un yaşadığı dönemde geniş bir alana yayılan Hellenizm düşüncesi İbraniler arasında da tutunmaya başladı. Bunun üzerine Philon bu yeni felsefe ile Tevrat arasında bir ayrılık olmadığını ileri sürerek İbrani geleneklerinin Hellenizm anlayışı ile bağlaşımlı olduğu görüşünü savundu. Philon'a göre insan biri ruh, biri gövde olmak üzere iki ayrı özden kuruludur. Gövdenin özü toprak, ruhun kaynağı tanrısal evrendir. Ruh gövdeden ayrılınca ölüm gerçekleşir, gövde toprağa dönüşür, ruh geldiği tanrısal kaynağa yönelir. Tanrı tektir, ölümsüzdür, önsüz sonsuzdur (ezelî-ebedî), yaratıcıdır, evrenin yöneticisidir, yetkinlerin en yetkinidir. İnsanın suçlardan, kötülüklerden sıyrılıp olgunlaşması için arınması gerekir. Arınma erdemli yaşamakla, erdemli yaşamak Kutsal Kitap'a uymakla olur. İnsan tanrıyı, bir bütün olarak bilemez, kavrayamaz, yalnız düşünür. Kutsal Kitap'ın bütün bildirdikleri doğrudur. Doğru olan, gerçek olan Kutsal Kitap'a uygun gelendir.

Philon bütün yazılarını Yunanca yazmış, bunlar bir bütün olarak günümüze kalmamıştır. Onun Ermeni diline çevrilmiş yazıları da vardır. Yahudi felsefesinin kurucusu sayılan Philon, Roma'dan gelen çoktanrıcı inançlara karşı savaşmış, Roma imparatoru Caligula'dan Yahudi ulusunun heykellere tapmaya zorlanmasını önleyen bir buyruk almıştır.

Felsefenin Doğu'da yayılmaya başladığı dönem Yunan-Roma e-

İsrailoğullarının Mısır'daki yaşamından sahneler.

Musevilerde kutsal yiyecek dağıtımı (üstte). Musevilerin belli zamanlarda yedikleri acı otu gösteren minyatür (altta).

gemenliğinin, Hıristiyanlığın, daha sonra İslâmlığın gelişme dönemlerinde olduğu için bağımsız bir Yahudi felsefesi doğmamıştır. Philon'un bile Batı etkisi altında kalan görüşleri yeni bir Yahudi felsefesi yaratmaya yetmemiştir.

Ortaçağ boyunca bağımsız bir ulus niteliğinden yoksun olan Yahudi topluluğu, felsefesini de yabancı dillerle sürdürme gereğinde kalmıştır. Başlangıçta (Ortaçağda) Yahudi felsefesinin yayıcısı, tarikatlar olmuştur. Bu tarikatlar Tevrat'ı Yunan, Roma, daha sonra, Arap kültürünün etkisi altında ayrı ayrı açılardan yorumlamış, değişik görüşlerin ortaya çıkışını sağlamışlardır. Bütün Ortaçağ boyunca Yahudi düşüncesi, bu tarikatların oluşturduğu topluluklar içinde gelişme olanağı bulmuştur.

Yahudi ulusunun en derli toplu olarak yaşadığı bölge Filistin'di. Bu bölge de İslâm egemenliği altına girince Yahudi düşüncesi Arap diliyle, Arapçaya yapılan Yunan, Lâtin yapıtlarının yardımı ile gelişmiştir.

Ortaçağın en ilginç Yahudi filozofları yazılarını Arapça yazmış, Aristoteles mantığına dayalı bütün yorumları Arapça ile yaymış, düzenlemiştir. Bu yüzden Ortaçağ Yahudi filozoflarının düşüncelerini Arapça yazılarından öğrenebiliyoruz.

Anan bin Davud, M.S. VIII.yy.'da yaşayıp, **Karaim** adı verilen bir tarikatın kurucularındandır. Yahudi düşüncesini İslâm düşünürlerinin Aristoteles'ten aktardıkları yöntemle geliştirmeye, Tevrat'ın içerdiği din görüşlerini mantık ilkeleriyle açıklamaya çalıştı. İslâm düşünce ortamında **«mütekellim»** diye anılan kelâmcıların izinden yürüdü. Tanrının varlığını, yaratılış olayını, insanla tanrı arasındaki bağlantıyı, ruhun ölümsüzlüğü üstüne olan görüşlerini akıl ilkelerine dayanarak yorumladı.

Anan bin Davud'un görüşüne göre evren yaratılmıştır, onun bir yaratıcısı vardır o da Tanrı'dır. Tanrı önsüz-sonsuzdur, bilgisi bütün evreni, zamanı kuşatır. Tanrı varlığı için bir sınır düşünülemez. Tanrı'nın bir cismi yoktur, o salt istem (irade), salt ruh, salt ışıktır (nur). Özgür istemi ile bütün varlık türlerini, evreni etkiler. Tanrı istemi dışında bir oluş, bir eylem düşünülemez.

Davud bin Mervan el Makammac. IX.yy.'da Bağdat'ta yaşayan bu Yahudi bilgesi aşırı ölçüde İslâm kelâmcılarının etkisi altında Tevrat'ta geçen konuları Aristote-

Kudüs ve Süleyman mabedi (Liber Chronicarum'un Koberger nüshasından)

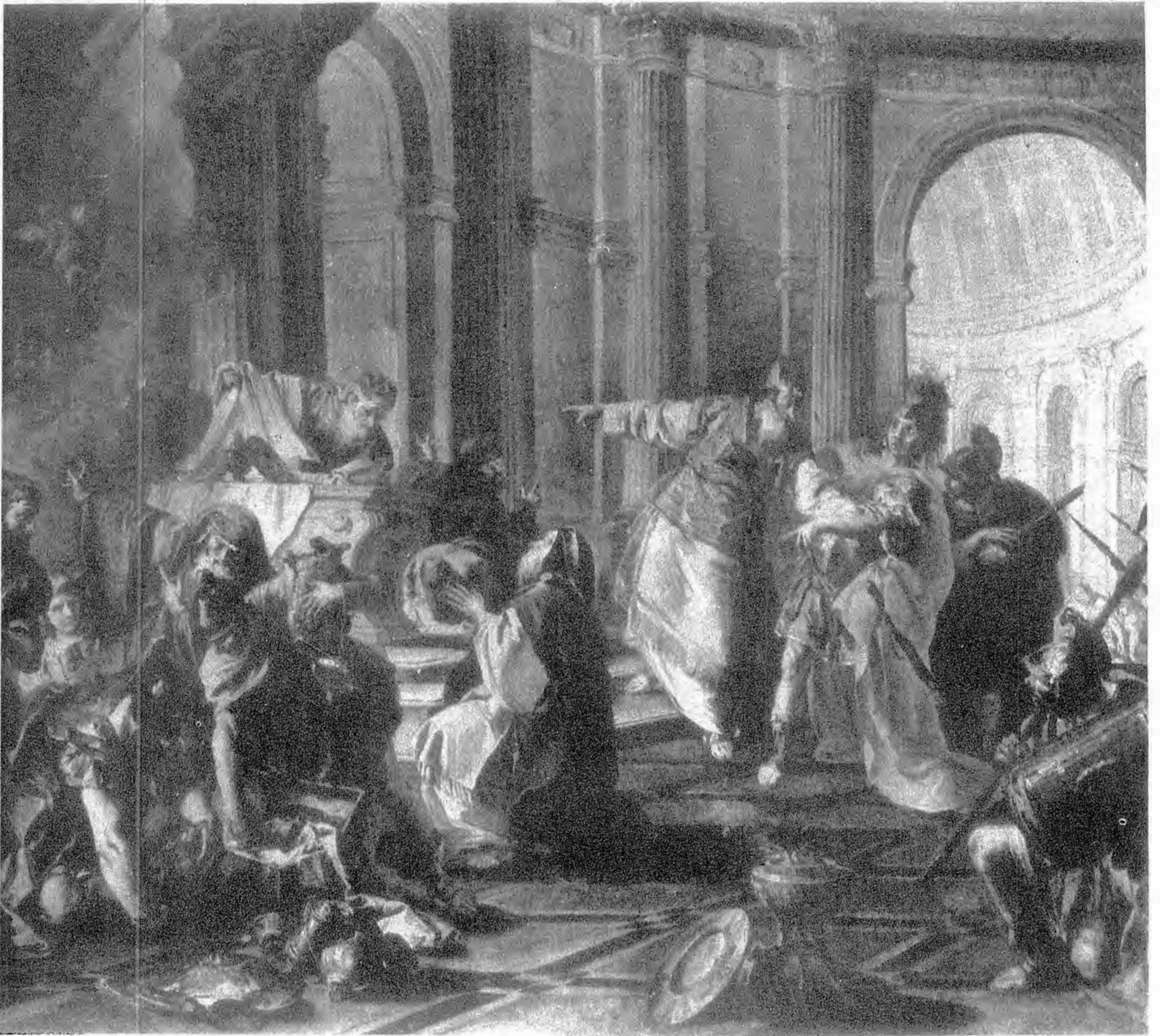
les mantığının genel ilkelerine dayanarak açıkladı. Kendinden önce gelenlerin, özellikle sonraları «Zohar» denen kitaba bağlanan yazarların düşüncelerini eleştirdi. Bütün yazılarını Arapça yazdı. Tanrının birliği, yaratıcılığı, evrenin yaratılmışlığı, ruhun ölümsüzlüğü konularını dinci, daha çok Tevrat'ın önerdiği bir anlayış açısından yorumladı.

Yafes bin Ali. IX.yy. Yahudi bilgelerinden olup bütün yazılarını Arapça yazdı. İnsanın bir küçük evren olduğu (mikrokosmos) görüşünü savundu. İnsanı yaratılmışların içinde en yetkin varlık olarak niteleyen Yafes'in düşüncesine göre insan, meleklerden daha üstün bir varlık aşamasındadır. İnsanın yetkinliği, yüceliği tanrıya olan yakınlığı oranındadır.

Ebu Yakub el Bakır'ın da bu dönemde yaşadığını, yazılarında bütün İslâm kelamcılarının savundukları ilkeleri, kullandıkları yöntemleri, kuramları derleyip topladığını, kendi düşüncelerini bunlara dayandırdığını kendinden sonra gelenlerin yazılarından öğreniyoruz. **Ebu Yakub** da Yahudi olmasina karşılık Arapça yazmış, kendi diniyle ilgili görüşlerini İslâm felsefesinin verilerine dayanarak düzenlemiştir. Ancak, onun, İslâm felsefesine öykündüğü, onun verilerini olduğu gibi aldığı söylenemez. Yazılarının Arapça olması onun, Arap felsefe akımları içinde gösterilmesini gerektiriyorsa da işlediği konular, üzerinde durduğu sorunlar Yahudilikle ilgilidir. Bütün düşüncelerinin kaynağı Tevrat'tır.

Yahudi düşüncesinin bu ilginç bilgesi, tanrının varlığını kanıtlamak için Atomcu doğa felsefesinin verilerinden, genel ilkelerinden yararlanma yolunu seçti. Onun bu düşünceleri, bu atomcu saptama yöntemini Araplardan aldığını ileri sürenler varsa da bu öneri pek tutarlı değildir. Onun Arapça yazması böyle bir yargıya varılmasına yol açmış olabilir. Yoksa atomcu bir yöntemle tanrıyı kanıtlama Arap düşüncesine Anadolu-Yunan felsefesinden geçmiştir, Arapların bir buluşu değildir. Ebu Yakub kanıtlamada, tanrının niteliklerini açıklamada akılcı bir yol tutar. Ona göre kanıtlamanın tek ölçüsü, akıldır.

İbn Yusuf el-Fayyumî (öl. 942). Arapça yazıları sonradan İbrani diline çevrilen (XII.yy.'da) İbn Yusuf akılcı bir bilgedir. Üzerinde dur-

Kudüs mabedinin talan edilişi (G.B. Pittoni'nin tablosu).

duğu bütün konuları Tevrat'tan almıştır. İşlediği başlıca sorun «vahy» dir. Ona göre tanrının «vahy»i akılla kanıtlanabilir. Vahy, ne durumda olursa olsun, akla dayanan bir niteliktedir. Akıl da vahyin öğretmek istediği gerçekleri bildirir, öğretir. Buna karşılık insanın kesin gerçeğe ulaşabilmesi için akıl ilkelerine göre dayranması gerekir. Akıl, insanı doğru yola götüren, yanılmadan kurtaran tek ölçüdür.

İbn Yusuf, Tevrat'ın içerdiği bütün sorunları, inançlara dayanan en soyutlarını bile, akılla kavrama eğilimindedir. Tanrının nitelikleri, yaratılış, ruh, tanrının birliği, vahy, şeriat kuralları aklın ilkelerine uyma gereğindedir. Onları akılla açıklama, belirleme olanağı vardır. Akla kesinlikle uymayan, onun ilkeleri ile bağdaşmayan bir yargı gerçek değildir.

İbn Yusuf, kendinden önce gelen Arap bilgelerinden yararlandığı gibi çağdaşı **Farabi**'nin de etkisi altında kaldı. Buna karşılık kendinden sonra gelen Arap bilgelerinin çoğunu, özellikle Eflatun-Aristoteles yolunu izleyen akılcıları etkiledi.

İbn Cebirol (yada İbn Cebron, öl. 1070). Yaşamı konusunda hiç bir şey bilinmeyen İbn Cebirol'un İspanya'lı olduğu, orada öğrenim gördüğü söylenir. Yazılarını Arapça yazdığı, sonradan Ortaçağ lâtincesine, İbrani diline çevrildiği ileri sürülür.

Ibn Cebirol felsefe konularını şiir diliyle işler. Özellikle **«Keter Makhut»** (Krallık Tacı) adı verilen uzun şiirinde bütün düşüncelerinin tanrının özellikleri, nitelikleri, evren, insan, yazgı gibi konular üzerinde yoğunlaştığı görülür. İbrani diline **«Mekor Hayim»** (Yaşamın Kaynağı) adı ile çevrilen yapıtı, Ortaçağ boyunca lâtince adı olan **«Fons Vitae»** ile tanınmış; Batı'da da, Doğuda da birçok aydının ilgisini çekmiştir.

İbn Cebirol'a göre varlığı kuran iki temel ilke vardır; Madde, Biçim. Bunlar yalınçtan en olguna doğru basamak basamak yükselen bir gelişim doğrultusundadır. Bu gelişim çizgisinin doruğu, tanrıdır.

Musevilerin ünlü şamdanlarından güzel bir örnek. (Trieste. Kostoris koleksiyonu).

Tanrı «Evrensel madde», «Evrensel biçim» olarak vardır; onun özü, niteliği budur. Tanrı bu iki evrensel özü dolayısiyle bütün varlık türlerini kapsar. Bu yüzden var olmak tanrıda olmaktır.

Evrensel bir varlık olan tanrının özellikleri şöyledir: önsüz-sonsuz olmak (ezeli-ebedi), bütün varlık türlerini kapsamak, bütün varlık türlerinin oluşumuna katılmak (bütün varlıklarda tanrıdan bir özün bulunması), bütün varlıklarda kendi özünü, kendi adını yansıtan bir nitelik taşımak.

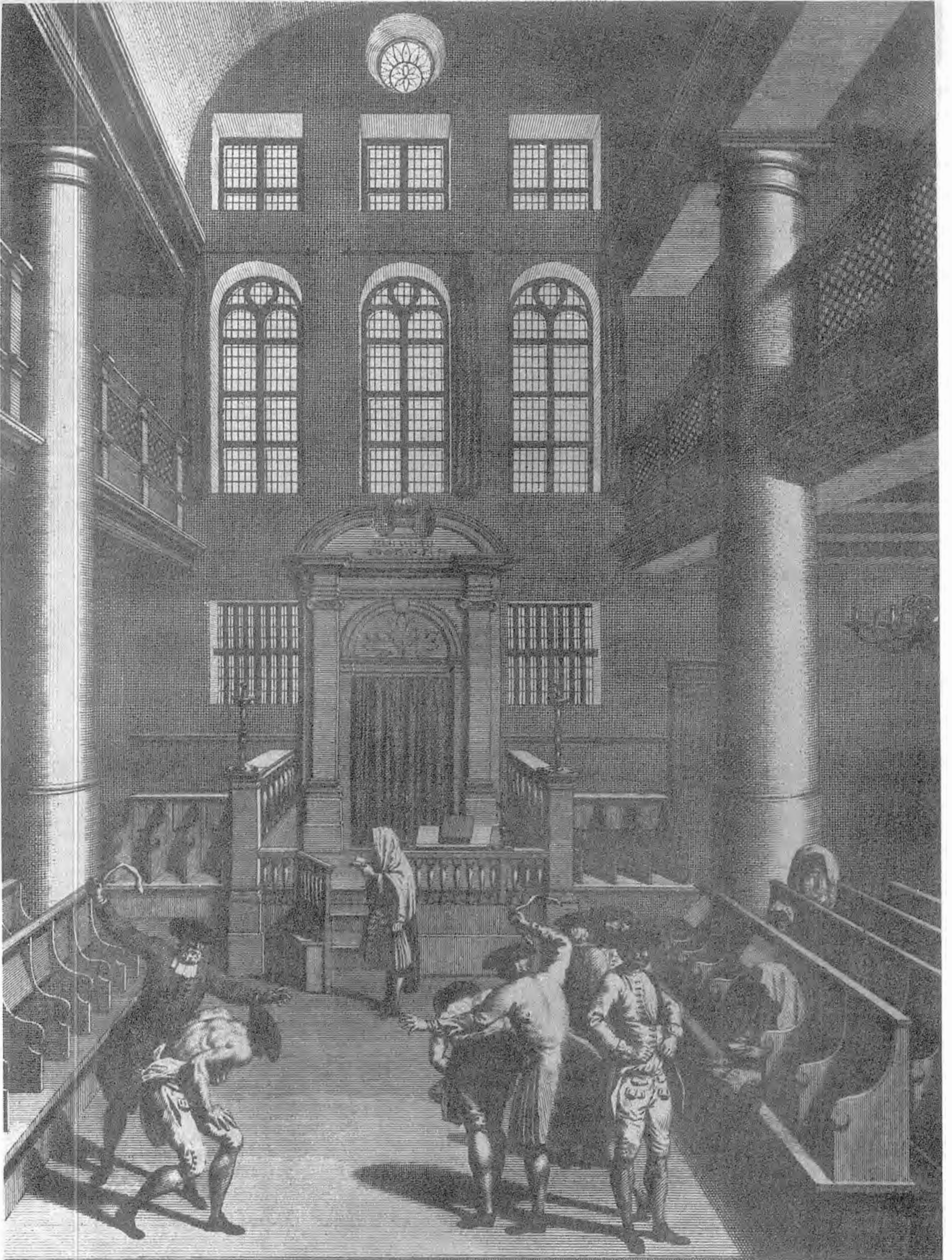
İbn Cebirol burada «panteisme» (kamutanrıcılık) anlayışını değişik bir açıdan dile getiriyor, bütün varlıkları tanrının özünde birliğe ulaştırıyor.

Ona göre varlık bir «bütün»-dür; görünüş alanına çıkan ayrıntılar bu bütünün özündeki değişik biçimlerde dışa vurma gücünden geliyor. İnsan derin bir düşünceye dalarak bu tek tek varlıklardan, bu değişik türlerden en yüce varlık olan tanrıya ulaşabilir. Tanrı evrensel Bir olduğuna göre onun için bölünme yada başkalaşma düşünülemez. Evrensel maddeyi özünde saklayan tanrı, ancak görünenden görünmeyene doğru, gittikçe yükselen bir bilme eylemiyle kavranır. Bu evrensel madde de bir olduğundan (tanrının onu kapsaması nedeniyle) ruhla, cisimle ilgili bütün çokluklar (varlık türleri) yalnız biçim bakımındandır.

Evrensel biçim ise bütün varlık türlerinde kendini tanıtacak bir niteliktedir. Bu nitelikler de iki türlüdür; başka bir varlıkta kendini sürdürmek; nesneye varlık gücü kazandırmaktı.

Varlık, bir biçim içinde olmaktır. Bunun karşıtı maddedir. Var olmak bir biçim kazanmaktır. Maddede de varlık özelliği bulunur; ancak bu güç olarak vardır (kuvve halindedir), biçim ise onu güç durumundan eyleme geçirir (kuvveden fiile çıkarır).

Maddeyi duyularla algılarız. Ancak bu algı «bütün» değil, tek tek varlıklar için geçerlidir. Duyularla algılanan tek tek varlıklardan

Musevilerin havralarda cezalandırılışı (Picart'ın baskısı).

Yusuf, firavunun rüyalarını yorumluyor (solda). Davud harp çalıyor (sağda).

evren bütününe, onun bilgisine varılır. Bu yüzden bilginin, belli bir anlamda, ilk kaynağı duyulardır. Ancak duyular genelin bilgisini veremez. Genelin bilgisine geniş bir akılyürütme, bir soyutlama ile varılır. Tek tek nesneleri oluşturan da gene evrensel maddedir, bu yüzden duyuların bilgisinin tek kaynağı evrensel olan maddedir.

Duyularüstü varlıklar (manevi varlıklar) da gene madde ile biçimden oluşur. Duyularla kavranan biçimler, duyularüstü diyebileceğimiz genel biçimlerin birer gölgesi, birer yansıması durumundadır. Bu duyularla kavranan biçimler görünüş evreninde, duyularüstü olanlar da manevi evrende bulunur. Böylece duyular yoluyla görünür evrenden görünmeyen evrene, daha açıkçası görünenden görünmeyene yükseliriz.

Duyular evreni renklerin, biçimlerin (figürlerin) evrenidir. Onları algılayarak **töz** denen salt varlığa ulaşırız.

Akıl, bütün varlık biçimlerinin doruğunda, gene bütün nesneleri bilme gücü ile, bilgi ile kapsayan bir varlıktır, onun ayrı bir oluş biçimi vardır. Aklı kuran töz, bütün varlık türlerini oluşturan tözlerin (cevherlerin) en incesidir, bu nedenle onun özüne giremeyeceği, derinliğine inemeyeceği bir varlık düşünülemez. Akıl bütün nesneleri kavrar, anlar.

Nesneleri kuran tözler de yalın (basit), bileşik (mürekkep) olmak üzere iki türlüdür. Basit tözler yalnız kendi nedenleri dolayısiyle vardır, onların yerkaplayıcı bir niteliği yoktur; onlar yalnız tanrının bilgisinde vardır. Birleşik tözler ise bu basitlerden oluşur, ancak nitelik bakımından onlardan ayrıdır. Daha doğrusu basit tözler bileşik tözlerin birer nedeni durumundadır.

Mekân da biri manevi, biri maddi olmak üzere iki türlüdür. Manevi mekân duyularüstü evrende bulunan, cisimsiz varlıkların mekânıdır, maddi mekân ise duyulur evrende bulunan, yerkaplayan nesnelerin mekânıdır.

İbn Cebirol'un felsefesi kaynağını Aristoteles mantığında bulan, oldukça yoğun bir soyutlama sonucu edinilen kavramlarla kurulmuş bir Ortaçağ felsefesidir. Bir örgü gibi birbirine bağlanan kavramların anlaşılması ilk bakışta insana güç gelir. İnsan bu güçlüğü onun felsefesinin derin oluşu yüzünden

Musevilikle ilgili bir Ortaçağ minyatürü (Floransa Laurenziana Kütüphanesi'ndeki bir elyazmadan).

sanır. Oysa durum öyle değildir. Onun yapmak istediği tek iş, eski Yunan felsefesinden beslenen İslâm felsefesinin karşısına Tevrat'a dayanan bir Yahudi felsefesi ile çıkmaktır, bunda da başarılı olmuştur. Ancak onun kavramlara dayanan, insanı güçlüklerle (anlama bakımından) karşı karşıya getiren düşünceleri kimi felsefe tarihçilerinin ileri sürdükleri ölçüde yeni değildir.

İbrahim Bin Davud. İspanya'nın Toledo kentinde doğdu (XII. yy.). Aristotelesçi İslâm bilgelerinin etkisi altında kalarak Yahudi felsefesi ile İslâm felsefesinin akılcı kanadını uzlaştırmaya çalıştı. Tevrat'ta ortaya atılan tanrı, insan, evren, alınyazısı, insanın geleceği gibi değişik sorunlara akıl ilkelerine dayanan bir yöntemle çözüm bulma denemelerine girişti. Çağında pek ilgi toplamadığı için yazılarının çoğu günümüze kalmadı. Düşüncelerini kendinden sonra gelenlerin (Yahudi bilgelerinden özellikle Me'mun'un) yazılarından öğreniyoruz. Yazılarını Arapça yazdığından, adı bile Arapçalaşmış biçimi ile anılır oldu.

XIII.yy. boyunca Yahudi felsefesinin İslâm düşüncesinin etkisi altında kaldığı, akıldan çok inanca, imana önem veren bir tutumu benimsediği görülür. Bu nedenle de Yahudi felsefesi İslâm tasavvufunun ürünleriyle beslenme yoluna girer. **Gazzali**, **Muhyiddin-i Arabî** gibi, onlardan önce yaşamış olan **Hallac-ı Mansur** (X.yy. başları) akıldan çok sezgiye, imana bağlanan İslâm düşünürlerinin yazıları, düşünceleri İbrani diline aktarıldı. **İshak el Balag** adlı Yahudi düşünürü adı geçen yazarlardan İbrani diline çeviriler yaptı.

Bu çeviriler nedeniyle Yahudi felsefesinde yaratılış olayının bir «sudur» (emanation), bir «zuhur» olarak benimsenişi yaygınlaştı. Yaratılış, bir «ortaya çıkış», bilinmeyen, görünmeyen alandan bilinen, görünen alana geliş diye yorumlandı. Oluş sorunu görünüş alanına çıkış olarak açıklandı. Böylece **«Adamı Kadmon»** denen «İlk Adam» (Adem) ortaya çıkışın (sudur'un, zuhur'un) başlangıcı sayıldı.

Moise ben Me'mun (İbn Me'mun, öl. 1204.) Endülüslü bir Yahudi olan Me'mun, ilkin hahamlarda öğrenim gördü, sonra kendinden önce gelen İslâm düşünürlerini, Yunan-Roma bilgelerini, Hıristiyan aydınlarını inceledi. Akılcı felsefe akımını, özellikle Aristote-

les'i benimsedi. Onun, o çağda bilinen bütün yazılarını okudu. Me'mun felsefeye kendinden önce gelenlerin düşüncelerini, akılcı bir açıdan yorumlamakla başladı. Ona göre insanın en güvenilir ölçüsü, akıldır.

Me'mun akıl ilkelerine dayanarak Kutsal Kitap'ın imana bağlı yargılarını açıklamaya koyuldu. Akılla iman arasındaki aykırılığı gene akılcı bir yorumla gidermeye, ortadaki boşluğu azaltmaya çalıştı. Bunun için de vahye dayanan tanrısal doğrularla akla dayanan gerçekler arasında bir çelişmenin olamayacağını; gerek aklı, gerek vahyi yaratanın tanrı olduğunu, tanrının eylemlerinde bir çelişkinin bulunamayacağını ileri sürdü. Bu Kutsal Kitap'la Aristoteles felsefesini uzlaştırma çabasından başka bir anlam taşımaz.

Gerçekte çelişme yoktur. Bize çelişme gibi gelen durum yalnız görünüştedir. Kutsal Kitap'ın (Eski Ahid'le Yeni Ahid'in) görünüşüne değil de özüne bakmalıdır, görünüş insanı yanılgılara sürükler. Me'mun bu konuda Aristoteles'in töz (cevher) görüşünü Kutsal Kitap'ın verilerine göre yorumlayarak eski İbrani inançlarına uyguladı; böylece Kutsal Kitap'ta geçen insana benzetme yoluyla sürdürülen açıklamaları (antropomorphisme) daha da derinleştirerek manevi evrenin birer varlığı gibi gösterdi. Bu yolla tanrının niteliklerini, yaratılış olayını, insan istemini, ahlâk kurallarını, iyiliğin, kötülüğün kaynaklarını açıklamayı denedi; bu konu ile ilgili kuramlar ileri sürdü.

Me'mun'un bu tutumu, eski Yahudi geleneklerine çok bağlı olan Yahudi bilginlerini, bu arada Hıristiyan kilisesini bile kızdırdı. Kilise onun bütün yazılarının yakılmasını, okuyanların cezalandırılmasını buyurdu. Yahudi bilginleri onu acı acı eleştirdiler.

Me'mun'a göre tanrıda insana benzer nitelikler yoktur. İnsan tanrıyı bir bütün olarak kavrayamaz, onun ancak olumsuz niteliklerini (selbî sıfatlarını) bilebilir. Evren bir bütündür, onda bir boşluk yoktur. Evren yerden gök katlarına doğru birbirini içeren varlıklarla çevrilidir. Yeryüzü su ile, sular hava ile, havalar ateşle, ateş de beşinci nesne (cisim) ile (gök katlarını oluşturan varlıkla) kuşatılmıştır.

Evren tek bir varlıktır, ancak onun kuruluşunu sağlayan bireyler çoktur. Bu nedenle evren birçok bireyden oluşan bir Tek Bütün'dür.

Haham Ezra «Yasa»yı halka gösteriyor (Doré'nin renkli oyması)

Musevilerin sünnet aletleri takımı. VII.yy.'dan kalma olan bu takım gümüştendir (Floransa, Vogelman koleksiyonu).

Bu evreni oluşturan bireyler **canlı, cansız, ruhlu** (bir bakıma maden, bitki, hayvan anlamında) gibi değişik nitelikler taşıyan aşamalara göre sıralanmıştır. En yüksek aşamada bulunan insandır (ruhlu olan), onun üstünlüğünü sağlayan yeteneği de akıldır. Ancak bütün kürelerin (gök kürelerinin) de bir birey gibi gövdesi, ruhu, aklı vardır.

Evren, bir bütün olarak, tanrının yokluktan yarattığı bir varlıktır. İlkin tanrı vardı, onun dışında başka bir varlık yoktu (cin, melek, gök, akıl gibi). Sonra tanrı, «varlık» kavramı altında toplanan bütün bu adı geçen varlıkları özgür istemi ile yokluktan yarattı.

Zaman da yaratılmıştır, o da devinme (hareket) ile ilinek'den (ârâz) kurulmuştur. Ancak yaratılış olayı zorunlu (zarurî) diye anlaşılmalı. Tanrı kendi özü gereği yaratmadan, yokluktan varetmeden duramaz. Bu da tanrının evrenin nedeni oluşu yüzündendir. Tanrı ile evren arasında birbirini gerektiren bir bağlantı vardır.

Evrende değişen bir nesne yoktur. Bütün olaylar, oluşlar tanrı ile evren arasındaki zorunluluk bağlantısına göre sürüp gider. Bu nedenle bütün oluşlar kesin bir zorunluluk içinde ortaya çıkacaktır. Bu zorunluluk dışında kalan bir olay düşünülemez. Tanrı istemi dışında bir iş yapmaz, bu yüzden mucize de bize anlatıldığı gibi değildir.

Tanrı kendi istemi gereği yarattığı evreni gene kendi isteminin zorunlu sonucu olarak değiştirebilir, bu onun gücünün sonsuz, yüce oluşundan dolayıdır. Tanrı yarattığı evreni günün birinde yok edebilir. Evrenin başlangıcı olduğuna göre bir sonu da olabilir.

Me'mun, ahlâk sorununu da iyi ile kötü kavramları üzerine kuruyor. Ona göre kötü de, iyi de ancak başka bir nesneye «göre» kötü yada iyidir. Bu nedenle iyilik de, kötülük de görece'dir (izafî). Ancak, Kutsal Kitap'ın bildirdiğine göre tanrı **«ışığı ve karanlığı yaratan ben, kötülüğü de yarattım»** diyor. Kötülük, karanlık gibi nitelik-

Musevilerde evlenme töreni süslü tavanlıkıar altında yapılır. Resimde, XVII.yy.'dan kalma bir tavanlık görülüyor.

Bir musevi dua metni ve metnın okunması sırasında din adamının elinde tuttuğu özel baston.

ler birer eksiklik olarak anlaşılır; bir nesnede bulunması gerekenin bulunmayışından doğan eksikliktir bu. Onun görece oluşu bundandır.

Moise ben Me'mun'un bütün görüşleri Kutsal Kitap'a dayanan birer yorum niteliği taşıdığından açık seçik bir Ortaçağ din felsefesi sayılır. Kendinden sonra, özellikle XV.yy.'da lâtinceye, sonra Avrupa dillerine çevrilen yazıları ile İslâm Ortaçağı ile Hıristiyan Ortaçağı arasında köprü görevini yapmıştır.

Levi ben Gerson, XIV.yy.'da yaşayan bu Yahudi aydını daha çok Aristotelesçi Arap bilgelerinin, İbrani bilgelerinin yazılarını biraraya toplamakla, Arapçadan İbrani diline çeviri yapmakla ün sağladı. O döneme kadar düşüncelerini Arapça ile yazıya geçiren İbrani bilgelerinin Arapça bilmeyen İbrani aydınlarınca tanınmasına yardımcı oldu.

Levi'nin çevirileri daha sonraki dönemlerde İbrani düşüncesi ile Arap düşüncesi arasındaki yakınlığın, karşılıklı etkilemelerin anlaşılmasını kolaylaştırdı.

Moise Narbonna, XIV.yy.'da yaşayan bir İbrani aydınıdır. İslam düşünürlerinin yapıtlarını İbrani diline çevirmekle tanındı. Ancak onun çeviri yapmakla yetinmediği; yaptığı çevirileri yorumladığı, açıkladığı, bu konuda yazılar yazdığı biliniyor.

Moise Narbonna'nın yorumları arasında en önemli sayılanları Gazzalî, İbn Rüşd, İbn Tufeyl, Me'mun gibi bilgelerin yapıtları ile ilgili olanlarıdır. İbrani düşüncesinin yayılmasında, Arap yazarlarının Ibranilerce tanınmasında yardımı çoktur.

Çağımızda bile adı geçen bilgelerin yazılarına yaptığı yorumlar, açıklamalar önemlidir.

Ortaçağdan sonra gerek Doğu - da, gerek Batı'da birtakım yeni düşünceler, görüşler ortaya atıldı; ancak Batı'da gelişen yeni düşünce akımları Ortaçağı kısa bir süre içinde aştı. Bu nedenle bir süre Lâtin-Yunan dilleri kültür dili olarak kullanıldı, sonra Avrupa dillerinde (ulusal dillerde) yazı yazma eğilimi ağır bastı. Yahudi soyundan gelen birçok yazar, bilgin, bilge, düşünür yazılarını yaşadıkları ülkenin ulusal diliyle yazdıklarından Yahudi düşüncesine değil, Avrupa düşüncesine yardımcı oldular.